

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

на правах рукопису

ГИРИЧ Ігор Борисович

УДК: 930.2: 329.055.3 (477) «19/20»

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА
ДУМКА НАДДНІПРЯНЩИНИ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Папакін Георгій Володимирович,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	16
1.1. Стан наукової розробки проблеми	16
1.2. Джерельна база дослідження	53
1.3. Методологія дослідження	65
РОЗДІЛ II. УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВИМІР	75
2.1. Український проект – вибір інтелектуалів для збереження етнокультурних і ментальнісних особливостей українців	75
2.2. Вироблення наукових підвалин української окремішності	88
2.3. Провідні ідеї української історіографії ХІХ ст. в порівнянні з подібними ідеями російської і польської історіографій	102
2.4. Моделі суспільного розвитку України та шляхи мобілізації української нації в умовах модернізаційних трансформацій суспільства	107
2.5. Українська мова як цивілізаційно-суспільна вартість національного руху	118
РОЗДІЛ III. НАРОДНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ НАПРЯМ: В. АНТОНОВИЧ ТА О. КОНИСЬКИЙ	128
3.1. Громадівський рух на Наддніпрянщині. Теоретичне опонування російській і польській національним ідеям	128
3.2. Курс на соборність і окремішність інтелектуальних еліт Східної і Західної України.....	136
3.3. Володимир Антонович у творенні історіософських засад українського відродження.....	140
3.4. О. Я. Кониський як речник культурного самостійництва	156
РОЗДІЛ IV. ІДЕЇ АВТОНОМІЗМУ-ФЕДЕРАЛІЗМУ, ОКРЕМІШНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	183

4.1. Федералізм як щабель до окремішності. Вимушений федералізм кирило-мефодіївців та українофілів-громадівців	183
4.2. Федералізм/самостійництво В. Антоновича та М. Драгоманова	200
4.3. Ідеї федералізму і окремішності в консервативних колах українських діячів на зламі ХІХ/ХХ ст.	208
РОЗДІЛ V. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОНСЕРВАТИВНИЙ НАПРЯМ: Є. ЧИКАЛЕНКО І В. ЛЕОНТОВИЧ	219
5.1. Культурництво і політичний чин Старої громади. М. Грушевський як каталізатор української емансипації в Галичині і Наддніпрянщині	219
5.2. Практичне суспільствознавство Є. Чикаленка: центрист-демократ.....	230
5.3. В. Леонтович: дилема засадничого консерватизму і демократичної тактики	255
РОЗДІЛ VI. МОЛОДОУКРАЇНСЬКИЙ НАПРЯМ: НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦЕНТРИЗМ: С. ЄФРЕМОВ І А. ЖУК.....	277
6.1. Особливості українського соціалізму М. Драгоманова. Традиція наддніпрянського центрризму С. Єфремова	277
6.2. Національний соціалізм початку ХХ ст. Між соціальним і національним визволенням.....	293
6.3. Ідея територіалізму В. Липинського: на шляху до синтезу суспільної теорії і соціальної злагоди. А. Жук як поєднувач соціал-демократичного активізму і народовського консерватизму.....	299
РОЗДІЛ VII. УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ МІЖ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИМ І СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВИМ ВИБОРОМ	326
7.1. Ортодоксальний напрям	331
7.2. Центристський напрям.....	343
7.3. Молодоукраїнський напрям.....	353
7.4. Національна демократія і есдеки в їхніх взаємовідносинах	364
ВИСНОВКИ	371
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	382

ВСТУП

Актуальність теми. Історіографія будь-якого народу в ХІХ – на початку ХХ ст. виконувала функцію ідеологічної підстави панування певної нації на визначеній території. Імперська нація завдяки історичній науці обґрунтовувала своє право на володіння територіями, що не входили до складу відповідного корінного етносу. Натомість безправний у державному відношенні етнос шукав підстав для здобуття всебічного громадсько-культурного розвитку на своїй землі. Українська «неісторична» нація через свою історіографію намагалася повернутися до державного життя, побороти свій колоніальний статус у межах Російської та Австро-Угорської монархій. Виступивши на арену політичного життя, українська інтелігенція від середини ХІХ ст. почала розбудовувати власні ідейно-політичні пріоритети й цінності. Серед перших будителів нації – кирило-мефодіївців – двоє були визначними професійними істориками – М. Костомаров і П. Куліш. Істориками були й ідеологи наступного етапу українського руху: О. Кістяківський, В. Антонович, О. Кониський. Знаковими постатями третього етапу були М. Грушевський і В. Липинський. Істориками культури, літератури та громадського життя була нова генерація політичних українців – С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Доманицький, А. Жук.

Доба романтизму стверджувала зовсім відмінний етнографічний тип українця, зі своїм характеристичним фольклором та побутом. Вона шукала свій месіанський міф, яким для українців середини ХІХ ст. була «Книга буття українського народу» М. Костомарова. Нові часи вимагали розв'язання нових суспільних питань – пошуки в минулому таких суспільних структур, які ніби були характерними лише для українців. Київська громада устами свого лідера В. Антоновича ствердила особливу роль громадівської організації суспільства, яке було відмінним і від російської общини, і польської гміни. Нова національна еліта, що вийшла з суспільних низів, намагалася пояснити відсутність політичних устремлінь серед вищої суспільної верстви в Україні,

її політичний індивідуалізм щодо питання про необхідність української державної самостійності особливостями народної самоорганізації без участі земельної аристократії та державців. Новий громадівський міф мав слугувати меті мобілізації широких верств населення під національні гасла.

Народовський рух у Галичині, як і народницька ідеологія на підросійській Україні, спирався на працю не лише професійного історика В. Антоновича, але й на громадську діяльність іншого ідеолога національного руху – О. Кониського, який був істориком-аматором, визначним шевченкознавцем та істориком нової української літератури другої половини XIX ст.

Політичний етап українського руху спирався на наукову творчість М. Грушевського. «Історія України-Руси» останнього була не лише історичним твором, але й науковою підставою для українського відродження новітнього часу. Від часів переїзду М. Грушевського до Львова й очолення ним Наукового Товариства імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) розпочинається, власне, політичний етап національно-визвольного руху.

Нове покоління діячів фактично стає на молодоукраїнську платформу. Генерація 1870-х рр. ще продовжувала традицію старогромадівського центрризму й сповідувала неонародницькі течії. Яскравим представником цієї течії був С. Єфремов. Покоління ж 1880-х підпало під вплив марксизму й започаткувало лівий соціал-демократичний національний напрям суспільно-політичної думки та історіографії. Характерним представником українського соціал-демократичного центрризму був А. Жук.

І С. Єфремов, і А. Жук були не лише партійними діячами, але й оригінальними істориками літератури, культури та громадського життя. Їхні суспільні погляди відбиті в науковій творчості.

XX століття народило нові напрями історіографії, які так само спиралися на ідейно-теоретичні уподобання істориків-політиків. Перед Першою світовою війною на арену виступає державницько-консервативна школа в історіографії та суспільній думці, яку репрезентував В. Липинський.

З іншого боку, започатковується націоналістична візія в історіографії та історіософії, речником якої став Д. Донцов. З окупацією УНР більшовицькою Росією самостійний національний напрям в історіографії міг розвиватися лише на еміграції, де провідними напрямами її були консервативно-гетьманська (Д. Дорошенко, С. Томашівський, В. Липинський, І. Кривецький, С. Рудницький) та республікансько-соціалістична (П. Христюк, В. Старосольський, М. Лозинський) історіографії.

Отже, можна стверджувати, що в науковій діяльності історика існує детермінізм його суспільно-політичних переконань та трактування історичного минулого. Політичні погляди історика впливали на концептуальні побудови його наукових праць. Виявити цю закономірність є актуальною науковою проблемою, яку й поставив перед собою дисертант.

Загальні питання взаємозв'язку суспільно-політичного й науково-історичного найкраще віддзеркалюються на прикладах творчості типових представників певних напрямів. Оскільки проблема дослідження усього масиву української історіографії нового та новітнього часу є занадто значною за обсягом, дисертант обрав предметом свого дослідження лише три напрями в концептуальній історіографії підросійської України на прикладі доробку його найхарактерніших репрезентантів. Дисертант визначив такі різновиди суспільно-політичної думки. Націонал-демократичне народництво Наддніпрянщини представляли В. Антонович та О. Кониський, консервативно-демократичний відлам репрезентували Є. Чикаленко і В. Леонтович, націонал-демократичний централізм (або молодоукраїнський напрям) – С. Єфремов та А. Жук. Ці мислителі творили в середовищі інших інтелектуалів, тому тлом для дослідження їхніх суспільствознавчих побудов виступають такі українські науковці, як П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Науменко, В. Липинський, Л. Юркевич. Проте їхні концепції через брак місця згадуємо побіжно.

Дисертант розглянув інтелектуальний внесок українських суспільних мислителів на тлі загальних тенденцій розвитку національно-визвольного руху. Праці вчених були відповіддю на суспільні виклики. Тому важливо з'ясувати, якими були тенденції інтелектуального розвитку суспільства; які завдання стояли перед громадою, котра сповідувала національні цінності; як можна було в умовах поліційних утисків царського режиму опиратися російській державній ідеї, протегованій централістичною державною машиною, та польській національній ідеї, підтримуваній добре організованим польським суспільством на Правобережній Україні; яким чином можна було вибудувати український шлях для здобуття національної свободи в межах Російської імперії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами.

Дисертація підготовлена у відділі «Джерелознавства нової історії України» Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України у рамках планової науково-дослідної роботи №0113U008419 «Джерела до історії національної суспільно-політичної думки кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: наукова та епістолярна спадщина Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Олександра Кониського, Андрія Жука».

Мета й завдання дослідження. На основі історіографічних джерел та документів, що стосуються суспільно-політичної діяльності чільних представників української історіографічної думки з'ясувати, як суспільно-політичні переконання цих осіб відбилися в концептуальних висновках їхньої наукової творчості. Завданням дисертанта також було дослідження інтелектуальної історії, національної ідеології, працю в цій царині українських інтелектуалів кінця ХІХ – ХХ ст. У зв'язку з цим у дисертації поставлено наступні завдання:

- З'ясувати стан наукової розробки теми, концептуальні основи та фактологічні пріоритети історіографії, виявити та проаналізувати стан джерельної бази, визначити методологічні засади дослідження.

- Проаналізувати українофільський етап національно-визвольного руху та показати його інтелектуальні здобутки для розвитку українського суспільства.
- З'ясувати, якими рисами народницький націонал-демократичний напрям, представлений В. Антоновичем і О. Кониським, відрізнявся від українофільської ліберальної наддніпрянської історіографії та суспільної думки, представленої передусім авторами журналу «Киевская старина», знаковими фігурами якого були В. Науменко і О. Лазаревський; проаналізувати українську суспільно-політичну думку другої половини ХІХ ст..
- Проаналізувати ідеї автономізму-федералізму, окремішності в українській суспільній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття шляхом здійснення порівняльного аналізу та персональної представленості (В. Антонович, М. Драгоманов, українські консерватори: М. Славінський, П. Стебницький).
- Охарактеризувати національно-демократичний консервативний напрям та його репрезентантів: Є. Чикаленка, В. Леонтовича.
- Окреслити основні засади молодоукраїнського напрямку: національно-демократичного та соціал-демократичного центрizmu виразниками якого були С.Єфремов і А.Жук; дослідити громадську діяльність С.Єфремова на тлі всеукраїнського суспільного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., з'ясувавши джерела формування суспільно-політичних поглядів останнього; проаналізувати причини зародження та етапи функціонування теоретичного напрямку в середовищі ортодоксальної української соціал-демократії, який представляв А. Жук, проаналізувавши становлення самостійницької ідеології в середовищі УСДРП, в якому він відігравав провідну роль та узагальнити як політична діяльність в рамках РУП-УСДРП відобразилася в його науково-дослідній праці над написанням історичних нарисів з історії визвольного руху в Україні початку ХХ ст.

- Охарактеризувати надпартійний гурток політиків та істориків-концептуалістів, які склали ядро гурту Вільна Україна, що пропагував будівництво не класового, а органічного багатостратифікованого суспільства (1909-1912);
- Вивчити вплив ідеології В. Липинського на А. Жука, взаємини останнього з політиками ортодоксального марксизму російського типу: Л. Юркевичем, М. Поршем, а також молодоукраїнською групою УСДРП та есерів: В. Степанківським, М. Залізнякам, В. Кушніром;
- Запропонувати нову класифікацію українського історіографічного процесу кінця ХІХ – початку ХХ ст. та визначити, які нові ментальні установки в національному питанні виникли в другій половині ХІХ століття і чим вони відрізнялися від староукраїнської свідомості еліти;
- Показати, яким чином інтелектуалами формувалася колективна історична пам'ять, як ключовий чинник національної свідомості.

Об'єктом дослідження є українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини в контексті продукування та інтерпретації ідеї політичної окремішності; погляди, візії та концепції визначних представників українського суспільного життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом дослідження є історіографічний процес, що фокусується на становленні та розвитку націонал-демократичного центристського напрямку досліджень; тексти культурно-громадських діячів та вчених у їхньому жанровому та видовому розмаїтті, у яких викладені їхні погляди.

Методи дослідження. Дисертаційна робота виконана на загальнонаукових принципах системності, історизму та моделювання. У дисертації вжито низку історичних і міждисциплінарних методів дослідження, зокрема системний, компаративний, історико-типологічний, історико-генетичний, структурно-функціональний, факторного аналізу, семантичного аналізу та ін.

Компаративний (порівняльно-історичний) метод ужито як для зіставлення різноманітних образів, уявлень, концепцій, візій відомих учених і

громадсько-політичних діячів як у вертикальному (процесуальному чи діахронному, тобто з перспективи плину часу) розрізі, так і для порівняння з сучасними науковими знаннями про політичні процеси другої половини XIX – початку XX ст.

Історико-генетичний метод використано для з'ясування витоків та походження певних концептуальних пропозицій в українській суспільно-політичній думці.

Історико-типологічний метод застосовано щодо виявлення й встановлення типо-видового й жанрового розмаїття текстів із обсягу української суспільно-політичної думки другої половини XIX – початку XX ст., а також окреслення й виокремлення неформальних утворень – напрямів, течій, гуртків, груп тощо.

Метод факторного аналізу вжито для розгляду соціокультурних, інтелектуальних, ідеологічних, культурних та інших чинників, обставин і передумов, зокрема щодо їхнього впливу на політичний процес другої половини XIX – початку XX ст.

Системний метод використано для окреслення низки суспільно-політичних ситуацій і їх трансформацій на обширах політичного українства упродовж зазначеного періоду.

Структурно-функціональний метод застосовано щодо визначення ролі та вкладу інституціональних складових (наукових товариств, університетів, кафедр та ін.) у формування й трансформацію концептів і візій у середовищі розгортання української суспільно-політичної думки.

Метод семантичного аналізу вжито для означення, витлумачення та представлення термінологічних структур науковців і громадсько-культурних діячів другої половини XIX – початку XX ст., зокрема для репрезентації й інтерпретації їхнього понятійного апарату.

Хронологічні межі. Дисертація охоплює достатньо великий проміжок часу. Нижня хронологічна межа – від 1860-х років – відзначає початок наукової, літературної і суспільно-політичної діяльності В. Антоновича та

О. Кониського; верхня – 1914 рік, початок Першої світової війни, яка ознаменувала переддень української революції 1917 – 1921 років.

Наукова новизна. Уперше в українській історіографії здійснено спробу розглянути історичні погляди істориків у взаємозв'язку з їхньою громадянською позицією, суспільно-політичними поглядами й діяльністю. Дисертант дослідив внесок низки провідних істориків у концептуальний розвій національного суспільного життя. Відзначено не випадковість того, що саме історики стали біля витоків українського відродження, що саме такі як В. Антонович закладали фундамент національної ідеології для політиків кінця ХІХ – початку ХХ ст.

На сьогодні в історіографії прийнято поділяти український рух ХІХ – початку ХХ століття так само на три стадії: часи кирило-мефодіївців, діяльність громадівців, початок політично-партійної праці. Проте часові межі, характеристики цих періодів, наявність різних напрямів в українському русі, як правило, залишаються поза увагою дослідників-попередників. Дисертант, наприклад, виділяє окрему фазу у світоглядних установах П. Куліша і М. Костомарова, їхню орієнтацію на постулати української самостійності, що було характерно для часів існування братства. Час існування громадівського руху автор дослідження так само поділяє на два підперіоди: кінець 1850-х – середина 1880-х років – існування Київської громади, що стояла на позиціях національного активізму і опозиціонувала владі; та 1880-ті 1890-ті роки та початок 1900-х, коли громада модифікується у власне Стару київську громаду, переходить лише на культурництво й співпрацює зі владою. Тому автор розрізняє ці два терміни чітко за періодами: до 1880-х вживається термін Київська громада, пізніше – Стара київська громада. Дисертант поділяє український рух другого українофільського періоду на політичний і культурницький, що до нього не було прийнято в історіографії. Політичну частину громадівців репрезентували О. Кониський і В. Антонович. Їм опонували культурники В. Науменко та коло журналу «Киевская старина». По-новому оцінена роль

В. Антоновича, який у дискусії з М. Драгомановим відстоював думку про підготовку національних кадрів еліти, які б поставили українські політичні постулати. Тому в дисертації й запропонована теза про неслухняність віднесення В. Антоновича до традиційного культурництва. По-новому інтерпретована діяльність ідеологів РУП–УСДРП. Виокремлено два крила в ньому, одне з яких під керівництвом А. Жука сповідувало позакласові національні цінності й відповідало європейським соціалістичним стандартам, на відміну від ортодоксів-марксистів Л. Юркевича і М. Порша. Автор дисертації пропонує нову класифікацію тієї частини українського руху, яка виступала за побудову державної самостійності та об'єднувала представників різних партій. На підставі спільностей мети автор об'єднав еседеків – А. Жука та його групу – із радикальними демократами С. Єфремова та його прихильниками в один молодоукраїнський напрям. У дисертації виокремлений консервативний відлам національно-демократичного руху, який репрезентували С. Чикаленко і В. Леонтович, між тим як в історіографії взагалі консерватизм пов'язували в українському русі лише з В. Липинським. У дисертації проведена нова думка, що саме консервативно мислячі діячі (В. Антонович, О. Кониський, М. Грушевський, В. Липинський) рухали ідею національної окремішності.

Автор дисертації запропонував нову модель кваліфікації історичних шкіл в Україні в залежності від ставлення того чи іншого історика до проблем окремішності української культури в межах російської та польської імперських культур.

Дисертант проаналізував ідейний внесок у суспільне життя таких ідеологів українського руху, як В. Антонович і О. Кониський. Уперше поставлено питання про необхідність поширеного трактування культурництва другої половини ХІХ ст. як явища політичного, якщо йдеться про діячів, які стояли за лаштунками політики «нової ери», що поклала початок українсько-польського порозуміння й будування соборницької громадсько-культурної акції в межах ідеї «Галицького Пр'ємонту».

У дисертації вперше досліджено роль А. Жука як видатного представника національної суспільної думки, його внесок у формування надкласового бачення суспільного устрою в Україні, а також роль останнього в пропаганді самостійницької ідеології. Уперше розглянута особа А. Жука не лише як політика, але й одного з найбільших істориків Революційної української партії. Він працював у історіографії півстоліття – від кінця 1910-х до 1960-х років.

Уперше здійснено спробу проаналізувати постать С. Єфремова серед діячів неонародницького табору українського руху кінця XIX – початку XX ст. З'ясовано його місце серед ідеологічних конструктів інших провідних діячів Наддніпрянщини початку XX ст. Проаналізовано взаємини останнього з Є. Чикаленком, О. Кониським, М. Грушевським й Б. Грінченком.

У дисертації запропоновано уточнений варіант періодизації українського національно-визвольного руху; новий варіант його термінологічного та хронологічного визначення. Основну увагу приділено другому (українофільському) та третьому (політичному) етапам. Причому досліджується саме консервативне крило української суспільної думки.

Практичне значення одержаних результатів. Проведене дослідження дозволить по-новому подивитися на розвиток української історіографії другої половини XIX – початку XX ст.: побачити її державотворчий вплив; розглянути її як один із найдієвіших мобілізаційних чинників української еліти доби постання модерної нації. Це дозволить інакше подивитися на працю історика як людини, яка не лише фіксує минуле на підставі документального факту, але й є інтелектуалом, що створює нову якість, формує нову суспільну реальність, застосовуючи свій фах історика.

Результати дослідження, його висновки й теоретичні положення можуть бути широко застосовані в державно-ідеологічній, освітній та педагогічній сферах. Вони дозволять переглянути деякі усталені погляди на історіографію, що змусить внести певні корективи в підручники з історіографії та історії для середньої й вищої школи. Висновки автора можуть стати в нагоді засобам

масової інформації в науково-популярних програмах Міністерства освіти й науки для виправлення наших негативістських уявлень про недостатню теоретичну слабкість і бідність літератури з суспільно-політичної думки сторічної давнини. Ця дисертація може стати в нагоді у підготовці освітньої серії книжок із української ідеології XIX – XX ст.

Апробація основних результатів дисертації проводилася з середини 1990-х років на численних конференціях, лекціях, презентаціях, круглих столах, лекціях і публічних виступах. Зокрема на IV-VI конгресах Міжнародної асоціації українців (Одеса, 1999; Чернівці, 2002; Донецьк, 2005), «Переяславська рада 1654 року» (Київ, 2004), конференціях «III Академія пам'яті В. Антоновича», (Київ, 1995), «Українська державницька історіографічна школа», (Київ, 1997), міжнародних конференціях, присвячених польсько-українським стосункам XIX – початку XX ст. (Варшава, 1997) «Українська історична наука на порозі XXI ст.», (Чернівці, 16–18 травня 2000), міжнародному конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», (Луцьк, 17–19 травня 2006), Конференціях до 140-річчя від народження М. Грушевського (Історико-меморіальний музей М. Грушевського, м. Львів, 4 жовтня 2006), в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України до 130-річчя від народження С. Єфремова, (Київ, 27 вересня 2006), «Михайло Грушевський: стан і перспективи дослідження творчої спадщини та діяльності» (Київ, 3–4 листопада 2006), «В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення» (Луцьк, 26–27 квітня 2007), на науково-практичному семінарі Ради Європи та Міністерства освіти України, присвяченому питанням висвітлення в підручниках проблем мультикультурності та національної толерантності (Ужгород, 16–18 квітня 2012), виступ з доповіддю на семінарі львівської філії ІУАД «Обережно, українофобія!» з темою «Видавнича справа як державна політика: досвід минулого» (Львів, 15 вересня 2012), на конференції в Інституті національної пам'яті на тему «Українська історіографія кін. XIX – поч. XX ст. у

формування національної пам'яті українського народу» (Київ, 15 листопада 2012), «П. Стебницький як суспільний мислитель» (Київ, 27 листопада 2012), на конференції, присвяченій 20-річчю Інституту історичних досліджень при Національному університеті ім. І. Франка з доповіддю про новації М. Грушевського у суспільній думці кін. XIX – поч. XX ст. (Львів, 15 березня 2013), на круглому столі, присвяченому ювілею В. Вернадського в Інституті історії України НАНУ з темою «Вернадський і політичне українство» (Київ, 19 березня 2013), у II-й міжнародній конференції з історії читання (I-т історичних досліджень ЛНУ ім. І. Франка) з доповіддю «Лектура діячів українського руху Наддніпрянщини, що формувала національну свідомість» (с. Лаврів Львівської обл., 6–8 вересня 2013).

Публікації. Основні положення й висновки дисертації викладено в монографії та 26 публікаціях, із яких 8 опубліковані в збірниках, включених до міжнародної наукометричної бази, та у виданнях іноземних держав.

Структура дисертації зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації 444 сторінки, із них основний текст – 381 сторінка.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

При аналізі літератури з питань українського суспільно-політичного руху XIX – початку XX століть головна увага приділятиметься лише тим аспектам, в яких досліджувалася проблема впливу суспільних ідей на тактику і стратегію національного проводу. Роботи, де студіювалася лише фактографія українського руху, аналізуватимуться автором побіжно.

Учасник та один з ідеологів українського національно-визвольного руху Олександр Барвінський ще за часів своєї безпосередньої участі в ньому та участі діячів українофільського етапу суспільного життя і зокрема Володимира Антоновича намагався подати власну візію розвитку історичних подій. Пишучи спомини [129; 130; 131; 132], О. Барвінський розглядав їх як своєрідну концептуальну історичну працю про постання модерного українства. Він викладав ідеологію народовства, вів ідейні баталії з головними опонентами українців – москвофілами в Галичині й Наддніпрянщині, українцями, які є політичними росіянами і поляками. Одночасно О. Барвінський обстоював консервативну візію розвитку українства, захищаючи її від атак соціалістів драгомановського напрямку. Також він полемізував з націонал-демократами – ідеологічними опонентами очолюваної ним клерикальної християнсько-демократичної партії. На жаль, увесь обсяг щоденника, доведеного до часів Першої світової війни, досі не видано. За життя О. Барвінського з'явилося лише два томи. У 2000-ні роки в Інституті української літератури спільно з Українським історичним товариством США було видано ще два томи. Половина текстів Олександра Барвінського ще чекають на свою публікацію.

Цінність і виняткове значення споминів О. Барвінського полягають у важливому джерельному матеріалі, в них зібраному. Велику увагу в них приділено саме ключовим постатям наддніпрянської громади, ідеологам Київської громади В. Антоновичу і О. Кониському. Власне саме завдяки О. Барвінському став зрозумілим сьогодні механізм політики «Галицького Премонту». Увесь народовський рух Західної України орієнтувався на концептуальні думки обох лідерів наддніпрянського українства. Соборницьке наставлення галичан дало змогу зберегти спільну територію для українства по обох боках Збруча.

Першим істориком інтелектуальної думки в Україні позаминулого століття слід вважати Михайла Грушевського. Ще у своїх загальних курсах історії України – «Очерках истории украинского народа» [200; 201; 202; 203] та «Ілюстрованій історії України» [205; 206; 207; 208; 209; 210; 211], а також у вступному розділі до енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» [476] він заклав канон історії ХІХ століття України як часу, коли її інтелектуали закладали філософські підвалини національного політичного руху. Етапи цієї думки і були покладені М. Грушевським в основу періодизації Нової історії України. Подібну періодизацію запропонував відомий нині чесько-американський дослідник Мирослав Грох. Останній ділив, як відомо, період національного відродження в «неісторичних» народів Східної Європи на три етапи: етнографічний, академічний і політичний. Щось подібне запропонував і М. Грушевський, який бачив історію України доби національного відродження у трьох основних періодах:

1) доба романтизму, на яку припадає діяльність кирило-мефодіївців у Києві, «Русалки Дністрової» у Львові та Головної руської ради в Галичині. Доба розпочалася в перших десятиліттях ХІХ ст. і закінчилася на початку 1860-х років, з виходом на арену українських громад народовців (народників). Це був етап сповідування лідерами українців подвійної національної самоідентифікації. Їх об'єднувала ідея українського

слов'янофільства, яка протистояла офіційному казенному російському слов'янофільству;

2) доба позитивізму, яку представляли історики київської школи Володимира Антоновича, ідеолога українського народництва і громадівського руху. Для цієї доби характерні наукове українофільство і культурництво. Українофільський етап тривав близько тридцяти років – 1860-ті – 1890-ті роки;

3) політична доба суспільно-політичного життя, коли на початку 1890-х років на арену політичної боротьби за національне визволення виходять перші політичні партії; культурництво відходить на задній план, наперед висуюються політичні завдання.

Історія XIX століття М. Грушевським розглядалася як шоста за ліком доба української історії. Перша припадала на додержавний час, друга – князівський час від Київської держави до занепаду Галицько-Волинської держави (IX–XIV ст.), третя – це литовсько-польська доба до появи козаччини (XIV – перша половина XVII ст.), четверта – козацька доба від постання Січі до гетьманування Івана Мазепи, п'ята – козаччина в часи занепаду: від Мазепи до Кирила Розумовського, шоста – доба українського відродження, яка починалася від прилучення Галичини до Австрії, а Правобережжя до Росії і тривала до сучасного йому періоду – початку XX ст. [211, С. 6]. Поділ цей в «Ілюстрованій історії України» мав 15 розділів. Початки відродження М. Грушевський вбачав у зацікавленні народною творчістю, появі «Енеїди» та перших фольклорно-етнографічних досліджень. Перед розповіддю про Кирило-Мефодіївське братство М. Грушевський спеціально подав окремих розділ «Ідеї народності. Початки свідомішого демократизму», де, власне, і висловив думку, що відродження варто розглядати, починаючи з ідейного руху серед представників української інтелігенції 1830-х – 1840-х років. Хоча «Руська трійця» в Галичині розпочала свою діяльність хронологічно раніше за Кирило-Мефодіївське товариство, саме з останнього М. Грушевський розпочинав новітнє

українство, бо в інтелектуальному сенсі внесок братчиків до ідейної скарбниці українства вважав значнішим за діяльність «Руської трійці». Так само спочатку М. Грушевський описує заснування Київської громади, а згодом діяльність галицьких народовців. Київській громаді в період Емського указу було присвячено окрему главу. Політичним досягненням галицьких українців приділено окремий розділ, з якого і розпочинається опис останнього етапу національно-визвольного руху перед Українською революцією 1917–1921 років. Для М. Грушевського історія України XIX століття – це історія національного відродження, власне, історія українського громадсько-політичного руху.

М. Грушевський моделював українське минуле, корегуючи сучасну йому історію. Пишучи історію, він її одночасно творив. Попри те, що сьогодні для нас М. Грушевський відомий передусім як автор «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», доведених до середини XVII ст., М. Грушевський був провідним істориком-концептуалістом XIX – початку XX століття. І протягом усього життя приділяв своїй концепції надзвичайно багато часу і копітких досліджень.

Громадське життя – це діяльність інтелектуалів. М. Грушевський присвятив багато місця і часу дослідженням діяльності визначних представників суспільної думки середини – кінця XIX століття. Культ громадських діячів мав підносити самоповагу та самоорганізацію широкого загалу, бути дороговказом в його суспільній праці. Однією з ключових тем для М. Грушевського була постать М. Максимовича [489], від якого Михайло Сергійович і розпочинав наукове українознавство й фактично вихід його книги вважав початком організованого українського інтелектуального життя. Приділив увагу він і братчикам та їхній ідеології [492], окремо писав про М. Костомарова [481; 485; 493] і П. Куліша [479; 486]. Провідникам Київської громади В. Антоновичу [478; 482; 490] та О. Кониському [483; 484; 491], передусім першому, М. Грушевський присвятив не одну статтю. Причому до фігури В. Антоновича звертався як відразу після смерті

останнього, так і вже у 20-х роках ХХ ст. Засновник українського радикалізму та політичного чину М. Драгоманов [204; 480; 487] наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлювався М. Грушевським як людина, яка своїм космополітизмом відштовхувала від корисної національної праці найпридатніших для цього радикалів, неконструктивно критикувала народовців. Мабуть, перед очима М. Грушевського завжди стояв приклад І. Франка, який під впливом М. Драгоманова до 1895 р. вставляв палиці в колеса діяльності народовців, слідуючи приписам Михайла Петровича щодо протистояння «реакційній» позиції народовців. Натомість під час еміграції М. Грушевський звернувся до постаті М. Драгоманова, відзначаючи його позитивні риси як організатора незалежної української думки за кордоном, демократа і конституціоналіста.

У 1920-ті роки в межах Історичної секції ВУАН М. Грушевський, відзначаючи справжні й удавані ювілеї українських діячів ХІХ ст., фактично вибудовував національно-демократичну українську альтернативу радянсько-російській більшовицькій візії українського історичного процесу. Своїми публікаціями він заклав канон нашого сьогоденного сприйняття внеску цих мислителів у скарбницю національної думки та у теоретичне становлення української ідеї. Так, у М. Максимовича він відзначав києвоцентризм, що дозволив нанизати на один історіографічний стрижень усі етапи української історії. М. Костомаров на багато десятиліть залишив для українців ідею федералізму ще від князівських часів та існування від Руси-України етнічного поділу на українців і росіян. П. Куліш для М. Грушевського був першим консерватистом, що закладав культурні основи української окремішності. В. Антонович вимальовувався остаточним розмежовувачем наукового українського історичного процесу від російської та польської історичної схеми, який почав готувати кадри української інтелігенції. О. Кониський став першим ідейним самостійником.

М. Грушевський своєю публіцистичною працею виховував українське суспільно-політичне думання [26, С. V–XXIV]. Його статті в «ЛНВ» та

широкій періодиці ставили перед українцями низку важливих ідеологічних завдань для здобуття в майбутньому культурно-політичної окремішності. Львівський професор звернув увагу на проблему питомого українства, свідомого сприйняття цього поняття, розрізнення дефініцій етнічний українець (з походження) і українець політичний (за свідомістю) [26, с. 3–9], на питання «малоросійства» і «рутенства» та проблему подвійності національної самоідентифікації – «малоросійського самоотверження» [26, с. 10–19, 20–37, 38–43, 50–60], на небезпеку наддніпрянського і наддністрянського сепаратизму для досягнення національної соборності [26, с. 61–65], на слов'янофільство як знаряддя колоніальної і русифікаційної політики царату [26, с. 66–72, 189–198], на визначальність української мови як культуротворчого чинника [26, с. 73–81, 115–126], на національну самоповагу і відданість меті визволення як чинники досягнення національної свободи [26, с. 95–105, 127–130, 168–175], на необхідність переходу від безгрунтового культурництва до політично заангажованої праці в усіх сферах культурного і суспільного життя [26, с. 131–135, 150–156] та державно-національного будівництва. М. Грушевський першим включився у війну історичних міфів і пам'ятників. Він виступав за надання одній з центральних вулиць Львова імені Т. Шевченка, був одним з найактивніших членів Комітету зі встановлення пам'ятника Т. Шевченкові в Києві у 1910-х роках, воював з ідеологічним наповненням міфу про так зване «богданівство» і «мазепинство» українців [26, с. 199–206]. Сьогодні ці статті є водночас джерелом та історіографією для дослідження ідейної спадщини національного руху.

Ще перебуваючи в засланні у Москві в часи Першої світової війни, М. Грушевський почав продумувати видання неперіодичного збірника «За сто літ» [684]. Спочатку «Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття» мали окремий розділ в журналі «Україна». З 1927 по 1930 рік виходить вже спеціальне окреме видання з цієї проблеми – «За сто літ». Усього до сталінського погрому ВУАН і установ

М. Грушевського з'явилося шість книг. М. Грушевський ставив за мету друкувати первинний джерельний матеріал про діяльність активістів українського руху XIX ст. У збірнику окремі дослідники спеціалізувалися на певних постатях і географії українського руху. Так, Наталя Бракер публікувала матеріали, що стосувалися Єлисаветградської громади, її провідних діячів М. Федоровського, В. Менчиця та О. Михалевича [408; 409; 410]. Сергій Буда досліджував діяльність визначного драгоманівця М. Ковалевського та С. Подолинського, друкував матеріали з архіву Київського жандармського управління [411; 412; 413]. Михайло Бужинський виявляв відповідні архівні документи у Полтавському окружному архіві, друкував документи про В. Лукашевича [414; 415]. Михайло Возняк у збірнику друкував опрацьовані матеріали з архіву О. Кониського. Зокрема був поданий великий пласт матеріалів, що стосувалися Михайла Драгоманова: численне листування Михайла Петровича з О. Кониським, листи М. Драгоманова до братів Барвінських, лист І. Франка і недруковану статтю М. Драгоманова [419]. Володимир Герасименко опублікував подільські матеріали про український рух між двома революціями [425]. Полтавські українські організації у збірнику представляв Михайло Гніп, який подав матеріали про А. Шиманова і В. Лесевича [472; 473]. Так само полтавські архівні матеріали щодо українського визвольного руху публікував у «За сто літ» Антонін Дучинський, а також вибірки документів часів існування РУП. А. Дучинський подавав матеріали про РУП на Полтавщині, Є. Нероновича та О. Русова як українського полтавського діяча [500; 501; 502]. Гнат Житецький видрукував надзвичайно цікаві матеріали з історії початкового періоду діяльності журналу «Киевская старина» та Київської громади. Його стаття була частково особистим спогадом, частково ґрунтувалася на джерелах. Він також писав і про Харківську громаду та роль у ній О. Потебні [508; 509]. Студентський рух у київському університеті на сторінках «За сто літ» студіював Олександр Назаревський [574; 575; 576]. Польським українофільством і хлопоманством цікавився Євген Рудницький.

Він надрукував матеріали про А. Свидницького і М. Чайковського [595; 596]. Документи про «боротьбу монументів» публікував Юрій Циганенко. Зокрема вийшли його матеріали про пам'ятник І. Котляревському у Полтаві та протест М. Міхновського проти заборони виступати українською. Був надрукований і його матеріал про шевченківські дні 1914 р. у Полтаві [627; 628]. Провідним фахівцем з дослідження Чернігівської громади та її зв'язків з Полтавською громадою на сторінках збірника був Борис Шевелів. У його статтях йшлося про лідерів українського руху Лівобережжя – Д. Пильчикова, В. Лободу, С. Носа, О. Кониського. Науковий інтерес вченого становило дослідження офіційних українських петицій до чиновників російського уряду та міжнародних організацій [630; 631; 632].

Михайло Грушевський не лише сам писав історію громадського руху ХІХ – початку ХХ ст., але й був натхненником і організатором таких студій з боку своїх учнів і послідовників. Безпосередньо займаючись історією від князівських часів до середини ХVІІ століття, він не мав можливості послідовно вивчати ХІХ століття, до якого мав неабиякий сентимент, і своє концептуальне бачення, свої думки він передав учням, спонукав їх до дослідження інтелектуальної історії доби національного відродження.

Під впливом М. Грушевського на історії суспільних ідей періоду діяльності Кирило-Мефодіївського товариства став спеціалізуватися його рідний брат Олександр Грушевський, який написав перші джерелознавчі дослідження про суспільні візії П. Куліша та М. Костомарова. За орієнтуванням брата Олександр Сергійович почав досліджувати ідеологію Кирило-Мефодіївського братства, концептуальні думки Миколи Костомарова й Пантелеймона Куліша про українське майбутнє і завдання визвольного руху [494; 495; 496; 497]. О. Грушевський у своїх студіях лише групував джерельний матеріал, який згодом мав стати основою для більш широких теоретичних висновків.

Так само М. Грушевський задав тон у дослідженнях про діяльність О. Кониського. Першими про нього писали ще учні, співробітники

М. Грушевського по «ЛНВ», серед них – Василь Доманицький [682]. Згодом постаттю О. Кониського і видруком джерельного архівного матеріалу, передусім його цінного листування, протягом десятиліть займався Михайло Возняк, який, власне, і намагався простежити завдання, які ставив О. Кониський перед політикою «нової ери», а також розгортання в Галичині культурної праці під впливом провідних ідей лідерів Київської громади. Його цікавили не лише О. Кониський як такий, але і такі визначні його сучасники та опоненти, як Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Іван Франко, Іван Белей, Леонід Глібов, Семен Ніс та інші [420; 421; 422; 423; 424].

Поруч з М. Возняком проблемою інтелектуальних зв'язків Галичини і Наддніпрянщини багато і плідно займався Кирило Студинський. Кирила Йосиповича цікавив вплив культурницьких ідей П. Куліша на молодих народовців у середині XIX століття. Ним було видруковано у виданнях НТШ та Історичної секції М. Грушевського багато джерельного архівного матеріалу – листів П. Куліша до галицьких діячів [42, с. 27–42; 43; 615; 616; 623]. К. Студинський видав низку листів з кореспонденції москвофіла Д. Зубрицького з наддніпрянцями, а також звертав увагу на ідейний вплив О. Кониського на народовців Галичини, зв'язки українців з окремішніми ідейними устремліннями; О. Косач, Ф. Вовка, М. Драгоманова з західними українцями [617; 618; 619; 620; 621; 622].

М. Грушевський створив цілу школу дослідників діячів українського руху XIX – початку XX століття та їхніх ідей. Найпершим був його рідний брат, який почав працювати у цій проблематиці ще на межі XIX/XX ст.

У 1920-х роках Катедра новітньої історіографії, якою керував М. Грушевський, активно включилася у тему дослідження інтелектуальної історії українського визвольного руху. Права рука М. Грушевського в Історичній секції ВУАН Осип Гермайзе, на пропозицію голови секції, спеціалізувався на темі історіософії національно-громадського життя в Україні у переддень української революції. Осип Юлійович, як і його вчитель, багато місця присвятив ключовим фігурам наддніпрянського

суспільного життя – Володимирові Антоновичу та Михайлові Драгоманову. Також звертався він і до постатей М. Костомарова, О. Русова, декабристів та революції 1905 року. Висновки О. Гермайзе в багатьох моментах корелюються з думками М. Грушевського. Під висновки останнього Осип Юлійович підводив марксистську базу [426; 427; 428; 429; 430; 431; 432].

Директор Київського центрального історичного архіву Володимир Міяковський, так само спонуканий М. Грушевським до співробітництва з Історичною секцією, займався дослідженням діяльності Київської громади 1860-х – 1870-х років у журналах «Україна» та «За сто літ». Вже наприкінці 1920-х років Володимир Варламович став провідним дослідником українофільського етапу українського визвольного руху. Йому належить честь джерельного оприлюднення низки матеріалів з архіву київського, подільського і волинського генерал-губернатора та Київського губернського жандармського управління з відомостями про українські гуртки в Києві, Чернігові та інших містах Наддніпрянщини. Він наводить низку спогадів про громадівський рух, листування і щоденники, звіти царських чиновників про «україноманів». Крім того, багато уваги він приділяє першій генерації українських патріотів докласичної романтичної доби. Студіює джерела українських симпатій в середовищі, наближеному до декабризму. Він писав як про ключові постаті українського руху, приміром, про М. Драгоманова, так і про людей, що становили тло громадського життя: П. Балабуху, О. Марковича та ін. [277; 562; 563; 565; 566; 568; 569; 570; 571].

Великий внесок у джерелознавче дослідження українського руху на Півдні України зробив визначний одеський архівіст Олександр Рябінін-Скляревський. Узгоджуючи свою дослідницьку роботу з Історичною секцією ВУАН у Києві, він найбільшу увагу у численних студіях, що друкувалися в київських академічних виданнях, присвятив історії Одеської української громади та її чільних представників, зв'язкам її з М. Костомаровим та В. Антоновичем, а також окремо вивчав історію Єлисаветградської громади. Ним вперше оприлюднено низку матеріалів з одеських архівів з цієї

проблематики. У працях О. Рябініна-Скляревського Одеська громада постала, як друга за значенням після київської в українському русі [299; 597; 598; 599; 600; 601; 602; 603; 604; 605].

Іншим визначним регіональним дослідником народовського громадівського руху був М. Гніп. Він вивчав у 1920-х роках діяльність Полтавської громади, яка на 1860-ті роки за активністю і впливом майже дорівнювала Київській громаді. Відбувалося це завдяки тому, що провід у ній у той час знаходився у такого активіста громадського життя, як О. Кониський. М. Гніп напередодні сталінського погрому української науки навіть встиг написати і видати монографію про Полтавську громаду. Ця монографія стала першим усебічним дослідженням окремо взятої громади. Був він і автором архівних публікацій про визначних полтавців: І. Котляревського, В. Лесевича, А. Шиманова [197; 471; 472; 473].

Найбільшим досягненням української історіографії, мабуть, усього ХХ століття в ділянці дослідження суспільно-політичного життя другої половини ХІХ ст. стала праця кінця 1920-х Федора Савченка «Заборона українства 1876 р.» [300; 301] Ф. Савченко зійшовся з М. Грушевським ще за часів політичної еміграції останнього. Вони зустрілися у Франції, відтоді їхні шляхи міцно переплелися. Повернувшись до України, М. Грушевський влаштує Федора Яковича на роботу в Історичну секцію, де той мав спеціалізуватися якраз на дослідженнях громадського руху. М. Грушевського цікавило питання впливу Емського указу 1876 року на українське життя. Цьому він присвятив кілька ключових концептуальних статей. Ф. Савченко писав свою працю на широкому джерельному матеріалі, залучивши матеріали зі столичних архівів і бібліотек. Розглядав він проблему виникнення політичного руху, спрямованого на орієнтацію на культурну окремішність, у широкому контексті. Його цікавив не лише Емський указ 1876 р., а й передусім загальний розвиток народовського руху від часів його виникнення на базі ідейних джерел Кирило-Мефодіївського братства. Книга Савченка – історія діяльності Київської громади та її провідників з

урахуванням усього спектра думок різних напрямів і угруповань українського руху. Ця праця стала знаковою в українській історіографії. Вона підсумовувала всі напрацювання української історіографії в цьому питанні від кінця XIX ст. до 1920-х років.

Проблема історії ідей українського громадського руху цікавила не лише «чистих» істориків. Позитивістична літературознавча школа в особі Сергія Єфремова багато місця приділяла проблемі культурно-ідейного зв'язку між суспільним затребуванням у розвитку суспільства в Україні та його впливом на розвиток красного письменства. У письменстві С. Єфремова передусім цікавив вираз суспільних настроїв, думки письменників і водночас громадських діячів про політичний розвиток українства. Йому належить, крім його фундаментальної і не менш важливої для історика, ніж літературознавця, «Історії українського письменства», кілька значних статей в «Україні» та інших академічних журналах. Зокрема в статті про П. Куліша як українського політика та українського діяча він критикує Пантелеймона Олександровича як людину, яка відійшла від мейнстріму українського життя, особисті амбіції поставила вище за інтереси громади [236].

Інший синтетик Віктор Петров, який в Україні фактично стояв на засадах французької школи «Анналів», намагався на психологічному рівні досліджувати глибинний пласт думок найбільших українських мислителів. На відміну від С. Єфремова, який критикував П. Куліша з демократичних позицій, Віктор Петров, навпаки, бачив у П. Кулішеві визначного мислителя-консерватора, який випередив час, виявився не затребуваний тодішнім українським суспільством. Віктор Платонович відкривав у П. Куліші саме визначного інтелектуала – будівничого культурно-громадських основ модерного національного суспільства. Праці В. Петрова [83, с. 156–177, 196–207; 285; 286; 287; 288; 289; 290], незважаючи на наявність сучасних досліджень Є. Нахліка, не втрачають своєї наукової вартості й у наші дні. В. Петров одним з перших намагався розглядати в органічному поєднанні як самі філософські твори П. Куліша, так і архівний матеріал щодо нього,

передусім його листування, для дослідження концептуальних засад світогляду видатного соратника Т. Шевченка. В. Петров першим в українському літературознавстві та історії культури намагався створити психологічний портрет мислителя, ґрунтуючи його не на домислах і припущеннях, а спираючись на велику джерельну базу дослідження.

Українська політична еміграція 1920-х – 1930-х років мала безперешкодну можливість вивчати досвід суспільно-політичного життя ХІХ – початку ХХ ст., не боятися цензурних лецят більшовицького режиму, говорити не лише про постаті, які відійшли у кращий світ до початку Української революції 1917–1921 років, а й про тих українців, які, програвши збройне протистояння з російською червоною владою, опинились у країнах західної демократії.

В еміграції сперечалися між собою дві тенденції. Один гурт мислителів звинувачував український рух у неспроможності висунення і обстоювання гасла політичної самостійності України. Причина поразки державницьких змагань покладалася ними на провід українського руху ХІХ ст., тих інтелектуалів, які, попри повне несприйняття громадською опінією ідеї культурно-політичної окремішності, змогли мобілізувати під гасла цієї окремішності досить велику кількість широких мас інтелігенції та загалу українців. Другий напрям намагався виправдати керівництво українського руху, пояснити невдачу революції невідповідністю самого суспільства. За першим напрямом стояли Д. Донцов та інтелектуали, що сповідували засади інтегрального націоналізму, за другим – національна демократія у енерівської орієнтації, котра продовжувала традиції ХІХ ст.

Дмитро Донцов у численних статтях і книжках [28; 29; 30; 31] неодноразово повертався до української демократії, яку вважав всуціль федералістичною і апріорі антисамостійницькою. Йй він протиставляв геній Тараса Шевченка – єдиного козака на мільйон «свинопасів». Зрештою ще Іван Франко і Леся Українка сприймалися ним як стихійні самостійники. Решта української інтелігенції діставала присуд інтелектуально

неспроможної піднятися до рівня завдань, що стояли перед нацією напередодні великого зриву.

При всіх слушних моментах у логіці думок Дмитра Донцова щодо панічного страху української інтелігенції перед примарою відокремлення від Росії, його радикальне змішування в один казан усього складного і різнорідного спектра національної політичної думки передреволюційної доби виглядає як одне велике перебільшення, як нехтування історичною правдою, небажання розібратися в усіх хитросплетіннях хоч і кволої, але багатой на різні інтелектуальні напрями української політичної думки кінця XIX – початку XX ст.

Націонал-демократична візія інтелектуального національного життя XIX ст. була подана в працях Олександра Мицюка, який, хоч і був економістом за фахом, написав одну з перших науково-популярних брошур про український народівський рух другої половини XIX століття [274; 561]. У ній він, критикуючи сучасні йому політологічні праці та передусім твори О. Бочковського, писав, що першими постатями, які, власне, стали інтелектуалами нової доби і намагалися український рух пустити тією колією, якою йшов увесь національний рух в Європі в цілому й у Східно-Центральній Європі зокрема, були Володимир Антонович та його послідовники.

Особливої уваги і високої оцінки заслуговують численні праці засновника окремої галузі гуманітарних знань – націології – Ольгерда-Іполита Бочковського. О. Бочковський для нинішньої української інтелектуальної думки залишається ще й досі недостатньо оціненою фігурою. Він не лише в багатьох випадках випередив національне наукознавство в Україні, але й був провідним знавцем національного питання в Європі. Багато з його думок значно пізніше повторив Мирослав Грох. О. Бочковський в українській історіографії був одним з рідкісних дослідників, що цікавився теоретичними та методологічними питаннями національного життя. Для нього це була не лише проблема, що належала до

компетенції історичних наук. Як суспільствознавець, він практикував у своїх студіях соціологічний підхід, був філософом історії. На жаль, більшість праць О. Бочковського не перевидавалося англійською та мало відома не лише європейському читачеві, а й широкому українському загалові.

Почавши свою наукову діяльність під час війни в Австро-Угорщині, він продовжив її вже у незалежній Чехословаччині. Свої висновки щодо української національної проблеми він робив на широкому тлі вивчення національного питання в Європі. О. Бочковський шукав українські аналогії передусім серед інших східноєвропейських народів – поляків, чехів, словаків, – та у фінів, бельгійців і фламандців, балканських народів, ірландців, басків та ін. [175; 398; 401; 402; 403; 404; 406; 407]. Він створив ціле полотно досліджень української проблеми в контексті розвитку національного питання як світового явища. Його праці, написані за порівняльним методом, дають багато фактичного матеріалу для розуміння проблем українського руху ХІХ ст. Приміром, порівнюючи ніби рівні стартові умови фінів і українців в економічній ділянці, він приходив до висновку, що в культурній сфері фіни пішли значно далі за українців. Бо якщо останні мали до 1914 р. лише одну щоденну газету накладом у три тисячі примірників, то фіни мали ще до появи «Ради» двадцять щоденних газет, причому тираж кожної у п'ять-шість разів був вищий за «радівський». Щотижневих та інших не щоденних газет фіни мали ще з півсотні. То чи варто тоді дивуватися, що питання незалежності для фінів було звичайним питанням, яке не викликало двох думок, ще задовго до 1917 року [409, с. 33].

О. Бочковський присвятив низку статей класикові світової націологічної думки, визначному практикові-політику відроджуваної новітньої чеської держави Томашу Масарику. Його досвід О. Бочковський теж намагався підсумувати і пристосувати для українського інтелектуального вжитку [174; 177; 398].

О. Бочковський став творцем нової науки – націології [170; 171; 172; 173; 176; 339; 405]. Визначив її предмет і об'єкт, написав вступ до націології.

Розглядав її як синтетичну галузь гуманітарних знань, яка стосувалася проблем постання націй, національних держав від кінця XVIII ст. до кінця першої половини XX ст. Він намагався з'ясувати і вивести загальні тенденції постання нації, дослідити взаємопов'язання національної проблеми і колоніалізму, виявити тенденції громадського і політичного життя, які притаманні народам, що позбуваються імперської залежності. Його цікавили проблеми розпаду великих імперських утворень на менші національні держави. О. Бочковський зумів поставити українську національну проблему як одну з ключових проблем у національно-державному розвитку всієї Європи.

Ольгерд Бочковський відстоював демократичний спектр дослідження національного питання. Він був прихильником уенерівської традиції висвітлення історії національного питання. Його позиція правого республіканця наближалася до позицій таких ідеологів центрizmu в українському русі, як Олександр Лотоцький, Валентин Садовський, Андрій Жук.

Дмитро Дорошенко, наш класичний історіограф, розглядав національне питання під кутом зору консервативної ідеології гетьманців-державників, перебуваючи під впливом В'ячеслава Липинського. Для нього творцем цінностей національної держави була передусім земельна аристократія, політична еліта, яка якраз і плекала в усі часи національні пріоритети. Національну проблему Дмитро Іванович пов'язував з державно-правним станом України, вважаючи ці явища взаємопов'язаними. Якщо класичні народники бачили носія національного в широких масах народу, то т.зв. державники і Д. Дорошенко як їхній речник вважали, що лише культурна одиниця, наділена матеріальним статком, може зрозуміти й оцінити важливість національного чинника і саме вона через засоби культури робить цей чинник важливим для широкого загалу.

Д. Дорошенко був автором праць монографічного характеру і статей, в яких досліджував національну проблему на широкому тлі суспільно-

політичного розвитку всіх народів Східної Європи, сусідів українців: литовців, білорусів та інших слов'янських народів [227; 228; 229; 230]. Крім того, Дмитро Іванович цікавився й самим питанням постання самостійницької ідеології в часах Першої світової війни і присвятив цьому питанню спеціальну книжку [220].

Дмитро Дорошенко одним з перших наших істориків звернув увагу на персональний внесок визначних українських діячів у вирішення національного питання в Україні на користь корінного етносу. Він став автором персональних монографій про життя славетних українців; декого з них він знав особисто: Володимира Антоновича, Євгена Чикаленка, Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова, Дмитра Бантиша-Каменського, Миколу Сумцова [218; 219; 222; 223; 226; 231]. У цих монографіях він виявляв якраз аспект інтелектуальної історії, підкреслював внесок кожної особи в постання і розвиток української ідеології. Д. Дорошенко й у своєму знаменитому огляді історіографії [224; 225] розглядав наукові тексти українських істориків під кутом зору їхніх провідних ідеологічних уподобань. Саме Дмитро Іванович розділив згідно з тими політичними інтенціями всю історіографію на додержавну (народницьку) й державницьку, що при всій своїй переконливості дуже спрощувало реальний спектр ідеологічного розкладу інтелектуальних сил. Насправді відносити М. Грушевського до табору, до якого належали М. Костомаров, П. Куліш та В. Антонович, і разом з тим розводити по двох непримиренних таборах В. Липинського і М. Грушевського було не цілком слушно. У теоретичних побудовах Д. Дорошенка переміг сучасний йому політичний момент. Істориками-державниками визнавалися прихильники концепту Української Держави і гетьманської форми правління, а істориками-народниками оголошувалися прихильники УНР та республікансько-демократичної форми правління [193, с. 46–47, 101–103].

Дмитро Дорошенко виходив з методологічних засад, запропонованих В. Липинським у його засадничих працях «Україна на переломі» (1920) та

«Листи до братів-хліборобів» (1926) [50; 51; 52]. Він виходив у своїх головніших тезах з думки про цілковиту неспроможність демократії будувати власну національну державу, а отже, і неможливість використання демократичного інтелектуального потенціалу, його шкідливість для будівництва незалежної України. Консервативна модель самостійної України уявлялася йому як ідеальний образ її майбутнього. Реальний же стан речей був складніший і мінливіший. Наприклад, «народник» М. Грушевський був не меншим державником, ніж гетьманець Микола Кочубей або Микола Стороженко, який долучився до українського руху лише після його збройної поразки у 1920 році.

Окремий відлам у політичній думці українських інтелектуалів, що відбилося й у історіографічних писаннях, становили колишні праві рупісти, пізніше есеїсти, найпомітнішими між якими були Андрій Жук [436; 443; 444; 448; 461; 464] і Володимир Дорошенко [215; 216; 217]. Будучи ревізіоністами традиційного радикального марксизму у формі більшовизму, А. Жук і В. Дорошенко виступали за демократичний кооперативний лад суспільства, вважаючи, що справжню свободу зможе дати трудівникові саме вивільнена з лещат феодальних порядків праця, а не тоталітарне суспільство, де замість старої еліти керуватиме нова партійна верства – комуністична номенклатура. Вільний індивідуум через досягнення економічної свободи буде зацікавлений у побудові своєї національної держави, яка цю свободу йому демократичним шляхом може забезпечити, захистивши від зазіхань сусідніх держав та імперських націй, які постійно позбавляли українські народні маси можливості порядкувати на власній землі. Ідеологічна позиція В. Дорошенка і А. Жука намагалася поєднати традиційну українську національно-демократичну ідею з консервативним стрижнем. Намагання будувати внутрішньо національний класовий мир на основі спільної мети – будівництва незалежної національної держави – звело до співпраці А. Жука і В. Липинського ще в часах перед Першою світовою війною. Тоді обидва мислителі створили прообраз Союзу визволення України – надпартійну

групу «Вільна Україна» (1911). А. Жук і В. Дорошенко протягом 1920-х – 1930-х років написали низку творів суспільно-політичного характеру. Зокрема, А. Жук став одним з перших істориків самостійницької думки в Україні [138; 139; 515; 516, с. 193]. А після Другої світової війни вони стали істориками республікансько-центристського напрямку, який продовжував історіографічні традиції УНР в еміграції. [510; 511; 512; 513; 517; 518; 519; 521; 522; 523].

Визначальне місце в українській історіографії в галузі дослідження українського руху другої половини XIX – початку XX ст. посідають спогади Євгена Чикаленка та Олександра Лотоцького. Хоч за жанром і назвою ці твори визнаються як спогади, насправді їх рівночасно можна розглядати і як історіографічні пам'ятки. Ці мемуари були не стільки споминами про власне життя, скільки спробою по свіжих слідах інтерпретувати національне життя у Великій Україні, в якому обидва діячі брали найактивнішу участь та знали всіх його головних персонажів особисто. Наявність у додатках уривків з книжок, газетних статей та листів робить ці праці документальними виданнями. Євген Чикаленко ставився до своїх спогадів як до важливого документа доби, переймався можливістю їхнього видання, збереження від загибелі. З великими труднощами одержав він їх з окупованої більшовиками України та відразу ж видав друком [151; 152; 153; 154; 155; 156]. По короткому часі, вже після його смерті, вийшли і щоденники за дореволюційну добу [124; 125; 126; 127; 612].

Є. Чикаленко в цих творах подав канон інтерпретації українського руху передреволюційної доби, зумівши об'єктивно і правдиво висвітлити всі головні події цього періоду і дати влучні характеристики всім найбільшим його діячам [460]. Чільне місце у спогадах належить описові діяльності окремих українських громад, у яких сам Євген Харлампійович брав участь: Харківської, Одеської, Єлисаветградської та Київської. Окрему увагу приділено їхнім лідерам: Л. Смоленському, М. Комарову, Д. Пильчикову, О. Михалевичу, В. Мальованому, В. Антоновичу та О. Кониському.

Є. Чикаленко вперше дав розподіл громад на дві основні течії: тих, хто орієнтувався на політичний напрям і працював на окремішність української культури, і тих, хто належав до російського політичного табору. Стара громада на своєму останньому етапі існування у 1890-х – початку 1900-х років була, власне, таким проросійським культурницьким утворенням під орудою тодішнього її лідера Володимира Науменка. Будучи людиною консервативних поглядів, Є. Чикаленко, попри належність до поміщицької верстви, зумів належним чином висвітлити демократизм національних діячів, виправдати їхню спрямованість на народний інтерес. Українському рухові не було іншого шляху, як спиратися на широкі народні маси. Заможні прошарки населення були зорієнтовані на «єдину та неділиму» Росію, вороже ставилися до ідеї української культурної окремішності.

Є. Чикаленко дуже високо оцінив і М. Драгоманова – людину, яка як соціаліст не була прихильником участі капіталістичного елемента в українському русі. Разом з тим дуже високу оцінку, навіть вищу за Михайла Драгоманова, дістав Володимир Антонович. Менше уваги було приділено у спогадах О. Кониському, більше негативів випало Б. Грінченку. Великих суперлативів дісталось М. Грушевському за його дореволюційну громадську роботу, натомість скритиковано його лівацтво у часи революції. Є. Чикаленкові був близький напрям думання В'ячеслава Липинського та його однодумців. У щоденниках часів закінчення української революції Є. Чикаленко писав про необхідність спиратися не на «голоту» в революції, як це робили М. Грушевський, С. Петлюра та В. Винниченко, а на заможного селянина та середняка – на господаря. Саме статечний селянин був зацікавлений у своїй національній державі, а біднота орієнтувалася на російський більшовизм і червону імперію. Дрібнобуржуазна селянська маса виявилася занадто боязкою і неактивною, щоб вихопити владу з рук «босяків» [125, с. 217, 238, 374].

«Спогади» і «Щоденники» Є. Чикаленка (останні видані лише наполовину, до 1921 року) у своїй цілості являють багатотомну історію

українського визвольного руху від другої половини ХІХ ст. до кінця 1920-х років.

Паралельно з Є. Чикаленком свою інтерпретацію української революції та всього попереднього національно-визвольного руху дав Олександр Лотоцький [143; 144; 145]. В основних рисах спомини О. Лотоцького збігалися в магістральних думках з висновками Є. Чикаленка. Він теж подає у спогадах свою інтерпретацію українського визвольного руху. Розпочинає з національних настроїв Поділля, де виріс у сім'ї місцевого священика, атмосфери духовного училища і семінарії, потім розповідає про українські настрої в Києві 1890-х років, існування молодого громади в стінах київської семінарії та духовної академії. Далі докладно спиняється на Старій київській громаді і протиставляє їй молодих громадівців, що вийшли із семінарської громади та створили видавництво «Вік»: С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Прокоповича. Тоді переносить розповідь на часи свого переїзду до Петербурга і на місцеву українську громаду. Причому він не лише розповідає про стару «гвардію» українців столиці: Д. Мордовця, П. Стебницького, М. Славінського, а про українську молодь, що навчалася в петербурзьких вишах, переважно українських соціал-демократів: В. Садовського, С. та В. Тимошенків, Є. Нероновича, М. Струтинську, Д. Донцова та ін. Розповідь О. Лотоцького ведеться в широкому інформаційному контексті. Він описує усі головні події українського життя: видання українських книжок, зняття заборон закону 1876 р., видання творів безцензурного «Кобзаря», Святого Письма українською мовою, підготовку енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», контакти з російською поступовою демократією: О. Шахматовим, П. Мілюковим та ін. Дає докладні характеристики усім визначнішим діячам визвольного руху і дотичним до нього діячам польської, російської та інших культур Російської імперії. Враховуючи вже спогади Є. Чикаленка, О. Лотоцький виправляє їхні деякі похибки й неточності. Приміром, додає значно повніше і змістовніше описання постаті О. Кониського, правою рукою

якого був у Київській громаді. Однією з найкращих й найоб'єктивніших в історіографії є його оцінка значення діяльності М. Грушевського. Докладно описано національне життя часів Першої світової війни та Лютневої революції.

О. Лотоцький не лише подає описовий матеріал, підкріплений документальними додатками: вирізками з газет, статутними матеріалами партій, резолюціями конференцій тощо, – він до того ж намагається пояснити невдачі Української революції 1917–1921 років, виходячи з негативних моментів усього попереднього етапу українського руху. Олександр Лотоцький пояснює відсутність самостійницьких устремлінь більшості проводу українців тяжким централістичним пресом царату й шовінізмом російської інтелігенції всіх мастей, яка в самостійності вбачала зраду «святої руської ідеї», суть якої якраз і полягала в поширенні російського імперіалізму на Європу й Азію. О. Лотоцький є переконливим через відсутність упереджень до різних напрямів. Він не критикує огульно як ліві, так і праві напрямки. Національну справу він виносить за межі соціальних дебатів і розходжень, класове ставить другорядним за всенациональне. Шкода, що його спогади – одні з найкращих в українській мемуаристиці – лише раз перевидавалися у США, і то в 1966 році, і досі не перевидані в Україні.

За своєю сутністю історіографічний характер мають і не менш знамениті спогади Дмитра Дорошенка [135; 136], які становлять разом з мемуарами Є. Чикаленка та О. Лотоцького тріумвірат «золотого фонду», наративної історіографії українського руху модерного часу.

Микита Шаповал розрізняв п'ять фаз в українському русі ХІХ – початку ХХ ст.: 1) початок національного усвідомлення (до 1830-х років); 2) період зацікавлення минувшиною (1830-ті – 1860-ті); 3) пробудження соціально-політичної свідомості, організація інтелектуального життя (1860-ті – 1880-ті); 4) політична ідеологія робить перші спроби створення політичних організацій (від думки до чину) (1880-ті – 1890-ті); 5) розвиток партійного

життя (1890-ті – поч. ХХ ст.) [629, с. 50–51]. М. Шаповал писав, що від гопака до партії українська думка йшла 100 років. Він був одним з перших мислителів, які наголосили на ролі села й міста в національному відродженні.

У 1920-ті роки з'являється низка потужних праць західноукраїнських суспільствознавців. Серед них до нашої теми мають стосунок праці Володимира Старосольського та Юліана Охримовича. Перший співпрацював з М. Грушевським у віденському Українському соціологічному інституті (УСІ). У межах УСІ він здійснив проект написання роботи з теорії нації, що стала поруч з роботами О. Бочковського однією з перших в українській науковій літературі праць нового типу [283; 309; 310; 311; 312; 313]. Українські політики й публіцисти теж видавали цікаві книжки на історико-політологічну проблематику. Зокрема Лонгін Цегельський написав популярні брошури «Звідки взялися і що значать назви “Русь” і “Україна”?» [319] та «Русь-Україна і Московщина» [320; 321; 322], в яких проводив думку, що на модерному етапі українського руху необхідно було замінити стару назву «Русь» на нову «Україна», щоб світ та й самі українці не плутали себе з Росією-Московією. Брошура «Русь-Україна і Московщина» перевидавалася близько десяти разів за двадцять років.

Важливе теоретичне і джерельне значення мали книжки багаторічного керівника галицької політики, керівника української парламентської репрезентації в Галицькому сеймі та Австрійському парламенті Костя Левицького. Велике освітньо-пропагандистське значення мала його «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.» та її продовження – «Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914–1918 рр.». У них червоною ниткою проходила думка про соборність всеукраїнського інтелектуалізму, необхідність орієнтації на еліту Наддніпрянщини [264; 265].

Після Другої світової війни активно працювали на науковому полі учасники Української революції 1917–1921 років. Деякі з них залишили наукові праці з оцінкою національно-визвольного руху. Так, Ісак Мазепа,

колишній прем'єр-міністр уряду Директорії, взяв участь у полеміці з консервативною школою суспільної думки В. Липинського, намагаючись у своїй книзі «Підстави нашого відродження» [267; 268] дати теоретичне обґрунтування республікансько-демократичного бачення національного розвитку України. Ця книжка була демократичною відповіддю «Листам до братів-хліборобів» В. Липинського. І. Мазепа з республікансько-демократичних позицій полемізував з консервативною і націоналістичною версіями трактування українського минулого. Іноді це він робить влучно, іноді відчувається нерозуміння й упередження щодо трактування минулого В. Липинським.

Досить значний трактувальний матеріал з історії українського визвольного руху зібрано в численних публікаціях таких визначних діячів цього руху, як Максим Славінський, один з лідерів Петербурзької громади та член дипломатичних місій УНР; Олександр Шульгин, член УПСФ, перший міністр закордонних справ, фахівець з міжнародного права й політолог, історик культури; Валентин Садовський, економіст, перший міністр юстиції УНР, член ЦК УСДРП. М. Славінський в еміграції ознайомлював світову громадськість з українським питанням й історією боротьби за окремішність у Росії [610]. Валентин Садовський, займаючись в Українському науковому інституті у Варшаві проблемами розвитку економіки УРСР, одночасно багато місця у своїй діяльності приділяв дослідженню українського революційного руху. Підсумком його окремих досліджень і публікацій, зосереджених головню в паризькому журналі УНР «Тризуб», стала монографія про національну політику Росії щодо України напередодні революції і під час визвольних змагань 1917–1921 років [607]. Олександр Шульгин низку публікацій від кінця 1910-х до 1950-х років присвятив українському питанню в контексті проблеми Європи і молодих національних держав. Багато місця він приділив і питанню взаємин України й Росії в добу революції на тлі традиції українсько-російських відносин передреволюційного часу. Праці О. Шульгина виходили як українською, так і французькою мовою, бо він

протягом кількох десятиліть представляв інтереси незалежної України на міжнародних форумах і в інтернаціональних організаціях. Серед його робіт політологічного і суспільствознавчого характеру варто назвати: «Les problèmes de l'Ukraine...» (1919) [341], «Нариси з нової історії Європи» (1925) [330], «Vers l'indépendance de l'Ukraine» (1930) [342], «Державність чи Гайдамащина» (1931) [329], «Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині» (1934) [328], «L'Ukraine contre Moscou: 1917» (1935) [343] та ін. Для нашої теми має першорядне значення його книжка про ідеологію УНР [328].

Наприкінці життя до питань націєтворення звернувся у своїй публіцистиці Євген Маланюк, якому належить визначення синдрому «малоросійства» [71]. Він багато й влучно писав про ментальні проблеми української еліти ХІХ ст., яка у часи «ночі бездержавництва» не могла змусити себе мислити категоріями політичної окремішності й постійно перебувала під впливом російської державної ідеї.

1970-ті – 1990-ті роки в діаспорній українській історіографії минули під впливом двох провідних фахівців з історії національного руху в Україні ХІХ – початку ХХ століть Івана Лисяка-Рудницького і Романа Шпорлюка. Два визначних систематики-історіографи висвітлювали український націєтворчий процес у глобальному вимірі на тлі модернізаційних процесів у Східній Європі та світі.

І. Лисяк-Рудницький – професор Альбертського університету в Едмонтоні (Канада) й засновник Канадійського інституту українських студій (КІУС) при цьому університеті. Не написавши синтетичної історії ХІХ ст., він подав її інтерпретацію в низці статей, в яких розкрив найбільші концептуальні проблеми націєтворення в Україні модерного часу [61; 62]. Досягнення державницького трактування історії він поєднав з теорією еліт. Саме еліта, на його думку, була двигуном національної справи. В Україні ж, на відміну від інших східноєвропейських «неісторичних» народів, еліта протистояла селянству, а не представляла його, як це було в інших народів. Місто та інтелігенція орієнтувалися на цінності імперських націй і так само,

як провідна верства ранньомодерного часу, не залишалися при своєму народі, а переходили на службу до панівного народу. Звідси проблема неповної структурованості української нації та слабкість національного руху в Україні. У своїх уподобаннях І. Лисяк-Рудницький схилився до цінностей політичної нації, яка будується на українській етнічній основі. Його улюбленими філософами були Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський як виразники двох основних духовних чеснот українства: демократизму і консерватизму, потягу до європейськості і західних суспільно-політичних цінностей, речниками яких були обидва історіософи. Саме брак суспільного елітаризму і був, на думку І. Лисяка-Рудницького, однією з ключових причин поразки України у визвольних змаганнях 1917–1921 років.

Роман Шпорлюк – професор Гарвардського університету та голова Українського інституту при цьому університеті, продовжуючи справу І. Лисяка-Рудницького, глибше розкрив ідейні напрями національної ідеології українського руху, розглядав його в порівнянні з ідеями марксизму в Європі [325; 326]. Саму національну ідею він слушно бачив як якість європейської візії суспільного розвитку, відхід України від євроазійсько-російської парадигми і включення української ідеї в європейський контекст. Він розглядав українську ідею в розрізі діяльності гуртків українських інтелектуалів, які спочатку реалізовували її при тодішніх університетських центрах: у Харкові, згодом у Києві і нарешті у Львові – в осерді європейського культурного впливу на Україну.

Концептуальні проблеми історії XIX ст. і українського націєтворення зачіпали й історики діаспори – представники зарубіжного українознавства, які не спеціалізувалися окремо на цих питаннях. Олександр Оглоблин – визначний фахівець доби І. Мазепи, господарства XIX ст. та історіографії, цікавився проблемами інтелектуальної історії Нової доби. На відміну від О. Лазаревського, він оцінював кінець XVII – початок XIX ст. не як «пропаций час», а як переддень національного відродження. Діяльність лівобережної козацької еліти він розглядав як накопичення інтелектуальної

потуги для протиставлення російській державній ідеї. О. Оглоблин досліджував джерела написання «Історії Русів», позитивно інтерпретував представників козацької еліти О. Лобисевича, братів Політик, В. Чепу, В. Капніста, Новгород-Сіверський гурток автономістів та ін. Довів, що ця еліта намагалася продовжувати ідейні традиції українського автономізму, а не лише дбала про матеріальне задоволення власних матеріальних апетитів на шкоду загальнонаціональній справі. Так само позитивніше від традиційної, народницького зразка, історіографії він поставився до лівобережної еліти середини XIX ст. Саме вона перша оцінила ідейний вплив поезії Т. Шевченка, перша почала її пропагувати серед широкого загалу людності. О. Оглоблин у поглядах на народництво намагався відійти від схематизованого підходу державницької школи історіографії, яка державниками вважала лише гетьманців, а республіканців трактувала як народників. Олександр Петрович слушно вважав державницьку школу продовжувачкою національно-демократичної історіографії В. Антоновича й М. Грушевського. Останнього він не розглядав як суто народницького історика, натомість кваліфікував того радше як історика-державника – проміжну ланку від власне народництва до державництва. О. Оглоблин одним з перших звернув увагу на українську еліту кінця XIX – початку XX ст. – «людей Нової України», відзначив метаморфозу її поглядів від adeptів політичного російства до прихильників творення власної української ідентичності. Він першим почав широко використовувати епістолярну спадщину діячів Наддніпрянщини [578; 579; 580; 581; 582; 583].

Всебічно досліджував значення Михайла Грушевського в історії українського визвольного руху голова Українського історичного товариства Любомир Винар. Він переконливо довів наявність державницького мислення в історіографічних працях голови НТШ і Центральної Ради. Професор Винар порівнював під таким кутом зору праці В. Липинського й М. Грушевського й доходив висновку, що твори М. Грушевського, присвячені добі Хмельниччини, в багатьох моментах мали більше державницьких рис, ніж

праці першого, зокрема, що стосувалося трактувань Зборівської угоди 1649 р. Розглядаючи громадсько-політичну діяльність М. Грушевського, Л. Винар відзначав, що всі культурні ініціативи Грушевського, його науково-організаційна робота були спрямовані на формування фундаменту окремішньої української культури, без чого неможлива була б Українська революція 1917–1921 років [180; 181; 183; 184; 417].

Добі національного відродження багато цікавих публікацій присвятив засновник і директор Українського наукового інституту при Гарвардському університеті Омелян Пріцак. Наближений у 1930-х – 1950-х рр. до середовища гетьманців, він у подібному до їхньої позиції дусі у 1950-х – 1960-х роках ставився до т.зв. народницької історіографії та її провідної постаті Михайла Грушевського. До сторіччя з дня народження історика О. Пріцак, даючи позитивні оцінки йому як історикові, негативно поставився до його громадсько-політичної діяльності, кажучи, що М. Грушевський спричинився до загибелі української аристократії за часів Української революції. Пізніше, із здобуттям Україною незалежності, Омелян Йосипович змінив свою думку, наблизившись до розуміння постаті М. Грушевського в напрямі інтерпретацій О. Оглоблиним та Л. Винаром його внеску в національну думку [295; 589; 590]. О. Пріцак написав історіософський вступ до останнього перевидання «Історії України-Руси» М. Грушевського. Він дав також концептуальну оцінку постаті Тараса Шевченка для українського життя модерної України.

У 1960-х – 1980-х роках у європейській та північноамериканській історіографії розпочався справжній бум інтересу до проблем націєтворення у ХІХ ст. Соціально-політична криза в країнах соціалістичного табору висувала наперед вирішення низки національних проблем, не розв'язаних свого часу (на початку ХХ ст.). Це спонукало до збільшення дослідницького інтересу до проблеми постання націй в Європі та інших питань, пов'язаних з періодизацією національно-визвольного руху, його рушійними силами, культурно-громадською працею еліт, взаєминами еліт колоніальних

територій з адміністрацією метрополій та суспільними силами імперських націй тощо.

Флагманом у дослідженні національних проблем в історії Центрально-Східної Європи була Велика Британія. Провідними фахівцями теми національного життя в країнах Східної Європи стали видатні англійські історики, суспільствознавці й антрополози Ентоні Сміт, Ернест Гелнер, Бенедикт Андерсон, Ерік Гобсбаум. Світової слави зажив і видатний історик всесвітньої історії з Чехословаччини Мирослав Грох. Низка праць цих дослідників стала актуальною для України вже у 1990-ті роки, коли в незалежній державі постали проблеми національної політики та пошуку цієї традиції в минулі часи. Лише в наші дні, з падінням залізної завіси і здобуттям Україною незалежності, класичні твори цих авторів дійшли до українського читача.

Професор Лондонської школи економіки Е. Сміт став засновником міждисциплінарної галузі досліджень націоналізму. Він зробив свій внесок у наукове розуміння розрізнення двох типів націоналізмів: громадянського та етнічного. Е. Сміт вважав, що кожна нація має панівне етнічне ядро. І хоч націоналізм – модерний феномен, самі нації мають ще домодерне походження. В українській історіографії думку про домодерне походження нації так само сповідували більшість істориків. Цю думку підтримують сьогодні й майже всі історики козаччини [249; 306]. Вступив у науку зі своїми працями Е. Сміт ще у 1970-ті роки. Він є автором монографій: «Теорії націоналізму» (1971), «Націоналізм у ХХ столітті» (1979), «Етнічне відродження в модерному світі» (1981), «Міфи і пам'ять націй» (1999), «Нація в історії: історіографічні дебати про етнічність і націоналізм» (2000), «Націоналізм: теорія, ідеологія, історія» (2001), «Обрані народи: священні джерела національної ідентичності» (2003). Останнім часом деякі з його праць були видані українською мовою [302; 303; 304; 305; 380]. Е. Сміт звернув увагу на культурну складову національного руху, на ідеї, що мобілізували суспільства під прапор національної ідеї. Він визначив, що

будь-який національний рух повинен мати провідні історичні міфи, послуговуючись якими суспільна еліта намагається організувати масовий політичний рух за здобуття незалежності широким загалом. Ідеї Е. Сміта передусім ми й спробували накласти на українську ситуацію в цій праці.

Англійський філософ і соціальний антрополог, професор Лондонської школи економіки Лондонського університету Ернест Гелнер вивчав проблеми націоналізму у зв'язку із загальною суспільно-економічною трансформацією суспільства [190; 348; 349; 350; 351; 352; 353; 354; 355]. Він вважав, що націоналізм є продуктом індустріального суспільства. Взагалі Е. Гелнер визначав націоналізм як політичний принцип, згідно з яким культурна схожість є основою соціальних зв'язків у суспільстві. Тому націоналізм і виходить на міжнародну арену соціального життя, виконуючи функцію культурної стандартизації суспільства за національним чинником. Найбільшою працею Е. Гелнера з нашої теми зацікавлення була «Нації і націоналізм» (1983).

Англійський антрополог ірландського походження, професор Кембріджського університету Бенедикт Андерсон, розвиваючи тезу Е. Сміта, стверджував давність націй, існування їх до часів Великої французької революції. Так само велику увагу він приділяв націєтворчим міфам як необхідним вигаданим історіям для підняття національного загалу на боротьбу за свої права. Для того, щоб почати справу націоналізації суспільства, саму націю необхідно спочатку «уявити», «вигадати» у вузькому колі інтелектуалів. Потім уже цю «вигадку» треба прищепити ширшому загалові людей [157]. Хоч самі нації є витвором модерного часу, проте для їх постання потрібна історична легітимація, якою є «стародавність» і «безперервність» їхнього тривання на тисячолітню перспективу. Б. Андерсон відзначав виняткову важливість поширення концептів національної ідеї серед значного загалу людності. Тому велику роль він відводив друкованим працям батьків національного відродження, будителів нації. Першорядне значення для національної консолідації суспільства мала ідея про спільну мову як

культурний генокод нації. Більшій увазі в його дослідженнях приділялося мультиетнічним імперіям, як-от Великій Британії чи Росії. Він аналізував, як правлячі династії намагалися опанувати національним чинником, пристосуватися до панівної нації, бути виразниками її національного інтересу, індоктринувати ідеєю провідної нації інші нації і народності імперії [331; 332; 333; 334; 335; 336; 337].

Окремими питаннями націоналізму цікавився й визначний англійський історик-марксист, професор Лондонського університету Ерік Гобсбаум, який увів поняття про його тривалу тяглість XIX століття – аж до 1914 р. Він був автором книжки «Нації і націоналізм» (1990). У 1990-ті його тексти стали доступними й в Україні [179; 198]. В цілому Е. Гобсбаум розвивав концепції класиків національного питання в історії Е. Сміта, Б. Андерсена та Е. Гелнера про ідейні основи націоналізму, які передували практиці національного будівництва. Його цікавили програмні документи національних рухів, національні міфи на тлі реального суспільного буття в кожній конкретній європейській країні.

Гегемонію англійських істориків – фахівців з дослідження національного питання порушив чеський дослідник всесвітньої історії Мирослав Грох – професор Карлового університету в Празі. Він спеціалізувався на вивченні історії національних рухів малих народів Європи. Серед класичних праць з цієї проблематики: «Відродження малих європейських народів» (1970), «Європейські народні рухи в XIX ст.» (1986), «На порозі виникнення народу» (1999), «Європа націй» (2005). Деякі з його праць було перекладено й англійською мовою [360]. Його внеском у теоретичні проблеми націєтворення може вважатися запропонована схема періодизації національно-визвольного руху в народів, які не мали своїх національних держав на початку XIX ст. Передусім йшлося про слов'янські народи Центрально-Східної та Південної Європи. М. Грох розділяв увесь період початку національного відродження до постання національної держави на три основних етапи: етнографічний, академічний та політичний.

На першому йде накопичення й вивчення фольклорно-етнографічного матеріалу, який дає змогу стверджувати, при компаративістичному порівнянні з етнографіями інших народів, наявність окремого в етнічному плані народу. Дослідження національної мови, перші твори красного письменства народною мовою стають свідченнями культурної окремішності певної нації. На другому етапі вчені-історики шукають на основі архівних джерел історичні підстави для твердження про тривале існування нації. Причому «неісторична» нація намагається довести свою «історичність», тобто показати світові існування власної національної держави у далекому минулому. На третьому етапі – постають вже національні політичні партії, які ставлять своїм завданням досягнення політичної незалежності від метрополії.

Найбільшим сучасним закордонним україністом є віденський професор Андреас Капеллер. Він не лише є теоретиком націєтворення в Європі, але й прикладає загально визнані моделі до української дійсності XIX – початку XX ст. Він на сьогодні є одним з найбільших дослідників національної інтелектуальної еліти, досліджує концептуальні суперечки між представниками різних відламів національної думки: «малоросами» і «націоналістами», М. Грушевським і О. Єфименко. А. Капеллер багато уваги приділяє ключовим націєтворчим поняттям, які визначали самоідентифікацію людини: «малорос», «українець», «мазепинець» тощо [93; 247; 248; 366, с. 45–76; 531, с. 8–20; 532; 534, с. 209–214; 535].

У 1990-ті – 2000-ні роки в західній націологічній думці з'явилося нове покоління істориків: А. Максвелл, Д. Брюллі, М. Білліг, А. Гастінгс [338; 357; 358; 340; 678]. Вони творчо доповнюють й критично виправляють класиків націологічної думки, таких як М. Грох, Е. Сміт, Е. Гобсбаум та ін. Пропонують уточнені моделі розвитку національної суспільної думки європейських народів, враховуючи досвід національних рухів у країнах Центральної та Східної Європи останніх двадцяти років.

У Росії визначним дослідником українського руху XIX ст. є Олексій Міллер. Він багато місця присвятив дослідженню проблем лояльності інтелектуалів України царському режимові, питанням впливу на суспільство Валуєвського циркуляра та Емського указу. Дослідник звертає увагу на те, що, попри існування заборонного тиску на поширення української ідеї, однією з головних причин недостатнього розвитку національного життя в Україні не стільки був терор влади, скільки незначна інтелектуальна мобілізація українських інтелектуалів під прапор окремішності в середині XIX ст. Їхній сервілізм був викликаний небажанням псувати собі кар'єру через немилість уряду за не відповідний російським державним інтересам напрям діяльності. О. Міллер констатував амбівалентність ідентичності української інтелігенції в середині – другій половині XIX ст. Ця інтелігенція намагалася триматися двох традицій національного сприйняття – західної (європейської) і східної (російської, євразійської) ментальності. Ідеї формування модерної нації заважало існування старої землевласницької еліти та великої маси патріархального селянства [271; 272; 555; 556; 557].

У 1990-ті – 2000-ні роки в українській історіографії з'явилося кілька дослідників, які досягнення західної історіографії з проблем національного життя й теоретичних проблем націоналізму перенесли на український ґрунт. Серед них слід назвати українсько-австралійського дослідника Сергія Єкельчика, який одним з перших звернувся до проблем української наддніпрянської еліти другої половини XIX ст., її переорієнтації з російських імперських цінностей на проблеми культурної і політичної сепарації від Російської імперії [232; 234; 235]. Він також одним з перших в Україні почав цікавитися проблемами історичної пам'яті у зв'язку з проблемами російсько-українських взаємин останнього століття.

Важливе значення для України мали друки хрестоматійних текстів дослідників національного питання у світі. На рубежі XX–XXI ст. Василь Лісовий і Олег Проценко видали антологію таких текстів від XIX століття до наших днів в українському перекладі [73].

На теорії націоналізму в українській історіографії спеціалізувався Георгій Касьянов. Він увів до наукового обігу в українській літературі досягнення світової націологічної думки, намагався її застосувати на конкретних історичних прикладах української ситуації [244].

Проблемам націєтворення багато місця у своєму курсі історії України XIX–XX століть присвятив Ярослав Грицак [199]. Він одним з перших українських концептуалістів розглянув інтелектуальний рух до побудови окремішнього політичного життя в Україні в контексті модернізаційних заходів у культурно-громадській сфері. Національний розвій в Україні він бачить під кутом зору поширення визвольних ідей у соборницькому масштабі. Я. Грицак відзначав, як інтелектуали Наддніпрянщини ширили ідеї окремішності серед інтелігенції Галичини, де ця ідея в конституційних умовах набула масовості.

Ярослав Дашкевич – визначний український історик другої половини минулого століття, професор Львівського університету та голова львівської філії Інституту української археографії та джерелознавства, попри свою головну спеціалізацію на проблемах сходознавства та середньовічної історії України, у 1990-х – 2000-х роках був одним з провідних концептуалістів історії України XIX – першої половини XX ст. Його цікавила інтелектуальна історія України модерного часу, якій він присвятив близько двох сотень статей, об'єднаних у дві книжки [213; 214]. Я. Дашкевич розглядав як окремі постаті українських інтелектуалів, так і ключові проблеми модерної історії України. У статтях про ідейні погляди М. Грушевського, В. Липинського, М. Драгоманова, Д. Донцова та ін. він відзначив провідні моменти української ідеології. Я. Дашкевич зачепив такі важливі моменти подієвої історії України, як соборництво, багатоетнічність і питання її залежності від титульної нації, уроки постановня Західноукраїнської Народної Республіки, існування української нації в домодерні часи тощо.

Інший визначний історик-джерелознавець і культуролог, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Сергій Білокінь

багато десятиріч спеціалізується на дослідженні української еліти XIX – початку XX століть. У численних працях він подав широке полотно культурницької діяльності української інтелігенції у переддень Української революції 1917–1921 років. С. Білокінь показав у своїх творах окремішницькі інтенції діяльності цілого шару української інтелігенції, її бажання позбутися ідейної залежності від російської політичної ідеї. Ці думки були розвинуті С. Білоконем при дослідженні спадщини світової слави графіка Георгія Нарбута, істориків М. Грушевського, В. Модзалевського, Ф. Ернста, музеєзнавця П. Потоцького та ін. С. Білокінь намагався дослідити і зрозуміти причини і механізми більшовицького терору проти цвіту української нації. Влучно й переконливо він довів, що масовий терор і голодомори були спрямовані російською окупаційною владою на національну інтелігенцію саме для того, аби фізично відсікти еліту від народу, позбавити останній свідомої і безкомпромісної частини суспільства, яка працювала задля здобуття суспільної і культурної незалежності народу від імперських потуг. Серед сотень робіт Сергія Івановича назвемо лише деякі: двотомник «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження» (1999) [166], (2013) [167], «Нові студії з історії більшовизму» (2006) [168], «Доля національної інтелігенції» (1996) [393], «Механіка державного масового терору в Україні» (1999) [394], «Українська гуманітарна наука в період більшовицького режиму» (2007) [369], «Теорія і практика большевизму: голодомор та інші типи і способи терору» (2008) [395].

Низку проблем націєтворення в Україні початку XX століття та 1920-х років заторкнуто в монографіях Надії Миронець та Валентини Піскун [273; 292].

Олексій Толочко звертався у своїх історіографічних працях до XIX століття. Він відзначав інтелектуальну «придуманість» української історіографічної традиції модерного часу, неслухно протиставляючи їй російську наукову історіографію, яка виникла трохи раніше й ніби мала

менше підстав вважатися штучною. З низки публікацій на цю тему відзначимо останню його працю «Киевская Русь и Малороссия в XIX веке» [316].

Старший науковий співробітник Інституту історії України Олексій Ясь багато років студіює теоретичні і методологічні проблеми функціонування української історіографії XIX – початку XX століття через діяльність її визначних представників. Він написав більше півсотні статей про Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, Б. Крупницького, О. Оглоблина [642; 643; 644; 645; 646; 647; 648; 649; 650; 651; 652; 653; 654; 655; 656; 657; 658; 659; 660; 661; 662; 663; 664; 665; 666; 667; 668; 669; 671; 672; 675; 676]. О. Ясь намагається вписати українську історіографію від часів філософського романтизму й позитивізму до доби неокантіанства і соціологізму в контекст європейської історіографії того часу. В його студіях показано широкий історіософський контекст проблеми постання національної історіографії, науково-прикладні та ідейні завдання, які вона вирішувала протягом модерної доби націєтворення. Він досліджував архітектоніку й техніку історіографічної праці найбільших українських гранд-нарративів, як-от «Історія України-Руси» М. Грушевського і «Листи до братів-хліборобів» В. Липинського, прояви раціонального та ірраціонального у творчості М. Маркевича та М. Максимовича. А також: як розумів проблему «поступу» і яким чином користувався порівняльно-історичним методом дослідження М. Драгоманов. Яким чином неоромантизм впливав на форму подачі ранніх текстів В. Липинського та ін. О. Ясь у своїх публікаціях зібрав великий фактографічний матеріал того, як історіософські засади праці істориків-інтелектуалів України минулого впливали на їхні наукові праці й опосередковано на українське громадське життя. О. Ясь також займався загальнотеоретичними проблемами української історіографії поза минулою добою [670; 673; 674].

Багато праць з теми націєтворення ХІХ – початку ХХ століття протягом останніх двадцяти років написав автор дисертації. Його цікавила передусім проблема періодизації українського руху, теоретичних питань ідеології українського життя, участі у формуванні цієї ідеології українських істориків, які, крім науки, були також і лідерами громадсько-політичного життя. Його дослідницьку увагу привернули постаті В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, А. Жука, Є. Чикаленка та ін. Головніші його публікації увійшли до «Концептуальних проблем історії України» (2011) [24; 193], збірникові його статей «Київ в українській історії: Києвознавчі статті» (2011) [192], «Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів» (2012) [194] та «Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (ХІХ – початок ХХ ст.)» (2014) [195].

Останніми роками проблемам націєтворення ХІХ ст., вписування українського руху в контекст східноєвропейської історії присвячено вже й окремі дисертації. У 2002 р. таку дисертацію Г. Винарчука було захищено у Запорізькому державному університеті [691], а також з'явилася монографія Ю. Земського [243] на основі дисертації, захищеної в Інституті української археографії та джерелознавства у 2011 році.

Окремо треба назвати й авторів спеціалізованих підручників та посібників, у яких по-новому розкрито теми, пов'язані з інтелектуальною думкою та українським рухом перед 1917 роком. Серед провідних авторів цього жанрового зрізу треба назвати Л. Зашкільняка, В. Кравченка, Я. Калакуру, В. Потульницького, І. Колесник, В. Масненко [241; 242; 246; 251; 259; 270; 294; 528, с. 43–51].

Отже, в історіографії проблемам українського національно-визвольного руху було приділено багато уваги. В цілому було випрацьовано структуру і періодизацію українського суспільно-громадського життя. Досліджено значну кількість праць класиків суспільно-політичної думки. Попри це залишається майже недослідженою проблема пов'язання українського руху з національними рухами інших слов'янських народів; варіанти періодизації

українського руху рідко пов'язували з інституційним життям інтелектуальної еліти, мало уваги приділялося дослідженню різних ідеологічних відламів національного руху, консервативно-демократичним елементам у середовищі діячів українського руху, передусім О. Кониському, В. Антоновичу, Є. Чикаленку та ін. Дисертант намагався у своєму дослідженні надолужити ці прогалини.

1.2. Джерельна база дослідження

Опубліковані джерельні матеріали

Джерельна база для вивчення національної суспільно-політичної думки Наддніпрянщини середини XIX – початку XX століття досить широка. Передусім це багатющий матеріал, зосереджений у спогадах, щоденниках і листуванні діячів українського руху цього періоду.

Низку джерел цього жанру було видано ще на початку XX ст., у 1920-ті – 1930-ті роки. Відповідні бібліографічні покликання на ці публікації ми подавали в історіографічному розділі, тому тут обмежимося лише переліком основних і головніших масивів джерел з посиланнями на ті з них, які не були зазначені у попередньому розділі. Спочатку різноманітні документальні джерела особового походження виходили в столиці Галичини Львові. Одним з перших свій щоденник почав видавати О. Барвінський. Листи М. Драгоманова до М. Павлика та І. Франка розпочав виданням у Чернівцях Михайло Павлик [33; 34; 60; 77; 78; 79]. М. Грушевський почав у виданнях НТШ та УНТ і передусім у їхніх «Записках» видавати джерела української політичної думки другої половини XIX ст., серед яких були і незакінчені спогади Володимира Антоновича, деякі листи і твори громадського характеру [384; 527; 549; 624].

Новий етап видання архівного матеріалу розпочався з заснуванням в країнах розселення української еміграції українських наукових інституцій,

як-от Український соціологічний університет у Відні, Український вільний університет у Празі, Українські наукові інститути у Варшаві та Берліні. У Празі й Варшаві було видано спогади Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, які заклали фундамент наукового дослідження самої проблеми національного життя позаминулого століття і дали перші джерела для дослідження національної інтелектуальної думки. Особливо важливе завдання наративно-епістолярних джерел українського руху розумів голова УНІ у Варшаві Олександр Лотоцький, який, крім того, що оприлюднив свої спогади, в межах періодичних «Праць УНІ» видав також і спогади інших учасників визвольних змагань в Україні, навіть неукраїнців – лідера азербайджанського національного руху Алі Мардан бек Топчибаши та ідеолога Польської партії соціалістичної – Леона Василевського [148]. У Варшавському УНІ з ініціативи Олександра Гнатовича розпочали видання епістолярної спадщини М. Драгоманова [23].

У підросійській радянській Україні такі матеріали могли публікуватися лише до часів встановлення жорстко тоталітарного сталінського режиму – до 1929 року. Певним вододілом став процес Союзу визволення України. З часу заснування Української академії наук її представники добре усвідомлювали необхідність дослідження інтелектуальних джерел національного відродження в Україні. З ініціативи Сергія Єфремова та Агатангела Кримського було заплановано повні зібрання праць таких мислителів українства, як Т. Шевченко, П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович. Жодного з цих проектів не було здійснено через гвалтовне нищення української гуманітарної наук у кінці 1920-х – 1930-ті роки. З восьми томів повного зібрання праць Володимира Антоновича, до якого не входили його нумізматичні дослідження й уся епістолярна спадщина, комісія з видання творів, в роботі якої брали участь К. Мельник-Антонович і М. Ткаченко, встигла видати лише один – перший – том [160].

Сергій Єфремов – віце-президент ВУАН і голова дослідницьких комісій, які займалися виданням творчої спадщини Тараса Шевченка, новітнього

українського письменства і словника діячів української землі, багато часу приділяв оприлюдненню інтелектуальних джерел класиків національної думки. Він особисто організував і зредагував за допомогою інших співробітників академії зразкові видання щоденника й епістолярної спадщини Т. Шевченка [84].

Багато було зроблено для публікації і накопичення першоджерельного архівного матеріалу з даної проблеми Михайлом Грушевським у рамках Історичної секції ВУАН. На сторінках журналів «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», «Україна» і «За сто літ» він організував публікації низки першорядних джерел з історії українського руху ХІХ – початку ХХ ст.: листів і щоденникових записів, спогадів про людей, які творили Нову Україну по всіх куточках Великої України. Особливу увагу було приділено ключовим постатям ХІХ ст.: М. Костомарову, П. Кулішу, М. Максимовичу, В. Антоновичу, М. Драгоманову, О. Кониському. М. Грушевський розпочав друк широкого епістолярію діячів Київської громади та І. Франка [684].

Львівське НТШ також у 1920-ті – 1930-ті роки багато місця приділяло публікаціям масивів листування головних діячів інтелігенції Наддніпрянщини. Особливою увагою користувалося листування О. Кониського. Адже архів Олександра Яковича був переданий у Львів ще в часах, коли НТШ очолював Михайло Грушевський. Головною темою наукового інтересу було спілкування О. Кониського з галичанами та такими помітними фігурами наукового життя як кубанець Митрофан Дикарив. Низку публікацій листів О. Кониського підготували визначні літературознавці, академіки ВУАН М. Возняк і К. Студинський.

У радянський період в Україні говорити позитивно про джерела з українського інтелектуального руху, а тим більше друкувати їх, було суворо заборонено. Це розцінювалося як прояв «українського буржуазного націоналізму». Тому у 1930-ті – 1980-ті роки радянська історіографія не може похвалитися жодною вартісною, за рідкісними винятками, джерельною

публікацією про духовне життя еліти XIX – початку XX ст. Лише в часи хрущовської «відлиги» наприкінці 1950-х і до 1964 року в невеликій кількості вдалося видати документи державних фондоутворювачів дореволюційного часу, присвячені визначним діячам українського руху Тарасові Шевченку, Івану Франку, Лесі Українці [94; 100; 109]. Цю працю здійснював визначний український археограф Іван Бутич разом з провідними архівістами Львова Я. Дашкевичем та О. Купчинським. І. Бутич планував видати джерела про громадсько-політичну діяльність тих українських діячів, які не були проscribeвані радянською цензурою. Наголос робився на головних архівних масивах дореволюційної Росії та Австро-Угорщини, як-от документи Київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського губернського жандармського управління, Київського охоронного відділення тощо. На жаль, через цензурний тиск комуністичного режиму підготовлений том про М. Драгоманова побачив світло лише за часів української незалежності [32].

Іван Бутич першим у підрадянській Україні намагався видавати як діловодні, так і наративні джерела. Йому належить ідея видання повного корпусу документів, що стосувалися діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Цей том був підготовлений до здачі в друкарню видавництва «Наукова думка» ще наприкінці 1960-х років, проте почався період щербиччини і маланчуківщини і три підготовлених томи лягли на полицю. Видані вони були вже на рубежі 1980-х – 1990-х Інститутом української археографії НАНУ (ІУАД). Так само І. Бутич ініціював видання повного корпусу щоденників провідного діяча Київської громади, одного з ідеологів українського руху 1860-х років, професора-правника Університету св. Володимира Олександра Кістяківського [122; 123]. Підготовлені два томи цього щоденника так само лягли на архівну полицю, але на початку 1990-х були видані ІУАД відразу після документів кирило-мефодіївців [38; 39; 40].

На Заході інтерес до національного руху «народницької інтелігенції», як її кваліфікували історики та публіцисти націоналістичного табору, так само

не був значним. Можна хіба згадати деякі листи С. Петлюри, видані до відзначення 30-річчя з дня трагічної загибелі голови Директорії УНР. Серед листів дореволюційного часу можна згадати листи до Д. Донцова, що були передруковані з донцовського «Літературно-наукового вісника» 1920-х [81, с. 180–183, 188–190]. Постать С. Петлюри, як лідера збройного опору військовій агресії більшовицької Росії, цікавила діаспорну суспільну думку.

Інтерес до національно-демократичної думки дореволюційного часу прокинувся в наукових середовищах мельниківського відламу ОУН та УНРівської еміграції у 1950-ті роки. Вони намагалися відродити республіканські і демократичні традиції УНР, актуалізувати їх для широкого загалу.

Велику джерелознавчу публікаторську роботу у 1960-ті – 1990-ті роки з публікації інтелектуальних джерел XIX – початку XX ст. провадив професор Кентського університету та голова Українського історичного товариства Любомир Винар. У заснованому ним 1963 року журналі «Український історик» друкувалися спогади всіх сучасників М. Грушевського, які особисто знали голову Центральної Ради. Він надрукував спогади Б. Мартоса, М. Чубатого та інших осіб [150; 553; 564]. В «Українському історичному» друкувалися масиви листувань, зокрема листи В. Антоновича до Ф. Вовка, низка листів до М. Грушевського від В. Антоновича, О. Кониського, О. Грушевського, С. Петлюри та багатьох інших. Видавалися уривки зі щоденника М. Грушевського 1904–1905 та 1910 років [119; 128]. На виданні епістолярних джерел в «Українському історичному» спеціалізувалися одні з кращих джерелознавців українського руху XIX століття Володимир Міяковський та Марко Антонович. У 1990-х роках до них долучилися дослідники материкової України, які опублікували кілька десятків цінних архівних джерел [391; 465; 567; 608].

Консервативна течія українських політиків діаспори заснувала на початку 1960-х років Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського у Філадельфії. Іван Лисяк-Рудницький уклав план-

проспект 25-томного повного зібрання творів В'ячеслава Липинського. До нього складовою частиною мав увійти архів видатного історика і політичного мислителя. Великого значення надавалося виданню всієї епістолярної спадщини вченого. І. Лисяком-Рудницьким та І. Коровицьким було видано повні корпуси листів до В. Липинського Дмитра Дорошенка та Осипа Назарука [53; 54].

Багато працювала, наскільки це дозволяли матеріальні ресурси, Українська вільна академія наук у США. Нею видано чимало джерел інтелектуальної думки XIX століття. Зусиллями Г. Костюка було створено комісію з видання творчої спадщини Володимира Винниченка, яку перевезли з французького містечка Мужена до Нью-Йорка. Г. Костюк встиг видати два томи щоденника В. Винниченка, перший з яких був присвячений кільком рокам напередодні початку Першої світової війни. Ще два томи вже в наші дні були видані за участю Сергія Гальченка у видавництві «Смолоскип» [115; 116; 117]. УВАН видавала й листування П. Куліша та інших лідерів українських громад другої половини XIX ст., збірку автобіографій та спогадів діячів громадського руху XIX ст. [15; 89]. Об'ємну книжку майже на 1000 сторінок підготував відомий літературознавець Ю. Луцький за участю Марка Антоновича [41; 76; 89]. УВАН видала й визначальні твори про XIX століття Олександра Оглоблина, Володимира Міяковського та ін., де друкувалися й архівні джерела [72; 282].

З відновленням Україною незалежності у 1991 році й створенням Інституту української археографії та джерелознавства видання джерел з історії XIX – початку XX століття набули справжньої популярності. Можна говорити про певний видавничий бум з цього часового відтинку української історії. Цьому сприяло й рішення ІУАД про видання п'ятдесятитомної спадщини Михайла Грушевського. П'ять останніх томів 50-томника мають містити архівні джерела про життя та діяльність М. Грушевського; там планується видати й дев'ятитомну архівну справу-формуляр Михайла Грушевського з колишнього архіву КДБ. Поза межами 50-томника опинилося

видання епістолярної спадщини великого історика та громадсько-політичного діяча. Ідучи слідом за СХЕДІЛ, Інститут археографії прийняв рішення видавати не лише листи самого М. Грушевського, а й усі збережені листи до нього, які становлять у своїй сукупності своєрідну енциклопедію українського життя початку модерного часу. З 1997 року спільно з УІТ у США та ІУЛ ім. Т. Шевченка ІУАД у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» видано вже шість томів листів М. Грушевського і до нього. У них за принципом повнокорпусних масивів листів вміщено все епістолярне спілкування М. Грушевського з діячами громади і письменниками, що відклалися у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ: О. Кониським, С. Єфремовим, І. Нечуєм-Левицьким, В. Доманицьким та ін., а також листи В. Липинського, Ф. Вовка, М. Біляшівського, Є. Чикаленка, І. Джиджори, Ю. Сірого (Тищенка), що зберігаються в особовому фонді вченого в ЦДІА України у м. Києві [56; 57; 58; 59]. Всього ж серію «Епістолярні джерела грушевськознавства» мають скласти близько тридцяти томів, що разом із творчою спадщиною М. Грушевського та його архівом може становити до 100 томів книжок.

Наприкінці 1980-х років у журналі «Київ» протягом двох років з продовженнями видатний джерелознавець та культуролог Сергій Білокінь публікував «Спомини» М. Грушевського, які містять інформацію про українське громадське життя першої половини 1880-х років та доби від березня до вересня 1917 року [133]. Юнацький щоденник М. Грушевського за 1886–1894 р. було видано окремим виданням у середині 1990-х ІУАД професором Львівського університету ім. І. Франка Леонідом Зашкільняком. Дисертант від початку 1990-х років у журналах «Київська старовина», «Пам'ять століть» та «Український історик» видав щоденник Михайла Грушевського за 1904–1905 та 1910 роки, що зберігається в особовому фонді родини Грушевських в Центральному державному історичному архіві у м. Києві [119; 128]. Залишається ще не опублікованим щоденник за 1906–1909 роки. Спільно з директором Історико-меморіального музею

М. Грушевського в Києві С. Паньковою планується повне книжкове видання щоденника в серії 50-томника.

Відділ ІУАД під керівництвом Надії Миронець спільно з київським видавництвом «Темпора» протягом 2000-х років видав низку першорядних джерел з історії українського руху початку ХХ ст. Особливу активність і наполегливість проявила співробітниця відділу Інна Старовойтенко, яка, окрім джерельної студії про життя та діяльність Євгена Чикаленка, була ініціатором видання комплексу епістолярних джерел, пов'язаних з особами кола Є. Чикаленка. Було видано чотири томи повного комплексу листувань Євгена Харлампійовича з Петром Стебницьким, Сергієм Єфремовим, Володимиром Винниченком та Андрієм Ніковським [105; 106; 107; 108]. Завдяки Надії Миронець та Інні Старовойтенко комплекс оприлюдненого листування Є. Чикаленка на сьогодні вже практично дорівнює епістолярію М. Грушевського.

Також видавництво «Темпора» завдяки директору Юлії Олійник видало комплекс української мемуаристики, до якого входять зокрема спогади Євгена Окуневського [75], Дмитра Дорошенка [135; 136] та інших. Видавництво виступило ініціатором видання повного щоденника Євгена Чикаленка від 1907 до 1929 року (досі виданий лише масив до 1920 р.) [125; 126; 127], що складе близько шести томів друку.

Видавництвом було реалізовано проект з книжкового видання журнальної версії спогадів «Про дні минулі» Сергія Єфремова [120] – мемуарного джерела, що за змістовним наповненням, літературними вартостями та глибиною трактування подій не поступається відомим спогадам Д. Дорошенка. Є. Чикаленка й О. Лотоцького. Спогади охоплюють час від другої половини ХІХ ст. до 1906 року.

Науковці Інституту літератури ім. Т. Шевченка, а передусім завідувач відділу рукописів інституту Галина Бурлака та співробітниця відділу Альбіна Шацька підготували і видали за допомогою УІТ у США (проф. Л. Винар) два томи щоденника і спогадів Олександра Барвінського «Спомини з мого

життя» – першорядне джерело з історії української ідеології другої половини XIX ст. [132]. Низку джерел з епістолярної спадщини було видано у профільному щорічнику відділу «Спадщина». Інститут літератури має потужний досвід видання епістолярних джерел. У радянський час це була єдина наукова інституція, яка здійснювала археографічні видання листувань класиків української літератури, котрі водночас часто бували і громадськими діячами. З подібних видань варто назвати листування І. Нечуя-Левицького у восьмитомнику його творів. Серед листів визначного прозаїка були й поштові відправлення до М. Грушевського. Багато громадсько-політичних проблем було зачеплено в листуванні Лесі Українки [95; 96]. Але найціннішими є останні томи 45-томника Івана Франка, в яких надруковано величезний масив листів Івана Яковича до адресатів, переважно діячів українського руху.

Перенесений в Україну на початку 1990-х років СХЕДІЛ у Києві існував як Європейський дослідний інститут ім. Липинського, під керуванням проф. Ярослава Пеленського продовжував здійснювати проект з видання повної творчої спадщини В'ячеслава Липинського. Для нашої теми найбільше значення мало видання у 2003 році першого тому «Листування В. Липинського» [54]. До нього ввійшли й дореволюційні листи В. Липинського, що зберігаються в українських архівах. Передусім це листи до М. Грушевського, С. Єфремова, Б. Грінченка, В. Доманицького, А. Жука.

За доби незалежності деякі регіональні видавництва також здійснювали археографічні проекти в ділянці видання щоденників і листування своїх місцевих громадських діячів. Меморіальний музей М. Коцюбинського у Чернігові видав тритомне листування Михайла Коцюбинського. У Чернігові Тамарою Демченко видано також спогади діяча чернігівського земства І. Петрункевича [147].

Протягом другої половини 2000-х років альманах «Хроніка-2000» під редакцією Юрія Буряка почав спеціалізуватися на друці джерел з історії інтелектуального життя України другої половини XIX – початку XX ст. Було

видано тематичні номери альманаху, присвячені Володимирові Вернадському, Пантелеймону Кулішу, Михайлові Драгоманову, де опубліковано листи П. Куліша до М. Драгоманова, листування М. Драгоманова з батьками, листи В. Вернадського до В. Модзалевського та ін. [101; 102; 103].

Видавництво «Критика» під керівництвом Григорія Грабовича на початку 2000-х років почало видавати тридцятитомник Пантелеймона Куліша. Окремою серією в ньому є десять томів листів П. Куліша. На сьогодні в упорядкуванні Олеся Федорука вийшло два томи, де подано листи Пантелеймона Олександровича 1850-х років, які розкривають інтелектуальне життя України середини ХІХ ст. [44; 45].

У журналі «Пам'ятки України» в цей період було видано маловідомі в історіографії спогади Вадима Щербаківського [149]. Вони стосуються часів першого двадцятиліття ХХ ст., на широкому тлі показують українське інтелектуальне життя цього часу. Багато місця приділено таким постатям українського руху, як В. Антонович.

За останні двадцять років багато документальних матеріалів про В. Антоновича видано провідним фахівцем з вивчення його діяльності Віктором Коротким. У другому томі двотомника «Син України. В. Б. Антонович» видруковано як листи самого В. Антоновича, так і уривки зі спогадів про нього його сучасників [91]. Крім того, В. Короткий видав листи М. Максимовича та спогади М. Драгоманова. Нещодавно вийшов друком і біобібліографічний покажчик публікацій про М. Драгоманова, де зібрано всі джерельні публікації мемуарів та листування Михайла Петровича [683].

Крім окремих видань і видавництв, варто відзначити й спеціалізовані періодичні видання з історії, які у 1990-ті – 2000-ні роки публікували на своїх сторінках спогади, щоденники і листування представників інтелектуальної еліти ХІХ – початку ХХ ст. Такі матеріали з'являлися на сторінках «Київської старовини», «Пам'яті століть», «Архівів України»,

«Сіверянського літопису», «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Молодої нації».

Альманах «Молода нація» від 2002 до 2006 року спеціалізувався на дослідженні періоду постання модерної України у переддень Української революції. В альманасі було здійснено першодрук споминів «Про дні минулі» Сергія Єфремова, підготовлені до друку Володимиром Плачиндою. Окремі числа квартальника було присвячено чільним постатям українського руху В. Липинському, А. Жуку, М. Міхновському, М. Костомарову, П. Кулішу. В них було надруковано листи А. Жука до М. Грушевського і Д. Дорошенка, уривки зі спогадів А. Жука, листування А. Жука з З. Книшем та багато інших матеріалів [520; 550; 551].

Багато першорядного джерельного матеріалу друкувалося в «Записках НТШ» від самого початку їх відновлення на початку 1990-х років до нашого часу. Головний редактор «Записок» Олег Купчинський спеціальної ваги надавав публікації листів діячів на зламі ХІХ–ХХ століть. У цьому науковому журналі друкувалися листи до М. Грушевського, листи С. Єфремова, Є. Тимченка та багатьох інших [467].

Одним з лідерів друку джерел сторічної давнини є також «Український археографічний щорічник» (УАЩ) ІУАД. Протягом останніх двадцяти років в УАЩ друкувалися листи до М. Грушевського українських соціал-демократів О. Скорописа-Йолтуховського, В. Степанківського, Ю. Бачинського та ін.; листи В. Липинського до Є. Чикаленка та В. Винниченка та ін. [468; 558; 560; 577; 613].

Неопубліковані джерела

Низка наративних джерел з історії українського руху ще не введена до наукового обігу. Частину з архівних документальних неопублікованих джерел було використано в цій роботі.

Найбільшими архівосховищами з нашої теми є Центральний державний історичний архів України у м. Києві та м. Львові, Інститут рукопису НБУ

ім. В. Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ.

Дисертантом були використані окремі ще не друковані листи С. Яневського, І. Верхратського, В. Леонтовича до М. Грушевського, що стосувалися мовних питань і громадсько-політичної співпраці [3, арк. 75–76; 4, арк. 8, 20; 5, арк. 32–35]. Широко використовувалися неопубліковані частини щоденника Михайла Грушевського за 1906–1909 роки, зокрема оцінки львівським істориком таких громадських діячів, як В. Леонтович, Є. Чикаленко та В. Липинський [2, арк. 1–503]. Цитувалися уривки з неопублікованих листів Я. Демченка до С. Шелухина [14, арк. 1–40]. Було використано невідомі широкому загалові листи Л. Юркевича до Б. Ярошевського з особового фонду останнього, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові [6, арк. 19, 20, 23].

Широко у дослідженні було використано неопубліковані листи М. Порша, В. Степанківського, В. Садовського, Л. Юркевича, В. Винниченка, Д. Донцова до А. Жука з його особистого фонду у Канадському національному архіві в Оттаві [8; 9; 10; 11; 12]. Крім того, використано і величезний щоденник Андрія Жука, досі не виданий, який є одним з найцікавіших мемуарних джерел про український рух початку ХХ ст. та політичну еміграцію 1920-х – 1960-х років.

У ЛНБ ім. В. Стефаника дисертант працював з документами О. Барвінського, М. Возняка, К. Студинського й І. Крип'якевича. У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка було опрацьовано фонди О. Кониського, В. Доманицького, С. Єфремова та ін.; в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України – документи С. Ерастова, О. Левицького, С. Єфремова, М. Грушевського та ін.

Позаяк дана робота має передусім історико-теоретичний та історіографічний характер, використання недрукованих джерел було обмеженим.

Разом з тим дисертант як археограф протягом останніх 20-ти років підготував до друку понад 1000 листів визначних українських діячів, зокрема М. Грушевського, В. Липинського, А. Жука, С. Єфремова та багатьох інших. Ним також здійснено публікації щоденників М. Грушевського, С. Єфремова, А. Жука та ін.

Отже, джерельна база є достатньо розлогою і доволі репрезентативною для висвітлення зазначеної у дослідженні теми.

1.3. Методологія дослідження

Наріжним концептом нашого дисертаційного дослідження є поняття «суспільно-політична думка», навколо якого вибудовуються й розгортаються провідні дослідницькі стратегії. У широкому сенсі «суспільно-політичну думку» можемо визначити як сукупність способів і шляхів досягнення дійсності, котрі відбуваються під впливом засвоєння вимог, настанов і потреб соціуму, передусім трансформацій його політичної самосвідомості, які, врешті-решт, диференціюються і кристалізуються у вигляді неформальних утворень — течій, напрямів, груп. Своєрідним інтелектуальним продуктом цієї кристалізації є суспільно-політичні візії, концепції та програми, котрі формулюються речниками / провідниками / репрезентантами певних течій і напрямів і відображають той чи інший стан політичного сегмента суспільства, у нашому випадку політичного українства середини XIX — початку XX ст.

Для української суспільно-політичної думки характерним було те, що на відміну від суспільствознавчих концептів інших народів Центрально-Східної Європи українська суспільна думка не могла часто-густо бути висловлена на офіційному рівні, викладена як наукова проблема, досліджена на фактографічному рівні. Умови Російської імперії не допускали самої можливості висловлення суспільно-політичних думок у вигляді наукової

праці чи публіцистичної публікації. Іноді у часи «потепління» підросійського громадського життя такі думки могли бути висловлені у вигляді полемічних статей у суспільно-політичних журналах, як це було у випадку з В. Антоновичем, який висловлював точку зору т.зв. хлопоманів для демонстрації своїх позицій російським лібералам та польському революційному рухові напередодні повстання 1863 року у петербурзькому журналі «Основа».

Свої думки українські інтелектуали намагалися висловити езоповою мовою в різних рецензійних статтях, присвячених оцінці творів представників інших національних ідеологій. Таким прикладом може служити рецензійна стаття В. Антоновича в «Киевской старине», присвячена оцінці підручників з історії України для школи Олександра Барвінського або відгук на роман Г. Сенкевича «Огнем і мечем».

Іншим форумом для висловлення історіософських думок і програм були науково-історичні публікації. Тому дисертантом під таким кутом зору було проглянуто передмови В. Антоновича до «Архива Юго-Западной России», його концептуальні статті початку 1880-х років з журналу «Киевская старина» та ін.

Можливості вільного вислову думок з'являлися в умовах позацензурного друкування своїх праць у країнах Європи. Такими можливостями скористався М. Драгоманов, коли почав видавати женевську «Громаду». Іншим джерелом вільного висловлення думки були галицькі журнали і газети, які виходили в умовах дії Австро-Угорської конституції. Тому наддніпрянці намагалися друкувати свої статті в популярних суспільствознавчих часописах Львова, таких як «Правда» та ін. У них були надруковані найвагоміші статті В. Антоновича та О. Кониського.

Проте евристичні можливості офіційних друків для дослідження суспільно-політичної думки обмежені тим фактом, що друк там матеріалів під справжніми прізвищами авторів був неможливий через поліційні переслідування. Тому, друкуючи свої твори виключно під псевдонімами,

наддніпрянські автори не наважувалися висловлювати всіх своїх політичних міркувань. Бо навіть псевдонім не завжди рятував автора від нагінок російських жандармів.

Свої філософські погляди щодо минулого і сучасного України українські діячі у великій кількості фіксували в епістолярії та щоденниках. Проте і в таких видового характеру документах автори не могли бути до кінця щирими і завжди змушені були враховувати цензурний аспект, бо частим явищем у підросійській Україні була перлюстрація листів. Так само використовували езопову мову для позначення певних явищ і моментів. Зокрема, О. Кониський у своїх листах використовував не реальні прізвища, а відомі вузькому колу людей псевдоніми. Приміром, І. Франко називався Рижим, М. Павлик – Шумилом, В. Антонович – Пасічником і т.п. Перебування за межами Росії дозволяло людям бути більш відвертими. І, скажімо найвідвертіші думки про суспільну ситуацію та політичні проблеми діячі могли висловлювати, лише коли листувалися, перебуваючи у вільному світі Європі. Так було у листуванні між В. Антоновичем і М. Драгомановим. Тому дисертант особливу увагу при пошуку відповідного фактографічного матеріалу приділяв саме таким епістолярним масивам джерел.

Наративні джерела особового походження і передусім щоденники і мемуари так само мали не повну об'єктивність, бо писалися з озиранням на цензуру. Приміром, О. Кістяківський вів два щоденники: один для себе, другий для недріманного жандармського ока. На такий висновок наштовхує факт наявності двох записів, що стосуються одного пережитого дня [633, с. 797–801].

Суспільно-політичні погляди діячі найчастіше висловлювали не у спеціальних працях на цю тему, а в мемуарах, спогадах, написаних після вже відшумілих подій, з перспективи десяти-двадцяти років. Такі спогади автор розглядав як обмін досвідом з наступними поколіннями борців за ідеали незалежної України чи передання такого досвіду. Тому і Є. Чикаленко та

О. Лотоцький розглядали свої спогади не лише як мемуари, але і як дослідження з історії українського руху, діячами якого вони були.

Суспільно-політична думка не є однорідним утворенням, а являє собою доволі складну і мінливу структуру, точніше, конфігурацію різних структур, які можна по-різному вибудовувати з перспективи відмінних дослідницьких стратегій і механізмів концептуалізації. Зокрема, варто розрізняти практично-утилітарний та концептуально-рефлексивний рівні суспільно-політичної думки. Іноді виокремлюють 1) гносеологічний (пізнавальний) шар суспільно-політичної думки, зорієнтований на філософсько-теоретичне обґрунтування політичної концептуалізації; 2) аксіологічний (ціннісний) пласт, скерований на формування певних світоглядних орієнтирів, культурницьких настанов, громадських ідеалів; 3) прагматичний шар, націлений на висвітлення та пояснення поточних злободенних подій суспільно-політичного життя й реагування на них.

Розрізнення частин такої структури суспільно-політичної думки зумовлено предметною областю нашого дослідження, в якому представлено розмаїтті ролі культурно-громадських діячів, учених, інтелектуалів на полі політичного українства. Інакше кажучи, всі дослідницькі стратегії дисертаційної роботи вибудовуються навколо провідної проблеми – інтелектуал і політика, котра передбачає висвітлення як світоглядних і політичних метаморфоз свідомості, зокрема концептуальних схем, так і практично-політичних заходів, які спричинилися до трансформацій поглядів і світосприйняття вчених і громадсько-політичних діячів. Розмаїття форм і відламів суспільно-політичної думки суттєво нюансує джерельну базу дослідження, котра включає тексти інтелектуалів у їхньому жанровому, видовому та проблемно-предметному розмаїтті.

Така постановка питання зумовлена тим, що саме у другій половині ХІХ ст. відбувається перехід українського національного руху від культурництва до політичної стадії. Відтак проблема ролі інтелектуалів, насамперед їхньої політичної і світоглядної ідентифікації на теренах

українського націєтворення становить головний рефрен та визначає більшість сюжетних ліній дисертаційного дослідження, зокрема світоглядних колізій щодо знакових питань (метафорично кажучи, «лакмусових папірців») тодішньої сучасності: нація, держава, суспільство, соціальна нерівність, політична свідомість, висока і народна культура, революція, реформи, автономія, конституціоналізм та ін. На такі моменти інтелектуальної історії звертав увагу сучасний грушевськознавець Віталій Тельвак [692, с. 74–82].

Вивчення історії ідей дає змогу краще розуміти та інтерпретувати історіографічний процес. Тому, до певної міри, цю ділянку історичної науки можна відносити до історіографічної проблематики. Історіографічна творчість таких велетів української науки і суспільної думки, як В. Антонович, М. Грушевський, І. Франко, С. Єфремов, В. Липинський та ін., була викликана провідними суспільними ідеями, які вимагали свого наукового вирішення через історичну науку. Тому можна говорити, що ідейні міркування йшли попереду самого історичного дослідження, задавали йому тональність і підводили історіософську висновкову базу.

Історичне джерело, архівний документ, факт у працях зазначених істориків часто служили ілюстрацією тієї провідної думки, яку намагалися довести науковці. Це не означає, що історик свідомо підганяв фактичний матеріал у наперед задану ідейну концепцію твору. Просто саме бачення історичного процесу істориками української національної схеми історії збігалось з відповідною джерельною базою.

Тому дослідникові методологічно важливо з'ясувати, які ідейно-політичні завдання ставив собі учений минулого в тому чи тому своєму науковому історичному творі. На це раніше практично не зверталось уваги. Лише в останнє десятиліття українські вчені, передусім історики діаспори, переконливо довели, що класики історіографії не лише вирішували конкретно-історичні завдання історії України, а й давали доказову основу для суспільної думки. Так, С. Плохій з Гарвардського українського інституту підкреслював, що М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» фактично

ставив на порядок денний культурні й політичні завдання кінця XIX – початку XX ст.

Тому в цій роботі ми вибудовували дослідницьку стратегію навколо історіографічної дилеми «політична ідея – історичний твір». Методологічно важливо побачити пов'язання суспільно-політичної думки з історіографічними новаціями, ідеями, висновками у працях українських істориків XIX – початку XX століття.

Однією з особливостей нарощування історіографічних та суспільствознавчих знань з історії України у другій половині XIX – на початку XX ст. було те, що до цього процесу поряд з фаховими істориками долучалися письменники, громадські діячі. Їхні праці мають значну історіографічну цінність. Зокрема, в цій роботі простежено внесок у суспільно-політичну спадщину України Є. Чикаленка, В. Леонтовича, А. Жука. Звісно, праці громадського звучання (спогади, щоденники, листи, публіцистичні статті) мають для історіографії межовий характер. Вони не стають в силу свого видового характеру, жанру твору повноцінною історіографічною працею. Щодо таких творів ми можемо говорити лише про елементи історіографічного дослідження. Проте для національної історіографії, досить бідної на твори концептуально-історичного характеру, праці суспільної публіцистики мають велике значення, бо розширюють наші знання про все різноманіття історіографічного процесу минулого і позаминулого століть.

Специфіка методологічного підходу, що застосовується в нашому дослідженні, зумовлюється вирішенням основних епістемологічних проблем, а також розумінням предмета та проблемного поля наукового пошуку. Однією з важливих цілей нашого дослідження є спроба вивести національну суспільно-політичну думку поза виключно український контекст і показати, як на сприйняття її ідей сучасниками впливали численні професійні, національні, соціальні та ідеологічні чинники. Тому найбільш придатною для реалізації завдань дослідження мислиться теоретична модель нової

культурно-інтелектуальної історії. На відміну від традиційної історії історіографії, цей напрямок тяжіє до методологічного плюралізму, міждисциплінарності, орієнтує дослідника, передусім, на дослідження інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального та політологічного знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. Це спонукає дослідника вітчизняної історичної думки постійно враховувати широке історико-культурне тло становлення історіографічних моделей. Обґрунтовуючи плідність цього напрямку, російська дослідниця Л. Рєпіна відзначає: «В наш час принциповим стає процес врахування взаємодії, котра існує між рухом ідей та їх зовсім не абстрактним історичним “середовищем існування”, тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в котрих ідеї народжуються, поширюються, викривлюються, модифікуються, розвиваються» [593, с. 309].

Концептуальна стратегія культурно-інтелектуальної історії, відповідно, передбачає врахування поряд із наукознавчим і культурологічним також персоналізованого підходу – зосередження не тільки на аналізі різноманітних інтерпретативних моделей, але й на процесі їхнього творення, тобто на дискурсивній практиці дослідника; виявлення впливу на його діяльність численних ідейних, соціальних і психологічних чинників. Нерідко джерельний матеріал є настільки змістовним, що уможлиблює нам виокремити певні течії всередині цих національних традицій.

Особлива увага в сучасній культурно-інтелектуальній історії звертається, з одного боку, на з'ясування того, що з ідейних комплексів сприймалося та утримувалося (хай навіть вибірково та непослідовно) масовою свідомістю, котра не претендує на оригінальність. А з другого боку, досліджуються способи поширення нових ідей, зокрема через популярну літературу, передусім, у зламні періоди [169, с. 312–410].

Отже, сучасна інтелектуальна історія, як й історична наука в цілому, все більше тяжіє до методологічного плюралізму та міждисциплінарного підходу, що не лише вимагають від дослідника використовувати якомога

ширший спектр теоретичних і практичних досягнень всіх гуманітарних і соціальних наук, а й орієнтують його на системне вивчення джерел, звернення до всього обсягу корисних для реконструкції поставленого завдання пам'яток минулого [588, с. 210–212; 591, с. 5–17]. З огляду на це, ми не стали виокремлювати суто історіографічну складову творчості тих істориків, які в історичних працях висловлювали свої суспільно-політичні погляди.

Важливе місце в сучасній інтелектуальній історії посідає інтенсивний мікроаналіз – чи то аналіз конкретного тексту або ситуації, окремої творчої особистості чи міжособистісних взаємин в інтелектуальному середовищі. Біографічний підхід є традиційно пріоритетним в історії думки та науки, з урахуванням ролі особистісного начала в цих галузях людської активності [592, с. 88–89]. На відміну від традиційної історії історіографії, інтелектуальна історія звертає особливу увагу дослідників на істориків другого та третього плану, твори котрих не мають особливої цінності з погляду сучасних історіографічних та інтелектуальних стандартів, але з огляду на формування суспільної думки можуть бути так само важливими або навіть і більш важливими, ніж праці дослідників, визнаних сьогодні великими. Зрештою, й зрозуміти історичне значення видатних істориків неможливо без знайомства з їхнім інтелектуальним оточенням та загальними моральними й естетичними цінностями епохи, а сам характер цього оточення повинен бути встановлений у результаті історичного дослідження природи та взаємозв'язків тих ідей, котрі в ті часи переважали в суспільстві в цілому.

Поряд з окресленими перспективами макро- та мікроаналізу, сучасна інтелектуальна історія помітну увагу приділяє вивченню «безлюдної» історії ідей. Численні суспільствознавчі дискусії привернули увагу до україністики у середовищі славістів, що суттєво вплинуло на модернізацію вітчизняної науки.

Певне методологічне навантаження в роботі має термінологічний апарат, що дає змогу організувати емпіричний історіографічний матеріал. У

дослідженні використано гносеологічні можливості низки наукознавчих термінів – історична та суспільствознавча думка, історична та колективна пам'ять, мобілізаційна здатність суспільства, боротьба ідей, напрями та течії у суспільно-політичній думці. Поняття «історіографія» в роботі розуміється у широкому значенні та охоплює всю історичну літературу досліджуваного періоду, в якій міститься спроба дослідження чи інтерпретації минулого. Воно має особливу важливість саме для вивчення історії історичної думки, оскільки в досліджуваний період поширені історичні стереотипи безпосередньо чи опосередковано суттєво впливали на професійну історіографію.

Найбільш узагальнюючими з названих понять є «історична думка» та «історіографічний процес». «Історія історичної думки, – як вважає Б. Г. Могильницький, – це історія взаємовідносин історичної науки та сучасності. Вона вивчає поступальний розвиток історичних напрямків та шкіл, зміну панівних концепцій та поглядів, переважно під кутом зору соціальної значущості історичної науки. Її увагу привертає широке коло питань, пов'язаних із визначенням місця історії в суспільстві, її соціальних функцій, її значенням як однієї з форм суспільної свідомості» [572, с. 235]. Дослідження історії історичної думки дозволяє особливо рельєфно розкрити соціальну природу історичної науки, продемонструвати дійсний характер взаємовідносин між розвитком історичних уявлень та суспільно-політичною практикою. Ці взаємовідносини, як відомо, мають подвійний характер. Історичні погляди та уявлення, поширені в суспільстві, не тільки відбивають пануючі в ньому соціально-політичні відносини, але й здійснюють на них – через суспільну свідомість – більш чи менш суттєвий вплив. Вивчаючи взаємовплив історії та сучасності, історія історичної думки, як жоден інший аспект історіографічного дослідження, розкриває проблему соціальної значущості історичної науки.

Обґрунтована концептуальна модель дослідження та обраний методологічний інструментарій, а також узагальнена історіографічна

література й залучений джерельний матеріал уможливають вирішення сформульованої у роботі мети та поставлених завдань. Це не лише сприятиме, на нашу думку, розширенню проблематики досліджень у ділянці історії ідей, але й дасть змогу інтегрувати український історіографічний матеріал у більш широкий інтелектуальний контекст.

РОЗДІЛ II. УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВИМІР

2.1. Український проект – вибір інтелектуалів для збереження етнокультурних і ментальнісних особливостей українців

За істориком Мирославом Грохом [359; 360], кожний національно-визвольний рух проходить три фази свого розвитку: етнографічний (романтичний), академічний (науковий), політичний (партійний).

На першому етапі перед лідерами національного руху стоїть завдання на підставі зібраного етнографічного і фольклорного матеріалу ствердити існування оригінальної народної культури та культурних відмінностей, що відрізняю один народ від іншого. Для цього романтичного етапу характерним є творення національної міфології – месіанської ідеї нації. Йдеться про її «божественне призначення», особливу роль серед інших народів. Наприклад, у поляків складається образ польської нації як такої, що несе собі й іншим народам свободу, визволення від тиранії. Вона стражденна і самопожертвувальна нація, кожний відданий член якої готовий вмерти за ідеали волі. У цей час твориться мистецький образ народу творами зачинателів національної літератури. У поляків, приміром, таким був А. Міцкевич, у росіян – О. Пушкін, в українців – Т. Шевченко.

На другому етапі обґрунтовуються наукові підстави існування нації її «споконвічністю». Це етап розквіту історичних наук, переможного крокування позитивістичної філософії з її тезою про поступ і еволюційний розвиток суспільства від примітивних до розвинутіших форм. Позитивізм спрямовує увагу на пізнаваність соціуму, на досягнення мети – створення фундаменту знань про минуле нації, що базується на історичному джерелі, на архівних дослідженнях минулого, вивченні документальних джерел.

Дослідження мови, літератури та історії як основи суспільствознавчих знань приводить до «відкриття» нації у минуле, яке провіщає та освячує життєдайність нації у теперішньому й майбутньому часі, дає підстави для політиків говорити про необхідність «відродження» нації в нинішньому часі.

На третьому етапі національна еліта, що формується завдяки середній і вищій школі, проголошує політичний етап національного руху. Засновуються партії, політичні видання, громадські спілки. Розпочинається політичне життя, яке вже веде нації до опанування суспільним життям, до звільнення з колоніальної залежності від «історичних» (державних) націй, до повної політичної сепарації.

Для України національний рух можна поділити на такі етапи і хронологічні періоди. Перший етап розпочинається від часів виходу першої книжки народною мовою – «Енеїди» І. Котляревського та початку збирання етнографічного матеріалу, появи етнографічних збірників М. Цертелєва [104], З. Доленги-Ходаковського [99] та М. Максимовича [63; 65; 66; 70]. Вихід «Малоросійських пісень» останнього в 1827 р. М. Грушевський вважав початком наукового українознавства [488; 489]. Але головною фазою першого періоду треба вважати вихід у світ у 1837 р. альманаху М. Шашкевича, А. Вагилевича і Я. Головацького «Русалка Дністровая» [88], 1840 р. «Кобзаря» Т. Шевченка та діяльність у 1846–1847 рр. Кирило-Мефодіївського братства в Києві, а в 1848 р. – Головної руської ради у Львові під час «весни народів» – європейської революції в Австрії. У «Законі Божому» [253] М. Костомарова сформульовано і український месіанський національний міф про демократичний найвільніший і громадолобний український народ, що має показати іншим слов'янським народам зразки самоорганізації та справедливості.

Другий етап визвольного руху – академічний (українофільський) можна розпочати із заснування в 1853 р. Археографічної комісії – прообразу головної наукової дослідної інституції України та заснування перших українських громад у Петербурзі й Києві та з діяльності київських

хлопоманів – студентів Університету св. Володимира В. Антоновича, Т. Рильського і К. Михальчука в 1859 – на початку 1860-х років. Етапним часом другого періоду слід вважати наукову працю Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, його етнографічні дослідження, зредаговані П. Чубинським. На другий період припадають перші офіційні репресії проти українського руху і відомі Валуєвський та Емський циркуляри 1863 та 1876 рр. Закінчувався цей етап спробою пошуку контакту з діячами народовського руху в Галичині, впровадженням у життя політики «Галицького П'ємонта» та угоди з поляками – політики « нової ери », яка дала змогу досягти перших політичних успіхів і знаменувала собою кінець москвофільського панування в Західній Україні [323; 469].

З початку 1890-х років розпочинається третій – політичний (український) етап національно-визвольного руху. Його початковою датою можна вважати постановня Радикальної партії в Галичині й політичний трактат Юліана Бачинського «Україна irredenta», а також виникнення на Наддніпрянщині у 1893 р. «Братства тарасівців» – першої самостійницької організації на Великій Україні. Етапними роками для третього періоду треба вважати 1899–1900 рр., коли було написано «Самостійну Україну» Миколи Міхновського – програмний документ Революційної української партії (РУП), першої масової політичної партії на Наддніпрянщині, та засновано Національно-демократичну партію в Західній Україні – провідну політичну силу галицьких українців до Першої світової війни. Завершенням третього етапу стала Українська революція 1917–1921 рр., внаслідок якої постали Українська Народна Республіка і Західноукраїнська Народна Республіка. Останні у свою чергу 22 січня 1919 р. об'єдналися в єдину УНР-ЗУНР.

Будування незалежної України було єдиною можливою перспективою, неминучість окремішності була запрограмована самою історією. Проте все було набагато складніше, і за «український проект» доводилося багато сперечатися, працювати спочатку одиницям посвячених, щоб він став можливим для більшості. Можна навіть стверджувати, що здійснення т. зв.

українського проекту провадилося всупереч обставинам, що склалися. Занадто багато чинників об'єктивно заважало його успішному виконанню.

Обставини, що стояли на заваді успішному просуванню українського проекту.

1. На початок ХІХ ст. від автономних аспірацій відмовилася землевласницька верства – нащадки козацької старшини на Лівобережжі – єдина реальна політико-економічна сила, яка могла матеріально підперти рухи інтелігенції, спрямовані на популяризацію ідеї сепарації від Росії. У всіх країнах Європи саме землевласники, земельна аристократія були головною фінансовою силою, що утримувала на власний кошт своїх національних самостійників. У Польщі це був князь Адам Чарторийський, ключова фігура польської політичної еміграції в Парижі. Після початку польського повстання в листопаді 1830 р. А. Чарторийський став членом Адміністративної ради, у грудні 1830 р. – головою Тимчасового уряду, а потім головою Національного уряду. Після поразки повстання А. Чарторийський виїхав до Парижа, де і прожив до кінця свого життя. В Угорщині це були місцеві великі землевласники князі Миклош Естергазі, Дюле Андраші та ін. [269; 345; 369]. В Естонії економічною підвалиною для здобуття незалежності були власники понад тисячі миз (хуторів), колишні німецькі барони, які підтримали місцевий естонський національний рух. В'ячеслав Липинський писав: «Наші республіканці часто з жалем вказують на приклад Латвії, Естонії і т. п. маленьких держав, що потрапили і без “40 мільйонів” здержати напір большевицьких банд. Над причинами цього факту, розуміється, не думають. Ось вони: “главную и решительную роль в борьбе с большевиками сыграло не правительство Ульманиса (подібне до урядів нашої Центральної Ради. – В. Л.), а надо отдать в данном случае полную справедливость – курляндское и лифляндское баронство”, – пише самовидець цих подій в Латвії» [52, с. 432].

2. Україна не мала власної буржуазної верстви – власників підприємств, середніх і малих промислових закладів, торгової еліти – національного

купецтва. Саме цей прошарок населення підтримав чеське національне відродження. Під російською владою національна промисловість відразу потрапила під удар російського урядового централізаторського пресу і як така практично перестала існувати. Петро I заборонив торгівлю українським купцям через Гданськ і Вроцлав, «прорубавши» вікно в Європу аж в Архангельську, і змусив через російську північ провадити українську торгівлю. Уряд всіляко сприяв російським купцям-старообрядцям у веденні металоробного бізнесу. І саме ці купці стали провідниками російського впливу в Києві, сприявши ліквідації традиційного самоврядування в українських містах. Торгівля в містах Наддніпрянщини переважно перебувала в єврейських і російських купецьких руках. Власниками заводів були росіяни або поляки, а також представники інших націй, які вкладали іноземний капітал в українську промисловість. Випадки з висуванням на видатні ролі в цукровій промисловості Терещенків, Яхненків і Симиренків – це радше виняток, ніж правило. Причому Терещенки майже відразу зросійшилися й не підтримали українського відродження. Натомість майже єдиними спонсорами української справи були лише двоє майновитих людей: власник одного цукрового заводу Василь Симиренко [142; 318; 397] та середньої руки землевласник Євген Чикаленко (обидва козацько-селянського походження). Твердження про «безбуржуазність» української нації мало свою рацію. Хоч якраз ця «безбуржуазність» і була однією з найбільших вад, ахіллесовою п'ятою українського руху.

3. Український рух не міг спиратися на українське місто. Усі міста України перебували під впливами російської і польської державної ідеології, а питоме українське населення перебувало в меншості і на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. Кількісно українців у містах було не більше 15-20 %. А саме в містах поширювалися культура й цивілізаційні здобутки нації. Без опанування містом перемагати в національній боротьбі було просто неможливо. Усі народи, які здобули незалежність, зуміли до початку своїх національних революцій у 1917–1918 рр. культурно відвоювати місто.

Промовистим прикладом цього є чехи, які на початок XIX ст. мали майже стовідсотково німецьку Прагу, а вже на кінець XIX ст. Прага була національно чеським містом. Чехи так само починали своє відродження з видання народної поезії, захисту чеської мови від тиску німецької, з видання чеської енциклопедії і заохочення до писання художніх творів чеською. Вацлав і Карел Тами та Йозеф Юнгман ще у 1780-х роках публікують вибірки чеського фольклору (Там В. «Альманах чеської поезії», 1785) та пишуть про переваги чеської народної мови перед «культурною» німецькою (Там К. «Захист чеської мови проти її лютих паплюжників», 1783; Юнгман Й. «Про чеську мову», 1806); Антонін Ярослав Пухмаєр видає у Празі в 1795–1802 роках «Літературний альманах», Вацлав Крамеріус починає в 1790-х роках видавати чеську енциклопедію. Той же Йозеф Юнгман на початку XIX ст. пише історію чеської літератури та видає підручники й хрестоматії чеської літератури («Історія чеської літератури», 1825 (друге видання – 1849); «Словесність: Підручник-хрестоматія», 1820) [361; 362; 363; 373; 382; 383].

4. Український визвольний рух не зміг у підросійській Україні протягом усього XIX ст. опанувати освітою. Наддніпрянина не мала не лише українських початкових та середніх державних шкіл, а й права на заснування приватного шкільництва. Стара вища освіта – Києво-Могилянська академія, колегіуми у Переяславі, Чернігові, Харкові – на початок Нового часу деградувала, а взамін від росіян і поляків українці не одержали нової університетської освіти. Вища школа в Російській імперії не мала жодної українознавчої кафедри [27, с. 17–19, 20–22, 83]. Та інтелігенція, що обрала для себе шлях українських діячів, навчалася в російських школах, тобто діяла всупереч загальній системі освіти. У Центральній та Східній Європі інші нації мали свою національну школу. Паростки національної школи мали й західні українці – через що свідомість українсько-галицького населення була незрівнянно вищою, а її здобутки в Українській революції значно вагомішими за східноукраїнські.

5. Україна не мала відчутної національної традиції в часи середньовіччя та ранньомодерного часу, на відміну від поляків, угорців, чехів та інших народів Центральної та Східної Європи. Ми не мали свого питомого національного державного права. Литовський статут і Магдебурзьке право – це були елементи польського права, пристосовані до українських традицій [392; 530]. Еліта українського суспільства майже в усі періоди простим населенням сприймалася як не своя з національного погляду. І в тому був свій сенс, бо вона жила культурною традицією панівної нації і швидко колонізувалася та російщилася, коли здобувала державні посади. А саме еліта як у XIV–XVIII ст., так і в XIX–XX ст. і формулює найголовніші засади національного життя.

6. Практично до 1917 р. в Україні не виробилося сталої мовної літературної традиції. Освічені люди писали кількома правописними системами: желяхівкою, кулішівкою, ярижкою. Але переважно користувалися російською, рідше польською мовами. Не оформилася на початок української революції й усталена спільна, багатопрофільна національна культура. Культурні здобутки українців помітно відставали від культурних досягнень імперських націй. Унаслідок цього більшість інтелігенції українського походження воліла бути «нормальними» росіянами чи поляками, які мали визнану у світі свою культурну традицію. Цілі культурні ділянки так і не набули від початку XIX ст. до 1917 р. національного забарвлення. Особливо це стосується природничих наукових дисциплін, технічних спеціальностей. Гуманітарна сфера розвивалася передусім у царині красного письменства. Мало зачепленими виявилися галузі публіцистики, філософії, права та інші сфери високого прояву духовної діяльності. Є всі підстави твердити, що українці майже до самого 1917 р. становили з росіянами одну спільну інтелігенцію, що вже саме по собі заперечувало можливість політичної сепарації від Росії.

7. Український рух на підросійській Україні відбувався в умовах постійних жандармських і поліційних репресій. Визнання себе українцем уже

тягнуло за собою кримінальне переслідування. Суспільна несвобода, залежність від державної матеріальної підтримки, змушували українців триматися різних чиновницьких посад і відверто не виявляти своїх національних симпатій. Нагінки, цензура, переслідування інакомислення призводили до постійного відпливу інтелігенції до лав панівних націй. Лише найстійкіші й найсміливіші залишалися при своєму українстві.

8. Православний універсалізм, що заперечував національні основи слов'янського розвитку, також був на заваді формування національних поглядів у верхніх прошарків суспільства. Відсутність національної української церкви зумовила цивілізаційний православний вибір. А згодом, внаслідок поразки автокефальних змагань церковних діячів від часів К. Острозького, Петра Могили та українських гетьманів, на початку ХІХ ст. вища церковна ієрархія в Україні була московською, централістично та великодержавно налаштованою. Національні симпатії залишалися лише у парафіяльного білого духовенства. На відміну від Західної України, де греко-католицизм за митрополита Андрея Шептицького фактично став українською національною церквою, православна церква на Великій Україні залишалася різко ворожою на рівні керівництва до самої ідеї націоналізації українського духовного простору.

Як бачимо, більшість чинників була проти національного відродження. Проте непереборна сила національного життя зробила своє, і національний український проект переміг. Нова українська еліта – інтелігенція обрала шлях на здобуття окремішності, на противагу тим колам, які проголошували ідею злиття українців у єдиному російському морі, пропагували в Україні «русскую» національну ідею та її завдання.

Кількісно прихильників нерадикального вирішення українського питання було завжди більше. Як правило, завдання його політичного вирішення не ставилося, а підмінювалося лише культурною розробкою різних проблем національної проблематики. Проте в умовах царської деспотії часто-густо важко провести межу, яка б відокремлювала культурний аспект

від політичного. Саме постановня питання про розвиток української культури свідчило про перспективну політичну окремішність, яка б мала прийти за окремішністю мови, літератури та історії, на чому наполягали українські культурники.

Автономістичний рух серед нащадків козацької шляхти на Лівобережжі мав досить відчутну силу в другій половині XVIII ст. [249]. Він відбився у публічних проханнях шляхти різних повітів до Комісії з укладання законів Російської імперії 1767 р. Якраз на ці часи припадає діяльність відомого автономіста Григорія Політики, його полеміка з приводу політики російського централізму і необхідності збереження козацької автономії Гетьманщини, останній етап котрої припадає на короточасне відновлення гетьманської влади і гетьманування Кирила Розумовського (1740–1764). Відомий дослідник Гетьманщини останніх десятиліть її існування О. Оглоблин називає цілу низку діячів козацького автономізму, які, використовуючи зв'язки в керівних колах імперії в Петербурзі, намагалися затримати агонію козацького самоврядування [279]. Олександр Петрович називає гурток українських інтелектуалів у Новгороді-Сіверському, до якого, на його думку, належали О. Лобисевич, Г. Політика, А. Худорба та ін. Осередки автономістично мислячих представників служилої і земельної знаті були й у Чернігові, Полтаві, Харкові. Саме в цих осередках постали ідеї, що надихали І. Котляревського – автора знаменитої «Енеїди», яка побачила світ у 1798 р.

Автономістські середовища були інтелектуальним полем, в якому постав і найвидатніший твір української думки староукраїнського часу – «Історія Русів». Її датують різним часом і приписують різним авторам: найчастіше архієпископу Георгію Кониському та Григорію Політиці [110; 188]. Хоч, можливо, найближчим до істини є О. Оглоблин, який датує твір другим десятиріччям XIX ст. [280] перед постановням декабристських лож і діяльністю Малоросійського таємного товариства.

Староукраїнство не апелювало до всієї нації – лише до її шляхетського стану, і в цьому сенсі воно наслідувало добу Хмельниччини і було у фарватері сарматської ідеології, де козацький стан розглядався як новий, поруч з річпосполитським шляхетством. Простолюд, селянство не розглядалися як верства, що користується рівними з шляхтою громадянськими правами. Староукраїнство не розглядало народну культуру як вищий тип культури і не намагалося верхню інтелігентську культуру допасовувати до цивілізаційних засад. Так само українська мова зовсім не розглядалася як мова вищої культури. Першість віддавалася загальноєвропейським культурним мовам. Тому більшість тогочасної української еліти писала переважно латиною, польською, французькою або російською мовами. Хоч у розмовній мові першість віддавали українській. Більшість зафіксованої літератури, навіть така, яка писалася для себе, також належала до названих мов. А відомий самостійник, родоначальник української політичної еміграції Пилип Орлик писав щоденник польською. Часи модерного націоналізму ще не настали. І часи української – як мови культури – ще були попереду. Доба бароко і класицизму в літературі цілком обходилася церковнослов'янською та російською. Більше того, українські автономісти закладали фундамент загальноімперської російської літературної мови. Доходило до парадоксів, як на нинішні часи, що класики російської літератури С. Наріжний, В. Капніст і М. Гоголь у душі були українськими автономістами або й самостійниками й ненавиділи російські деспотичні порядки в країні, але творили реально культуру для панівної нації цієї держави.

Новоукраїнська ідеологія з другої чверті ХІХ ст., від часів будителів української нації Т. Шевченка, М. Шашкевича, П. Куліша, І. Вагилевича, М. Костомарова, Я. Головацького, апелювала до всього народу. А позаяк верхня верства дезертирувала до еліт інших панівних націй, то почала виключати з поняття народ землевласницьку верству, дідичів, які мали частогусто українське походження. Проте не можна говорити, що така відмова від

провідної верстви була притаманною всім українським діячам романтичної доби. Майже всі українські будителі контактували з українофільськи налаштованими панами Лівобережжя і Галичини. Ба більше, П. Куліш саме на українське панство робив найбільшу ставку у справі відродження нації. Творчість Т. Шевченка передусім поцінували саме нащадки козацької шляхти Гетьманщини, які приймали поета як виразника частково і своїх прагнень.

Проте ключовими думками українських романтиків було:

1) звернення до народних джерел у мові, літературі та історії. Проголошення найбільшої вартості народної поезії і заклик брати з неї приклад при написанні тогочасних творів красного письменства. Т. Шевченко назвав через це свою першу поетичну збірку «Кобзарем», а П. Куліш у Шевченкові цінував передусім дотримання у творчості духу народної поезії;

2) твердження, що український народ своїм фольклором сам написав свою історію, і саме до цієї думки варто прислуховуватися, а не вірити на слово офіційній російській та польській історіографії. Ця теза надихала творчість М. Максимовича. М. Костомаров, ґрунтуючись на ній, захистив свою магістерську дисертацію [542], а П. Куліша вона спонукала до наміру видати корпус народних пісень, з якого з'явилися лише два томи «Записок о Южной Руси» наприкінці 1850-х рр. [260; 261]. А своєрідним завершенням ідеї представити минуле України через поетичну творчість самого народу було видання в 1874 р. знаменитих «Исторических песен...», здійснене В. Антоновичем і М. Драгомановим [35; 36];

3) українську територію романтики мислили не в кордонах лише Гетьманщини, де осіла після поразки визвольних змагань козацька старшина, а вже вважали українськими землями всі обшири, де жив український за етнографічними ознаками народ: від Закарпаття і Надсяння до Дону і Кубані. Через це зародилася й сама ідея соборності всіх українських земель, поділених між Романовською і Габсбурзькою імперіями;

4) проголошення пріоритетом плекання української мови як мови культури, поруч з уже визнаними цивілізованими мовами світу; творення нею не лише художніх творів, а й наукових і публіцистичних праць, творів зі сфери громадського життя. Отже, закладався принцип державного характеру української мови, той принцип, що кожен українець, який себе таким визнає, мусить володіти українською мовою. Вона ставала таким чином ознакою національної приналежності індивідуума;

5) будителі модерної України наголошували на пріоритеті демократичного розвитку України на засадах всестанової рівності і всезагальності виборчого права; проголошувався республіканський ідеал для політичного устрою України. Разом з тим, для старшинського автономізму характерним було взорування більшою мірою на республіканський устрій Речі Посполитої, де на гетьмана дивилися як на український варіант монархізму.

Українська модерна ідеологія формувалася рівночасно зі схожими польськими та російськими національними ідеологіями, які, попри свій усталений державницький характер, зазнавали в цей час певних видозмін і модифікацій. Уваровська тріада (1830): «самодержавство, православ'я і народність» включала українців до «єдиного русского» народу, а поляки зараховували «русинів» до польської політичної нації, проголошуючи удавану рівність усіх народів (поляків, литовців, білорусів і українців), що колись входили до Речі Посполитої. Але всі ці народи мали переплавитись у польському культурному казані. Як відзначав історик Р. Шпорлюк, у боротьбі за оволодіння «буферною» зоною між російським і польським етносами обидва народи пробудили українців, бо своїми національними змаганнями продемонстрували, що українці – окрема народність, не подібна за своїми ментальними проявами і минулим до сусідніх народів [327].

Якщо з поляками українців різнила віра (перші були римо-католиками, другі – православними і греко-католиками) та абетка (перші писали латинкою, другі – кирилицею), то з росіянами таких фундаментальних

культурних і духовних відмінностей в українців не існувало. Була також інша проблема – серйозна різниця у сприйнятті свого минулого одними і другими. Українці виводили свій родовід від часів князівської Русі-України, поляки мали паралельно власну державність середньовічного часу – державу династії П'ястів. Королівська традиція в'язала їх з європейською традицією надання інсигній влади через римського папу, а отже, стверджувала окцидентальну (західноєвропейську) традицію польської цивілізації на відміну від східноєвропейської (візантійської) українців, для яких духовними орієнтирами були константинопольський патріарх та візантійський імператор.

Натомість з росіянами було багато спільного: спільна правописна система середньовіччя – церковнослов'янська мова і кирилична абетка, візантійсько-грецька спільна культурна традиція, яка, вибудовуючи православний універсалізм, робила спільним міжнаціональним надбанням для греків, сербів, болгар, румунів (тоді волохів), українців, білорусів і росіян греко-слов'янську культуру IX–XVIII ст. Наближеність до західноєвропейських освітніх осередків, безпосередні контакти (можливість вчитися в університетах Польщі, Чехії, Італії, Німеччини та ін.), вплив європейського раціоналізму і можливість сприймання багатой літератури латинською та іншими європейськими мовами ставили українців у вигідніше становище в порівнянні з росіянами, давали можливість робити кар'єру в політиці й культурі не лише на теренах Речі Посполитої, а й у Московії. Спільність правлячої династії Рюриковичів робила можливим перекидання містка між князівською історією давньої Русі-України і Московського царства. Ідея про єдність східнослов'янського (руського) світу не була чужою для українців староукраїнського часу. У цьому була причина більшої відпорності українців до польської асиміляції та більшої схильності до асиміляції російської.

З іншого боку, окцидентальний вплив Польщі був ментально ближчим для питомої етнографічної України, яка тривалий час входила до

європейського світу (не беремо до уваги східні й південні українські землі, що стали територіями найпізнішої української колонізації у XVIII–XIX ст. (сучасні Донецька, Луганська, Одеська, Миколаївська, Херсонська частково Дніпропетровська і Запорізька області та Крим)). Поляки були схильнішими за росіян визнати українське право на культурну і політичну окремішність; прихильніше ставилися до вияву української мистецької індивідуальності. Серед них бували частішими переходи на українську ідентичність [367]. Не випадково серед поляків кінця XVIII – першої половини XIX ст. було поширеним замілювання козацьким способом життя, а в польському письменстві існувала потужна українська школа, до якої належав другий після А. Міцкевича за популярністю поет – Юліуш Словацький. Завдяки польському впливові в українському русі виникли хлопоманство й консервативна і державницька школи в історичній та суспільній думці.

Натомість серед російської суспільної думки прихильників української суспільної окремішності було надивовижу мало. Примарна національна близькість породжувала більшу національну нетерпимість росіян до українства, окремішність якого росіянами сприймалася тоді та й, у більшості, нині як аномалія і неприродність.

2.2. Вироблення наукових підвалин української окремішності

Уявлення про минуле, про події, що відбулися, пантеон героїв і героїчних чинів – усе це становить історичну (або колективну) пам'ять народу. Історична пам'ять не є об'єктивною, істинно правдивою історією – це своєрідна система цінностей, що через минуле дивиться на теперішній час. Скоріше – це трактування історичних подій спільнотою, її ставлення до подій минулого та його персоналій. Історична пам'ять – найважливіший чинник національного самоусвідомлення [196]. Саме вона лежить в основі того чи іншого вибору людини, її національної самоідентифікації. Не мова, не

походження (спільна кров), не економічний уклад, не спільність побутових подібностей та звичаїв визначають націю, а національна історична пам'ять, що якраз і змушує кожну конкретну людину визнавати себе українцем чи росіянином або поляком чи представником іншої нації. Вона ключовий елемент того щоденного плебісциту, який, за Ренаном, кожної наступної хвилини підтверджує чи ні приналежність окремої людини до великої спільноти – нації [377].

Тому так траплялося, і передусім в українській історії, що представники однієї родини ставали представниками різних націй. Як було, приміром, у родині Вишневецьких, де князь Байда-Вишневецький був засновником Запорозької фортеці і січовиком, а Ярема Вишневецький став найнепримиреннішим войовником проти Хмельниччини, а вже син останнього Міхал – став королем Польщі. Інший приклад з ХІХ ст.: батько й син Андрій і Сергій Подолинські, перший з них вважав себе росіянином, а другий став одним з перших українських соціалістів. Такий вибір перейшов через родину Шульгіних; представники однієї з гілок цієї родини стали лідерами великодержавної, імперської Малоросії, речниками «русской» єдності були батько й син Віталій та Василь Шульгіни – редактори монархічного «Киевлянина», а друга гілка подарувала новонародженій, модерній Україні Якова Шульгіна – одного зі стовпів Старої громади, першого міністра закордонних справ УНР Олександра Шульгіна і героя Крут – геройськи полеглого Володимира Шульгіна. У часи національного самовизначення кожний вирішував сам, ким він є. Хоч треба завжди розуміти, що національний вибір не є раз і назавжди здійсненим вибором. Людина протягом життя часом кілька разів могла міняти свою національну приналежність.

Спочатку історичну пам'ять вибудовує інтелектуальна еліта, культурний і духовний провід нації, головним чином – учені і громадські діячі. Елементи національної пам'яті не є сталими, вони теж піддаються кореляції часом. Оцінки тих чи інших подій минулого змінюються; історичний діяч може з

часом ставати національним героєм, виходячи зі стадії забуття або байдужості, а іноді й з негативного первісно оцінювання. Приміром, спершу значення І. Мазепи в історії не виглядало так агіографічно, як сьогодні чи в часи визвольних змагань 1917–1921 рр. Його скоріше негативно, ніж позитивно, оцінював один з перших формулювальників історичної української пам'яті Микола Костомаров. Богдан Хмельницький за Переяславську раду 1654 р. дістав від Т. Шевченка («Якби то ти, Богдане п'яний...») радше негативну, ніж позитивну, оцінку. Але згодом, уже на початку ХХ ст., Переяславський договір оцінювали не як приєднання і входження до складу Росії, а як мілітарний союз Війська Запорозького з Московією (див. передусім оцінки М. Грушевського, В. Липинського та А. Яковліва) [80]. На Богдана Хмельницького почали вже дивитися як на самостійника.

Історична пам'ять поширюється серед широкого загалу через праці істориків, твори красного письменства, популярну літературу для народу, партійну агітацію, стає результатом громадсько-культурної праці тощо. Історична пам'ять є ідеолого-історіософською підставою для формування національної історіографії, без різниці її напрямків (певні видозміни можуть стосуватися лише окремих трактувань подій та історичних персонажів). Власне, національна історіографія науково обґрунтовує засадничі питання історичної пам'яті.

Якщо історична пам'ять не збігається з офіційною версією минулого імперської нації, в умовах існування тоталітарних, диктаторських режимів, поліційного терору, колективна пам'ять визискуваного народу підпадає під заборони. Колоніальному народу нав'язується історична пам'ять панівної нації. Історична пам'ять є головним елементом для мобілізації всіх етносів в одну імперську політичну націю, тому виникає таке явище, як боротьба історичних пам'ятей між собою.

Ця боротьба відбувається навколо ключових історичних міфів, які, власне, і становлять структуру колективної пам'яті нації. Такими

історичними міфами – панівними ідеями, що на тривалий час визначають життєдіяльність нації, є такі (подаємо у порівнянні до трьох основних націй, що конкурують на українських теренах: українців (а), росіян (б) і поляків (в); називаємо лише системоутворювальні міфи):

1) для ранньої української історії це міф про національну належність т. зв. киеворуської спадщини, який у радянський час трансформувався у міф про «колиску трьох братніх народів» [258; 640; 641]:

а) єдиного «русского» народу у князівський період (IX–XIII ст.) не існувало, розподіл на три основні етнографічні гілки (росіян, білорусів, українців) відбувся уже за тих давніх часів. Київська Русь (Україна-Русь) була державним утворенням передусім давньоукраїнського етносу, від якої за часів роздробленості відбрунькувалося Володимиро-Суздальське князівство – державне утворення, яке лягло в основу майбутнього Московського (російського) царства. Українська історія поділяється на чотири головні етапи: князівська Русь-Україна, литовсько-польська Україна, козацька Україна та нова Україна модерного часу;

б) з єдиного масиву – «русского» народу, в часи роздробленості монгольських і литовсько-польських завоювань утворилося після XIV ст. три народи (росіяни, українці і білоруси). Росіяни є носіями традицій Київської Русі, її держави і культури. Українці і білоруси виникли в результаті негативного впливу на них західних сусідів, що змінили мову та звичаї давньорусичів. Історія Росії – це історія трьох Русей: Київської, Московської, Петрівської (петербурзької). Позаяк у давні часи не існувало поділу на «русских, белорусов и малороссов», то завдання нового часу – стирання національних відмінностей і формування однієї російської нації;

в) польська суспільна та історична думка не претендувала на киеворуську спадщину. Але масив етнічної польської території розглядала значно східніше, ніж вважали українці і росіяни. Так, червенські міста і забузькі території вона називала етнічно і державно польською територією;

2) для ранньомодерного часу найпопулярнішою була т. зв. Переяславська легенда [681], за якою відбулося об'єднання двох роз'єднаних через неситих сусідів «братніх» народів:

а) українська сторона трактувала цей договір у ХІХ ст. як домовленість двох рівнорядних партнерів, а не як возз'єднання й одномоментний акт входження України до складу Московії; внаслідок дії договору почався тривалий процес приєднання спочатку фактично незалежних українських територій до Московського царства, а потім Російської імперії, який завершився у другій половині ХVІІІ ст. остаточною ліквідацією решток козацького автономізму, гетьманської форми правління і власного територіально-адміністративного устрою [80, с. 5–425];

б) виходячи з тези про єдиний «русский» народ, російська суспільно-історична думка висуває логічно дальшу тезу. Усі землі, що були поневолені західними сусідами, постійно прагнули об'єднатися з «братнім» народом в єдиній російській державі. Звідси теза про «возз'єднання» України та Росії за Переяславською угодою 1654 р. А вся боротьба Війська Запорозького з польською державою велася лише за право провести таке об'єднання під скіпетром московського царя. Усі спроби звільнитися з-під московської кормиги оцінювалися росіянами як традиційна «малороссийская шатость», а дії гетьманів – оборонців українських свобод – як дії зрадників Москви і свого народу, честолюбців і плекальників своєкорисливих інтересів;

в) польська сторона дивилася на Хмельниччину як на розбишацько-грабіжницький виступ несвідомої черні, як на одну з численних громадянських воєн усередині Речі Посполитої. Вона у Хмельниччині бачила передусім вияв сліпої агресії малоосвічених народних мас русинів, що не поцінували великої культуртрегерської і цивілізаційної місії польської шляхти на українських землях. Бунт невдячної православної частини держави став початком кінця однієї з найдемократичніших республіканських монархій світу. Провідники козащини переслідували не загальносуспільні цілі, а були в полоні вузькогоїстичних стремлінь.

Відомому міфу «Москва – третій Рим», що постав наприкінці XIV ст., а набув свого месіанського змісту в XIX ст. як головний сенс і призначення Російської імперії у світі, українська еліта XVII–XVIII ст. висунула свою альтернативу – «Київ – другий Єрусалим» [87]. Москва проголошувалася державною столицею православного світу, світською його главою; Україна з Києвом – духовною столицею православного світу, новим Єрусалимом. З падінням незалежної української церкви ця ідея зникає і відходить у другій половині XVIII ст. в небуття.

Польська суспільно-політична думка виробила і свій оригінальний історичний міф, який за своїм універсальним значенням відповідав російському міфowi про єдиний «русский» народ. Йдеться про т. зв. легенду Люблінської унії 1569 р., яка нібито залагодила всі національні протиріччя всередині Речі Посполитої, була зразком гармонії та взаєморозуміння між народами Польщі. Уся польська політика XIX ст. стосовно українців Росії та Австрії провадилася під гаслом відродження стосунків між поляками й українцями часів Любліна. Люблінський міф був підвалиною нового польського федералізму, який проголошував, що з відродженням «історичної Польщі» до 1772 р. ставлення до непольських націй на польських теренах буде шанобливе, а самі ці нації одержать автономію. Оманливість цих обіцянок показали події вже початку XX ст., коли Польща після угоди Директорії УНР з Ю. Пілсудським не лише не запровадила жодної автономії для Поділля, Волині й Галичини, що ввійшли до складу Другої Речі Посполитої, а навпаки, піддала ці території жорсткій політиці т. зв. пацифікації – насильницької полонізації, нищення українських культурних установ і громадських інституцій.

Історична пам'ять до певної міри є кістяком національної свідомості українців. Вона проявлялася іноді зовсім несподівано там, де, здавалося, наставала амнезія цієї пам'яті. Згадати хоча б київську козачину 1855 р., коли сама лише чутка про волю тим, хто піде на Кримську війну, збурила увесь південь Київщини, і в один момент було відновлено той козацький

устрій, що існував у XVII ст. і про який селяни, нащадки козаків, мали б уже, мабуть, забути [324]. Або інший промовистий факт – існування на цих же землях Холодноярської республіки 1918–1922 рр., коли козацька людність Чигиринщини відмовилася визнавати більшовицьку владу й відновила козацьке самоврядування на своїй території.

Історична пам'ять як репер свідомісних орієнтирів вибудовувала на прикладах минулого систему цінностей сучасної людини. Такими ключовими моментами її для українців стали позитивне ставлення до гетьмана Івана Мазепи на противагу до Петра I і Катерини II, позитивне ставлення до Запорозької Січі та її славної історії й негативізм щодо тих, хто цю Січ руйнував. Взагалі відбувалася героїзація тих історичних персонажів і подій, які стояли на сторожі української політичної окремішності, і навпаки, негативного забарвлення набували діячі та події, які цю незалежність зраджували і віддавали на поталу завойовникам. Так, підносилися Конотопська перемога 1659 р. гетьмана І. Виговського над московськими військами [307]; Гадяцький трактат між Україною і Польщею, за яким Україна ставала рівнорядним суб'єктом федерації Польщі, Литви і Руси-України в межах Речі Посполитої [189]; державницька діяльність «сонця Руїни» Петра Дорошенка і Павла Полуботка, натомість критикувалася демагогічна, сервілістична позиція Івана Брюховецького. Полтавська битва оцінювалася як початок кінця незалежності козацької України, а отже, як одна з найтрагічніших сторінок української історії. Усі російські царі як головний фактор втрати української окремішності й організатори політичного терору проти місцевої еліти та всієї людності діставали негативне освітлення.

Російська сторона не зупинялася перед будь-яким очорненням героїв українського бачення історії, піддаючи факти історії перекрученням і спотворенням. Приміром, донощики на І. Мазепу Петрові I, В. Кочубей та І. Іскра, проголошувалися вірними прихильниками ідеї єдності України з Росією, «справжніми зразковими малоросами», гідними наслідування. Хоч

історики тоді і в недавньому минулому довели, що їхній донос – то лише зведення особистих поррахунків з І. Мазепою, а самі Іскра і Кочубей належали до проханської партії серед козацької старшини. І цю свою орієнтацію вони б, напевно, виявили, якби не страта за наказом того ж таки Петра. Для надання «святості» тлінним останкам двох нібито антиподів Мазепи їхні тіла було перепоховано у найбільшій святині України – Києво-Печерській лаврі.

Така ситуація стосувалася й українсько-польського історичного протистояння. На підросійській Україні негативізм щодо «історичної Польщі» був значно більшим за негативізм стосовно Росії. Бо він підсилювався ще й офіційними чинниками – великим російсько-польським протистоянням та живою пам'яттю про криваву національну війну між поляками й українцями протягом XVII–XVIII ст.

Історична пам'ять знаходила своє відображення не лише у працях істориків, бо російська й українська національні схеми історіографії є нічим іншим, як науковим обґрунтуванням своєї історичної пам'яті, але й у т. зв. «війні пам'ятників». Цю «війну пам'ятників» можна вважати ідеологічною війною щодо населення завойованої території [447]. Наведемо деякі приклади таких воєн.

1799 р. імператор Павло I скасував указ Катерини II про ліквідацію Магдебурзького права в Києві, і щасливі міщани відсвяткували повернення своїх історичних прав на самоврядування будівництвом монумента на місці хрещення князя Володимира (відома сьогодні Магдебурзька колона біля Дніпра – перший монумент у місті). Перетворення Полтави на центр Малоросійської губернії ознаменувався ширенням Полтавського міфу – слави російської зброї, що врятувала Україну від шведської агресії. Для цього в новому адміністративному центрі поряд з будівлями губернської адміністрації було поставлено монумент, увінчаний орлом як символом російської перемоги над Карлом XII і Мазепою [193, с. 28–32; 452; 457].

У середині XIX ст. з початком діяльності Старої громади російська влада в Києві намагається поставити пам'ятник Богданові Хмельницькому як

втілення ідеї Переяслава та тези про єдиний «русский народ». Не випадково головними написами на пам'ятнику були: «Волим под царя восточного православного» та «Единая и неделимая Россия». Місцеві українці в громадських установах Києва опиралися цьому встановленню. І хоч збір коштів на нього з ініціативи сумнозвісного М. Юзефовича розпочався в 1869 р., але сам пам'ятник з'явився на Софійському майдані лише 1888 р. під час святкування 1000-річчя хрещення Русі. Цікаво, що, позбувшись цих написів, пам'ятник сьогодні має зовсім інше історико-ідеологічне звучання.

Поляки у Львові, майже одночасно з росіянами у Києві, у 1869 р. насипали відомий «копець» Люблінській унії. Зроблений він був символічно з каміння української князівської фортеці на Високому замку. Сьогодні на цьому «копці» знаний оглядовий майданчик, найвища точка Львова.

Думку про єдину «русскую» літературу для українців і росіян мала символізувати низка пам'ятників О. Пушкіну, встановлених по головних містах України з нагоди сторіччя від дня народження великого російського поета в 1899 р. Тоді ж у багатьох містах з'явилися Пушкінські вулиці, зокрема і в Києві. Як протест проти нав'язування Україні своїх героїв М. Міхновський організував псевдопідрив пам'ятника О. Пушкіну в Харкові в 1902 р. Начебто у відповідь на цю «ідеологічну вилазку» офіційної Росії українські громади висунули ідею відсвяткувати у 1898 р. сторіччя виходу в світ першої української книжки – «Енеїди» І. Котляревського. Проте пам'ятник Іванові Петровичу вдалося встановити у Полтаві (відповідь на російського орла через сто років) лише 1903 р. Це була перша публічна маніфестація українства в Російській імперії.

Останні роки існування імперії Романових супроводжувалися вакханалією «пам'ятниковстановлення» в Києві всіх російських царів, починаючи з Миколи I (за винятком Олександра III), та прем'єр-міністра великодержавника П. Столипіна [262] й скульптур зрадників І. Мазепи, І. Іскри та В. Кочубея. Аналогічним чином у Львові постали пам'ятники Яну-Казимиру, повстанцю 1863 р. Кілінському, Я. Собеському, драматургові

О. Фредро, А. Міцкевичу. Разом з тим ні у Львові, ні в Києві пам'ятника Т. Шевченкові так і не вдалося до 1914 р. встановити, хоч виповнювалося 100 років від дня його народження. Більше того, спроби українців спорудити монумент Т. Шевченку в Києві наразилися на гучний чорносотенний опір і встановлення у скорому порядку пам'ятника з серії «Исторический путь России». На місці, де мав стати Т. Шевченко, встановили тимчасову бетонну статую княгині Ольги [635].

Нова еліта – українська інтелігенція, що прийшла на зміну першим українським романтикам Кирило-Мефодіївського товариства, постала перед черговою проблемою – наукового обґрунтування претензій на політичну окремішність України. В цьому питанні українці відставали від західних слов'ян, де академічний етап розпочався раніше, ще тоді, коли в Україні з'явилися перші твори красного письменства, які ознаменували початок поширення ідеї національного відродження.

У часи, коли з'явилися «Кобзар» Т. Шевченка (1840) і альманахи «Русалка Дністровая» (1837) «Руської трійці», чехи вже мали «Історію чеської мови і літератури» (1792) [344] засновника слов'янознавства Йозефа Добровського (ця дата майже збіглася з датою виходу вікопомної книжки І. Котляревського). А на час появи перших творів, що провістили постання української національної літератури, чехи якраз отримали перші томи «Історії народу чеського в Чехії і Моравії» (1836–1876 у п'яти томах) Ф. Палацького [372] та «Слов'янські старожитності» (1837–1848, у двох томах) П. Шафарика [111; 112; 113]. Українці свою національну історію літератури одержали лише в 1887–1894 рр. Її у шести томах написав очільник кафедри української літератури у Львівському університеті Омелян Огоновський [74] (можна, правда, мати на увазі й «Очерк истории украинской литературы» [291] М. Петрова, 1884, що вийшов у Києві). Перший том фундаментальної «Історії України-Руси» М. Грушевського з'явився лише в 1898 р. Перша ж по-справжньому модерна версія української історії літератури постала лише 1911 р., коли вийшла позитивістично-

народницька «Історія українського письменства» Сергія Єфремова. Українське «Літературне товариство ім. Шевченка» заснувалося лише в 1873 р., а його аналог – «Фінське літературне товариство» постало на сорок років раніше – у 1831 р. Фінський епос – «Калевала», був виданий Е. Льоннротом у 1835 р., а українські думи в упорядкуванні К. Грушевської [97; 98] (проміжною ланкою можна вважати «Історичні пісні...» В. Антоновича та М. Драгоманова, що вийшли у 1874 р.) готувалися у двох томах до виходу майже через сто років – лише наприкінці 1920-х – на початку 1930-х. З'явився друком тільки один том. Другий було порізано на січку – він уже став «буржуазно-націоналістичним» виданням. І фінське відродження за результатами виявилось куди глибшим за українське.

У ділянці історіографії чехи задавали тон для українців. Останні за прикладом чехів намагалися видати фундаментальні серії документознавчого матеріалу. Так «Чеський архів» Франтішек Палацький [370; 371] друкував з 1840 р., а діяльність київської Археографічної комісії розпочалася фактично з 1859 р. виходом першого тому «Архива Юго-Западной России» (всього до 1914 р. у восьми серіях з'явилося 35 томів). Реальна ж робота розгорнулася, коли на посаду головного редактора «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів» прийшов видатний український вчений – професор Володимир Антонович. Саме на його часи головування у 1860–1880 рр. припадає найбільша кількість видань. Перші українофіли-романтики мали особисті контакти з науковцями-чехами, їздили до Пруссії та Праги у наукові відрядження. Приміром, перший голова Археографічної комісії у Києві, майбутній ректор Університету св. Володимира Микола Іванишев мав тісні контакти з Вацлавом Ганкою. Багато з чеськими вченими листувався Осип Бодянський – професор-українець Московського університету, голова Московського товариства історії та старожитностей російських, редактор знаменитих «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», де вперше було надруковано «Історію Русів», козацькі літописи, чеські пам'ятки історії та літератури.

Публікацію «Історії Русів» було розпочато в першому номері «Чтений...» від 26 січня 1846 р., продовжено в другому номері від 23 лютого 1846 р., а завершено в четвертому номері від 27 квітня 1846 р.

Перша граматика української мови О. Павловського («Грамматика малороссийского наречия») була видрукувана в Петербурзі 1818 р. Її автор був одним з останніх вихованців Києво-Могилянської академії. Символічно, що з'явилася вона через рік після того, як цей осередок староукраїнської науки було закрито, а через рік почала функціонувати Київська духовна академія – вже як вища російська духовна школа в Україні.

Чеське відродження важко оцінювати як відродження недержавної нації. Хоча правляча династія чеських королів вигасла раніше за угорську, пам'ять про чеську державність не лише збереглася серед самих чехів, а й закарбувалася в європейській історичній думці. Не випадково перші праці з чеської історії майже збіглися за часом з появою перших монументальних праць із пруської історії батька німецької історичної документалістичної школи Леопольда фон Ранке. Його «Німецька історія доби Реформації» вийшла у світ у шести томах у 1839–1847 рр., а нова німецько-пруська історія «Дванадцять книг пруської історії» з'явилася в середині 1870-х рр. [374; 375; 376]. Цікаво, що на написання пруської історії Л. фон Ранке надихнули будителі слов'янських народів Австро-Угорщини Й. Добровський, Є. Копітар, В. Караджич та ін., з якими той мав особисті знайомства й контакти.

Леопольд фон Ранке був з 1841 р. офіційним історіографом пруського короля (М. Карамзін став офіційним історіографом російського царя напередодні російсько-французької війни 1812 р.) і фактично працював на державні інтереси Пруссії, що суттєво вплинула на формування національно-державної німецької ідеології, на підставі якої об'єднала в середині ХІХ ст. усі малі німецькі держави вздовж Рейну і Баварію, перемігши і випередивши в цьому питанні Австрію. Не в останню чергу це вдалося завдяки успіхові історичної науки й діяльності пруської школи німецьких істориків. У кінці

життя Л. фон Ранке підтримував об'єднувчу політику німецького канцлера Отто фон Бісмарка.

Патріотична фразеологія чеської національної історії, намагання чехів протиставити свою культуру розвиненішій культурі німецького народу ставали для українців зразком їхньої ідейної полеміки – історіософської контрпропаганди, спрямованої на відсіч спробам польської і російської історіографії мобілізувати українську людність як будівельний матеріал для творення російського і польського політичних проєктів.

Чеські будителі, аби захопити читача, піднести дух широкого загалу, не зупинялися перед відвертими підробками і фальсифікатами історичних першоджерел. Так, В. Ганка підробив відомий «Краледворський рукопис» [356], який вивчався як першотвір чеської літератури і права в університетах не лише Чехії, а й Росії. Викрито фальсифікат було лише наприкінці ХІХ ст. Томашем Масариком [347]. Ця підробка має багато спільного з іншими творами давньої літератури. Щороку все збільшується кількість упевнених в тому, що і «Слово про Ігорів похід» ХІІ ст. теж фальсифікат, виконаний чехом Й. Добровським. Знаменита «Історія Русів» теж була приписувана архієпископу Георгієві Кониському і вважалася твором середини ХVІІІ ст., хоч тепер її частіше датують другим десятиріччям ХІХ ст.

Усі національні слов'янські проєкти апелювали до імперської думки, яка панувала на їхній території, намагаючись переконати неупереджені сили панівних націй у своїй «історичній» правоті. Тому і твори українських науковців, і твори чеських вчених писалися російською та німецькою мовами. Так, історія Чехії Ф. Палацького спочатку вийшла німецькою мовою, а згодом перекладалася чеською. Не дивина, що й російські науковці переважно писали в межах Російської імперії російською мовою, а вчені Австрії – польською і німецькою. Та саме у Львові завдяки австрійському конституціоналізму з'явилися перші історичні твори українською, але датуються вони фактично серединою 1880-х рр. Це були підручники О. Барвінського з історії України-Руси для гімназій [161; 162; 163; 164]. Такі

ж, за визначенням комуністичної історіографії, «українські буржуазні націоналісти», як М. Костомаров, В. Антонович, М. Максимович, україномовних наукових праць зовсім не мали, коли не рахувати кількох публіцистичних популярних статей Володимира Боніфатійовича та посмертних перекладів праць М. Костомарова в «Українсько-руській історичній бібліотеці» [254; 255; 256; 257].

Для раннього етапу національного відродження слов'ян характерною рисою є спроба генералізації слов'янської проблеми, намагання виробити одну слов'янську мову для всіх слов'янських спільнот, аби її було легше вагомо протиставити спільній німецькій мові, на якій ґрунтувався європейський пангерманізм – всенімецький націоналізм, зацікавлений у збереженні своїх панівних позицій в західнослов'янському світі.

Не випадковою була увага до церковнослов'янської мови як мови міжслов'янського спілкування у Й. Добровського, Є. Копітара, П. Шафарика і наших кирило-мефодіївців та М. Максимовича. Недаремно перші твори національного відродження підкреслювали спільність слов'янського світу та його минулого. Через цей аргумент українці романтично-академічного часу не поспішали відриватися від спільного східнослов'янського кореня і підкреслювати своєї відрубності від російської мови, літератури та історії. Ці моменти мають особливо виразний прояв у працях М. Максимовича, П. Куліша і М. Костомарова.

Українська інтелектуальна еліта в переважній більшості, особливо та що жила у підросійській Україні, дивилася на українську історію, мову й культуру не як на самотійно-окремішене явище світової культури, а як на доповнення, питому частину загальноруської (всеросійської) історії та культури. Ця риса української ідеології 1830-х – 1890-х років має сприйматися з цілковитим розумінням, бо українська модерна культура починала творитися в ХІХ ст., вона тоді була ще дуже кількісно і якісно бідною, програючи повностратифікованій російській культурі – спільному надбанню росіян і українців домодерного часу. Необхідно було накопичити

культурні здобутки у царині науки, літератури і культури, щоб ствердити власну оригінальність і вартісність. В умовах деспотичного царського режиму потрібні були компроміс і добра воля представників культури панівної нації на позитивне ставлення до розвою української культури. Подібну проблему мали діячі сербського і хорватського народів, які й мову свою майже до доби національних революцій післявоєнного часу вважали спільним здобутком двох народів, а сама література називалася сербохорватською. І це притому, що хорвати і серби мали різні правописні системи: кирилицю (у сербів) і латиницю (у хорватів).

Українофільство другого періоду визвольного руху в ідейному сенсі спиралося на такий національний дуалізм, на тезу: «народжений українцем, політично росіянин». Більшість інтелігенції навіть у часи Української революції 1917–1921 рр. і далі сприймала себе частиною «русского народа», що стало однією з причин збройної поразки українського національно-визвольного руху на початку ХХ ст.

Упродовж другої половини ХІХ століття вийшли друком праці українською мовою у різних сферах духовного і культурного життя: з сільського господарства, кооперації, загальних законів природи та фізики, охорони здоров'я та ін. Це засвідчило цивілізаційні можливості української мови, її сприйняття як мови культури широкими верствами суспільства.

2.3. Провідні ідеї української історіографії ХІХ ст. в порівнянні з подібними ідеями російської і польської історіографій

Українська історіографія надавала суспільній думці провідні ідеї, що знаходили наукове обґрунтування у працях видатних істориків: передусім М. Костомарова та В. Антоновича. Перелічимо найголовніші з них, зіставивши їх зі схожими ідеями російської та польської історіографій.

1. М. Максимович висунув ідею киевоцентризму [64]. Нанизав усі періоди тисячолітньої української історії на стрижень столичного міста

України – Києва. Він стверджував існування окремого погляду на українську історію з висоти Андріївської гори в Києві, а не Боровицького кремлівського пагорба в Москві. Цим фактично обґрунтовувався український, на противагу російському, погляд на історію України. А отже, закладалася можливість розбіжностей української і російської візій історії Східної Слов'янщини.

2. М. Костомаров у статтях «Дві руські народності» і «Думки про федеративний устрій Давньої Русі» [539; 541] сформулював фундаментальний пріоритет української ідеології – федералістичні стосунки між українцями і росіянами, які започаткувалися від самого початку києворуської історії, а отже, мусять бути продовжені і в історії новій. До того часу загальноприйнятою була російська думка істориків про наявність монархічного начала за Київської Русі, яке перейшло через Рюриковичів до Московщини. Звідси виводився відомий міф про «шапку Володимира Мономаха», яка стала короною для московських царів. Таким чином закріплювалася ідея трансляції монархічної влади від київських князів до московських царів. Федералізм, за Костомаровим, існував і в добі козацької історії України. Переяславська угода з росіянами для українців була продовженням старого князівського часу федералізмом. Козацька держава XVII–XVIII ст. українською історіографією так само розглядалася не як держава чи становий шляхетський устрій, рівнорядний зі шляхетським польським устроєм, а як автономно-федеративне утворення, яке керувалося демократичним народоправством.

3. М. Іванишевим і В. Антоновичем [434; 435; 437; 453; 458; 466] у 1850-х – 1860-х роках постулюється ідея про громадівський устрій українського суспільства від князівського періоду до Нового часу. Козацький устрій так само розглядався як варіант громадівського самоврядування; говорилося про існування особливого українського звичаєвого суду – копного суду. Проводилася думка, що громада завжди була альтернативою щодо державної влади і частіше протистояла їй, ніж корилася. Громадівська теорія – історіософія українофільського часу мала на меті виправдати історичну

бездержавність українців, намагалася ствердити, що всі держави, які існували на українських землях, етнічно не були українськими. За князівського часу державна влада перебувала в руках варягів, з якими українці мали завжди напружені стосунки. У наступні століття це була знову неукраїнська владна еліта – поляки й литовці. Згодом прийшли росіяни. І от нарешті в нову добу настав час для української влади, яку уособлювала громада, перебрати кермо правління. Громадівство українофілів було своєрідною відповіддю українства на закид у споконвічній бездержавності українців. Не держава є носієм національних традицій, а громада. Громадівство таким чином було частиною месіанського міфу українців, їхньою контрвідповіддю на твердження сусідів про абсолютиське й аристократичне начала в російському і польському національних міфах.

4. Від кирило-мефодіївців до народницької і націонал-державницької школи відстоювався постулат про народ – «альфу й омегу українського історичного процесу» (вираз М. Грушевського) [25, с. 65–74]. «Народ» відіграє надвизначальну роль у порівнянні з російською і польською історіософіями. Для перших визначальну вагу мають держава і абсолютистська влада монарха, для других – шляхетство та аристократична влада. Для українців історія України – це передусім історія її народного життя. Адже верхній прошарок суспільства лише номінально був українським і систематично «зраджував» народ. Свою еліту і передусім землевласників польського часу українська історіографія віддавала своїм сусідам.

5. Українська історіографія духовне життя українців представляла через існування до 1688 р. української фактично автокефальної православної церкви, яка лише підступом і через політичні поразки козацької еліти була втягнута в лоно російської православної церкви. Відзначалися соборноправність церкви, її народний характер, на відміну від цезарепapistської і залежної від державної влади московської церкви. Підросійські історики [16; 17] у другій половині XIX ст. і далі не сприймали

греко-католицьку церкву як питомо українську церковну інституцію, а вбачали в ній результат полонізації її з боку польської держави і римо-католицької церкви.

Російська історіографія у вищенаведених пунктах дотримувалася протилежних поглядів.

1. Стрижнем історії Росії і України, яку розглядали як історію одного «русского» народу, вона вважала єдину царську династію Рюриковичів, яка з князівського часу плавно перепливла в московську династичну історію. Звідси й стрижнем історії були російські столиці Москва, Петербург. У цій осі Києву відводилася роль першої російської столиці.

2. Монархізм і абсолютизм проголошувалися сутністю «русской» історії. Влада монарха, що дана від Бога раз і назавжди, висловила історію всіх народів, що населяли Російську імперію. Влада в Росії (та в Україні) була завжди ієрархізованою. Народ мусив завжди виконувати завдання, які проголошував монарх. Індивідуум підпорядковувався не лише монархічній ідеї, але й общині, яка була посередником між людиною, що не належить собі, і абсолютною владою царя.

3. Історія Росії – це виконання почесної місії «русского» народу у світі. «Русская идея», що ґрунтується на московському православ'ї і ретранслює колишню владу константинопольського імператора над усім східнослов'янським світом, – це панівна місія росіян серед усіх слов'янських народів.

4. Україна (Малоросія) – це частина «русского мира», який тимчасово був відірваний агресивним польським світом від єдиного «русского» стовбура і після 1654 р. був добровільно приєднаний самими ж українцями (малоросами) до московської (російської) – головної – гілки «русского» народу.

5. Існує лише одне «русское» православ'я і «русская» церква. Української православної церкви ніколи не було й бути не могло.

Польська історіографія дотримувалася таких провідних думок:

1. Польський політичний центризм не намагався витлумачувати українців як частину польського народу від часів Володимира Святого і Болеслава Хороброго. Але вважалося, що факт проживання українців в одній державі з поляками від XIV ст. – достатній аргумент на користь ідеї про «органічне» влиття українців до польської політичної нації.

2. Поляки підкреслювали польську шляхетську рівність і демократію, а також фіксовану і контрольовану владу польського монарха як найбільше досягнення польської цивілізації. Українська (православна) еліта середньовіччя користувалася тими ж правами, що й польська влада. Отже, лише нецивілізована, «дика чернь» провокувала бунти, різанину й грабіж, перекривала шлях до поширення європейської цивілізації, яку несли в українські землі поляки.

3. Ніякого особливого демократизму в діях козаччини польська історіографія не бачила. Козаччина розглядалася крізь призму модифікації станових шляхетських стосунків в умовах України.

4. Втрату державності в кінці XVIII ст. польська історична і суспільна думка прагнула компенсувати ідеями відновлення «історичної Польщі» за рахунок передусім правобережних українськоєтнічних земель. Вона не визнавала історичного права українців на територію між Дніпром на сході і Бугом на заході [381].

5. Основою польської духовності вона вважала римо-католицьку церкву, яка була провідником польських й окцидентальних впливів на українських «кресах».

Звичайно, ми виписуємо лише схематичну модель української, польської і російської історичних схем. Були певні модифікації цих уявлень, відозміни, що відбивали вимоги відповідного історичного часу.

2.4. Моделі суспільного розвитку України та шляхи мобілізації української нації в умовах модернізаційних трансформацій суспільства

Відродження націй у всіх слов'янських народів розпочалося з наголошення спільних культурних і політичних інтересів усього слов'янства, без розрізнення його на окремі національні гілки. Відбувалося це через протиставлення слов'янського світу неслов'янським народам і передусім германцям. Відомо, як засновник російської науки Михайло Ломоносов полемізував з німецькими істориками, що працювали в Петербурзькій академії наук (А. Шльоцер, Г. Міллер, Г. Байєр), з приводу неприйняття норманської теорії як такої, яка принижує слов'ян і росіян, бо не визнає за ними державотворчих начал.

Один із засновників світової славістики чеський вчений Й. Добровський у своїх працях, написаних на рубежі XVIII–XIX ст., обстоював ідею творення єдиної слов'янської мови, спільної для всіх народів слов'янщини (своєрідного варіанта нової церковнослов'янської мови), щоб могли на культурному рівні спільно протистояти німецькій мові, яка була головним культуротворчим елементом для німецькомовних народів і панівною в кількох провідних державах Європи: Німеччині, Австрії та Швейцарії. Німецька мова як одна з головних мов науки часів позитивізму привертала увагу всього англо-, франко-, іспаномовного цивілізованого світу. Тому до аргументації німецькомовної науки прислухалися більше, ніж до чеської, польської і російської наук, які тільки-но поставали.

Зважаючи на колосальний науковий потенціал російської науки, українські діячі-романтики сприймали її практично до початку 1890-х рр. (до часу, коли з'явилася національна альтернатива у вигляді НТШ) як спільний витвір української і російської культур. Відповідно й російська мова оцінювалася як спільний здобуток двох культур.

Михайло Максимович писав у 1840 р. одному з ідеологів галицького москвофільства Денисові Зубрицькому, що не може існувати

південноросійська (українська) словесність, можуть бути лише окремі твори цією мовою. Головним завданням української словесності він вважав збагачення спільної загальноросійської мови Північної і Південної Русі творами української народної поезії і окремими вдалимими творами сучасного красного письменства (приміром, поезією І. Котляревського та Є. Гребінки та прозою Г. Квітки). Як уже писалося вище, українці не могли похвалитися багатством літератури українською мовою. Лише того ж таки 1840 р. з'явилися друком перші вісім поезій Т. Шевченка, які не лише показали наслідувальні (травестійні) можливості української мови, а й продемонстрували її здатність до творчості світового масштабу.

Тому й усі діячі першого етапу модерного національного відродження передусім писали російською, а українською творили лише вряди-годи, працюючи переважно в поетичному жанрі. Згадаймо вірші М. Костомарова, написані під псевдонімом Єремія Галка, переклад М. Максимовичем «Слова про Ігорів похід», вірші П. Куліша. Саме останнього можна вважати піонером поширення культурного вжитку української мови і саме завдяки йому збагатилася різностильова жанрова різноманітність української літератури (хоч він і мав свого попередника – творця української прозової творчості Г. Квітку). П. Куліш увів у життя новий жанр красного письменства – історичну прозу [46; 47], почав перекладати Святе Письмо [90], був одним з перших україномовних публіцистів, перекладачем класики світової літератури, автором перших популярних підручників – він став першим українським освітянином. Разом з тим П. Куліш був першорядним російськомовним письменником і цей свій талант розвивав, одержуючи схвалення і заохочення від російських громадських діячів. Прозових творів російською він написав більше, ніж українською. П. Кулішу належить перша найдокладніша біографія М. Гоголя [186]. Він був агіографом Миколи Васильовича, бо бачив у ньому предтечу ідеології українських слов'янофілів, які, пишучи про Україну, творили й для росіян.

Але мова науки ще тривалий час залишалася російською і польською для українців підросійської і пiдавстрiйської України. І Костомаров, і Куліш усі свої наукові твори писали російською. Науковий і публіцистичний відділи журналу «Основа» писалися російською. Степан Качала першу народовську візію української історії написав польською («*Polityka Polaków względem Rusi*», 1879 р., передрукована зі скороченнями в «Киевской старине» у 1885 р. на пропозицію В. Антоновича) [364]. Лише в середині 1880-х рр. завдяки О. Барвінському і В. Антоновичу починає творитися українська наукова мова, коли було засновано «Українсько-руську історичну бібліотеку».

Москвофільство української суспільної думки у Галичині так само пояснюється не стільки ідеологічними чинниками – сприйняттям ідеї російського націоналізму про єдиний «русский» народ, скільки головним чином культурною слабкістю україномовної продукції. А в міру накопичення культурної продукції, вдалих творів красного письменства українською, дедалі менше ставало прихильників російської спільності, щораз більше ставало adeptів української окремішності.

Російське і польське слов'янофільство, на відміну від українського слов'янофільства кирило-мефодіївців і українофілів другої половини ХІХ ст., не визнавало рівноправності і культурної паритетності між усіма слов'янськими народами. Навпаки, і росіяни, й поляки проголошували ідею продовження своєї домінуючої ролі на українських теренах, не визнавали права українців на свою культурну окремішність. Самих українців російські і польські слов'янофіли розглядали як частину своїх культур.

У боротьбі із прихильниками європеїзації Росії – західниками (Т. Грановський, К. Кавелін, Б. Чичерін, С. Соловйов) поволі устійнюється і починає відігравати панівну роль у суспільстві російський панславiзм, який захопив російське суспільство думкою про особливу місію російського світу не лише серед слов'янщини, а й у світі. Праці О. Хом'якова, С. і К. Аксакових, братів І. та П. Киреєвських, Ю. Самаріна випрацьовують

постулат феномена російського євразійства. Українець з походження, М. Данилевський у 1871 р. видає книжку «Росія і Європа» [212], в якій проголошується ідея про цивілізаційну осібність російської культури, її принципову відмінність від європейської цивілізації, її особливу місію у світовій історії, про російську людину-богоносця, яка живе духовним життям, не просякнута духом меркантилізму, матеріального прагматизму, як звичайна західна європейська людина. Російське євразійство дістало новий імпульс після поразки білої Росії і реставраційних потуг з відновлення монархії у 1917–1920 рр. Воно зародилося в еміграційному празькому середовищі у 1920-х роках серед визначних вчених-гуманітаріїв, істориків, філологів і філософів. Серед них були й учені українського походження – Г. Вернадський, П. Савицький, Є. Трубецької. Червоне євразійство панувало в більшовицькій історіософській думці у 1920-х роках. З таких позицій написав свою чотиритомну історію М. Покровський [85], який уперше визнав позитивним монгольсько-татарський вплив XIII–XV ст. на Росію.

Російський панславізм став ідейною основою російської шовіністичної політики всередині Російської імперії і назовні, намагався підпорядкувати собі весь слов'янський рух у Центрально-Східній Європі. Його головним завданням було утвердження у світі думки про російську культуру як локомотив слов'янської культури і головний елемент її відродження. Російський уряд та ідеологи російського панславізму намагалися зробити слов'янську ідею троянським конем російського імперського впливу на слов'янські народи Австро-Угорщини, молоді держави Південної Європи: Сербію, Болгарію, Румунію. Зовнішня політика Росії була спрямована на перетворення слов'янських держав на безвідмовних сателітів російської загарбницької політики, яка, керуючись тезою – «Москва – третій Рим», намагалася просунути на Балкани, опанувати протоками Босфор і Дарданелли та приєднати до Російської імперії «русский Царьград» – Стамбул-Константинополь.

Офіційне російське слов'янофільство підтримувало галицьких москвофілів, інспірувало їхні виступи проти галицьких народовців, матеріально підтримувало москвофільську пресу у Львові.

Слов'янофільство стверджувало, що обороняє самодержавство від отруйних впливів «прогнилої» в революційних заворушеннях Західної Європи. Особливий шлях Росії врятує її від марксизму і соціалістичних західних революцій, республіканізму й всестанової демократії. В основі теорії про особливий російський соціалізм також лежала ідея питомо російського слов'янського соціалізму, що ґрунтується на общинному сільському соціалізмі. Традиційна община проголошувалася осередком нового соціалістичного устрою на відміну від міського пролетаріату, який є запозиченням Росії із Заходу. Росія досягне соціалізму, минаючи європейський соціалізм, через тероризм проти владної верхівки або мирною перемогою общинного ладу через анархічний устрій. Теоретиками російського соціалізму були М. Чернишевський, М. Добролюбов та М. Бакунін.

Польське слов'янофільство, навпаки, підкреслювало неслов'янський характер російської цивілізації, вплив на неї ментального чинника монголо-татарської культури. Наголошувалося на угро-фінських прищепленнях, росіянах-туранцях. Натомість польських слов'ян оголошували зразком расової слов'янської чистоти. На тлі російського слов'янства поляки намагалися підкреслити наближеність українців до польської слов'янської ментальності. Заперечуючи вартісність українського слов'янства, польська суспільна думка намагалася довести обґрунтованість польської асиміляції українців.

І російський централізм, і польський слов'янський федералізм ставив перед собою за мету мобілізацію українського народу під стяги польської або російської національності. Розуміючи це, українські діячі досить скептично ставилися до офіційного слов'янофільства, критикували його за українофобію і квасний патріотизм та ксенофобію. Українці відмовлялися

брати участь у всеслов'янських з'їздах, які відбувалися головним чином в російських столицях або Чехії, тому що керівництво з'їздів не визнавало українців за окремий народ і не запрошувало його представників. А чеське слов'янство перебувало в полоні офіційного російського слов'янофільства.

Українські діячі, попри свою нечисленність, розпорошеність, попри репресивні заходи царського режиму, попервах – несприятливе ставлення цісарського уряду у Відні, намагалися організувати широкий загал українського населення під гаслами українського відродження. Для цього робилися такі серйозні кроки: 1) на теренах Західної України у часи Австро-Угорської революції було створено Головну руську раду – першу національну самоорганізацію в ділянці політики, громадського життя, освіти й культури. Було започатковано українську самооборону – парамілітарне утворення; налагоджено вихід першої щотижневої української газети «Зоря галицька», створено «Галицько-руську матицю». Проведено собор руських учених; 2) на підросійській Україні вдалося організувати принаймні перші елементи української освіти. Такими елементами стали т. зв. недільні школи в Києві, де навчалася кілька сотень дорослих і дітей і навчання провадилося українською мовою; громадівці Петербурга і Києва намагалися створити мережу перших популярних підручників для населення; 3) робилася спроба створення всеукраїнського суспільно-політичного органу – журналу «Основа» в Петербурзі, який проіснував, як і школи, лише в 1860–1862 рр. Проте неширока соціальна база підтримки, нездатність старої еліти грошима підтримати видання змусили В. Білозерського і П. Куліша відмовитися від щомісячника [499]; 4) українська професура намагалася розпочати дослідження українознавчих предметів в українських університетах. Для цього робилися спроби розставити на кафедрах вчених – прихильників ідеї українського відродження (О. Кістяківський, О. Потебня, В. Антонович та ін.). У Львові українці мали кафедру української мови у львівському університеті вже від початку ХІХ ст.; 5) українські дослідники зробили спробу перетворення Київської археографічної комісії на перший науково-

дослідний центр з дослідження українського минулого; 6) українські діячі відмовилися підтримувати польське повстання 1863 р., перебували в опозиції до польських повстанців через їхнє бажання в разі перемоги відродити на українських землях «історичну Польщу» у кордонах до 1772 р.; 7) українці намагалися домогтися дозволу на переклад Біблії українською мовою, що стало однією з причин заборонного Валуєвського циркуляра 1863 р.

Інші заходи в культурній сфері продовжували вже за українофільського етапу діячі київської Старої громади.

Царська деспотія в Росії спричинялася не лише до цілковитої політичної лояльності своїх підданих, вона створювала таку суспільно-економічну ситуацію, за якої людині було економічно не вигідно виступати проти цієї системи взаємин, що склалася. У Росії високо цінувався державний чиновник. Майже до кінця XIX ст. успішніше зробити кар'єру можна було в першу чергу в системі державного апарату, а не у приватному бізнесі. Правила винагород, в основі яких лежав відомий табель про ранги Петра I, малювали наперед запрограмовану можливість поступального кар'єрного зростання людини і збільшення її грошової вислуги залежно від кількості років бездоганної служби царю і державі. Втрата таких можливостей дорого коштувала тим сміливцям, які наважувалися кинути виклик системі й або стати на революційний шлях боротьби з нею, або просто проголошувати в публічній діяльності такі речі, які в чомусь не узгоджувалися з генеральною лінією царської політики в культурі, освіті, суспільному житті.

Це породжувало феномен подвійної лояльності – назовні та чи інша особа схвалювала державну політику в ділянці національного питання, але вузькому колу посвячених було зрозуміло, що ця ж людина здійснює непримітну для стороннього ока громадську роботу, яка офіційною владою оцінювалася як підрив підвалин монархічної влади й станового суспільства.

Елементи подвійної лояльності можемо спостерегти ще у кирило-мефодіївців. Особливо промовистою у цьому сенсі була позиція П. Куліша. Перебуваючи на державній службі у Варшаві, він виконував заходи уряду з

російщення краю в ділянці освітньої політики. Деякі історики це пояснюють зміною національних пріоритетів П. Куліша в бік російського слов'янофільства. Але саме в цей час Пантелеймон Олександрович, за домовленістю з галичанами-народовцями, за посередництва О. Барвінського став засновником і фактичним редактором першого суспільно-політичного загальноукраїнського журналу «Правда», який стояв на позиціях окремішності української культури й був виразником самостійницьких устремлінь української молоді по обох берегах Збруча.

Той же П. Куліш на початку 1880-х років, уже після написання відомих історичних творів, де висловлював позитивну оцінку включення українських земель до складу Російської імперії, порозумівся з поляками і готовий був відмовитися від російського громадянства для того, щоб знову стати на чолі прихильників української окремішності.

Визначення С. Єфремовим постаті П. Куліша як людини без українського синтезу [236] може бути сьогодні прийняте лише частково. Воно правильне у тій частині, що в добу безроздільного панування ідейного українофільства репрезентувати себе, висловлюючись сучасним терміном, «свідомим» українцем не було фактичної можливості. Не існувало української культурної бази, і П. Кулішеві та його товаришам доводилося спілкуватися лише з двома культурними націями – росіянами і поляками – й апелювати до них. Тому і М. Костомаров був рівночасно російським і українським істориком, палким прихильником українського автономізму і позитивним російським державником. Звідси виросла і його сумнозвісна формула вжитку української мови лише для «домашнього обиходу», а російська мова розглядалася ним під кутом зору спільної загальнокультурної мови для росіян і українців.

У ситуації праці для двох культур виникала колізія, яку вже на початку ХХ ст. різко критикував М. Грушевський, відзначаючи, що такі ніби «українські» діячі весь свій час і талант віддавали імперській російській культурі, лише вряди-годи залишаючи крушини для культури української.

Можна пригадати приклад письменника, історичного романіста Д. Мордовця, який більшість своїх романів, що торкалися української історичної проблематики, писав по-російськи і лише деякі останні повісті написав на прохання свідомих українських діячів українською мовою. Філософ-полтавець В. Лесевич – визначний позитивіст – увійшов в аннали науки як російський вчений, і писав він по-російськи, а на схилі літ жалкував, що відпрацював увесь свій вік на чужу культуру, заповівши свою бібліотеку Науковому товариству ім. Т. Шевченка у Львові.

Подвійна лояльність, попри надзвичайний вплив інтелектуальних сил у сусідні культури (приміром, академіками Петербурзької АН були етнічні українці соціолог М. Ковалевський, історики літератури М. Стороженко та Н. Котляревський, історик-методист О. Лаппо-Данилевський, історик культури Д. Овсянко-Куликовський та ін.), все ж дозволяла низці найміцніших переконаннями людей залишатися при українській культурі і справі, камуфлювати свої істинні погляди. Володимира Антоновича кияни-росіяни називали українським «Валленродом», що, ховаючись за вигодами, які давала посада університетського професора, робив щодо російських інтересів антидержавну справу. Цікаво, що такої думки, яку висловив у своїх спогадах відомий поет «срібного віку» А. Бєлий, посилаючись на свого родича професора математики Букреєва, дотримувалися не лише природні росіяни, а й українці російської культури. Так, приміром, перший президент УАН Володимир Вернадський у своїх щоденниках писав, що «аморальність» М. Грушевського походить від його університетського вихователя В. Антоновича [114, с. 97].

Серед українців на високих посадах у російському управлінні краєм був відомий історик школи В. Антоновича Никандр Молчановський. Він працював чиновником з особливих доручень при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі, теж «малоросові» з походження, «Суворову ХІХ ст.», М. Драгомирові [155]. Ця посада давала можливість виводити з-під поліцейського і жандармського переслідування діячів Старої

громади, домогтися повернення українського стаціонарного театру корифеїв до Києва та інших полегкостей для українського руху.

З феноменом подвійної лояльності пов'язано і феномен подвійної національної самоідентифікації – визнання себе одночасно «тоже малороссом», але російським державним патріотом. Для ситуації Російської імперії характерним є кілька градацій такої самоідентичності.

1. Українець з походження був одночасно квасним російським патріотом, який вірнопідданські виконував свій обов'язок перед царем і російським «отечеством». До українства ставився вороже, як до «інтриги» неприхильних до «матінки-Росії» сусідніх ворожих держав. До «українського сепаратизму» ставився як до найбільшої скверни, яка розбиває непорушну святість російського політичного життя – «єдиноеділімство русского народа». Серед монархічних партій Росії в Україні на «тоже малоросів» припадало не менше половини членів. Найдіяльнішими членами централістичних великодержавних організацій, які сповідували «єдиноеділімство», хоч, як це дивно на перший погляд, теж були етнічні українці. До керівного складу «Союза Михаила-Архангела», «Союза русского народа» та ін. входили такі стовідсотково расові українці, як Андрій Стороженко, Іван Сікорський, Анатолій Савенко, Іван Лінниченко, Дмитро Піхно, Віталій та Василь Шульгіни.

2. Етнічний українець приставав до радикальних марксистських російських партій, які на національне питання дивилися крізь окуляри того самого «єдиноеділімства». Вважали, що національна «вузькість» шкодить єдиному революційному фронтові проти реакційних монархічних сил Росії. Такі українці, погоджуючись з аргументами росіян, гадали, що насамперед мають вирішуватися соціальні питання, а потім настане черга і питання національного. Вони сподівалися на добру волю росіян-соціалістів і радикалів, які нібито мають бути зацікавленими у справедливому вирішенні української проблеми. Серед соціалістичних партій і більшовицької партії Росії відсоток українців був одним з найбільших. Це почалося ще з часів

радикального народництва, коли в «Народній волі» у керівництві перебували переважно особи українського походження. Згадаймо лише тих народовольців, що брали участь у замаху на Олександра II: Софія Перовська, Андрій Желябов, Микола Кибальчич. Ситуація не змінилася і в часи політичного етапу визвольного руху, коли серед більшовиків опинилися М. Скрипник, В. Затонський, Г. Петровський, Ю. Коцюбинський, В. Примаков та багато інших активних представників тієї частини суспільства, яка своєю участю в діях іншого революційного табору значно послабила український національний рух.

3. Ліберальна Росія абсорбувала до своїх лав українську інтелігенцію, яка від кадетів та інших центристських партій сподівалася вирішення національного питання. Відсоток українців навіть з високим ступенем національного самовідчуття був серед найбільшої і найвпливовішої політичної сили дореволюційної Росії дуже значним. До кадетів належали один з лідерів Старої громади І. Лучицький і В. Науменко, М. Василенко, М. Могилянський, І. Шраг, А. В'язлов, Ф. Вовк та інші. Сподіваючись на «старшого брата», українці-кадети працювали на загальноросійську ідею не за страх, а за совість, намагаючись не дратувати національними вимогами всеросійську демократію. Бажання бути «святішим від папи римського» доходило до гіпертрофованих форм, які свідчили про глибоко вкорінений комплекс «молодшого брата». С. Єфремов у своїх спогадах оповідав про те, як на початку першої російської революції узгоджувалися спільні кроки російської і української демократій. Російські кадети Києва Железнов і С. Булгаков запитували в українців про їхні політичні вимоги. С. Єфремов назвав завдання-мінімум – національно-територіальну автономію. На таку вимогу в цілому пристали росіяни. Але несподівано два інших українці Б. Кістяківський і В. Науменко почали обставати за обласною автономією, – штандт-пунктом української політики часів Драгоманова, який справу визволення України таким чином залишав на вирішення російських кіл. Таку позицію можна ще було пояснити в другій половині XIX ст., але вона була

невиправданим анахронізмом у 1905 р. Цікаво, що ще в 1880-х роках Б. Кістяківський був досить активним українофілом (молодим українцем), розглядався В. Антоновичем як кандидатура на професорство у Львові (перед кандидатурою М. Грушевського). Але вже за 15–20 років російські умови життя перетворили Богдана Олександровича на типового російського ліберала, який на діяльність М. Грушевського дивився як на роботу українського націоналіста-радикала. Така метаморфоза була нормою для непевної щодо політичних уподобань української інтелігенції. Інший сучасник Б. Кістяківського – К. Арабажин теж відбув генезу свідомості від українофіла до централіста й «облічителя» українського націоналізму. Остаточно як великодержавник він сформувався, коли настало переселився до Петербурга.

2.5. Українська мова як цивілізаційно-суспільна вартість національного руху

Ми вважаємо початком українського відродження 1798 р. – час появи «Енеїди» І. Котляревського, але лише через 100 років з'явилася перша наукова історія українського народу, написана українською, – «Історія України-Руси». Цю дату слід вважати початком усвідомленого етапу українського руху, часом опанування суспільством постулату про культурну окремішність українського народу. Знадобилося 100 років, щоб від неусвідомленого українського як культурної частини якоїсь більшої цивілізаційної спільності українські інтелектуалісти ствердили конечність української відрубності як шлях для українства на майбутні часи. Ця окремішність мала бути замаркована українською мовою як мовою української цивілізованої спільноти, завдяки якій, власне, і відокремлювалась вона духовно від російського і польського культурних масивів.

Знадобилося 100 років, щоб заповнити величезну культурну прогалину для ствердження культурної спроможності української мови на цивілізаційне

обслуговування українського народу як рівнорядного іншим цивілізованим народам, що мають свою мову і творять нею світові духовні вартості.

Діячі українського відродження першого романтичного етапу відчували культурну неспроможність української мови таку функцію виконувати. М. Максимович своєму західноукраїнському кореспондентові Д. Зубрицькому писав, що в Наддніпрянській Україні «не може бути [повної] словесності південноросійською [українською] мовою – нею можуть бути і є лише окремі твори: Котляревського, Квітки, Гребінки та ін.». М. Максимович вважав, що перед українською мовою й усною народною поезією стоїть завдання збагачувати спільну для росіян і українців російську літературну мову [61, с. 31; 617, с. 25–28].

П. Куліш – людина перехідного покоління, романтик і сучасник М. Максимовича, у проблемі «мова і цивілізаційний вибір» належав уже до другого українофільського етапу. Він став головним стовпом культурного відсепарування української мови від загальноросійського стовбура. Але на початку своєї діяльності він ще повністю поділяв погляди М. Максимовича. Це він зазначав у своїх спогадах про М. Костомарова, говорячи, що з палкого неприймача російської духовної культури і політичного сепаратиста часів юності він «сделался киевским русичем, не исключавшим уже из общего наследства прочих русичей – клязменских, московских, новгородских» [141, с. 212]. П. Куліш не лише, як М. Максимович, стверджував цінність українського фольклорного слова, а й закликав росіян самим збагачуватися духовними вартостями, що дає українське народне слово і красне письменство. Він закликав попечителя Петербурзького навчального округу і свого благодійника Петра Олександровича Плетньова вивчати українську для збагачення майбутньої загальноросійської мови. Він казав П. Плетньову, що «за його незнання української мови дивився на нього як на людину, що не здобула цілком руської літературної освіти». Натомість останній дивився на П. Куліша як на «напівпотвору» за його «українщину», котра була головним недоліком, що ставав йому на заваді до формування дружніх стосунків [141,

с. 212]. Кожний свій твір П. Куліш надсилав до бібліотеки П. Плетньова, не стільки безпосередньо для Петра Олександровича, скільки для його нащадків.

Саме щоб здолати російське упередження в поглядах на українську мову, П. Куліш свою «Чорну раду», яку почав писати в Україні російською мовою, в Петербурзі продовжив уже українською.

На відміну від М. Максимовича, П. Куліш українську мову кваліфікував саме як окрему «мову», а не «наріччя», випередивши в цьому багатьох діячів, що перейшли увесь українофільський етап у переконаннях доби М. Максимовича. У листі до Михайла Олександровича П. Куліш у 1856 р. відзначав: «Надобно писать: малороссийский язык, а не наречие» [45, с. 327]. Того ж року ті ж речі він писав слов'янофілу С. Аксакову: «Не называйте малороссийский язык наречием: это большая ошибка, “незнанья жалкого вина”! Шевченко в переложениях Псалмов сделал уже первый шаг к тому. “Черная рада” делает второй шаг. Это не нападение на ваш русский язык; это возрождение упавшего истинно русского языка и стремление возвратитъ вам язык московский к источнику красот его» [45, с. 324].

Уже тут ми бачимо намагання повернути в лоно української культури князівську церковнослов'янську мову, «узурповану» російською культурою на правах нібито ретранслятора часів київської культури. Звідси походить і намагання П. Куліша збагатити сучасну українську мову церковнослов'янізмами, які до П. Куліша й самими українцями часто-густо сприймалися як питомо належні російській мові, яка успадкувала мову православної «русской» церкви.

П. Куліш в українській мові вбачав виразника народного духу, що формує народність. А цей дух і письменство треба вести не з козацьких часів, як переважно вважала більшість кирило-мефодіївських братчиків, а від часів Київської держави – князівської Русі. «Дух наш zostавсь незаглушений у живому слові народньому і об'явивсь недавнього часу писаннями українськими» [546, с. 134].

Тут П. Куліш мав на увазі, безумовно, писання Тараса Шевченка. Саме його безсмертний «Кобзар» продемонстрував невичерпні мовні скарби українського слова, пов'язав мовну форму, духовні стремління народні і змістовну складову народного життя.

Мова, коли її розуміти як цивілізаційний здобуток, за П. Кулішем, є зброя не стільки культурна, скільки політична. Тому й погоджувався він з М. Катковим, речником російського шовінізму, який літературного відродження в Україні боявся більше за польське повстання 1863 р. «Польське повстання єсть ніщо, – писав Пантелеймон Олександрович, – як порівняти його з повстанням літературної України. Там... відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині... І се нам немалий прогностик, що ми літературною пропагандою утворимо собі, скоро чи нескоро, таку церковну ієрархію, котра величатиметься чимось кращим, ніж цяцьковані мітри...» [545, с. 158].

Мова, рідне слово для П. Куліша – загальнонаціональний і всестановий скарб, який мусить поєднати «паненят з мужичинятами». «Воно – великий завіт незнаній нашої предківщини. Воно – правдиве пророкування нашої будущини» [545, с. 159]. У «Хуторній поезії» 1882 р., в час останньої спроби, відштовхнувшись від російщини, будувати українське майбутнє на спілку з поляками, П. Куліш збирався це робити засобами пропаганди культурних досягнень мови й словесності. Бо мова зберегла українців серед «чужеплемінного натовпу, слово наше ховалось тільки в невмирущих піснях та в тайниках наших сімей..., недоступних політичній інспекції. Викликаємо його тепер з останнього сховища на ширшу просторонь», – витійствував П. Куліш у своєму «зазивному листі» [545, с. 160].

Не випадково саме П. Куліша варто назвати ключовою фігурою українського руху, яка намагалася українську мову поставити на службу українському рухові. Йому належить ідея видавання шкільних читанок, а отже, ідея мовної індоктринації має мовним питанням. Він розробляє основи

першого питома українського правопису, відірваного від російського, що розпочав шлях української культури до своєї окремішності. (Про це окремо буде сказано нижче). П. Куліш спричинився до формування міфу мови і слова Т. Шевченка як мови окремішньої нації. Тому цілком мають слушність ті історики й сучасники П. Куліша (В. Петров, І. Петрунkevич та ін.), які вказували на політичне культурництво П. Куліша, стверджуючи, що таким чином сформульоване культурне завдання для української мови будувало фундаменти й політичної окремішності України.

Діячі українофільського етапу 1860-х – 1890-х років продовжили справу П. Куліша. Але далеко не всі, а радше меншість розуміли далекосяжні плани Пантелеймона Олександровича. Більшість із них залишалися неполітичними культурниками, бо не визнавали всеохопних функцій української мови в культурному поступі народу.

Але саме українська мова стала зовнішньою ознакою виокремлення з польських гмін перших українофілів-хлопоманів. Разом зі зміною польських історичних строїв на домоткану селянську свитку відбувалася й заміна польської мови на українську [91, с. 51].

Микола Костомаров українську мову розглядав як один з головних чинників національного відродження. Бажання займатися історією народу йшло в парі з намаганням творити поетичне мистецтво українською мовою. М. Костомаров на два роки раніше за «Кобзар» Т. Шевченка видав свої «Украинские баллады». Захопившись народною творчістю, він намагається цю творчість ретранслювати на тогочасну Україну через твори української інтелігентної публіки. «Любов до малоросійського слова, – писав М. Костомаров у своїй автобіографії, – дедалі більше й більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і, крім того, зазнає незаслуженого презирства. Я скрізь чув брутальні вихватки і глузування з хохлів не тільки від великоросіян, але навіть від малоросіян вищої класи, які вважали дозволеним глумитись над мужиком і його способом виразу» [89, с. 82].

В обґрунтуванні хлопоманства у польськомовному і польськокультурному середовищі, українського вибору традиційно польської інтелігенції вирішальний вплив так само зробила українська мова селянства як основного представника українського народу. Один з перших хлопоманів Б. Познанський пригадує перші дискусії 1859 р. в польськокультурному середовищі в хаті Ф. Панченка на Маріїнсько-Благовіщенській у Києві – українського селянина з Київщини, але людини, для якої польська була близькою мовою. На цих диспутах були присутні ті польські студенти-українофіли, які традиційно визнавали постулат «історичної Польщі» і співчували відродженню польської держави в межах 1772 р. Були присутні, крім господаря, В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, В. Василевський, Віцус, Пржеднелський. Перші троє висловили думку, що саме українська мова мала би стати мовою культурного спілкування для суспільства, яке визнає той постулат, що влада на території України має належати українському народові. Хоч сама розмова велася польською мовою. А на зауваження Пржеднелського з цього приводу про таку невідповідність Т. Рильський зазначив, що в міру розвитку українців розв'ється й їхня мова до такого ступеня, що можна буде нею послуговуватися для обговорення тих абстрактних понять, щодо яких сьогодні доводиться звертатися по допомогу до польської і російської мов [91, с. 99]. Фактично на цьому зібранні за мовним принципом відбулася самоідентифікація себе як українців тих людей, що до 1859 р. автоматично за політичним принципом визнавалися поляками.

Цікаво, що саме польськокультурне середовище українофілів висунуло тих майбутніх українців, які визначили пріоритет українського слова над російським, хоч і більшість їх у своїй публіцистичній, науковій діяльності, а також у громадській праці й особистому житті послуговувалися мовою російською. Лівобережні українці, нащадки історичної Гетьманщини, люди Південної України і слобожанці були куди стійкішими поборниками російщини. Один з них, російський і український письменник, історичний

романіст козаччини Данило Мордовець у 1870-ті роки писав: «Надо радоваться, когда в человечестве будет языком меньше, – все ж одной перегородкой меньше для человеческого сближения» [144, с. 23]. Таке безнадійне ставлення до можливостей відродження українського слова було пов'язане з безрадісною суспільною атмосферою імперського культурного диктату. О. Лотоцький так визначав тодішню суспільну атмосферу в підросійській Україні: «Українське слово, як наймаркантніша ознака українського національного життя, засуджено було на смерть, його “не було, нема й не має бути”, то мусить і слід його загинути; коли фактично несила було винищити його в ужитку народньої маси, то в кожному разі на поверхні громадського життя йому не було місця» [143, с. 247].

Під дамокловим мечем російської цензури та царських каральних органів українофіли доходили думки, що врівноважити суспільне значення української мови та російської і польської буде неможливо. Провалля між їхніми функціональними можливостями, здавалося, лише зростало. Заборони 1863 та 1876 рр. прирекли українознавчі дисципліни – етнографію, історію, літературознавство – провадитись російською мовою. Зневіра поселялася в серцях самих ідеологів підросійського українства. Так, Володимир Антонович, лідер Старої громади в Києві, читаючи в 1890-ті роки курс публічних приватних лекцій про козаччину, вже не покладав надій ув'язувати воєдино питання свідомості і проблему українського мовлення реципієнта. Він наголошував, що мова не є визначальним чинником національної самоідентифікації: «Національність охоплює всі функції душі людини. Великою помилкою [є] думати, що національність залежить виключно від мови... Народ може від сильних утисків змінити ознак внутрішніх, духовних. За 700-літнє поневолення ірландців $\frac{3}{4}$ їх перемінило свою мову на англійську..., але національний тип ірландців і без цієї зверхньої ознаки лишився той самий» [159, с. 232]. Наприкінці життя ці його думки ще більше зміцнилися. І 1905 р. В. Антонович в «Записці в справі обмежень української мови» повторив майже те саме, стверджуючи, що не

варто змішувати два різних поняття – державу і національність, що «після 600 років тиску англійцям вдалося позбавити більшість ірландців їхньої мови, але попри це ірландці визнають себе окремою національністю, і в парламенті й на мітингах ведуть вперту боротьбу з англійцями на англійській же мові» [91, с. 88]. У цьому, власне, був ключ народницької української ідеології. Європейці ж і росіяни, як правило, два ці поняття розглядали взаємопов'язано – чия держава, така (тієї держави) і національність. Власне, і українська державницька школа суспільної думки (В. Липинський) мала таке саме розуміння цих проблем.

Київські старогромадяни в цілому підтримували мовний утравізм на своїх зібраннях. Так, Олександр Кістяківський згадував, що 1883 р. на вечорі під час відзначення шевченківських роковин панували у змішаному вигляді російська та українська мови [123, с. 395].

У київській Старій громаді ідеєю впровадження української мови в літературне життя та сферу абстрактних понять активно займалися саме ті люди, які підтримували ідею Галичини – українського П'ємонту та порозуміння з поляками для плекання соборницької культури за межами російських політичних впливів. Ними були В. Антонович та О. Кониський. Останній за прикладом П. Куліша у 1880-х роках тимчасово переїжджав до Львова для редагування першого народовського суспільно-політичного журналу «Правда».

Велику справу для погляду на українську мову як мову сучасного європейського життя зробив М. Драгоманов. У другій половині 1870-х він розпочав видання неперіодичних збірників «Громада», які заманіфестували українською домагання наддніпрянців у сфері політики й культури. Разом з тим низка членів Старої громади сумнівалася в доцільності української мови для «Громади», боячись, що через мову видання не матиме широкої підтримки і не зможе стати цікавим російськомовному читачеві. О. Кістяківський писав у щоденнику: «Уже по одному этому журнал будет иметь самую узкую программу и самый ограниченный круг читателей.

Между тем как стань Драгоманов на точку зрення общерусскую, начни издавать газету или журнал на общерусском языке, станет издание органом вопросов общерусской общественности» [122, с. 264]. Тим часом саме цей факт визначення з мовою треба поставити в заслугу М. Драгоманову. Таким вибором він засвідчив постановня самого українського питання на міжнародній арені і саме це питання вивів зі сфери російського інтересу у царину всеєвропейської проблематики.

М. Драгоманов став фактичним родоначальником україномовної соціалістичної літератури. Під його кермуванням розпочав наукові економічні дослідження С. Подолинський. Активно почали публіцистичну діяльність молоді радикали І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик.

Український політичний етап визвольного руху – середина – друга половина 1890-х років – поклав край мовному дуалізму. Українська еліта, що затаврувала культурництво і розпочала етап політичної діяльності в українському русі, відкинула двомовність і свою літературну діяльність намагалася провадити українською. Почала формуватися літературна наукова і публіцистична мова. Великий вплив на Наддніпрянщину справила Галичина, де з 1891 р. українська мова з фонетичним правописом стала однією з офіційних мов Австро-Угорщини. У підросійській Україні літературну українську мову в ділянки науки, публіцистики впроваджували діячі нового покоління Старої громади, які у 1896 р. об'єдналися навколо видавництва «Вік».

Діячами, для яких у повсякденному житті та політично-культурній роботі існував імператив українського мовлення, були Б. Грінченко, О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Прокопович та деякі інші. Переворот у ставленні до української мови як свідчення української окремішності відбувся завдяки діяльності М. Грушевського в середовищі Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Між ним і «віківцями» був налагоджений контакт, і, за відсутності можливості до 1905 р. – першої російської революції вести у

широкому масштабі роботу з видання суспільно-політичної періодики на Наддніпрянщині, ці публіцисти активно друкувалися у виданнях Львова: журналах «Зоря», «Життя і слово», «Літературно-науковий вісник».

Між 1905–1914 рр. українська мова здобула собі громадянство у Наддніпрянщині як мова газет і журналів. Якщо у кінці XIX – на початку XX ст. нею опікувалися ліберально-центристські сили – Всеукраїнська організація, Товариство українських поступовців, Радикально-демократична партія, то вже після 1905 р. і появи «Самостійної України» українська мова здобула підтримку й з боку українських марксистів, передусім еседеків.

Отже, українські інтелектуали обрали для себе українську модель суспільного розвитку, бо лише вона давала змогу зберегти національну та історичну традицію, зберегти народ від суцільної русифікації і цілковитого національного знищення. Для цього необхідно було висунути нові ідеологічні підстави існування, відмовитися від староукраїнського трактування нації як станового представництва лише козацької старшини. Демократична суспільна модель дозволяла урівняти в правах усю людність України незалежно від соціального походження. Інтелектуальна еліта середини XIX ст. почала творити наукові підвалини для українського руху, якими стали гуманітарні дисципліни: етнографія, мовознавство та історія. В царині історичної науки було сформульовано концепт тисячолітнього історичного процесу, незалежного від російського та польського державних історичних процесів. Українські вчені вибудували пантеон власних історичних героїв, протиставивши українські міфи російським і польським національним міфам. Українська інтелігенція другої половини XIX ст. перебувала на перехідній стадії усвідомлення себе як українських національних діячів. Для їхньої ментальності був притаманний ефект подвійної лояльності. Вони намагалися поєднувати російський офіційний патріотизм з патріотизмом українським.

РОЗДІЛ III. НАРОДНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ НАПРЯМ: В. АНТОНОВИЧ ТА О. КОНИСЬКИЙ

3.1. Громадівський рух на Наддніпрянщині. Теоретичне опонування російській і польській національним ідеям

Нова еліта – інтелігенція апелювала не до дідичів та підприємців, а до низів – селянства. Українська нація для неї була нацією демосу, верхня верства якої передусім належить до росіян або поляків. Ця теза, що виходила з месіанського міфу української еліти попереднього етапу визвольного руху, ніби мала позитивно впливати на зростання українського руху – заохочувати селянство сприймати себе українцями, однак вона справила негативний вплив на перспективу розвою української справи. По-перше, ця теза консервувала рух у межах нижчої соціальної верстви, позбавляла українців фінансової підтримки з боку заможних прошарків суспільства. З другого боку, цей апріорний український соціалізм, що поєднував національний рух і соціальне питання, відштовхував від української справи буржуазію, а натомість українців штовхав в обійми радикальних ідеологій – і передусім до російського більшовизму, який соціальною демагогією захоплював пролетарські верстви українців, але одночасно і гасив національну стихію, прив'язуючи українців до нового варіанта російської імперської ідеології – пролетарського інтернаціоналізму.

Проте чи варто називати услід за прихильниками інтегрального націоналізму українське народництво «патологічним і хворобливим» явищем? Напевно, ні. В умовах постановки української ідеології таке народництво було єдино можливим виходом у ситуації, коли йшлося про охоплення цією ідеологією мільйонів людності. Лідери народників були консерваторами за своєю сутністю (хіба окрім М. Драгоманова), які всіляко

намагалися достукатися до сердець і кишень людей статечних. І О. Кониський, і В. Антонович, і О. Барвінський, і М. Грушевський намагалися працювати з людьми, що мали фінансову спромогу підтримати український рух. Але бажаного відгуку від них не одержали. Симпатиків українського руху серед землевласників і буржуазії можна було порахувати на пальцях однієї руки (В. Смиренко, В. Леонтович (родич В. Смиренка), Є. Чикаленко, О. Юркевич). Отже, не лише народники, а й самі заможні верстви були винними у відсутності всенаціонального підходу і в перемозі соціального моменту над національним.

Наддніпрянське народництво започаткувалося наприкінці 1850-х років у формі хлопоманства. Замилування побутом та народними строями українців тоді не було явищем, притаманним лише українським діячам. Більше того, сам термін – хлопоманство вживався ще в кінці XVIII ст. шведами щодо прихильників фінської окремішності («фіномани»). У народні строї вбиралися і польські народовці та російські слов'янофіли. Для середини XIX ст. це була революційна акція і свідчення не стільки культурницьких, скільки політичних аспірацій національної еліти. Публічне носіння народного одягу вже само по собі було підставою для поліцейських органів твердити про неблагонадійність людини, яка такий стрій вдягала.

Характерно, що лідерами хлопоманів були переважно представники спольщеної української шляхти. Деякі з них не мали жодного етнічного стосунку до українців. Так, В. Антонович був стовідсотковим поляком. Батько (нерідний) і мати були гувернерами в польських родинах на Правобережжі. Не маючи української крові у своїх жилах, він націоналізувався під впливом народної стихії, яка його оточувала в селах і містечках Правобережжя. Те ж саме можна сказати і про його побратимів – етнічних поляків, але українців за політичним вибором братів Рильських, К. Михальчука та О. Юркевича.

Належність до польської культури цих людей сприяла їхньому радикальнішому ставленню до ідеї української культурної окремішності

значно більше, ніж ставленню етнічних українців з Лівобережної України (колишньої Гетьманщини), які перебували під превалюючим впливом російського бачення України як культурної частини Росії, коли правобережці – Ф. Лебединцев, а головне, В. Антонович – визначали ідейне спрямування Старої громади і журналу «Киевская старина». Ця група була більш опозиційно налаштована щодо російського уряду і радикальніше протистояла «объединительским» тенденціям у середовищі старогромадівців. Натомість коли на чолі Старої громади на початку 1890-х років став В. Науменко, а зміст журналу визначав О. Лазаревський, політичний аспект української справи відійшов на задній план, а в діяльності громади запанувало культурництво. В. Науменко намагався загравати з «общероссами», а О. Лазаревський представляв Малоросію як територію, де українська історія є архівною справою, не спрямованою на майбутнє. Цікаво, що про намагання В. Антоновича і далі відмежовувати українське від російського Олександр Матвійович відгукувався: «Занадто поляк».

Так само і народовці Галичини вчилися сприймати дійсність під впливом польської політичної культури. Позаяк поляки завжди свою національну справу оцінювали під кутом державного інтересу, українські народовці Галичини так само окремішньо трактували українську справу, намагаючись раз і назавжди відмежувати український рух від російського політичного інтересу. Окцидентальна орбіта Галичини і Правобережжя підштовхувала діячів цих теренів міряти національний рух європейськими категоріями, брати приклад з центральноєвропейського будування націй у найближчих західних сусідів-слов'ян.

Разом з тим, враховуючи ситуацію підросійських українців, народовці з тактичних міркувань виставляли на порядок денний федеративні гасла. Позиція галицьких народовців була більш самостійницька. Потрібно мати на увазі, що протиставляти федералізм самостійництву як два протилежні за значенням явища не можна. Навпаки, є всі підстави федералізм розглядати як перший крок до здобуття самостійності, як виконання завдання-мінімум для

українського руху. Саме тому в Українській революції 1917–1921 рр. перші федеративні гасла доби перших двох універсалів переросли в самостійницькі кличі Третього і Четвертого універсалів. Тоді згадали, що федералізм українці завжди розглядали не в межах Російської імперії, а як всесвітній федералізм, коли кожна частина такої світової федерації є незалежною.

Москвофільство – шлях найменшого опору для тих українців, які не бажали самостійної політичної акції, а сподівалися на вирішення всіх культурних і суспільних проблем від офіційної російської влади, на перехід західноукраїнських територій у разі військових конфліктів під владу Російської імперії. Опозиція «Україна–Малоросія» породила негативістсько-глузливе вживання терміна «малоросійське» в середовищі української інтелігенції, яка прагнула окремішнього статусу української культури, стосовно тих українців, які бажали й надалі лишатися в орбіті політичного і культурного впливу Росії. Є. Маланюк вважав малоросійство психологічно-ментальною хворобою українського загалу, викликаною багатовіковим національним приниженням і добою бездержавності. Малоросійське (неполітичне) мислення більшості українського загалу було головною суб'єктивною причиною неготовності українців відстояти незалежність за часів революції.

У 1800-х – 1860-х роках точилася активна й уперта боротьба між Росією і Польщею за володіння українською територією між Західним Бугом і Дніпром. Користаючи з ліберального правління Олександра I, польська еліта намагалася зберегти своє економічне й духовне панування на Правобережній Україні. Адам Чарторийський, входячи до вузького кола фаворитів царя, намагався реорганізувати польську освіту на землях Литви, Білорусі й України та домогтися визнання царем польського права на культурну належність України по правому березі Дніпра до «історичної Польщі». Згідно з цими планами було створено мережу польських шкіл. За візитації Тадеуша Чацького і участі Гуго Коллонтая у 1803–1805 рр. було засновано

Кременецький ліцей. Головними навчальними закладами для Правобережжя стають Віленський університет та Віленська медико-хірургічна академія.

Збройно програвши повстання 1830 р., поляки втратили й свої ідеологічно-інтелектуальні переваги в краю. Було закрито Кременецький ліцей і Віленський університет, натомість росіяни в Києві у 1834 р. відкрили Університет св. Володимира, який мав освітньо і науково стверджувати споконвічну належність «Юго-Западного края» до Росії і російського народу. Проте намірам цим не цілком вдалося збутися. Саме Університет св. Володимира виявився одним з неофіційних центрів українознавчих досліджень, а професори його були серед тих, хто формулював українські постулати. Київська археографічна комісія своїми публікаціями ствердила не «русскість» Правобережжя, а його українську споконвічність. Українські історики документально намагалися: 1) довести питомість козаччини, її спорідненість з вільними громадами ухадників та бродників у князівські часи; 2) продемонструвати, що т. зв. польська шляхта переважно складалася з давньоукраїнської православної земельної еліти і лише масове полячення у кінці XVI ст. привело її у польський табір; 3) шляхом дослідження полемічної літератури показати високий культурний рівень православної ієрархії – тодішнього інтелектуального провідника українського суспільства, яке було за своїм рівнем значно вищим за московське духовенство; 4) продемонструвати досліджені київськими вченими давність і оригінальність українського православ'я, його боротьбу за збереження незалежного статусу в часи загарбання його московською церквою у другій половині XVII ст.; 5) довести, що т. зв. польське культуртрегерство перетворилося на безоглядний економічний і політичний визиск краю і що вибух козаччини був виявом небажання українців пов'язувати себе і своє майбутнє з польською державою; 6) українські інтелектуали намагалися переконати у наявності своїх правних і самоврядних форм, що вели свій початок від києворуських часів, у містах, нежиттєвість Магдебурзького права на Правобережжі й Наддніпрянщині; 7) завданням вчених було також

показати, що колонізацією східних і південних теренів України займалося передусім українське населення Галичини, Волині і Полісся. І лише після цього з'явилися польська влада й нові землевласники.

Суспільно-політичний чинник у діяльності Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) зберігався лише до того часу, поки редакторством займався В. Антонович. Нові керманічі М. Довнар-Запольський і В. Іконников вихолостили політичний зміст праці комісії і значно зменшили обсяг науково-археографічної продукції.

Західним українцям з часу опанування Галичиною за конституцією 1867 р. довелося визначатися зі своєю національною належністю: вважати себе частиною «руського народу» чи польської нації. Шкільництво, уніатська церква і періодика (передусім заснування в 1880 р. першої щоденної газети «Діло») підштовхнули західних українців до масової української самоідентифікації, бо стан справ у суспільстві показував відмінність українських інтересів від інтересів польської і австрійської націй.

У 1860-х – 1890-х роках формувалися постулати української ідеї. Їх можна згрупувати у такі головні пункти:

1. Українці – окремий слов'янський народ, що за своїми культурно-антропологічними рисами займає проміжне становище між своїми сусідами росіянами, білорусами, поляками, сербами і болгарами.

2. Українська мова – основа національного відродження, культурна підстава до творення нею літератури, культури і науки. Це самостійна мова, що почала формуватися ще за киеворуських часів, і літературний варіант її постав завдяки творам І. Котляревського, Г. Квітки і Т. Шевченка. Нова українська мова має безпосередній стосунок до староукраїнської мови, мови «Повісті врем'яних літ» і «Слова про Ігорів похід», «Синопису» та «Історії Русів».

3. Українська історія має свій тисячолітній перебіг, який включає і киеворуський період для земель, що належать до українськоєтнічного заселення.

4. Україна має свою споконвічну територію, на якій здійснювала свою владу протягом усього історичного часу.

5. Культурна окремішність свідчить про те, що українці повинні мати і політичну окремішність, яку тоді уявляли як федерацію слов'янських народів (не обов'язково тих, що були під скіпетром Романових).

Постання угорської і румунської націй зачіпало території, заселені українцями. Румуни й угорці, так само як і поляки з росіянами, ставили за мету національну асиміляцію Закарпаття і Буковини. Кількість закарпатських українців зменшилася від середини XIX до початку XX ст. майже на півмільйона чоловік. Факторами, що стримували асиміляцію, були існування уніатської церкви на Угорській Русі-Україні та русинського православного митрополита в Чернівцях. Зв'язки Закарпаття й Буковини з Галичиною спричинили інтенсифікацію українського руху на цих землях у другій половині XIX ст. Особливо це характерно для Буковини, яка тривалий час складала з Галичиною один коронний край. Із заснуванням університету в Чернівцях зміцнилося українське наукове представництво. Тут викладали визначні науковці С. Смаль-Стоцький, З. Кузеля і М. Кордуба, що зробили суттєвий внесок у всеукраїнську науку. Велике значення мала й творчість О. Федьковича, який відіграв для Буковини ту ж роль, що Т. Шевченко для всієї України і М. Шашкевич для Галичини.

Закарпаття і Буковина були краями, які сприймалися угорцями і румунами як питомі частини Угорщини і Румунії. Багато подій і історичних осіб, що тут проживали, мали всенаціональне значення. Приміром, Мукачівський замок був місцем, де переховувалася корона св. Іштвана, а Чернівці були рідним містом для класика румунської літератури М. Емінеску.

Загострення міждержавної боротьби за панівне становище у світі між Росією, Австро-Угорщиною і Німеччиною у другій половині XIX ст. і особливо у 1880-х роках сприяло тому, що українська проблема ставала

частиною міжнародної політики, і виводило її з внутрішньоросійського обширу на міжнародну арену.

Росія була зацікавлена в ліквідації ненависного «українського питання» шляхом захоплення Східної Галичини і відібрання її в Австро-Угорщини та жорсткої ліквідації всіх структур, що сприяли національному відродженню, насамперед греко-католицької церкви (перетворення її у православну); закриття українських видань, заборони української мови й політичних партій. Натомість Австро-Угорщина сподівалася на підтримку підросійських українців і приєднання Наддніпрянщини до Австро-Угорської імперії. В ослабленні Росії була зацікавлена й Німеччина, яка уклала з Австро-Угорщиною політичний союз, що став основою для майбутнього Четверного союзу – супротивника Антанти.

На замовлення німецького канцлера О. Бісмарка філософ Е. Гартман написав статтю «Росія і Європа» [677], опубліковану в часописі «Гегенварт» у 1888 р., в якій обстоювалася думка, що для того, аби спинити Росію, необхідно утворити Київське князівство під німецько-австрійським протекторатом.

Цю думку неpubлічно підтримувала низка громадянців – у першу чергу В. Антонович і О. Кониський. О. Барвінський, який приїжджав до Києва, щоб «провентилувати» ставлення наддніпрянців до австрійської орієнтації, у своїх спогадах розповідав, як П. Житецький ніби запитував, коли вже прийде в Україну австрійський цісар. М. Драгоманов був проти покладання надій на сторонню силу, вважаючи австрійську орієнтацію безпідставним сподіванням безініціативних харківських самостійників під керівництвом Д. Пильчикова.

Проте міжнародний інтерес до української справи підштовхував австрійський уряд прислухатися до порад провідника Галицького сейму А. Сапєги зробити ставку в Галичині на народівців, протиставити їх москвофілам і домогтися польсько-українського компромісу, відомого як політика «нової ери».

3.2. Курс на соборність і окремішність інтелектуальних еліт Східної і Західної України

Українські інтелектуали по обох берегах Збруча від 1830-х років розпочали спільну акцію із творення осібної української культури. Зважаючи на досвід інших народів Європи, цей вибір не був таким однозначним, як здається нині. Приміром, серби й хорвати, що мали одну сербо-хорватську мову, але різні віровизнання (хорвати були римо-католики, а серби православні, що нагадує українську ситуацію), опинились у різних державах. Окцидентальний вплив на хорватів призвів до ментальнісного роз'єднання на дві окремі нації.

В українців такого не відбулося. І хоч як це парадоксально, сталося так через те, що серед наддніпрянців і наддністрянців потужним був москвофільський ідеологічний вплив, що затримав на перших порах зростання національної свідомості у Галичині, але тим самим не давав можливості поширенню відцентрових сил і розходженню обох Україн у різні сторони культурно-політичного розвитку. Слабкість українського руху в Галичині змушувала місцевих народовців шукати постійної підтримки своїх аспірацій з боку східних українців, які мали в себе вп'ятеро більше українськоетнічної маси, ніж у Західній Україні. Паралелізм у намірах й активних кроках підавстрійських і підросійських українців підштовхував до вироблення програми спільних дій. Основою для цих дій був спільний погляд на майбутнє України як окремішньої суспільно-політичної одиниці.

Курс на окремішність диктував однакове ставлення до місцевого москвофільства. Під тиском старогромадівців, які закликали відмовитися від ставки «на кацапів», на Галицькому сеймі відбулося українсько-польське порозуміння 1891 р. З другого боку, успішне національне будівництво в Галичині переконувало і російських українців відмовитись від культурного москвофільства.

Конституційні можливості Галичини почали використовувати ще на початку 1860-х. Колишній емігрант з Наддніпрянщини українець спольщеного роду Павлин Свінцицький в 1866–1867 рр. видавав у Львові українську газету польською мовою «Siolo», в якій проводив думку про спільну політичну і культурну акцію Західної і Східної України з виокремлення українців зі спільного «руського» казана. Він почав вживати терміни «Україна-Русь» і «українсько-руський», які прижилися в національній історіографії та суспільній думці у 1890-ті роки, поки не були витіснені терміном «Україна» й «український» у першому десятилітті ХХ ст.

Тоді ж, у 1867 р., П. Куліш ініціює створення у Львові тижневика «Правда», який протягом 30-ти років був головною ареною і рупором для галицьких народовців і пропагував ідею єдиної української нації від Сяну до Дону.

Емський указ 1876 р. остаточно переконав українців у неможливості вільного національного розвою під скіпетром Романових; ще напередодні прихильниця українського відродження дідичка з Чернігівщини Єлизавета Милорадович (Скоропадська) пожертвувала на заснування Літературного товариства імені Шевченка у Львові (1873) разом з іншими офіродавцями 20 тис. корон. Фундаторами товариства виступили також перші українські самостійники, діячі громад М. Жученко, Д. Пильчиков, О. Кониський. Наддніпрянці сприймали це товариство як спільне надбання підавстрійських і підросійських українців, яке має плекати одну спільну літературну мову по обидва боки Збруча.

Нагінки і переслідування проти професора В. Антоновича наприкінці 1870-х спричинилися до тривалої наукової подорожі останнього в країни Європи (1880–1881). Першим пунктом його мандрівки стала Галичина. Він відвідав Львів, де розпочав перемовини з народовцями про спільні дії громадівців і народовців у царині суспільного життя і культури. У середині 1880-х до Києва вирушив Олександр Барвінський, який домовлявся з київськими громадівцями про початки пошуку примирення з польською

політичною репрезентацією та про спроби українських консервативних кіл зацікавити австрійських політиків українською справою і домогтися компромісу та підтримки українських культурних аспірацій.

Апогеєм спільної політично-культурної праці підавстрійських і підросійських українців стала політика «нової ери»; величезне значення мало перетворення Літературного товариства імені Шевченка на Наукове товариство у 1892 р. з перспективою подальшого постання Української академії наук; заведення у Галичині фонетичного правопису і визнання австрійською владою української мови як офіційної мови Галичини поруч з польською і німецькою; заснування кафедри української історії у Львівському університеті, яка мала стати першою ластівкою для заснування інших гуманітарних кафедр та зрештою утворення Українського університету у Львові. Завдяки підтримці з Наддніпрянщини народовці почали шукати спільних точок з Радикальною партією та опанувати весь західноукраїнський загал, що перед цим стояв на москвофільських позиціях.

Соборність зміцнювалася з кожним десятиріччям. Є. Чикаленко стає меценатом НТШ та української освіти. На його гроші будується на початку 1900-х рр. гуртожиток для українських студентів – Академічний дім у Львові. У цьому будинку зароджувалася у 1920-х – 1930-х роках. ОУН і провадилася підпільна праця західноукраїнської молоді. Д. Мордовець, Є. Чикаленко, М. Тишкевич заснують стипендії при НТШ для молодих науковців та гранти за написання найкращих прозових творів з історичної проблематики.

Представник підросійської України Михайло Грушевський стає одним з керманців західноукраїнської політики, мобілізує творчі сили галичан навколо НТШ, стає співзасновником Національно-демократичної партії, творить школу істориків для всієї України. Його учні С. Томашівський, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, І. Джиджора та ін. вивчають історію Козаччини, гетьманування Хмельницького, козацької держави XVII–XVIII ст. Більшість їхніх праць стосувалися не вузькогалицької, а

всеукраїнської тематики. Статут НТШ вироблявся, виходячи з інтересу наддніпрянських вчених і громадських діячів, що дошкуляло постійно галичанам, проте ті завжди визнавали рацію, що НТШ – не галицька, а спільноукраїнська інституція. Тому залишалася норма, за якою наддніпрянські дійсні члени товариства (а їх було половина) голосували на зборах через своїх відпоручників-галичан, які це робили через письмову передачу голосу. Саме ця норма не давала можливості галичанам скинути М. Грушевського з головування у товаристві під час кризових років – у 1901, 1904 та 1911–1913 рр., тобто фактично наддніпрянці контролювали цю наукову інституцію.

М. Грушевський велику увагу приділяв створенню на підставі правопису Желехівського (галичанина-народовця, визначного лексикографа) спільного загальноукраїнського наукового і літературного правопису, який визнали більшість свідомих українців з Великої України. Власне, правопис «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» був першим неофіційним загальноукраїнським правописом. І хоч українцям з Наддніпрянщини було незвично відривати на письмі частку –ся-, писати без апострофа, вживати двокрапкову –ї- для позначення пом'якшеного –і-, що сплутувало на письмі –ї- та –і-, вони все ж задля формування української єдності добровільно переходили на «ентешівський» правопис як літературну норму.

Голова НТШ створює у Львові всеукраїнський художньо-літературний і суспільний журнал на кшталт європейських ревію – «Літературно-науковий вісник» (1898) для всіх українських письменників з обох берегів Збруча. Після 1907 р. і російської революції культурні надбання всіх українців з Галичини переносяться на наддніпрянський ґрунт. «ЛНВ» у 1907–1914 рр. виходить у Києві. Тут же М. Грушевський засновує аналог НТШ – Українське наукове товариство, в якому об'єдналися вчені Великої України і Галичини. Для скріплення сил, налагодження правильного редагування нових органів М. Грушевський спроваджував на рік до Києва своїх учнів

науковців і публіцистів І. Джиджору, І. Кривецького та Ю. Сірого (Тищенка) – редагувати ці періодичні видання.

Галичани демонстрували наддніпрянцям свої успіхи у парламентській праці, досягнення у сфері партійного життя, науки і освіти, кооперації, вміння конституційними методами добиватися визнання українських постулатів австрійцями і поляками. Видатний вчений і письменник – Іван Франко став для Великої України другим Т. Шевченком.

Українські соціал-демократи, ховаючись від жандармських переслідувань, переїжджали до Львова, видавали там підпільні періодичні видання, книжки, працювали серед галицької інтелігенції. Львів став домівкою для рупівців і есеїстів А. Жука, В. Дорошенка, О. Назарієва, В. Козловського та ін. Тут певний час мешкали С. Петлюра, В. Винниченко, Д. Антонович, Д. Донцов. З наддніпрянцями близько співпрацювали західноукраїнські соціалісти В. Левинський, В. Сімович, О. Когут та ін.

3.3. Володимир Антонович у творенні історіософських засад українського відродження

Володимир Антонович належить до найвизначніших постатей українського національного відродження другої половини XIX ст. Він майже піввіку очолював український громадсько-політичний рух, і жодна суспільно-політична подія того часу не відбувалася без його участі. Будучи яскравим представником української інтелігенції, він уособлював свою добу й активно творив її.

Визначний історик, однак, не залишив нащадкам великої синтетичної історії України, не відзначився кількістю наукових праць. Бібліографія його публікацій ледве сягає за двісті позицій. Д. Багалій чи, скажімо, М. Василенко за цим критерієм значно випереджають його. Та постать В. Антоновича важить для нашої історичної науки значно більше, ніж надзвичайно продуктивна кількісно й не менше документально насичена

творчість інших учених, адже він привніс в історичне дослідження думку про перспективність українського руху на далеке майбутнє.

Дух В. Антоновича, його справи, його думки, за образним висловом О. Оглоблина, витали над Києвом пореволюційним. Значення В. Антоновича усвідомив навіть В. Вернадський, який мало чув про нього у Москві та Петербурзі і лише в Києві 1917–1918 рр. опинився віч-на-віч з нечуваним пієтетом, яким було оповите ім'я В. Антоновича в очах української інтелігенції.

Спираючись на старших сучасників – могутню тріаду М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева, він органічно з'єднав у довершену теорію українську філософію історичного розвитку суспільства. В. Антонович став батьком того напрямку, який дістав назву народництва. М. Максимович подав ідею киевоцентризму на протигагу москвоцентризму як ремінісценції теорії «Москва – третій Рим» і тим самим відродив давнє українське протистояння «третьому Римові», відоме з часів Йова Борецького та Івана Мазепи як теза «Київ – другий Єрусалим». Цьому вченому належить першість і в застосуванні на новому, позитивістському науковому рівні тези про тяглість української історії від княжих часів до часів козацьких. М. Костомаров висував ідею федералізму, яка екстраполювалася з вічевих часів на сучасну Росію середини ХІХ ст., і дав життя науковій гіпотезі про існування української народності до монгольської навали, що підривала обов'язковий для російських істориків постулат про «старшість» росіян над українцями. М. Іванишев, довівши своїми історично-правничими студіями існування доведеного громадського устрою, тобто самоорганізації і самоврядування українців у польсько-литовську добу своєї історії, дав поштовх уявленню про своєрідність, відмінність українського суспільного й соціального життя від польського й російського.

Ці ключові моменти української суспільної ідеології, які запанували в Україні в 1860-х – 1890-х роках, знайшли органічне й логічне пояснення та взаємопов'язання в історичних працях В. Антоновича. Саме його студії стали

джерелом-керівництвом до дій української еліти консервативного еволюціоністського напрямку. З них черпали наснагу, в них шукали аргументів для суперечки з сусідами «культурники», а водночас і політики київської Старої громади, історики національної схеми історії України.

Іноді на Антоновича дивилися крізь призму уявлень про державу і націю, вироблених науковцями тих націй, які мали класичні й сталі державні утворення протягом століть свого існування. Не враховувалася українська специфіка, ті теоретично-емоційні складності, які доводилося долати народникам. Нині, на початку XXI ст., дорікання народовцям у недооцінці власної еліти в історичній перспективі виглядає більш аніж спрощенням.

Зрештою, подібні тенденції характерні й для інших народів Центрально-Східної Європи. Адже були народники в чехів, у поляків та й у росіян. Інша річ, що їхнє народництво мало свої специфічні риси так само, як свої оригінальні риси мало народництво українське. У східнослов'янського народництва були й спільні риси. Це, передусім, національне месіанство й героїзація сторінок боротьби свого народу з поневолювачами, вибудовування містка тяглості від ранньодержавної історії кінця першого тисячоліття нової ери до XIX ст., конструювання нової літературної мови, виховання широких народних мас у душі окремішнього національного буття.

Так, чеське народництво уподібнювалося до українського, бо так само, як і в українців, їхня стара еліта відцуралася свого народу, перейшла до лав панівної нації й понімежилася. Новітнє чеське й словацьке відродження почалося з наукового відродження другої чверті XIX ст. (П. Шафарик, Я. Колар, В. Ганка). Відбувалося це на хвилі історіософського панславізму, де чехи уявляли себе форпостом, авангардом слов'янства в боротьбі з неслов'янським (німецьким) світом.

Серед польських інтелектуалістів того часу переважали вчені-елітаристи, і все ж величезний вплив на суспільну думку справив саме Й. Лелевель, його теорія гміновладдя, якою той намагався встановити своєрідний паритет між Польщею шляхетською й Польщею селянською

(народною), була тим ключовим елементом, на якому склалося польське народництво, де панівну силу мала т. зв. українська школа в польському письменстві (М. Чайковський, Т. Падура, Ю. Словацький, М. Грабовський, Б. Залеський та ін.).

У Росії слов'янофільство мало виразне панросійське забарвлення, яскраво підкреслювало месіанський характер російського народу, його нібито «богоносність».

За таких обставин інтелектуального напруження не могло не виникнути аналогічної течії в українців. Українське месіанство гранично чітко сформулював М. Костомаров у кирило-мефодіївських «Книгах буття».

Українське месіанство за законами романтичного жанру мусило бути наділене надзвичайними, неповторними, «казковими» рисами. Тільки йому притаманні риси мають бути незмінними, сталими, протягом багатьох років не підвладними впливам сторонніх чужинецьких суспільних стихій. Українська громада – неподільний атом українського суспільства за його тисячолітню історію, та суттєва риса, яка відрізняє це суспільство від суспільств сусідніх народів. Існували сільські й міські громади й у поляків, але вони не були панівною силою польської суспільної системи. Там шляхта визначала долю нації й держави.

У росіян громадський інстинкт також розвинений, але в них, як учив своїх симпатиків В. Антонович, індивідуальне придушене колективним, а їхня община підкорена бюрократичній машині, відкрита свавілля державного апарату.

Інакше в українців. У них громада – питоме органічне об'єднання, відповідає ментальності народу, де є повага до особистості, колективне й індивідуальне перебувають на паритетних засадах. Історики-народники (вони ж, як правило, і політики) вважали, що наша громада стримувала етнос від саморозпаду й асиміляції, тоді як у сусідів цю функцію виконували інші чинники. Завдяки громаді народ зберігав релігійну, культурну, соціально-політичну стабільність. Громада – самоврядна організація, вона навіть може

виконувати державні функції – скажімо, відбивати збройну агресію, провадити торговельні й навіть міжнаціональні контакти. Українська громада незнищенна, не так піддається розкладу, як громади інших східноєвропейських народів.

З другого боку, абсолютизація громадівства була «міною сповільненої дії» для політичного поступу нації. Негація ролі провідної верстви в історії гальмувала гармонійну структуризацію сучасного суспільства, перешкоджала природному «вписуванню» українського питання до світового історичного контексту, залишала поза українськими рамками капіталістичне місто, відривала від нації міське населення – робітництво, службовців, а відтак гамувала державницькі інстинкти еліти. Сильні сторони національного народництва були водночас і його вадами, а тому народницьке месіанство неминуче мусило поступитись місцем новим ідеалам, синхронно долучатися до загальноєвропейських суспільно-політичних шукань. Це й відбулося на початку – в середині 90-х років XIX ст.

Свою позитивну роль народництво виконало й у сфері суто історично-науковій та у суспільно-політичній царині. Воно значно розширило соціальну базу української еліти. Зі справи одинаків, гурткової ініціативи невеликого кола землевласників ідея національного визволення перетворилася на всезагальну, запанувала серед усіх прошарків українського суспільства – чиновників, службовців, священників, педагогів, власне, всіх тих, кого розуміють, вживаючи термін «інтелігенція». Кількість згодом переросла в нову якість – український національно-демократичний партійний рух XX ст.

Формування української національної ідеї в розумінні вироблення стрункої концепції історичного буття нації відбувалося в умовах змагання з одночасно оформлюваними польською й російською національними ідеями, які, на жаль, розглядали українську проблему як обов'язкову складову польського («історична Польща» «від можа до можа») й російського («Москва – спадкоємиця княжого Києва») питань.

В. Антонович як історик та ідеолог українського руху вирішив такі завдання, що врешті довершили теоретичну конструкцію українського народництва:

1. Поєднав проблему тисячолітньої тяглості української історії з ідеєю про споконвічне існування громади як органічно української форми організації народного життя. Громада, яка, за В. Антоновичем, була найсуттєвішим явищем суспільного життя домонгольської України-Русі, переживши литовську добу, витворила з себе козацьку суспільну формацію. Власне, перша наукова праця київського професора «Про походження козацтва» (1863) [18] є більше, як сказали б нині, історіософською, аніж джерелознавчою, працею.

2. Обґрунтовуючи далі безперервність українського історичного процесу, головну увагу в ньому він приділив литовській добі. На той час (як, до речі, й досі) це найменш досліджений етап історії України, а тому найслабша ланка в ланцюгу тяглості національного буття. Етапною для українства в цьому контексті стала книга В. Антоновича «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда» (1877–1878) [22, с. 622–743].

3. В. Антонович перебрав у свої руки після смерті М. Максимовича провід у дискусії з «погодінською теорією». Визначальною у пріоритеті тези про автохтонність українськоетнічного населення Наддніпрянщини з часів Київської Русі стала праця історика «Київ, його доля і значення з XIV до XVI ст.» (1882) [22, с. 534–576]. У цій монографії він підсилив ідею першого ректора Київського університету про особливе, центральне місце Києва в українській історії.

4. В. Антоновичу належить виняткова роль у науковому «відвоюванні» Правобережної України від Польщі. Не випадково О. Оглоблин називав його першим істориком Правобережжя. В. Антонович своєю науковою й археографічною творчістю заперечив основну тезу польських істориків про культуртрегерську місію польської аристократії на Волині, Поділлі й

Київщині. Він: а) показав, що залюднення після татарської навали відбувалося не за якоїсь спеціальної ініціативи шляхти (спочатку пустища заселялися селянами, а згодом з'являлися феодали і їх закріпачували); б) довів, що так звана польська магнатерія XVI–XVII ст. була українською з походження й на середину XVII ст. покатоличилась (див. його: «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії», 1867) [20]; в) засвідчив, що «культуртрегерство» поляків передусім зводилося до національного, соціального й віросповідного гноблення українців («Дослідження про гайдамаччину», 1876) [19].

Були й менш значущі проблеми, які розв'язував В. Антонович з огляду на його думки щодо місця української історії в контексті історії світової. Він бачив шлях України відмінним і від «азійськості» Росії, і від європоцентричності західнослов'янських сусідів. Декому, зокрема колишньому товаришеві, а згодом політичному антиподові М. Драгоманову, ця риса В. Антоновича видавалася проявом хуторянства або провінціалізму. Насправді ж це було переконанням лідера Старої громади в існуванні оригінального третього шляху розвитку українського етносу.

5. В. Антонович не вважав магдебурзький устрій міст за позитив для України, і не лише тому, що він не повторив чистоти експерименту Заходу, а тому, що цей устрій, на його думку, був ментально чужий українцям («Про міста в Південно-Західній Росії», 1870) [21].

Проблема державності українців, одне з найуразливіших місць нової національної ідеології, постійно була в полі зору В. Антоновича. Відсутність класичних ознак державності, здавалося, невідпорно свідчила про меншовартість українців, їхню споконвічну залежність від росіян і поляків. Чи був В. Антонович бездержавником? Чи не хотів він справді Української держави? Хотів і бажав, але не бачив швидких перспектив її реалізації, та й логіка народницького нового українського міфу зводила нанівець усі спроби успішного розв'язання на теоретичному рівні цієї проблеми. В цьому питанні ставила непереборний бар'єр громадівська теорія.

Однак В. Антонович не був переконаним егалітаристом. І це, можливо, найкраще зрозумів такий рафінований елітарист, як В. Липинський, котрий називав раннього В. Антоновича самостійником, пізнього – археологом [194, с. 11–19]. Засновник державницького напрямку відзначав, що В. Антонович на голому місці творив нову ідею, міф, він зумів запалити серця сотень послідовників, власне, перших політичних українців нового часу. Він не відштовхував від українства (як, скажімо, М. Драгоманов) верхні шари суспільства: поміщиків і буржуазію, навіть навпаки, заохочував їх до праці задля народу. Тим більше поняття «народ» не ототожнювалось у нього лише з селянством.

В. Антонович плекав нову еліту, на жаль, у силу обставин не від народження, не спадкоємну, а сформовану завдяки освіті й самоусвідомленню. Було зрозуміло, що ця еліта вже не зрадить ніколи й буде з народом завжди, і таке сподівання історика справдилося.

Насамкінець слід підбити найзагальніші підсумки з теми «В. Антонович і народницький етап українського руху».

1. Українське народництво – необхідний етап суспільної думки, що акумулював інтелектуальні сили для наступного національно-державного етапу українського життя.

2. В. Антонович як політичний теоретик пройшов три етапи своєї еволюції: 1) формулювання через історичні праці й живе спілкування ідеологічних засад політичного національного руху (кінець 1850-х – початок 1880-х років); 2) активна безпосередня політична акція (середина 1880-х – до 1891 р.), що вилилась у зносінах з галицькими народовцями, «новій ері», рішенні про заснування кафедри української історії у Львові; 3) відхід від активної політики (1890–1908 рр.), зосередження тільки на наукових проблемах.

3. Проаналізувавши суспільно-політичний феномен В. Антоновича, доходимо висновку про неоднорідність українського народництва. Воно мало принаймні два головні крила: 1) політичне народництво, звернене в

майбутнє, по суті державницьке, представниками якого є т. зв. правобережці (полонофіли) в Старій громаді: В. Антонович, Т. Рильський, К. Михальчук, О. Кониський; 2) аполітичне культурницьке, т. зв. лівобережці (русофіли), що гуртувалися навколо О. Лазаревського, його однодумців В. Науменка, Є. Кивлицького, І. Лучицького. Перше угруповання у другому поколінні учнів природно трансформувалось у національно-державну течію (М. Грушевський, В. Доманицький, О. Лотоцький, С. Єфремов та ін.). Друге – у старшій генерації законсервувалося на українофільському рівні, у молодшій – в деяких випадках виродилось у малоросійський антипод національно-державного напрямку (А. Стороженко, Ф. Ніколайчик, В. М'якотин), у деяких, навпаки, долучилося до українського напрямку (М. Василенко, В. Модзалевський).

4. Говорячи про історичну школу В. Антоновича, або т. зв. київську документалістську школу, слід розрізняти два поняття: власне школу й напрям. Перше значно ширше й охоплює всіх учнів В. Антоновича, без огляду на їхні ідеолого-історіософські переконання, і не обмежується лише істориками-обласниками (М. Дашкевич, П. Голубовський, І. Лінниченко, А. Довнар-Запольський, І. Павловський та ін.). Друге – кількісно вужче і стосується лише тих істориків, які поділяли й продовжували народницькі візії вчителя у національно-державному ключі, тобто належали до істориків української історіографічної концепції (Михайло та Олександр Грушевські, Д. Багалій, І. Каманін, В. Вовк-Карачевський, О. Левицький, Н. Молчановський, В. Щербина, Л. Добровольський, В. Лянскоронський, В. Доманицький, В. Данилевич, П. Іванов, Є. Сіцинський (хоча формально в університеті у В. Антоновича не вчився)).

Вплив В. Антоновича на учнів, послідовників і прихильників українського народництва був надзвичайним. Навіть коли сам учитель відмовлявся від своїх попередніх поглядів, як було, наприклад, з його громадівською теорією походження козацтва (чому причиною були, гадаємо, не лише неспростовні джерельні факти на користь уходництва, а й передусім

суспільно-політична ситуація 1890-х років, коли народництво стало на заваді розвитку національно-зорієнтованого політичного руху), деякі його учні й далі її сповідували, перебуваючи під чарами романтичного месіанізму В. Антоновича. І. Каманін, наприклад, намагався вивести Б. Хмельницького від етнічно «чистих» українців – київських міщан, бо не годиться вождеві народної революції входити в історію ледве не «поляком» (шляхтичем).

Володимир Боніфатійович Антонович – батько політичного відродження України 1890-х років. Антонович уособлював собою українофільський період націонал-демократичного напрямку як фундатор народницької школи української історіографії і суспільної думки. Поруч з ним – за величиною впливу – із сучасників можна поставити лише М. Драгоманова.

В умовах заборони українського слова вчений мусив усі свої праці в підросійській Україні друкувати російською мовою, так само російською викладати в університеті. Потай, для довіреного гурту слухачів, що збиралися в нього вдома та в інших приватних оселях, по-українському він прочитав цикл лекцій з історії козацтва (ці виклади під назвою «Бесіди про часи козацькі на Україні» без зазначення автора було видано 1897 р. в Чернівцях) [158; 159]. Зрідка – під прибраними іменами – друкувався у львівських часописах «Правда» й «Зоря» (статті «Три національні типи народні» (1888) [388], «Про твори Шевченка історичного змісту» (1889) [387] та ін.). Деякі його праці невдовзі після появи російською з'являлися в українському перекладі в Галичині окремими виданнями й на шпальтах періодики. Так, вельми актуальним, з огляду на польсько-українські суперечності в краї, став передрук 1885 р. у львівській газеті «Діло» розлогої рецензії «Польсько-руські взаємини XVII віку в сучасній польській призмі», в якій переконливо показано історичну невірогідність і антиукраїнську тенденційність історичного роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Ця публікація справила величезне враження на галичан.

Відкрито не втручаючись у політику, В. Антонович, проте, був виразником суспільно-політичних сподівань тієї частини інтелігенції, яка на

все українське дивилася не як на провінційну етнографічну цікавинку, приречену історією на зникнення, а як на самостійне повновартісне національно-культурне явище, що має потужний потенціал для свого розвитку. Ще й через десять років по смерті В. Антоновича, за словами видатного історика ХХ ст. Олександра Оглоблина, над Києвом витав його дух. Усе свідчило про його ідейну присутність у кожній тогочасній громадськи вагомій справі. Таке саме враження склалося й у Володимира Вернадського, коли він у 1918 р. приїхав до Києва з Москви.

Утім інакше – злостиво й вороже – ставилася до В. Антоновича централістськи налаштована російська інтелігенція. За тих часів українофіли в Києві були білими воронами, серед інтелігенції панували великодержавні настрої. Професори-росіяни вважали В. Антоновича за Валленрода, що на урядові гроші – отримуючи професорську платню – робить антиурядову справу. Сам він характеризував своє життя під царською кормигою як перебування «в череві мастодонта». Можна лише дивуватися, як за таких умов і такого офіційного оточення В. Антоновичеві вдалося майже сорок років викладати в університеті. Кілька разів він був за крок від звільнення. Рятувала його крайня обережність, що стала рисою характеру. Він мусив увесь час зважати на обставини, підтримувати нейтральні стосунки з людьми великодержавницьких поглядів.

Характерний приклад: майже сорок років В. Антоновичеві довелося працювати на одному факультеті разом із запеклим «єдинонеділимцем», визначним істориком професором Володимиром Іконниковим. Ніколи не дискутуючи між собою на національно-політичні теми, кожен з них рік у рік робив свою справу. В. Антонович готував нову генерацію місцевих, українських учених, таких як брати М. і О. Грушевські, А. Синявський, В. Доманицький, В. Щербина, І. Каманін, брати В. і Д. Щербаківські, а В. Іконников залучав з Московщини до роботи в університеті великодержавників, яким, скажімо, був майбутній професор-сикофант,

ідеолог «наукової» українофобії Т. Флоринський. У висліді перший виплекав цілу школу істориків, другий не залишив по собі жодного учня.

Своєму кредо народолобця він залишився вірним до кінця життя. Порвавши з шляхетським станом, ще в 1857–1858 рр. разом зі своїми однодумцями почав творити третю, після російського чиновника й польського пана, суспільну силу – українську інтелігенцію. З його ім'ям пов'язане «хлопоманство» – щирий вияв прагнення неофітів свідомого українства наблизитися до народу й спізнати його. Щороку влітку В. Антонович і його товариш, дідич із села Романівки на Київщині, Тадей Рильський, убравшись по-селянському, мандрували різними місцевостями України. Таким, ще зовсім молодим і струнким, бачимо його на найранішій з відомих світлин.

І все ж найменш усвідомлюване нашими сучасниками значення В. Антоновича як ідеолога Старої громади. Власне він був у цьому провідному українському інтелектуальному осередку, кажучи сучасними словами, мозковим центром з конструювання Нової України. Від 1861 і до початку 1890-х років, коли закінчився українофільський період національного руху, слово В. Антоновича було найавторитетнішим дороговказом для старогромадівського середовища. Сама Громада була його дитиною, а він – беззаперечним провідником її.

Які ж ідеї В. Антоновича стали засадничими для українського руху другої половини ХІХ ст.? Передусім це ідея окремішнього українського історичного процесу, яку він науково обґрунтував, сполучивши низкою своїх студій ланцюжок князівського й козацького періодів, що їх досліджували М. Костомаров та М. Максимович, із серединною – литовсько-польською добою. Серію «крайових» досліджень він присвятив політичній історії князівств на українських теренах. Поєднав документалізм із романтизмом, і в результаті постала теорія громадівського розвитку України протягом тисячолітньої її історії. Громада – суспільна організація на селі і в місті, за В. Антоновичем, – це той носій українства, що зберіг його від остаточного

занепаду в часи, коли вищі суспільні верстви зреклися свого народу. Громадівство стало підставою народницької ідеології старогромадян на Наддніпрянщині й народовців у Галичині.

В. Антонович уважав еволюційний розвиток єдино можливим вибором для України. І з перспективи часу не виглядають слухними давні докори йому в культивуванні «культурництва» замість революційності. М. Драгоманов і В. Антонович були ніби два крила одного українського птаха. Перший штовхав українство до європейського радикалізму й політичної активності, другий сповідував консервативні цінності й закликав нагромаджувати культурний потенціал, збільшувати кадри свідомого освіченого українства. На жаль, доцільно синтезувати ці дві складові національного руху українці не спромоглися. Молодь пішла за М. Драгомановим, відірвавшись од українських коренів, а стара генерація залишилася при віджилому українофільстві.

Будучи речником ідей українського соборництва, В. Антонович утілював їх на практиці разом з О. Кониським і О. Барвінським. Вони змогли паралелізувати відродження в Галичині і Наддніпрянщині, дійти згоди щодо спільної мови, єдиних духовних цінностей і однакового розуміння української історії. Недарма В. Антоновича близькі до нього люди називали Пасічником (його громадське псевдо), цінуючи його як збирача «бджіл» – нових учених і громадських працівників, які згодом у пильній праці дадуть свій «мед» – розвинуту всеукраїнську культуру.

В. Антонович працював над усамостійненням культурного й ідейного розвитку України, доводив нагальну потребу відцентрування українців як від Варшави, так і від Москви. При цьому він застерігав, за словами В. Липинського, щоб, відриваючись од Польщі, не «втопитися» в Росії і навпаки. Закликів не захоплюватися російською культурою не пробачала йому частина українофілів. Так, О. Лазаревський закидав: «Антонович занадто поляк». «Зрадником» він залишався до кінця життя й для більшості поляків.

Внесок В. Антоновича у справу політизації українського питання в Російській імперії досі недооцінюється. По закінченні української революції в часи першого наукового опрацювання громадського руху в Україні О. Мицюк відзначав, що у піонерських дослідженнях національного руху В. Старосольського та О. Бочковського недостатньо уваги приділено значенню діяльності хлопоманів і В. Антоновича зокрема. Зрештою, і їх М. Драгоманов цікавив передусім як соціаліст та представник космополітичної течії української суспільної думки [274; 561, с. 168]. При цьому він згадав публікацію 1906 р. П. Одинця, де йшлося про розмову з професором М. Ковалевським, який оповідав, що багато разів зустрічався з українськими патріотами і ніхто з них не міг цілісно і ясно викласти засад своїх поглядів, за винятком лише В. Антоновича, – його патріотизм ґрунтувався на строго проведених наукових доказах [584].

Народництво В. Антоновича мало чітку етнонаціональну підоснову. Його ставка на українське селянство була викликана двома важливими моментами. По-перше, землевласницька еліта Лівобережної України остаточно зробила вибір на користь російського імперського проекту і її представники стали переконаними централістами, за невеликими винятками. Правобережна ділична верства орієнтувалася на ідею відновлення «історичної Польщі» й будувала імперську Польщу в Київській, Подільській і Волинській губерніях. По-друге, соціальне розшарування в середовищі селянства призводило до поповнення міських жителів селянами, які дедалі активніше потрапляли у третій стан, в число «різничинців»; вони були апріорі найпридатнішим матеріалом для сприймання ідеї української окремості. А тому логічно, що В. Антонович сподівався з цієї верстви вербувати нову інтелектуальну еліту суспільства. А на перших порах можна було використовувати традиційні інтелігентські верстви суспільства: священницький прошарок, заможне ремісництво та селянство, купецтво, індоктринувавши їх ідеями нового суспільного ладу, який засновувався б на

демократичних цінностях та культурно-політичних запитах корінного населення України.

Селянство як найбільш традиційна, патріархальна, найменш заторкнута русифікацією та найбільша кількісно верства найдовше опиралося чужонаціональним впливам. Воно найперше мало бути зацікавленим у пропаганді ідеї української національної рівності щодо панівного російського етносу. Натомість уся інтелігенція вже второваним шляхом активно наповнювала собою лави всеросійської інтелектуальної еліти, постійно залишаючи селянство без проводу. Максим Славінський так згадував про ці думки Володимира Боніфатійовича. «Катастрофою було б, – говорив молодим громадянам В. Антонович, – коли б від тієї московської офензиви завалилося селянство, але цього так уж боятись не слід... Найгірше справа стоїть з інтелігенцією, бо маємо її мало, а й та, що є, хоч вона й національна, але, діставши свою освіту в російських школах, живе під постійною загрозою затратитися, коли не в чисто московських, то в загальноросійських впливах. А втім, якраз інтелігенція абсолютно необхідна нам для нашого відродження,... якраз їй припаде роля командної в структурі нації верстви» [91, с. 219].

Отже: 1) українська традиція зберігається в селянстві; 2) інтелігенція потрібна, щоб врятувати останню верству від остаточної русифікації; 3) завданням для відродження є продукування суто української інтелігенції, яка працює на культурну окремішність нації; 4) для цього необхідна тривала підготовча культурницька праця. З цих постулатів В. Антоновича ми бачимо, що його культурництво мало політичний характер. Тому й багато з його сучасників вважали київського професора-історика головним політиком Київської громади.

Найбільше, чого боявся В. Антонович, – це московського інтелектуального проводу для української інтелектуальної еліти. Він був певний, що той провід не заведе Україну до Європи, а неминуче залишить її в Євразії. Але воювати відкрито з тими впливами було складно й, у сенсі

поліційних переслідувань, небезпечно. Тому, як згадував пізніше М. Славінський, «українці, доводив Антонович, не сміють іти на таку небезпеку (відкрито воювати з владою. – І. Г.), щоб у їхніх головах зродились подібні ідеї. Але це неодмінно станеться, коли українство, перше ніж здобуде певний імунітет щодо такої хвороби, зачне тісно співпрацювати з російщиною. А імунітету того ми ще не маємо й набути його можна лише *плановим відокремленням нашого інтелектуального життя* (курсив наш. – І. Г.)» [91, с. 222].

В. Антоновичу доводилося починати працю з активізації українського громадського руху в умовах цілковитої деморалізації та зневіри у можливому позитивному розв'язанні цієї справи. Українство, здавалося, раз і назавжди програло війну за окремішність, і її вже не було сенсу розпочинати з нової нульової точки. Проте В. Антонович був одним з небагатьох оптимістів. Його давній товариш по хлопоманському рухові та Громаді Кость Михальчук на схилку життя згадував свою розмову з Антоновичем на межі 1850-х – 1860-х років: «Антонович вказав на те, як почало тоді широко розвиватися національне відродження, здавалось, цілком понімеченого й упослідженого чеського народу, – це з одного боку, а з другого – на успішну боротьбу розділеної й пограбованої Італії за своє об'єднання і свободу. Він з'ясував, що весь секрет обох рухів... полягає в більш чи менш широкім розповсюдженні освіти в масах, яким би шляхом вона не йшла до мас і в якій би формі ними не переймалась, що культура – взагалі єдиний вірний підважок до розумового, морального, економічного та політичного піднесення і звільнення народів» [274; 561, с. 128–129].

Так вважав і пізніший дослідник хлопоманства економіст і кооператор О. Мицюк [274; 561, с. 150, 167]. Спираючись, мабуть, на спогади О. Барвінського, він називає В. Антоновича самостійником, коли 1885 р. перед ним та його спільниками постає питання незалежницької політики. Переповідав він, як у 1887–1888 рр. з подачі канцлера Німеччини О. Бісмарка було через філософа Е. Гартмана запущено в інформаційний простір думку

про створення Київського королівства. І в цій справі нібито емісари мали зустріч з В. Антоновичем, але він на перемовини не пішов, з огляду на можливі провокації російської жандармерії. О. Мицюк згадує про самотійницькі інтенції В. Антоновича на підставі листів М. Павлика до М. Драгоманова [79, с. 430–434].

3.4. О. Я. Кониський як речник культурного самотійництва

Олександр Кониський – ключова фігура національно-визвольного руху другої половини ХІХ ст.

Ще М. Грушевський писав, що «хоч як важна і ріжностороння була літературна творчість Кониського, але важнішою стороною його життя треба уважати його громадську діяльність» [483]. Власне його творчість у ділянці красного письменства була майже виключно белетризованою формою громадської праці, популяризацією в живому мистецькому слові суспільно-політичних ідей українського відродження. Часто виконується духовний гімн України «Боже Великий, єдиний...». І хіба як автора тексту цього гімну згадують О. Кониського. Замало як для людини, що її можна назвати творцем ідейно-ментального образу сучасного українця, першим самотійником українського громадського руху.

О. Кониського просто призабули, хоча досить високо стоять нині в пантеоні українства його духовні учні Олександр Барвінський, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький, Василь Доманицький. Його сучасники краще розуміли значення О. Кониського для України. По смерті його в 1900 р. відгукнулися про нього майже всі тодішні українські видання. Не залишилися осторонь його учні [477; 483; 491; 506; 507; 554; 682]. Не було жодної з вищезазначених осіб, хто б не вважав за необхідне відгукнутися на болючу втрату для України постаті, яка уособлювала громадський обов'язок, культурну роботу, наукову організацію для

осягнення духовної української окремішності. Видавництво «Вік» і одеська громада видали тритомник художніх творів О. Кониського. А у 1909 р. Іван Франко для львівської «Просвіти» написав навіть брошуру про О. Кониського [626], яка, на превеликий жаль, і сьогодні залишається ледь чи не єдиною популярною працею про цього діяча, хоч обсягом вона не перевищує, мабуть, одного друкованого аркуша.

На академічному рівні не ставиться питання про видання усієї спадщини О. Кониського (хоч твори його ідейного антипода М. Драгоманова видаються й стоїть питання про підготовку повного зібрання праць Михайла Петровича). Поза увагою залишаються й публіцистичні твори Олександра Яковича, де відобразилась уся ідеологія українського руху другої половини XIX ст. Переважно не виданою є його багатюща епістолярна спадщина. Єдиним приємним винятком із сумного правила – замовчування О. Кониського – є поява повного корпусу листування між О. Кониським і М. Грушевським, який підготувала визначний епістолограф і текстолог Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ Галина Бурлака [56, с. 53–71, 289–294; 57, с. 68–178, 478–525].

Не збереглися в Києві й місця, де жив та єднав до української справи громаду О. Кониський. Знесено обидва будинки: і той, де жив літератор з 1872 р., переїхавши з Полтави до Києва (на бульв. Шевченка), і де він відійшов у вічність (вул. Саксаганського, 80) [529]. Будинок О. Кониського на Бібіковському бульварі, 36 у 1894 р. вперше відвідав С. Єфремов і залишив такий його колоритний опис:

«Письменник жив на Бібіковському бульварі, навпроти пам'ятника Бобринському, у власному будинкові; перед вікном простяглася голкою Безаківська вулиця, а далі стелився двірець, Солом'янка та зелене шатро Кадетського гаю. Пройшовши двором та дерев'яними кладками, ми по сходах у куточку двора зійшли на другий поверх і вступили у світлицю, в якій мешкав Кониський, окремо од родини. ...Великий письменний стіл. Кілька шахів з книжками з написом «книг з дому не даю», по стінах – великий

портрет архієпископа Юрія Кониського та менші – Шевченка, Федьковича... Рідко випадав такий вечір, коли Олександр Яковлевич сидів самотою, зате часто траплялося, що люди переходили десятками.

...В його самітній світлиці проти пам'ятника Бобринському завжди горів огонь великої любови до України, часом один-єдиний навкруги, і не диво, що ми злітались на той огонь, і багато я особисто хороших вечорів і за роботою, і за розмовами, і за товариськими жартами пережив у тій пам'ятній світлиці, багато й тривожних ночей пересидів над ліжком хворого, в якому бачив не тільки вчителя, а й особисто дорогу людину» [120].

Значення О. Кониського для національно-визвольного руху чи не найкраще визначив ще один його учень з громадської справи Олександр Лотоцький. Прочитавши спогади Є. Чикаленка, де постать О. Кониського не знайшла яскравого висвітлення у порівнянні з фігурою В. Антоновича, він спеціальне місце присвятив у своїх мемуарах саме О. Кониському. В них Олександр Гнатович писав: «У 80-х та майже до кінця 90-х років нитки української справи були в руках Кониського, що... умів використовувати ясний і далекоглядний політичний розум Антоновича. З якимсь дивним чуттям умів він знаходити співчуваючі елементи... і зацепити українську ідею в новому поколінні, особливо в кругах молоді, ... серед якої енергійною вдачею видавався наймолодшим... Все життя Кониського нероздільно сполучено було з життям України. Я не знав людини, що більше, ніж він, жила життям батьківщини, страждала її горем, була щаслива з її щастя. Можна любити Україну так, як її любив Кониський, – але більш, як він, – любить не можна.

...Серед великого моря суєсловів і дилетантів української ідеї небіжчик на всю постать свою стояв живим для них докором – своєю невтомною та несхибною працею. Я не знаю ні одної більш-менш значної української справи, яка не повстала би, коли не ініціативою, то при діяльній участі небіжчика» [143, с. 175–176].

М. Грушевський про вплив на тогочасне українство О. Кониського писав: «Громадський дух в нім був незвичайно розвинений. Він мав незвичайно широкі відносини, старанно розширяв їх по всяк час далі й піддержував, використовуючи їх для ширення української ідеї й національного руху. Енергія його на сім полі була незвичайна. Його покій був клубом, бо до пізньої ночі, майже без перерви товклися земляки. З неprisутніми він вів величезну кореспонденцію. Дар ініціативи був в нім незвичайно розвиненим; він вічно щось планував, зв'язував, стягав людей» [483, с. 28].

Що означала постать О. Кониського для українського Києва, говорить один промовистий факт, наведений у його щоденнику. За місяць у 1897 р., коли він лежав у лікарні, його відвідали 375 разів [13]. І це тоді, коли О. Кониський з В. Антоновичем, В. Смиренком і М. Кононенком на всю Україну в цей приблизно час нараховували всього 74 українські душі [140, с. 122].

У громадському характері О. Кониського перед вела його незламна українськість, чітка постава на творення культурної відрубності українців від росіян. На це була спрямована вся літературна, суспільно-політична та громадська робота О. Кониського. Фанатичну цілеспрямованість і працездатність Олександра Яковича відзначав і Іван Франко. Він писав про О. Кониського: «Його енергія, сила волі і невсипуща трудолюбність змушують до подиву навіть тих, хто перед тим не згоджувався на напрям його роботи (можливо, натяк на себе. – І. Г.). У хвилях тяжкого занепаду українського духа і українського слова він не раз бував майже самотнім незломним, бував “гласом вопіючим во пустині”» [625].

О. Кониський був, можливо, першим послідовним українським самостійником. Ще від часів петербурзької «Основи» долучився він до українського руху, і вже 1862 р. його висилають з Полтави за «малоросійський сепаратизм». П. Куліш згадував, як статечні громадяни намагалися заспокоїти патріотичний порив О. Кониського, але було пізно, і

він опинився на засланні у Вологді. Таку ж патріотичну активність він проявляв і в інших місцях свого мешкання, в Катеринославі і Києві. Усюди був публічним заступником українського інтересу, не боявся ніколи офіційних нагінок та поліційних переслідувань. У 1888 р. він написав відкритого листа міністру внутрішніх справ, вимагаючи припинити переслідування українського слова. Для цього потрібна була неабияка сміливість і незламна сила волі. В цьому компоненті О. Кониський був для українського руху, схильного до компромісності, похлиності перед владою, національної амбівалентності, білою вороною. Постійно наживав ворогів, перебував тривалий час під слідством, але ніколи не втрачав активізму і віри. Під кінець життя О. Кониський писав до етнографа Митрофана Дикарева: «...віра моя в нашу ідею, в певність її, і надія, що прийде, що не може не прийти і наш ясний день, – день волі і добробуту, – не марніє, не меншає» [423].

Він і до людей ставився відповідно до їхнього ставлення до програми українського самостійництва. Він критикував П. Куліша за його утравістичність у питаннях служби в ім'я російських державних інтересів на Холмщині. Він розійшовся з більшістю старогромадівців через їхню мляву і невизначену позицію у ставленні до окремішності української культури. Категоричність і принциповість О. Кониського в цих питаннях були винятковими, тому наприкінці життя він залишився майже самотою, зрозумілий вже більше новому поколінню діячів, а не своїм одноліткам українофілам. У листі до О.-Ю. Федьковича за 1865 р. з цього приводу О. Кониський писав: «Великою утіхою нашою є те, що молодіж тутешня навернулася на руську дорогу і йде просто, не поглядаючи ні на польську “інтеллигенцію”, ні на московське “благо”». Доля наша і воля попереду, надія наша не в тих, що за нами, а в тих, що перед нами» [518].

Про нього О. Лотоцький писав як про «організаційний осередок тодішнього українського життя». А про оцінку громадянина за його ставленням до української справи в Олександра Гнатовича читаємо: «Особа

Кониського мала в собі такі специфічні риси, що відбивали од нього людей, на початку до нього прихильних, і приводили до ігнорації його особи і його праці. Се була людина, що не знала компромісів у національній справі, і кожне розходження з ним у тій справі, яку він справді брав завше засадничо, було для нього підставою для розходження особистого. Так він рвав з людьми найближчими. І були моменти, коли залишався він майже самотнім» [143, с. 175]. Подібну оцінку О. Кониського як громадської людини і його ставлення до оточення дав інший молодший товариш Лотоцького – Сергій Єфремов: «Всупереч [І. Нечую-]Левицькому, це була наскрізь громадська людина, яка найкраще почувала себе в гурті, на людях. Яка легко сходилась з людьми. Хоча легко і розходилася, коли виявлялися якісь суперечности, яка вміла любити, але й вміла ненавидіти і вже, здається, не прощала образ і навіть іноді просто незгоди в поглядах. Тим-то контингент одвідувачів Кониського мінявся досить хутко: старі знайомі переставали бувати, з'являлися нові люде, приїжджі з провінції вважали за свій обов'язок побувати в № 36-му на Бульварі... З киян до Кониського учащала мало не сама молодь, і дуже-дуже зрідка можна було стріти когось із старших, тоді, правда, і нечисленних, громадян. ...Кониський вже рішучо порвав був з Старою громадою, підтримуючи лиш особисті зв'язки з Антоновичем, Житецьким та Михальчуком... З іншими українськими родинами та гуртками, що купчились коло Старицьких та Ол. Пчілки, Кониський був у виразному антагонізмі і часто глузував з них, а в тих кругах нас, що бували у Кониського, так і звали «конисівцями» і ставились не дуже приязно. Винні в тому антагонізмі, треба думати, були обидві сторони, і не тільки особиста антипатія стояла поміж ними, а давні і тверді рахунки світогляду Кониського з світоглядом Драгоманова» [120, с. 132].

Одну з причин розриву всередині Київської громади О. Лотоцький вбачав у політиці «нової ери», найвідданішим прихильником якої був саме О. Кониський, і яка не знаходила великого співчуття серед не лише радикально налаштованої молоді, а й старшого покоління, сервілістично

наставленого до російського суспільства, влади, культури, таких як В. Науменко, Є. Ківлицький, О. Левицький та ін.

Олександр Кониський став першим речником націєтворчої ваги українського літературного слова, яке, власне, і мало творити ту українську духовно-культурну окремішність від Росії і Польщі. До О. Кониського українофільський рух намагався поєднати дві ментально несумісні речі – російську і українську культури: російську літературу розглядати як спільний здобуток «великоросійського» і «малоросійського» народів. Українське сприймалося частиною більшого, «русского» (російського).

У цьому контексті О. Кониський значно випередив і пішов далі за М. Драгоманова, котрий так само визнавав загальноросійську культуру для українців, білорусів і росіян, чим відчутно теоретично пригальмував національний рух як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. О. Кониський у «Правді», відповідаючи М. Драгоманову на висловлене у «Австро-руських споминах» твердження, що «русин московський оден із всіх братів велике зложив государство», вказував на неправомірність приваблювання українця думкою про міць всеросійської держави. Бо «з того “великого государства” вийшли великі і важкі кайдани, а до кайданів і неволі не вабить нас жодна “общерусская” культура» [132, с. 93]. О. Кониський чітко вибудував розмежувальний кордон між українським та російським духовним простором і тим самим поставив справу служіння української інтелігенції завданням відродження власного народу на міцний ґрунт, певніший за примарні цілі радикального українства, що силкувалося звільнити всі народи Російської імперії на спілку з російськими революціонерами. На це витрачалися протягом десятиріч колосальні людські й інтелектуальні ресурси українства, що пропадали намарно для української справи.

Ще в 1860 р. у Полтаві О. Кониський спільно з Д. Пильчиковим вимагав від П. Куліша і В. Білозерського видавати петербурзьку «Основу» лише українською мовою. П. Куліш ніби і розумів це, але вважав українське суспільство незрілим до власної літературної мови. Цікаво, що розмова

між О. Кониським і Д. Пильчиковим та П. Кулішем відбувалася двома мовами: перші двоє зверталися до метра національної культури українською, той їм відповідав російською [390, с. 39]. П. Куліш виправдовувався невиробленістю української мови до публіцистичного писання. Він казав О. Кониському, що В. Шекспіра в українському перекладі побачать хіба онуки. Але ж пізніше сам здійснив шекспірівські переклади, долучивши українську культуру до шедеврів світової літератури. Чи не Олександр Якович тоді наштовхнув П. Куліша на такий культурний подвиг?

О. Кониський – людина наступної генерації українських діячів – уперше виступив за принципове завершення періоду мовної утраквістичності й перехід на письмову українську.

О. Кониський був одним з найзапекліших борців за українську школу, за перемогу фонетичного правопису над етимологічним (максимовичівкою) – знаряддям збереження національного дуалізму української інтелігенції. Саме О. Кониського слід вважати одним з творців власне української національної публіцистики і періодичних видань у Галичині. Він був постійним дописувачем усіх україномовних журналів Галичини у 1860–1890 рр., стояв біля джерел відновлення «Правди» у 1888 р., був її головним редактором. У «Правді» О. Кониський спричинився до дальшого вироблення української публіцистичної мови. Українська мова, – стверджував він, – має відповідати курсу на здобуття культурної і політичної самостійності, а отже, в українському середовищі не може бути толерування москвофільського язичія. Мова має бути спільною для Західної та Східної, підавстрійської та підросійської, України. О. Кониський був одним з небагатьох підросійських публіцистів, який писав саме українською мовою і закликав до того інших колег з Наддніпрянщини.

В оповіданні «В гостях добре, дома ліпше» в образах Селеха і Головня він вивів образи двох духовних малоросів – Ф. Лебединцева (наддніпрянца) і Я. Головацького (наддністрянця). Перший, перебуваючи у Львові в гостях в одного з колишніх провідників «Руської трійці», чує з його вуст нечувану

мовну мішанину церковнослов'янської, української, польської та російської мов, якої зроду не чув. Головень же вважав, що балакає із Селехом мовою Пушкіна та Гоголя. Тоді Лебединцев-Селех іде на хитрість, яку застосовував до москвофілів і В. Антонович, і починає говорити до Головацького-Головня літературною російською. Реакція Головацького була несподіваною: «Упрошаю Вас, високодостойнику, звольте говорити промедлительніє, понеже я не хорошо понимаю». Пояснюючи причину вживання неприродної української, він казав: «Ми усиловливаемся облагорожувати и розвоювати наши простонародния подречія, подносячи їх до ступеня російского літературного языка, каковим я бесідую ниньки з високодостойником, вашим Благородієм» [618, с. 327].

В українському громадському житті еволюціоніст і прихильник органічної праці усіх верств громади Олександр Кониський протистояв конституалісту, але соціалістові й революціонеру Михайлові Драгоманову. Це протистояння зіграло злий жарт з О. Кониським після його смерті, бо ідеї М. Драгоманова виявилися ніби суспільно актуальнішими і над Олександром Яковичем тривалий час ніби маячила налічка «реакціонера», бо поборював поступовця М. Драгоманова. Цьому сприяла й радянська комуністична ідеологія, яка, намагаючись відірвати від «українських буржуазних націоналістів» Івана Франка – переважно драгоманівця за поглядами у перший період літературної діяльності, – протиставляла молодого І. Франка-соціаліста «відсталим» ідейно культурникам і «вузьким націоналістам» – старогромадівцям Києва, а передусім О. Кониському як їх головному репрезентантові. Стара комуністична модель оцінки минулого трималася на апріорному твердженні – аксіомі, що революційний переустрій суспільства завжди кращий від половинчастих реформ, всестанової згоди і гармонізації взаємин між усіма соціальними прошарками. Останні десятиліття змусили наших сучасників дійти протилежних висновків. Лише суспільства, де відбуваються суспільні й економічні реформи згори під тиском широких верств народу, справді прогресують. Натомість держави, де відбуваються

військово-революційні збурення, що супроводжуються масовим терором і абсолютистською владою партії, а згодом вождя, характеризуються суспільним, господарським та культурним занепадом і деморалізацією громадян.

Ідеї О. Кониського виявилися з плином часу якщо і не актуальнішими за ідеї М. Драгоманова, то з погляду будівництва української держави, набагато продуктивнішими. Кредо діяльності Олександра Кониського – «в революцію я не вірю і не покладаю на неї ніякої надії, я вірю тільки в добро од освіти і любові» [618, с. 330], висловлене у листі до О.-Ю. Федьковича, може вважатися гаслом українського політичного культурництва.

Спрощене розуміння культурництва, схематичне включення до культурницької течії всіх київських громадівців, без градації ідейно-політичних відтінків, триває в нашій історіографії ще й до сьогодні. Володимир Антонович та Олександр Кониський виставляються культурниками й антиподами М. Драгоманова-політика. Цікаво, що сучасник ідейних керівників громади О. Кістяківський у своєму щоденнику з приводу такого розуміння сутності В. Антоновича і М. Драгоманова рішуче протестував: «Кулиш выразился о нем [Драгоманове] как о политике. Я рассмеялся. Драгоманов – политик. Более наивно и с меньшим пониманием своего положения трудно действовать... Нет, [Драгоманову нужно было поучиться] у своего приятеля – Антоновича. Вот политик, так политик... Кулиш согласился со мной, что Драгоманов не политик» [122, с. 98–99]. Він, навпаки, вважав саме Володимира Боніфатійовича «політиком», бо той вмів знаходити зі своїми супротивниками компроміси, і не бачив у поведінці М. Драгоманова політичного підходу. Щоправда, під політикою О. Кістяківський розумів скоріше «політикування», тобто не засади суспільного розвитку, а вміння приватного пристосування людини у суспільстві, яке не сприймає поступових ідей.

«Затемнення» в розумінні культурництва пішло ще від самих членів Старої громади, які в пізніші часи лишили свої спогади і в них як

культурників класифікували О. Кониського та В. Антоновича. Євген Чикаленко писав: «О. Я. Кониського можна поставити, по світогляду, посередині між Антоновичем і Житецьким, бо він не був “українофілом”, а справжнім українцем, але виключно культурником. А тим часом громадянство українське ставилося з більшою симпатією до Житецького, ... не вважаючи на те, що Кониський раз у раз проявляв більше заінтересування українським рухом... і взагалі мав багато духовних учеників» [154, с. 244]. Максим Славінський повторює цю ж тезу ледь чи не дослівно: «Прихильники Кониського дістали назву “культурників”, а ті, що йшли за думками Драгоманова, – стали зватися “політиками”. Ім’я Антоновича не було зв’язане ні з однією з цих груп, а стояло воно якось поза ними й над ними» [91, с. 222].

Отже, для Є. Чикаленка і М. Славінського Олександр Кониський був стопроцентний культурник. М. Славінський навіть розмежував О. Кониського і В. Антоновича, останнього він вважав політиком, як творця «нової ери» в Галичині. Але ж до політики «нової ери» О. Кониський мав не менший, якщо не більший стосунок, ніж В. Антонович. Тому, коли вважати В. Антоновича «політиком», а не «культурником» (що є цілком слушним), то таким самим політиком треба визнати і О. Кониського. На наш погляд, варто говорити про два шляхи в політиці: еволюційний і революційний, які представляли, з одного боку, В. Антонович та О. Кониський, з другого – М. Драгоманов. Неполітичними культурниками були інші старогромадівці, яких уособлював їхній лідер у 1890-ті – 1900-ті роки Володимир Науменко. Останні не бачили України поза межами політичної і культурної орбіти Росії. У 1895 р. Стара громада провела з’їзд українських діячів, на якому провід вели В. Науменко та І. Лучицький. О. Кониського не запросили на нього як «австрофіла». З приводу вислідів цього з’їзду О. Кониський писав М. Грушевському: «Чув я, що й на “знаменитому” з’їзді він [І. Лучицький] з Чайченком [Б. Грінченком] держали проти Вас і проти мене “обвинительные речи”. ...Науменко, як був у Чернігові влітку, дак теж ганьбив нас “за

непонимание истинной сути украинской идеи». Бачте, по його думці, висловленій перед чернігівцями, «успех этой идеи возможен только в тесной связи с одной общерусской литературой и культурой»» [57, с. 99].

О. Кониський для київських громадівців був занадто самостійником, зарізким «антиросійщиком». Він не політиканствував, як В. Антонович, з проросійськи налаштованими українцями, не шукав гнилих компромісів. Тому був у немилості у В. Тарновського, Є. Ківлицького, О. Левицького, М. Дашкевича, В. Науменка, О. Лазаревського. Його не любили за безкомпромісність у національному питанні. Кияни не співчували різко антимосквофільській позиції О. Кониського в галицькій політиці. Не підтримували його політику «нової ери». А тому й опинився він в ізоляції у Старій громаді і фактично від кінця 1880-х проводив окрему від неї політику. Навіть коли О. Кониський у 1897 р. зініціював створення замість Старої громади Загальноукраїнського безпартійного об'єднання (ЗУБО) – прототипу ТУП, то ті люди, що стояли на чолі Старої громади, спочатку саботували заснування ЗУБО, а потім, погодившись і увійшовши до керівної ради, домоглися усунення О. Кониського від керівництва. До Ради ЗУБО він не потрапив, що боляче вразило його самолюбство. Там опинилися більш конформістськи налаштовані В. Антонович, В. Науменко, П. Житецький та ін. Але раз назавжди обраного напряму політичного проступання О. Кониський не зрадив.

О. Кониський був одним із творців ідеї органічної праці на українському ґрунті, в чому фактично виявив себе одностороннім і соратником краківської консервативної школи суспільної думки й історіографії Шуйського. Його речником на галицькому полі суспільної діяльності став О. Барвінський. О. Барвінський – О. Кониський протистояли зв'язці М. Драгоманов – І. Франко та М. Павлик у боротьбі за розум молоді генерации. У визначенні шляху – або «Україна для всіх», або «Україна лише для демократів і соціалістів», позиція О. Кониського – О. Барвінського виглядає куди конструктивнішою та правильнішою. Національне питання О. Кониський

нерозривно поєднував із соціальним. Він слушно вважав, що ця проблема передусім буде зрозумілою для верхніх суспільних прошарків, людей інтелігентної праці. Пізніше у своїх споминах духовний учень О. Кониського – Олександр Барвінський з приводу передовиць свого вчителя у «Правді» писав: «Учитель, адвокат, дяк, писар, котрий pomoже громаді завести спільну крамничку, організувати читальну, розв'є в селі самостійну діяльність громади і т. д., той запевне принесе народови більш користи, ніж всяке “виєлімінювання” теорій абстрактних, невідповідних історично-національній вдачі нашого народа, а часом і шкідливих... треба дбати, щоби жодна, найменша сила інтелігентна, вдатна до роботи, не була змарнована на користь українсько-руського народу» [132, с. 93].

М. Драгоманов намагався спиратися на молодь, минаючи традиційні суспільні стани. П. Куліш у розмові з О. Кістяківським про це говорив: «Драгоманов, не находя ни одного сословия, проникнутого малороссийскою идеєю, думал в молодежи создать эту среду. Наивный человек. Хотел найти устой для такой громадной идеи в среде самой неустойчивой, непостоянной, видоизменяющейся. Не выработанной, способной ко всяким увлечениям» [122, с. 98–99]. Взагалі верхні прошарки суспільства, що спиралися на традицію і були консервативно налаштовані, не сприймали ідей егалітаризму і соціальної рівності, а отже, були, за М. Драгомановим, реакційними. Драгомановська тріада маніфестувалася постулатом: «В культурі – раціоналізм, в політиці – федералізм, в питаннях соціальних – демократизм» [89, с. 128–129]. Ці вимоги в українських умовах без корекції на специфічні обставини реального життя були чистою утопією. Культурний раціоналізм характеризував західноєвропейське суспільство, основане на секулярному і позитивістському світосприйнятті, з багатовіковою традицією книжної культури, культивуванням університетських знань. Православна українська традиція не вела до розвою гуманітаристики чисто європейського зразка. Європейські цінності в Україні мусили впроваджуватися з урахуванням специфічно українських чинників: мінімального прошарку інтелігенції,

переважної кількості селянського населення, відсутності розвинутої економічної бази, широких верств буржуазії і робітничого класу, наявності християнського світосприйняття широкими верствами населення. Догматичне наламування на західний зразок неминуче натрапляло на вимогу узгодження українських дій з російським суспільством, яке мало, на відміну від українців, і свою культурну традицію, і стало освітньо-наукову практику. У зв'язку з цим М. Драгоманов і закликав українців орієнтуватися на російську літературу, її революційну традицію, як частини європейського культурного простору, що в українських умовах означало добровільне погодження на дальшу русифікацію.

Проти цього якраз різко виступав О. Кониський. Як консерватор він пропонував спиратися на готові традиційні форми українського суспільства. Не опонувати їм і творити щось зовсім нове, відірване від ґрунту, а еволюційним способом поліпшувати задане природою і Богом. Українське громадянство готове сприйняти ідеї соціального та національного перетворення. Європейське не заперечує національного розвою. Національне О. Кониський ставив перед соціальним, вважаючи його локомотивом, який потягне за собою і економічне поліпшення життя людей. Натомість М. Драгоманов соціальний момент ставив над національним. Цим шляхом пізніше пішли українські соціал-демократи і опинилися дезорієнтованими в часи національної революції. Виходячи з тези про примат соціального, Михайло Петрович виставляв тезу про пошук союзників не серед національного табору – «своїх панів», а серед соціально близьких верств російської і польської людності, яка, на відміну від українців, мала вироблену національну ідеологію і якій були близькі цілі польської і російської еліти, думки про політичне панування над автохтонним українським населенням в Україні.

Догматизм М. Драгоманова не бачив позитиву в пошуку компромісів з людьми, які представляли конкретну економічну і громадську силу. Коли у 1873 р. О. Кониський давав гроші і організовував разом з С. Качалою

спонсорів для заснування Наукового товариства ім. Т. Шевченка, М. Драгоманов зібрав 45 підписів киян проти «реакційної політики галицьких клерикалів» під проводом С. Качали. У своїй автобіографії він писав: «З галицькими українофілами я не зійшовся, бо вони тоді були під впливом священика Качали, котрий з реакції проти старих рутенців, які так довго прислуговували партії австро-німецьких централістів, пристав до партії магнатсько-клерикальних федералів, як князь Ю. Чарторийський. Спілку цю я вважав зовсім дивовижною для прихильників Шевченка» [89, с. 128]. А проте саме ця спілка привела до, можливо, одного з найбільших успіхів української політики кінця ХІХ ст. – «нової ери», одним з чільних упроваджувачів якої був О. Кониський. Лев, Володислав і Адам Сапєги стали містком для переговорів між українською і польською стороною, що дало змогу знайти польсько-українське порозуміння на межі 1880-х рр.

О. Кониський відчув у колишніх нащадках спольщеної української шляхти тих стратегічних союзників, які, згадавши про своє українство, не лише підтримали українську справу, а й змогли з часом, як В. Феодорович, повернутися до українства. Тому автора духовного гімну України можна вважати предтечею політичного українства, попередником ідеї В. Липинського про політичний територіалізм, за яким треба вважати українцями всіх, хто живе на українській землі й визнає право етнічних українців господарювати на ній.

Саме ця щаслива думка спонукала О. Кониського разом з В. Антоновичем та народовцями О. Барвінського шукати примирення з поляками Галичини і через них творити питому всеукраїнську політику, раз і назавжди покінчивши з непевним і аморфним москвофільством. До О. Кониського народовці намагалися творити спілки з москвофілами як національно близьким (етнічно спорідненим) елементом. І лише автор першої наукової монографії про життя Т. Шевченка розрубав гордіїв вузол, що вів у глухий кут національного сервілізму, пораженства, тримав українців у фарватері російської імперської політики. І апелював О. Кониський, як і

чверть століття потому В. Липинський, не просто до поляків, просякнутих вшехпольською ідеологією, а до людей крайовських симпатій, місцевої земельної аристократії зі шляхетським українським корінням у далекому минулому.

Спроби М. Драгоманова знайти симпатиків серед поляків-демократів не увінчалися успіхом. Бо ці польські соціалісти були якраз одними з провідників ідей відродження «історичної Польщі», а от немили М. Драгоманову земельні власники були сприятливим ґрунтом для української пропаганди. Але для Михайла Петровича це були реакціонери, і він саму думку про такий союз відмітав у зародку.

У лютому 1889 р. числі «Правди», присвяченому Шевченковим роковинам, О. Кониський, закликаючи до історичного польсько-українського примирення, писав: «Подай же руку козакові і серце чистее подай, і знову іменем Христовим возобновим наш давній рай...» Поляки повинні тямити, що робота сего раю може бути тільки на підвалинах повної реальної рівноправности, що від будучини русинів залежить будучина поляків» [132, с. 73].

Творення власне української, а не рутенської москвофільської греко-католицької церкви у другій половині ХІХ ст. М. Драгоманов також цілковито не сприймав, розводячи у протилежні боки поняття науковий раціоналізм та справжній релігійний ідеалізм, що не суперечив науковим засадам суспільства. Він ніяк не хотів визнати національною уніатську церкву Західної України, вважаючи, що безґрунтовний штундизм це завдання в Україні зможе виконати краще.

Натомість О. Кониський у Наддніпрянщині працював передусім у середовищі дітей православного духівництва – бачачи саме в цій верстві органічну українську інтелігенцію, яка зможе пов'язати інтелектуальний провід з широкими народними масами. М. Кононенко занотував у спогадах, що О. Кониський «особливу увагу звертав на молодь з духовенства, бо це ті майбутні люди, які безпосередньо матимуть справу з селом, з простими

людьми, з “масами”. І якщо в душах їх та в їх головах будуть добрі почуття та світлі і розумні думки, то і вся наша національна справа буде швидше завойовувати належне їй місце» [140, с. 119]. Саме зі священничого середовища Київщини і Правобережжя вийшли найвірніші симпатичні ідеї О. Кониського, його найвідданіші учні. У Галичині Олександр Якович так само спирався на дітей греко-католицьких парохів. Власне, вся народовська партія, можна сказати, була своєрідною філією великих попівських родів Галичини, нотаблів західноукраїнського суспільства. Зі священничих сімей походили головні «кониськівці» О. Барвінський, М. Грушевський, О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський.

М. Драгоманов найпильнішу увагу українців привертав до ознайомлення з російською літературою, бо «Вестник Европы» для розвитку розумових здібностей, на його переконання, дає більше, ніж «Основа». О. Кониський виступав за усвідомлену відмову від сприйняття російської літератури як засобу цивілізації, бо разом з тими здобутками світової цивілізації в парі йде ментальне російщення українців. Хоч і мав слушність М. Драгоманов, що російською мовою існувало тоді більше духовних вартостей культури, ніж українською, але й рацію О. Кониського ніяк не можна відкидати. В. Антонович, ідейний союзник О. Кониського, радив українцям читати книжки оригінальними європейськими мовами, щоб не ставати підневільними ретрансляторами культурно-ментальних установок імперської свідомості росіян.

Олександр Кониський першим закликав до активного відвоювання свого культурного простору з російської займанщини і цим заклав наріжний камінь дальшого політичного поступу українців, не менш значущого, ніж драгомановське гасло вчитися в Європи, бути одночасно і українцем, і космополітом. Головним завданням «Правди» О. Кониський вважав, як писав О. Барвінський, «поборювати всякі змагання, котрі би спиняли свобідний розвиток українсько-руського народу на національно-народній основі, отже всяких об'єдинителів і обрусителів, як і тих, що намагаються польщити наш

нарид, поборювати і тих, що космополітичними теоріями шкодять розповсюдженню народно-національної свідомості або захвалюванням “блага” і “общерусской” культури, т. зв. всеросійщини, пособляють признанню прапора деспотизму, гегемонії неволення життя, прибраного в ліберальну одягу» [132, с. 93].

М. Драгоманов, на відміну від О. Кониського, фактично був прихильником теорії про наднаціональну «русскую» культуру – надбання усіх слов'янських народів – і національні культури всередині неї. Принаймні, розпочавши шлях до творення відрубної української культури, М. Драгоманов рудиментарно залишався спадкоємцем попереднього покоління українофілів (М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров), які не наважувалися остаточно перекреслити російське в собі. Не випадково О. Барвінський називав М. Драгоманова все ще українофілом за своєю політичною сутністю. Така постава у культурному питанні цілком призводила М. Драгоманова до його тези про федералістичний устрій України в межах Російської імперії. Призводила його до заперечення постулату української самостійності, в чому, знову ж таки, він вступав у гостру суперечку з О. Кониським.

У питанні державної незалежності України М. Драгоманов і О. Кониський так само виявилися двома гостро ворогуючими між собою антиподами. М. Драгоманов продовжував традиційну лінію кирило-мефодіївців, ратуючи за федералізацію Російської імперії та в широкому сенсі за федерацію всієї Європи. О. Кониський був засадничим самостійником і на федерацію дивився лише як на проміжний засіб для досягнення незалежності. У принципі і у всесвітній федерації можна побачити елементи самостійництва, але нападки М. Драгоманова на «вузький націоналізм» О. Кониського показують, що Михайло Петрович мало реалістично сподівався перейти до національної рівноправності в Європі, поминаючи незалежницьку фазу. Важко зрозуміти, чому він не бачив

перспективи за українською державністю і не міг гармонійно узгодити тезу про європейську спілку та українську державу в ній.

Зрештою важко не побачити, що обидві візії українського поступу за М. Драгомановим і О. Кониським вкупі дають ідеальне бачення українського шляху. Не взаємозаперечення, а взаємодоповнення узгоджувало обидві непримиренні позиції. Проте про примирення між М. Драгомановим й О. Кониським ніколи не йшлося.

В одному обидва, О. Кониський і М. Драгоманов, були схожі. То були надзвичайно полум'яні натури, що сповідували громадський активізм. І обидва виявляли надзвичайну нетерпимість до чужої думки. Тому й не любили один одного щиро й недзвозначно. Й однозначно несправедливо оцінювали громадські здобутки один одного. Сергій Єфремов згадував, що в О. Кониському йому імпонувала фанатична відданість українській справі, за що йому можна було пробачити всі помилки і хиби вибухового характеру. На відміну від принципового М. Драгоманова, О. Кониський був готовий іти на максимальні компроміси заради досягнення політико-культурних дивідендів для української справи. Олександр Якович писав меморандуми до царського уряду, над чим глузував М. Драгоманов. Тим часом була в цій поставі О. Кониського «як на тодішні часи, доза громадянської мужности і та непокійливість вдачі, що примушує битись головою об мур, аби не сидіти нишком, склавши руки. А це було значно краще, ніж за тодішньою українофільською звичкою “ходячому серцем замирати”»: розпач і квієтизм українофільства більш українській справі зашкодили, ніж поривчасте, але живе борсання Кониського» [120, с. 134–135]. Молоді ж безкомпромісність М. Драгоманова імпонувала куди більше. Навіть С. Єфремов поступування М. Драгоманова подобалося більше, ніж О. Кониського. Навіть дідич і землевласник Євген Чикаленко був не «кониськівцем», а «драгоманівцем» за політичними переконаннями.

О. Кониський заперечував величезний внесок М. Драгоманова в український визвольний рух, навіть відкидав його значення як визначної

людини науки. «Драгоманов у науці тямить якраз стільки ж, скільки й мій чобіт», – казав Олександр Якович, посилаючись на думку колишнього адепта М. Драгоманова Павла Житецького [120, с. 133]. Друковані відгуки М. Драгоманова про О. Кониського були так само гострі й перебільшено несправедливі. Велика індивідуальність часто не терпить поряд із собою такої ж дужої індивідуальності, яка є антиподом у поглядах і методах громадської праці.

Заручником взаємин О. Кониського – М. Драгоманова став Іван Франко. На нього для О. Кониського лягла раз і назавжди незатерта тінь соратника М. Драгоманова. Тому О. Кониський відкидав і таланти І. Франка, непоштиво відгукувався про моральність Івана Яковича, різко негативно ставився до нього як до людини, вказуючи на постійні Франкові хитання (а хитання ці були, і протягом усього життя, ніде правди діти). Зрештою, це зашкодило й загальноукраїнській справі, бо О. Кониський завжди різко був проти зайняття І. Франком кафедри у Львівському університеті, здобуття ним докторату, співробітництва в НТШ та його виданнях. О. Барвінський відмовився на політичному рівні домовлятися з поляками про підтримку кандидатури І. Франка. Це була позиція не лише самого О. Барвінського, вона в нього була спільна з О. Кониським. До М. Грушевського О. Кониський з приводу пропозиції майбутнього голови НТШ спертись у політичній діяльності на радикалів й І. Франка зокрема писав: «Знаєте мою думку про потребу опозиції – розумно-реальної, але ж з ким її робити? Чи не з Шумилом [Павликом] або з Рижим [Франком], з людьми, у котрих і на макове зерно нема щирости?» [57, с. 86]. Коли М. Грушевський просив поради О. Кониського з приводу кандидатури І. Франка на очолення лівої партійної сили, той відповідав: «Може б Рижий навзаводи побіг би до сего, але я єму ні в чому не йму віри. Сила фактів довела, що се людина цілком не моральна, завжди здатна зрадити, “предать и продать”, і ніколи, ніколи він ліпший не стане, бо така вже атмосфера навкруги» [57, с. 92].

Лише М. Грушевський зміг виправити цю несправедливість стосовно І. Франка – влаштуванням останнього на працю в НТШ посприяв більш енергійній участі Каменяра в науковій і культурній діяльності. Цікаво, що саме І. Франко, попри обопільний скепсис один до одного у 1880-х – 1890-х роках, написав про О. Кониського першу біографічну книжечку. І в цьому факті також можна побачити «руку» М. Грушевського, який у 1909 р. активно працював у львівській «Просвіті». М. Грушевський скоригував погляд І. Франка на значення М. Драгоманова в історії української політики під кутом зору критики його космополітизму та поцінування загальноросійських вартостей. Під впливом М. Грушевського відбулася й ревізія поглядів І. Франка на О. Кониського. В останньому Іван Якович бачив «не [той] авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов. Це був гарцівник рухливий і легкоуозброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх» [389].

Олександр Кониський був першим по-справжньому українським соборником. Його, поруч з П. Кулішем, М. Драгомановим і І. Нечуєм-Левицьким, називають серед головних культурних об'єднувачів підросійської і пiдавстрійської України [625]. Але саме О. Кониському належить основна заслуга в цьому поєднанні, бо він став головним речником ідеї «Галичина – український Премонт». Він стояв біля колиски формування в Галичині ембріонів спільної всеукраїнської культури: об'єднаної літературної мови, спільної художньої літератури, єдиної національної науки, синхронізованої суспільно-політичної діяльності на міжнародній арені. Михайло Грушевський писав: «Для нав'язання спільності між сими двома частинами України-Руси, роз'ятими кордонами, його діяльність була найбільша; а на зміцнення українського руху в Росії се мало превелике значення» [483, с. 28].

О. Кониський найбільше з усіх наддніпрянських українців зрозумів громадські переваги конституційного ладу Австро-Угорщини і прозорливо запропонував перенести всеукраїнську політичну діяльність на галицький

грунт. Політика «нової ери», промотором якої був з підросійського боку О. Кониський, була тією точкою біфуркації (точкою неповернення) (промова Ю. Романчука в Галицькому сеймі в 1890 р.) для України, яка остаточно розірвала з проросійським вектором української політики і почала відлік незалежного українського часу.

Першу поїздку до Галичини О. Кониський здійснив у 1866 р., а від 1884 р. їздить за Збруч уже щороку. За доносами москвофілів проти О. Кониського у 1885 р. розпочалася судова розправа, яка тяглася 16 місяців. У 1888–1889 рр. Олександр Якович на постійно перебирається до Львова, де редагує «Правду». О. Кониський для галичан був найпопулярнішим і найвідомішим наддніпрянцем, значення якого для відродження України порівнювали зі значенням Т. Шевченка.

Олександр Кониський став організатором національної української науки. До нього наші вчені лише вряди-годи дозволяли собі бути українськими науковцями, більшу частину життя присвячуючи себе великодержавним російській, польській, австрійській наукам. Навіть ідеологи українського руху, професори-історики М. Максимович та М. Костомаров були дуалістами: водночас українськими й російськими істориками. Не оминула ця доля навіть В. Антоновича, що писав свої наукові праці лише російською мовою. Вододіл між російською і українською науками, не будучи дипломованим науковцем, проклав саме О. Кониський. Власне, Олександр Якович і освіти повної середньої не мав, лише вчився у Ніжинській початковій школі (1844–1845), потім у Чернігівській гімназії, з якої у тринадцятирічному віці його відрахували за писання українських віршів. Але все ж мав рацію Марко Антонович, який долучає О. Кониського до київської академічної традиції. І не лише тому, що той мав стосунок до НТШ, а й тому, що став провідним істориком української літератури і першорядним шевченкознавцем [15, с. 181].

О. Кониський найбільше з інших діячів переймався проблемами української освіти. Був причетним ще до недільних шкіл. Сам читав історію в

п'яти недільних школах Полтави, одна з яких була вечірня для дорослих. Писав для цих шкіл підручники – «Українські прописи» та «Щотницю». Розуміючи значення української освіти, він був одним з найактивніших борців за національну школу, містячи в різних періодичних виданнях статті на цю тему. Зокрема, можна згадати його публікацію 1881 р. в російському журналі «Семья и школа». На початку 1880-х виходить друком і його підручник з граматики.

Перша «некоронована» українська академія наук – НТШ – була дітищем передусім О. Кониського. На НТШ він дав своїх 1000 руб. та ще й організував з Д. Пильчиковим збір 7 тисяч. 9 тисяч дала Є. Милорадович, 6 – М. Жученко. На ці гроші передусім було куплено у 1873 р. друкарню, що дало товариству змогу бути незалежним у друкарсько-видавничих справах. О. Кониський саме себе вважав головним фундатором НТШ, а до товариства ставився як до всеукраїнської інституції, до якої наддніпрянські українці мають абсолютно рівноправний стосунок. І перетворення НТШ з літературного на наукове товариство теж справа рук О. Кониського. Це він уперше подав думку реорганізувати НТШ у невідомій статті у «Правді» ще 1889 р. (II, с. 307–308). Про НТШ О. Кониський писав, що воно «завжди було мені незвичайно дорогим, як дорогий батьковому серцю найлюбіший син» [538]. Й у правдивості цих слів неможливо сумніватися. Для НТШ О. Кониський пожертвував свою бібліотеку й архів, заснував стипендію і заповів частину грошей. НТШ для О. Кониського – символ незалежної культури, першопочаток державного усамостійнення України.

О. Кониський протягом останніх шести років свого життя агітував, упрошував, закликав, присоромлював, нагадував про національну відповідальність, робив зауваження щодо мови, аби лише забезпечити видання НТШ автурою з Великої України та друкувати у «Записках» науково якісний продукт. На його заклик до «Записок» та інших періодичних видань товариства почали писати М. Дикарив, С. Єфремов, О. Лотоцький,

В. Доманицький. Уже нова генерація українських діячів відгукнулася на поклик О. Кониського до праці.

Окрема тема діяльності видатного громадянина – взаємини з М. Грушевським. Як правило, усі лаври обрання Михайла Сергійовича на кафедру української історії Львівського університету дістаються Володимирові Антоновичу, проте не менших зусиль до цього з громадського боку доклав передусім О. Кониський. Саме він перебував у постійному контакті з О. Барвінським і здійснював безпосередні перемовини між київською громадою і галицькими народовцями.

І М. Грушевського, і О. Барвінського О. Кониський вважав своїми духовними учнями (його семеро власних дітей українською справою зовсім не цікавилися і були типовими російськими обивателями). У листі до М. Дикарева щодо цього Олександр Якович писав: «Я не хвастаючись вкажу хоч на двох своїх годованців (звісно, – не освітою – годованців моїх духом, патріотизмом і простованням) – обох їх Ви відаєте: – се Барвінський і Грушівський: дай їм, Боже, здоров'я доброго, да віку довгого» [423, с. 382].

Як один з найпослідовніших творців культу Тараса Шевченка в обох частинах України О. Кониський одночасно став творцем культу й М. Грушевського, хоч той лише розпочинав науково-громадську працю і ніби такого культу ще зовсім не заслуговував. Саме О. Кониський прорік його значення для українського відродження. Назву його книжки «Т. Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» випадковою ніяк не назвеш. Про те, що Шевченко мав ще друге прізвище, зафіксоване в метриці, – Грушевський – мало хто знав і знає. Проте з цього збігу О. Кониський робив історіософську метафору. У М. Грушевському О. Кониський бачив продовжувача справи Т. Шевченка. Саме М. Грушевський, на думку його вчителя, мусив стати для українців Т. Шевченком ХХ ст. Так, власне, і сталося. Пророцтво О. Кониського збулося. 19 квітня 1894 р. з приводу вістки про обрання Грушевського професором університету у Львові О. Кониський писав М. Дикареву: «Порадійте нашій вельми важній новині: на кафедрі історії у

Львові – цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушівського. Особисто для мене – се невимовно велика радість! От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! Праця моя не погинула, і дожив таки я до сего сподіваного часу! Дождався плодів з того, що року 1889 посіяв!» [423, с. 375]. У травні того ж року О. Кониський знову вертається до цієї ж думки: «Факт оснований кафедри і настанова Грушівського професором єсть вінець нашої 30-літньої праці і перший ступінь, з якого почнеться нова історія нашої культури і науки» [423, с. 376].

М. Грушевський їхав до Галичини вірним прихильником політичної лінії О. Кониського – В. Антоновича, союзу наддніпрянських українців з народовцями під орудою О. Барвінського та поборення радикалів М. Драгоманова та його спільників – І. Франка й М. Павлика. Негативізм до політики М. Драгоманова в Західній Україні та до москвофільського космополітизму останнього М. Грушевський зберігав майже до передреволюційних часів. Він не лише плямував національний нігілізм М. Драгоманова, але навертав й Івана Франка до критики вчителя [439, с. 603–612]. Під впливом голови НТШ І. Франко став народовцем – націонал-демократом. Отже, щодо політичної спадщини М. Драгоманова Михайло Грушевський залишався вірним «кониськівцем», принаймні до 1914 р. На початку своєї львівської діяльності у 1894–1895 рр. М. Грушевський тримав лінію на союз з О. Барвінським, але реалії життя раз у раз підказували змінити лінію поведінки, зробити крок вліво, залучивши на свій бік рухливішу й активнішу молодь.

Болючі конфлікти М. Грушевського з О. Барвінським спричинили охолодження взаємин першого з О. Кониським. І знову ж таки мав слушність М. Антонович, коли писав, що некролог Олександра Яковича авторства М. Грушевського міг бути сердечнішим, коли б писався на п'ять років раніше [389, с. 60].

Крім М. Грушевського, О. Кониський залишив після себе низку інших визначних громадських діячів, зорганізованих спочатку у видавництві «Вік».

Його правою і лівою рукою в молодій громаді були О. Лотоцький і С. Єфремов, люди, безмежно віддані українській ідеї, що присвятили все життя національному відродженню українського народу. Цікаво, що кожен із цих «годованців» О. Кониського успадкував одну з іпостасей таланту свого вчителя. Сергій Єфремов став провідним публіцистом, головним речником громадського життя, «совістю нації» (данина О. Кониському – полум'яному публіцистові «Правди», «Зорі» та ін. журналів і газет). О. Лотоцький відомий як провідний очільник петербурзької української громади, «посол» України в російській столиці, посередник усіх видавничих проєктів, які проводив через цензуру, як ключова постать у скасуванні Емського указу 1876 р. (О. Кониський постійно воював з цим указом упродовж усього життя та боровся весь час із цензурними перепонами). Василь Доманицький продовжив справу О. Кониського у ділянці шевченкознавства і видав 1907 р. перший науково-критичний «Кобзар» Т. Шевченка, про що завжди мріяв О. Кониський. С. Єфремов теж продовжував шевченкознавчу працю вчителя, у середині 1920-х під його редакцією вийшли листування і щоденник Т. Шевченка. Сергій Олександрович мав стати головним редактором повного зібрання творів Т. Шевченка, яке заборонили більшовики – новітні чорносотенці-великодержавники ХХ століття. Володимир Дурдуківський став найвизначнішим педагогом, директором Першої української гімназії ім. Т. Шевченка на Наддніпрянщині, чим виконав заповіт О. Кониського про творення власної національної школи. Федір Матушевський став редактором першої щоденної газети Великої України «Рада», рупора української ідеї, який також свого часу мріяв створити О. Кониський.

Ще один гурт був близьким до О. Кониського – Братство тарасівців – перша самостійницька протопартія Наддніпрянської України: Микола Міхновський, Володимир Шемет, Віталій Боровик, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Мусій Кононенко, Євген Тимченко, Олександр Черняхівський, Іван Стешенко. Їх часто можна було здибати в гостинній оселі О. Кониського на Бібіковському бульварі. Парафрази думок

О. Кониського вчуваються у «Самостійній Україні» М. Міхновського, у полеміці Б. Грінченка (Вартового) з М. Драгомановим «Листи з Наддніпрянської України», в ідейному кредо тарасівців, друкованому у львівській «Правді» 1893 р.

Отже, на другому етапі українського національно-визвольного руху інтелектуальна еліта – яку переважно представляла різночинська інтелігенція – робить ставку на формування української національної ідеї, окремої від російської і польської. Ця еліта шукає спільника і союзника в особі галицьких народовців, робить ставку на соборність українських земель. Лідери Київської громади Володимир Антонович і Олександр Кониський готують кадри нової української інтелігенції. За їхніми розрахунками, ставка на еволюційний розвиток українського суспільства дасть реальні корисні плоди, більші ніж відкрите протистояння царському режимові.

РОЗДІЛ IV. ІДЕЇ АВТОНОМІЗМУ-ФЕДЕРАЛІЗМУ, ОКРЕМІШНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

4.1. Федералізм як шабель до окремішності. Вимушений федералізм кирило-мефодіївців та українофілів-громадівців

Інтелігенція стала носієм ідей окремішності, коли земельна аристократія задовільнилася перевагами, які їй надала метрополія за відмову від українського іредентизму. Вона найкраще відчула процес асиміляції народу, активне його прискорення на середину ХІХ ст. [141, с. 209]. Для зупинення винародовлення потрібні були думки, ідеї, теоретичні побудови, які б зуміли виокремити і обґрунтувати український інтерес над іншими національними інтересами панівних в Україні націй. Потрібним було формування нової ідеології модерної української нації; необхідними ідеї, які б мобілізували маси на організований спротив імперському тискові державних національних ідей. Ідеологія у своїй сутності є впорядкованим світоглядом певної суспільної групи, яка накидає його ширшому загалові через осіб або угруповання, що є «володарями думок» [609].

Ольгерд Бочковський слушно відзначав, що на долю інтелігенції «плебейських» народів припала каменярська праця [268, с. 93–94]. Вона взяла на себе функцію оберігача нації, носієм якої залишалося селянство. Мусила будити занедбаний і забутий народ, з якого ця інтелігенція вийшла. Окремі її представники зі здобуттям освіти, яку давав панівний етнос держави, переставали бути імперською інтелігенцією, залишившись серед етносу, пригнобленого політично й культурно. Ця група будителів формувалася в середовищі духовенства – верстви, що як духовна еліта працювала і жила серед народу. Далі кадри інтелектуалів черпалися серед наукової еліти, яку найняла для свого обслуговування панівна нація, але яка

добровільно вирішила обслуговувати своєю працею народ обійдений. Цими ділянками науки ставали передусім етнографія, мовознавство, археологія, історія, археографія.

Модерну націю вивела на світову арену демократія. Вона шукала опертя не на одиниці землевласників, а на широкі народні маси. Саме завдяки демократії поневолені народи могли суспільно розкріпачитись, культурно самовизначитися, стати на шлях самостійницьких змагань. Тому національні рухи ХІХ ст. орієнтувалися на революційну демократію, визнаючи її провідні засади: гасла волі, братерства, рівності [268, с. 93].

Для того щоб оберекти народ від розчинення в масі панівної імперської нації, необхідно було передусім самій інтелігенції, її передовим одиницям стати першими носіями модерного розуміння національної приналежності. Спинити асиміляцію могла лише інша, своя національна держава. Прообрази її конче потрібно було розшукати в історичному минулому свого народу. Позаяк тепер такої держави «неісторичні народи» не мали, до неї треба було прагнути, екстраполюючи уявне минуле на позитивне майбутнє. Прагнути Української держави могла лише людина, яка визнавала іншу від всеросійської інтелігенції національну самоідентифікацію. Новий інтелектуал мав ставати вже не політичним росіянином, а політичним українцем. Але одного такого проголошення виявиться недостатнім, якщо його не підтримає поступова суспільна думка. А вона була апріорі вороже налаштована до всякого замаху на цілісність великої держави. Тим більше, що культурна спільнота мала перед тим на фактичному матеріалі переконливо довести існування окремого українського суб'єкта історії. На це потрібні були певний час, тривалі зусилля науковців, які б давали аргументи про політичну окремішність України в минулому. Федералізм давав можливість людині як українського походження, так і росіянинові з етнічної російської території легше на психологічному рівні сприймати неповну, урізаного характеру окремішність.

Таке завдання вперше постало в організованому порядку перед кирило-мефодіївцями. Тріада лідерів Кирило-Мефодіївського братства Т. Шевченко, П. Куліш та М. Костомаров, на думку наступного покоління української еліти, уособлювала три основні верстви – три провідні ідеї, які лягли в основу національно-визвольного руху: Т. Шевченко – демос, П. Куліш – демократичне панство, М. Костомаров – інтелігентську верству [92, с. 147]. Вони ставили політичною метою будування великої слов'янської федерації, яка була б ширшою за кордони Російської імперії і включала обов'язково південних слов'ян, які перебували під османською владою. Отже, кирило-мефодіївці свідомо мислили категоріями всеслов'янськими, але не для того щоб поширити кордони Російської імперії і накинути владу Москви на всі слов'янські землі на сході від Оки й Десни, а для того, щоб зменшити централістський тиск Москви на Україну. В цьому була принципова різниця між слов'янофільством українським і офіційним російським слов'янофільством. Федерація поставала в текстах П. Куліша і М. Костомарова не стільки як взаємодоповнювальна складова ідеї монархічної влади російського царя та панівного російського етносу, а як конфронтаційна єдиновладдю і монополю пануванню народу, що зберіг свою державність і розвинув її до імперських меж. На їхню думку, це були два принципово відмінні ідеали суспільного устрою: федералізм усіх слов'ян протиставлявся централізму й великодержавності росіян [661, с. 241]. Це слід підкреслити, бо сучасні російські історики тлумачать федералістичні погляди М. Костомарова переважно в контексті новітнього прочитання імперської історії Росії. Зокрема, вони наголошують на нібито позитивному ставленні українського вченого до державного об'єднання «Великоросії і Малоросії» і що ця думка становить важливий внесок у розробку російської федералістичної концепції [693, с. 20, 24]. Недаремно зразками державних систем для наслідування кирило-мефодіївців були Сполучені Штати Америки та Швейцарія або у найгіршому випадку конституційна Франція. Г. Андрузький відзначав й окрему українську мету – відновлення

Гетьманщини, «коли можна, окремо (бажання таємне), якщо не можна – в Слов'янщині» [568, с. 40].

М. Костомаров і П. Куліш шукали в минулому ідеалів федерації. Період козаччини в цьому сенсі постачав багатий фактичний матеріал. Москва була не єдиною точкою опори для Хмельницького у війні з Польщею, іншими такими країнами були й Молдова, Трансільванія, Крим, Османська імперія й сама ж Польща. Причому спробу України будувати федеративні зв'язки з іншими державами М. Костомаров оцінював саме як бажання самостійності Б. Хмельницьким. Він писав: «*Незалежність України* (курсив наш. – І. Г.) у федеративному зв'язку з іншим політичним тілом залишалася лише ідеалом і Хмельницького, і після нього в долі всіх його співвітчизників, котрим дозволяв їхній розумовий кругозір мислити про політичний устрій їхньої батьківщини. Хмельницький робив спроби налагодити федеративний зв'язок то з Туреччиною, то з московською державою, то навіть з тією ж Польщею. Якби тільки ця Польща могла скільки-небудь змінитися» [540].

Як бачимо, федеративні зацікавлення кирило-мефодіївців зовсім не заперечували самостійницьких інтенцій. Навпаки, вони були частиною їхньої суспільної свідомості. Звісно, не всі братчики мали однакові пріоритети, всі з різною часткою переконаності ставилися до питань федералізму й самостійництва. Але всіх єднала одна спільна ідея – повернення до свого народу. Цей концепт «повернення» тягнув за собою другий обов'язковий посил – оволодіння мовою народу. Але не просто селянською розмовною мовою, – йшлося про окультурення її, піднесення до мови цивілізованих народів, до витворення на народній основі літературної мови, науки, красного письменства й культури в широкому сенсі. Причому і П. Куліш, і М. Костомаров – лідери братчиків – володіли українською мовою, за власним зізнанням, спочатку не дуже вправно. Навіть П. Куліш, що виростав і в напівпанському середовищі, і в селі, нею писав спершу досить слабко [141, с. 209]. Що не завадило йому зрештою стати найкращим знавцем і практичним користувачем української мови.

І все ж не мова, а політика поєднувала між собою П. Куліша і М. Костомарова. Під впливом козацького епосу, козацької лірики і особливо під впливом «Історії Русів» Псевдокониського П. Куліш писав: «Ми дивилися на себе як на “архирусских” (тобто надрусських, істинно руських. – *I. Г.*) людей, як на людей переважно руських; якщо ж і пов’язували своє теперішнє з минулими часами варяго-русськими, то – хоч як це дивно – відмовляли великоросам права претендувати на цю спадщину і піддавали їх, так би мовити, історичній анафемі під польською наличкою – москалі. З нашого боку це було нічим іншим, як повторенням того, що робили російські брати наші за даною ними нам через прикрих ляхів наличкою – хохли. Нам було любо тоді висловлювати племінний антагонізм ще грубішим словом. В анекдотичних бесідах ми називали єдинокровців естетичного Пушкіна кацапами, *alias* – кацапнею» [141, с. 209].

Микола Костомаров відзначав, що федеративна ідея була тією ниткою Аріадни, яка пояснювала все й пов’язувала, з’єднувала всі частини політичних організмів різних народів в єдину цілість, нову гармонію, що не потребувала вже ідеї централізованої влади монарха, одноосібної влади. «Взаємність слов’янських народів, – писав Микола Іванович, – в нашій уяві не обмежувалася вже сферою науки і поезії, але стала ввижатися в образах, в яких, як нам здавалось, вона повинна була втілитися для майбутньої історії. Поза нашою волею став нам уявлятися федеративний устрій як найщасливіший план суспільного життя слов’янських націй. Ми стали уявлять усі слов’янські народи з’єднаними між собою в федерацію, подібно до давніх грецьких республік або Сполучених штатів Північної Америки, з тим щоб усе перебувало в міцному зв’язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію» [89, с. 107–108]. Братчики задумувалися й про систему стримувальних противаг земель малих слов’янських народів великим націям – приміром, лужичан і росіян. Бо які можуть бути взаємна рівність і союзництво між малим і великим за кількістю і територією народом?.. Тому була думка територіально-адміністративно поєднувати

кілька етносів, щоб сумарно вони могли скласти кількісну протизагу росіянам у такій федерації. Єдина центральна влада передбачалася лише для здійснення зносин поза союзом земель, для керування військом і флотом, але автономія кожної частини мала забезпечувати повну незалежність та невтручання з боку союзних органів. Управління внутрішніх установ, судочинство і освіта мали здійснюватися всередині кожної частини, що складає федерацію, цілком самостійно.

Отже, кирило-мефодіївцям йшлося не стільки про єдину федеративну державу, скільки, за сучасними політологічними уявленнями, про конфедерацію держав. Це був план не стільки нової централізації території, скільки великої децентралізації Східної Європи за етнонаціональним принципом.

На початку своєї громадської діяльності М. Костомаров та П. Куліш були українськими націоналістами під впливом романтизму та юнацького захоплення великою справою відродження народу. Поступово, у часи зрілі та на схилку років, не знайшовши достатньої підтримки серед українського суспільства, вони повертаються в лоно політичних росіян, балансуєчи на грані двох національних самоідентифікацій: російської та української. Про цю метаморфозу сам П. Куліш написав так: «Розпочаті у Києві мої побачення з Костомаровим завершилися Москвою, ніби як втілення того, що ми визнали себе громадянами південної і північної Росії неподільно» [141, с. 228]. Для плекання культурних вартостей всього українського вони намагалися зацікавити українським питанням поступових росіян, вписати українське у всеросійське. П. Куліш на початку 1880-х намагався до балансу національних сил залучити й польську національну стихію. В цьому виборі йому присвічувала його історіософська візія національного зростання як поступу культури, а польська культурність для нього була неспівмірно вищою за російську.

Про думки П. Куліша щодо культури як рушія прогресу розповів у своїх споминах І. Нечуй-Левицький: «Одного разу в розмові зі мною він почав

проводити думку, що лише культура і культурність мають бути мірилами усього: і історії, і поезії, і життя». Проте це йому не вдалося провести з відповідною делікатністю, тактом і мудрістю у своїй філософсько-історичній творчості. «Куліш застосував це мірило й узявся “віяти цім заступом” і поезію Шевченка і історію України, Польщі і т. д... Як людина з високим вродженим естетичним відчуттям, він у зрілих літах відвернувся від простацької, демократичної козацької України, перед тим ним опоетизованої, і спрямував свої симпатії до аристократії: почав вихваляти польських магнатів, позичивших у Європи більше зовнішніх рис культури, ніж її змісту; почав підносити навіть московських бояр, цих невігласів, пихатих та найнесимпатичніших в історії людей. Узявши за мірило “свій власний” принцип культурності, Куліш... потім написав багато речей, з культурою нічого спільного не маючих і зовсім навіть некультурних» [146].

Українське як суто козацьке минуле сприймалося П. Кулішем після 1860-х років як надто ідеалізоване українськими вченими-патріотами, тим часом як усі народні повстання, на його тодішню думку, козацтво і гайдамацтво за сутністю своєю – безцільна й безідейна боротьба невігластва з культурою, нехай і чужорідною – польською передусім, що затримувало дальший громадянський розвиток самосвідомості в Україні, перемога грубих інстинктів, що переслідували корисливі цілі, а не загальне благо. Це потім продемонструвала козацька старшина, яка перетворилася на нових панів і закріпачила своїх сподвижників по боротьбі – рядове козацтво. Так переоповідав думки П. Куліша історик Микола Стороженко [614].

Отже, думка про цінність культури прийшла до П. Куліша після того, як він був політиком. На зміну політичній молодості прийшла культурна зрілість. Політика відійшла для П. Куліша на другий план тоді, коли він пересвідчився в неможливості швидкого здійснення політичних устремлінь українців до політичної окремішності. Перш ніж ставити цю вимогу на порядок денний, потрібно було здійснити прорив у царині культурного життя, довести цивілізаційну вартість українського перед польським і

російським. Пантелеймон Олександрович ніколи не випускав політичного з поля зору. Коли він на початку 1880-х років у Львові намагався налагодити українсько-польське порозуміння, відразу політичне вийшло в ньому на перший план. Але політичне він пропонував будувати через культурну просвіту мас, через побудову культурного фундаменту нації. У 1882 р. у «Хуторній поезії», звертаючись до української інтелігенції, він писав: «Усе те зле й лихе, що заподіяла нам колись нещаслива Ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось через політичну темряву, – через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не опиралась на єдину філософію, достойну свого імені, на філософію природовідання... Закон громадянського життя і розумового прямування кладемо в основу нашого проповідання української національної і духовної свободи» [545].

Про політичне культурництво П. Куліша слушно висловлювався наш глибокий культуролог і філософ Євген Маланюк. Він найліпше відчув, як культурництво Кулішеве відразу переходило у політичну площину. Є. Маланюк писав: «Куліш був культурник, як він сам себе слушно самовизначив. Лише культурництво його далеко не було аполітичним, а, навпаки, було культурництвом політично свідомим, – тим-то й проклинає його ворог донині та й проклинатиме надалі. І оця політичність Кулішевого культурництва являє найхарактеристичнішу й найціннішу рису “несамовитого Панька”, що робить з нього майже унікальну постать у галереї творців нашого пошевченківського культурно-історичного процесу ХІХ ст.» [552]. Про політичне розуміння поняття «українська нація» П. Кулішем свідчать і його слова. У 1864 р., коли ніби служив для русифікації Холмського краю, він казав про українців: «Ми становимо націю в розумінні етнографічному, але зовсім не політичному» [470].

Уся культурницька праця П. Куліша і була передусім спрямована у неозоре майбутнє на досягнення далекосяжних політичних планів. Ще на початку другого етапу визвольного руху – у час виходу на суспільну арену громадівського українофільства, у 1859 р. в листі до одного з небагатьох

спонсорів культурного українського руху серед дідичів Григорія Галагана, Пантелеймон Куліш писав: «Діло тільки що починається, і хоч які малознані наші почини, то *ідея нашої самостійності на полі думки і чуття може прийняти широкі розміри і увійти в саме життя* (виділення наше. – І. Г.)... Я вірю в будучність нашого краю і в неможливість стерти самосвідомість, що родиться у свіжих українських умах... Лише ми, прибиті довголітніми невдачами, утисками, напасливим лакомством сильних і авантюристів, сумніваємося в собі, не довіряємо ні своєму слову, ні своєму чуттю і віримо науці людей, що в нас не жили і нас не знають. Я з глибокою гіркістю і погордою дивлюся на сучасну українську громаду і успокоююсь душею тільки в будучих поколіннях, покликаних до самопізнання і до самодіяльності на своїй рідній землі» [92, с. 149].

Культурництво – це майже єдине, що лишалося інтелігенції за доби слабкого розвою національного руху. Неможливість через урядовий тиск ставити навіть незначні політичні завдання неминуче штовхала українських діячів у лоно політичного російства. Залишалося бути «никадимами» української праці, вдаватися до мімікрії, а частіше навіть відмовляти собі через самоцензуру у всяких сподіваннях на можливість будь-якого свого національного шляху. Одним з вислідів такої мімікрії була подвійна національна самоідентифікація людини. Українські інтелігенти переважно були всі політичними росіянами, сповідували офіційний російський патріотизм, лише деякий залишковий побутовий сентимент до села тримав зв'язок із власне українським.

Причому такий стан речей характеризував не лише широкий загал інтелігентських кіл, але й осіб, що були на чолі українського руху. Навіть Тараса Шевченка останні вважали частиною загальноросійської культурної спадщини. Так, приміром, один з ідеологів Київської громади на першому етапі її існування Олександр Кістяківський, коли цензор Рафальський (брат професора т. зв. німецької партії Шеффера) заборонив у 1883 р. друкувати в газеті «Зоря» статтю про Т. Шевченка, відзначив у щоденнику, що це є

проявом ненависті до всього «русского», «тим більше малоросійського» [123, с. 395]. Ще й у 1880-х – 1890-х роках переважною більшістю інтелектуалів малоросійське сприймалося частиною російського, а аж ніяк не особним культурно-історичним явищем.

Кінець «рутенству» й «малоросійству» в масовій свідомості настає лише на межі XIX–XX ст. Флагманом у процесі вироблення єдиної української свідомості, природно, була Галичина. Після Першої російської революції 1905–1907 рр. настала черга і підросійської України. Російські ліберали, як і раніше, намагалися у своїх взаєминах з українцями робити ставку на старий національний гермафродитизм українофільствующої інтелігенції на Наддніпрянщині. Лідери ж українства закликали російську еліту до зміни вектора оцінок, до позитивних перемовин з інтелігенцією української свідомості, бачити вже в нових політичних українцях ту силу, з якою треба домовлятися як з представниками народу. У 1909 р. М. Грушевський після перемовин з російським лібералом професором А. Погодіним, який то підтримував неполітичне українство, то шукав порозуміння з політичними українцями, писав у щоденнику: «Я сказав [А. Погодіну]... замість брати з становища Столипіна треба взяти з становища великоросійського суспільства: в його інтересах запобігти відчуженню моральному українців, яке сталося в Галичині між поляками і українцями, де *gente rutteni* вимерли без останка за одно покоління» [2, арк. 243].

Модерну націю будують люди, що сповідують європейські цінності, мають відповідний інтелектуальний багаж, вільні від зайвого марнославства, здатні найвищі цілі ставити вище за особисті інтереси. Українці людей такого типу мали зовсім небагато, навіть у другій половині XIX ст. Олександр Кістяківський писав про особливий «антоновичський» тип людини, який прийшов на зміну попередникам – кирило-мефодіївцям: М. Костомарову, П. Кулішу, В. Білозерському, К. Симонову (Номису); якщо останніх характеризував крайній індивідуалізм і бажання мати булаву, що наближало їх до психології гетьманів XVII ст., то Володимир Антонович належав до

покоління провідників нового типу, з політичним способом думання, яких у інших слов'янських народів тоді висунули схожі історичні обставини. О. Кістяківський писав, що «малоросійське плем'я не здатне створити яку-небудь особу політичну. Ми знаємо малоросійське плем'я під владою Польщі, знаємо під владою Росії, але про самобутнє його політичне існування історія нам не каже. Тим ганебнішими видаються переслідування, які застосовуються проти невинних українофілів» [122, с. 187–188].

Проте чи таким уже це українофільство було безневинним? Насправді сутність українського руху офіційний російський істеблішмент відчував на підсвідомому рівні цілком адекватно. Те, що громадська робота українофілів веде до окремішності політичної, він розумів однозначно. А про те, що київські громадівці ще з кінця 1850-х років мали самостійницькі устремління у своїй програмовій діяльності, згадував у своїй автобіографії Михайло Драгоманов. Він писав: «Вже року 1859 [українці] мали у Києві окремих національний гурток [500 православних душ в університеті]. Цей гурток... бажав самостійного становища української нації супроти польської і російської. Але деталі політичних і соціальних бажань українців тоді були дуже різні та навіть і не зовсім виразні. Серед тодішньої української молоді були мрії про заведення на Україні чого-небудь на зразок колишньої козацької республіки та про повстання селян, як то описано в поемі Шевченка..., але більшість не була такою радикальною й більше захоплювалася літературними і національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народну мову в школах. Особливої ворожечі до російського уряду не було, бо тоді він не забороняв українських публікацій, не заважав навчати по школах та церквах по-українському, і навіть ці гуртки були менш радикальні політично, ніж російські гуртки без спеціального українського кольору» [89, с. 118–119].

Ставлення до українофілів уряду і російського суспільства в Україні змінилося пізніше, в середині 1870-х років, коли після 1876 р. розпочато послідовні переслідування тих осіб, які мали українські симпатії, витиснення

таких людей з державних посад, заміну їх на лояльних до російської ідеї службовців, науковців і освітян.

Про цю тенденцію в 1884 р. О. Кістяківський заніс до щоденника такі рядки: «Дивовижно: до 1873 р. українофільство не збуджувало в Києві проти себе тої ненависті, яку воно нині збуджує. Навпаки: в університетському середовищі, навіть серед членів Ради, воно користувалося деяким навіть опікуванням. Доказом цьому служить те, що Рада захищала Драгоманова від нападок міністерства й наполягла на тому, щоб Драгоманов був затверджений [доцентом]. Вступ Антоновича в члени Ради й ординарних професорів те саме доводить: Антонович з доцентів прямо вибраний був в ординарні [професори]. З 1873 або 1874 р. обставини змінюються» [123, с. 460]. У міських виборах українофільська партія так само перемагала т. зв. німецьку (великодержавного спрямування) партію. Й українці мали вагу в рішеннях міського самоврядування. Кістяківський пов'язував це із заснуванням у 1873 р. Південно-Західного відділення географічного товариства. Збільшення українського впливу в київському суспільстві відчули представники офіційної політичної лінії в Києві, централісти: М. Бунге, М. Ренненкампф, В. Шульгін та ін. Вони відчули, що українці раптом можуть одержати повну перевагу в громадських справах і визначати культурно-політичну фізіономію «Південно-Західного краю», а тому перейшли в наступ і нацькували урядові петербурзькі кола на своїх потенційних ворогів. О. Кістяківський вважав помилкою радикальний тон середини 1870-х років у діяльності М. Драгоманова, який переміг його поміркованість 1860-х. Цим скористалися недоброзичливці українських сил, які, після від'їзду М. Драгоманова за кордон для розгортання безцензурної української преси, організували політичне цькування всього українофільського табору всередині Росії.

Київська громада 1860-х – 1870-х років уже більше нагадувала протопартійну організацію. Це вже й кількісно було не Кирило-Мефодіївське братство. Нова громада налічувала до 200-т симпатиків і діяла за певним

планом. Передусім, це було студентство київського університету. Молода генерація шістдесятників намагалася поєднати соціальні й національні завдання. М. Драгоманов і В. Антонович були визнаними володарями дум, лідерами цієї організації. О. Кістяківський вважав нову формацію, що прийшла на зміну братству, вузькою та винятковою структурою, яка своїм радикалізмом зацікавлювала лише молодих. Хоч і підшукано було вихід на київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова та серед спільників був банкір В. Рубінштейн – «людина досить сумнівних якостей з соціального погляду, банкір у душі, але людина, готова житися від демократії» [123, с. 107–108]. Така оцінка була спричинена, в першу чергу, особистою образою О. Кістяківського, що його «відштовхнули і він відштовхнувся» від Київської громади. Проте в міркуваннях цього обережного українофіла було багато слухних і вартих уваги моментів.

О. Кістяківський представляв поміркований табір. Він був проти нелегальних і заборонених владою методів боротьби за перемогу української ідеї. Він заперечував користь від соціалістичних методів боротьби, виступав проти радикального вирішення соціального питання в Україні, а отже, перерозподілу земельної власності. Для нього політичні вимоги – це гасла свободи особистості та конституція, досягнення тих буржуазних свобод, які мала Європа. Розв'язання національної проблеми для Олександра Федоровича, та й більшості поміркованих українофілів, не було головною вимогою. Його у першу чергу обходила соціальна тематика. О. Кістяківський писав: «Моє українофільство лише вдруге просякнута ідеєю соціального та побутового прогресу; їх же українофільство просотано мріями політичними про самобутність малоросійської нації... Вони живуть і подвигаються ідеями Драгоманова, більш радикальними й суто... українофільськими. Об ідеях Антоновича, дивно, я нічого сказати певного не можу... о подробицях ідеї малоросійської. Що вони в голові Антоновича дуже ясні і дуже визначені, це безсумнівно... У всякому разі, очевидно, вони більш радикальні, ніж це видима оболонка його натури, скромної, у якій відсутня всіляка різкість. Бо ж

він великий тактик, дипломат і людина собі на умі, так що його важко розкусити. Вихований у польському суспільстві, він великий майстер в тому середовищі, де діють таємно, непомітно. Навіть вчора, не дивлячись на те, що він говорив багато, він абсолютно не висловився з приводу своїх ідей докладно. Він казав про мораль, віротерпимість, стійкість переконань, і тільки» [123, с. 74]. О. Кістяківський підкреслив два магістральні напрями наддніпрянської політики: виявлену назовні політичну радикальність М. Драгоманова та сховану від стороннього ока, тиху культурницьку працю В. Антоновича.

Потайливість В. Антоновича була викликана обережністю, відчуттям, що за ним ведеться постійне спостереження, що його слова можуть бути донесені у відповідні органи таємної поліції, київським жандармам, які постійно збирали на нього компромат. Позиція Володимира Боніфатійовича була ближчою О. Кістяківському своєю статечністю і консерватизмом, але самого В. Антоновича він вважав людиною не менш у глибині душі революційною за самого М. Драгоманова.

О. Кістяківський, як людина далека від революційного крила українофілів, беззаперечно свідчив, що В. Антонович у національних питаннях був куди радикальніший за свої офіційні виступи і друковані праці. Але не меншою несподіванкою для сьогоднішніх наших уявлень про ті часи є погляди О. Кістяківського, надто революційні для нього як легаліста та центриста за переконаннями. У березні 1884 р. відбулася зустріч між лідерами Громади. На ній були присутні В. Антонович, Ф. Панченко, В. Науменко і П. Житецький. О. Кістяківський на ній заявив: «Я наполягаю, щоб українофільству дано було виключно практичний напрямок, місцевий, чужий драгомановським захопленням. Слід усі сили спрямувати для того, щоб народним самопізнанням перейнялися усі шари, всі класи суспільства. Прозелітизм українофільства має стати першим і виключним завданням. Драгоманов мріяв створити соціальне, радикальне українофільство. Я ж думаю про створення українофільства як *національної свідомості* (курсив

наш. – *I. Г.*). Українофілом має стати кожний житель Малоросії. Землевласник і домовласник, фабрикант і ремісник, купець і трактирник, священник і вчений, педагог і народний вчитель, орендар і поселенець – всі і кожний повинні бути свідомими українофілами... кожний, працюючи у своїй сфері... має бути націоналістом. Це так звана мала політика, на відміну від великої драгомановської політики» [123, с. 455]. Разом з тим цей націоналізм кожного О. Кістяківський пропонував будувати на ідеї спільності України з Росією. «Жодні спокуси ззовні, жодні утиски всередині не повинні відштовхувати нас від єдності, – закликав він, – з нашою спільною Вітчизною Росією. Ми маємо поділяти спільну нашу долю в цілковитому сподіванні, що Росія вийде рано чи пізно на іншу дорогу, шлях політичної свободи і широкого розвитку».

Фальшивість другого посилу О. Кістяківського завела Громаду на манівці цілковитого сервілізму з владою, пораженства й загасання в майбутнього й самого українського чуття. А сподівання на інший шлях Росії призвели до нової хвилі репресій і тотального нищення всього питомо українського, яке і можливим було лише за політичної окремішності. Професор Кістяківський не розумів абсурдності своєї тези: поєднання загальної українськості з державною єдністю з Росією. Як можна намагатися переконати всіх мешканців української землі, що вони не росіяни, а українці, якщо в політичному сенсі вони все ж мають залишатися росіянами? Таке становище вело до тієї ж таки вузькості мобілізаційної бази українського руху, що й «партійна» постава В. Антоновича та М. Драгоманова, скритикована самим О. Кістяківським. Водночас наполягання саме на цій політичній українсько-російській спільності на противагу позиції М. Драгоманова (хоч педалювався соціальний аспект) свідчило, що у ставленні до Росії М. Драгоманов та частина Київської громади займали радше самостійницькі позиції.

Опосередковано на такі висновки наштовхує цитата зі щоденника О. Кістяківського: «Вчора був у Антоновича: говорив з ним про наше кредо:

його і моє світоспоглядання суттєво відмінне. Я розходжуся з ним у найсуттєвіших пунктах» [123, с. 457].

Надалі формулою О. Кістяківського активно послуговувалися його послідовники – Володимир Науменко, Олександр Лазаревський, Іван Луцицький, які опинилися за межами активного українства доби визвольних змагань, на маргінесі історичного поступу України.

М. Драгоманов і В. Антонович, роблячи ставку на молодь і радикалізм, залишали в українському русі особистості, що ставили радикальніші завдання, високо підносили планку українських вимог перед російським урядом. Так, бідою драгоманівства була формула, що українця єднає лише соціалізм, що «реакція» (поняття консерватизму Драгоманов не визнавав) несумісна з українством. Негативною стороною його історіософії була соціальна виключність, що, як і будь-яка виключність, шкодить справі еволюції та поступу. В цьому сенсі В. Антонович проявив себе як діяч з набагато ширшим світоглядом, зумівши поєднати в собі і певний радикалізм М. Драгоманова, і центрим О. Кістяківського. Йому, на ділі, а не в теорії, був притаманний погляд, що українцем може бути не лише селянин, а й банкір.

Соціалізм сприймався людиною другої половини ХІХ ст. як варіант утопійної свідомості. Він був різновидом віри, далеким від реального і практичного застосування. Елемент заперечення всього іншого, відкидання традиції часто завдавав більше шкоди, ніж користі, його адептам. Тому до певної міри мав слушність О. Кістяківський, який писав: «Я переконаний в тому, що ідея соціалізму, якщо і здійсниться – а як їй не здійснитися, коли людство буде жити і розвиватися, а отже, не інакше як шляхом повільного поступу, не мечем і вогнем, а силою думки, переконань і моральних настанов» [122, с. 615].

Будучи народником і культурником за своїми переконаннями, О. Кістяківський заперечував революційні методи боротьби, радикалізм і лівий тоталітаризм. Він писав у 1879 р.: «Я прихильник народу сільського й

міських робітників. Я вірую міцно, що поступ, майбутній розвиток людства повинен здійснюватись на користь цих бідних, гноблених і пригнічених та знедолених класів. Але тільки не шляхом вогню, а дорогою найнапруженішої, найдовшої мозкової роботи. Невже радикали вважають, що кинджалом і насильством можна нав'язати людям альтруїстичні ідеали, втокмачити в голову людини думку про добро ближнього, нагайкою змусити її полюбити свого ближнього не на словах, як тепер, а на ділі? Якщо так, то вони мають простий шлях для праці в нинішніх урядах, як же ж вони ревно працюють над тим, щоб назавжди забити розум людський в суточки нині пануючих думок і переконань. Але все даремно. Думка людська простує нестримно» [122, с. 616–617].

Протягом усіх 1880-х, до своєї смерті у 1885 р., О. Кістяківський виношував ідею творення національної партії на широкій соціальній базі. У 1883 р. в розмові з К. Михальчуком, М. Старицьким та М. Лисенком Олександр Федорович: «доводив необхідність залишити радикалізм і звернутися до творення національної партії. Драгоманов стояв на тому, що українофільство має бути радикальне. Я стверджую, що українофільство має перш за все і бажаніше за все національною ідеєю. Слід... створити українофілів, тобто націоналістів. Слід створити *дух українського прозелітизму* (курсив наш. – *І. Г.*). Слід стремити до того, щоб українську ідею всотало все єство українофіла, аби кожний українофіл був радикал, що стосується натхнення й розробки українофільської чи національної ідеї. Тому українофіл може бути і попом, і землевласником, і купцем, і суддею, і чиновником, і поліціантом, і публіцистом, і соціалістом, і радикалом, і консерватором, і лібералом, і легітимістом, і буржуа» [123, с. 415–416].

Погляд О. Кістяківського напевно мав імпонувати В. Антоновичу. Якщо можемо говорити про досить високий радикалізм свідомості Володимира Боніфатійовича у 1860-х роках, коли його погляди були досить подібними до поглядів М. Драгоманова, то на середину 1885 р. він сам очолив помірковану течію громадівства, за ним пішла більшість громадівців. Принаймні бачимо в

його діяльності спроби залучити до українського руху всі симпатизуючі заможні елементи суспільства. Не випадковими для нас виглядають досить близькі родинні взаємини Антоновича і Кістяківського. Обидва були одружені з рідними сестрами, В. Антонович був хрещеним батьком сина Олександра Федоровича – Богдана. Більше того, саме цього Богдана Кістяківського В. Антонович розглядав як свого наступника у науково-громадській роботі, планував на заміщення кафедри Львівського університету. Тієї кафедри, яку зайняв зрештою найталановитіший його учень Михайло Грушевський.

4.2. Федералізм/самостійництво В. Антоновича та М. Драгоманова

Думки про самостійництво В. Антоновича Дмитро Дорошенко вважав непорозумінням – мовляв, В. Антоновича зле зрозуміли [224; 225, с. 128]. Звісно, такі погляди не вписувалися у провідну концепцію Д. Дорошенка, що В. Антонович як класичний народник мав бути лише федералістом-автономістом, а самостійником за стратегічною метою він бути не міг. Проте, якщо самостійництво і федералізм розглядати в контексті української суспільної ситуації, В. Антонович мав, напевно, бути самостійником, особливо коли врахувати його контакти з Галичиною, ініціювання політики «нової ери» та програмування тактики «галицького П'ємонту».

Народництво В. Антоновича за своєю суттю так само було явищем політичним, яке давало інтелігенції розуміння сутності духу української історії. А це розуміння створювало духовний бар'єр між українською, з одного боку, та російською і польською – з другого, національними ідеями. Ідеалізація селянина була потрібна, аби відрізнити духовно-емоційно українську інтелігенцію від двох сусідніх імперських потуг, виокремити конкретну територію, де та інтелігенція мала стати володарем думок широкого українського загалу. Про вплив лідерів народництва

В. Антоновича і М. Драгоманова на народівців Галичини, де, власне, і розпочався масовий процес продукування української інтелігенції, Ярослав Окуневський писав: «Ми стали супроти поляків, так сказати, негативістами, але своїх ідеалів, своєї позитивної програми ми не мали. Такими вийшли ми з гімназії. Що ми потім на університеті зрозуміли *духа нашої історії* (виділення наше. – *І. Г.*), тої невинної борби демоса проти шляхетсько-польського утиску й визиску – се завдячуємо ми, віденці, Остапові Терлецькому. Сей завзятий оклик, що нам, руським інтелігентам, нема іншого виходу й будучності, як злитись думкою і серцем з «мужицькими» інтересами... – сей одинокий оклик, що його горючим полум'ям кинув у Галичину Михайло Драгоманов, перетовкмачив і замістив у наші серця Остап Терлецький. Ми кинулися до читання нашої історії. Переходили ми в нашім розвитку і той період «обожання» всього мужицького. Не пошкодив він. Хоть у пізнішій життю ми тих ідеальних мужиків не знаходили, то се етнографічне «обожання», винесене нами з читання Чубинського, Антоновича і Драгоманова, охоронило не одного з нас від песимізму» [75, с. 510–511].

Михайло Драгоманов перший зацікавився, чому російські народники українського походження не виставляли у своїх програмах національного питання. У листі до нього А. Желябов у 1880 р. пояснював це таким чином: «Чи можна в програму найближчих домагань ставити такі, які *не мають ніде реальної опори* (виділення наше. – *І. Г.*), ні захисту, тільки багато запеклих ворогів? Де наші (українські. – *І. Г.*) фенії? Де наш Парнел?» [267, с. 121].

Після Другої світової війни Ісак Мазепа слушно зазначав, яким чином і сам М. Драгоманов міг проповідувати усамостійнення Україні від Росії тоді, коли українці ще не мали реального організованого і розгалуженого масового політичного життя. А той невеличкий гурт людей, що прокинувся до національного життя, намагався уникати відверто окресленої політики і поза своїми науковими кабінетами старався не мати безпосереднього громадського зв'язку із загалом [267, с. 136].

Але те, що М. Драгоманов ніде не пропагував самостійництва, а більше скептично оцінював його перспективу і критикував самостійників за національну вузькість і обмеженість, зовсім не означає, ніби Михайло Петрович був принциповим противником української самостійності. У «Листах на Наддніпрянщину» він, зокрема, з цього приводу писав: «Я ніколи не нападав на сепаратизм, бо не можу мати проти нього нічого принципового. В принципі не тільки всяка нація, чи плем'я, має право на особну державу, але навіть всяке село. Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що це порожні розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту... Ніякого політичного сепаратизму в російській Україні нема. Але я завжди був і є прихильником політичної автономії українців у формі автономії земської: громад, повітів і країн, в якій може виявитись і автономія національна» [267, с. 136]. З цієї фрази випливає, якби М. Драгоманов бачив серйозні сили, що стояли б за незалежність України, він би їх підтримав.

Натомість як практик М. Драгоманов розумів: федералізм – це те реальне гасло, що здатне як мобілізувати українців, так і не мати спротиву з боку прогресивно мислячих росіян. До федералізаційних концептів підштовхувало швейцарського вигнанця і дослідження світового фольклору в порівнянні з фольклором суто українським. «Досліджування пісень про боротьбу українців з турками, – писав Михайло Петрович, – поруч з такими ж самими піснями балканських народів, змусило мене вдуматися в т. зв. східне питання – а все гуртом приводило мене до гадки про потребу широкої постановки федерально-демократичного питання в усій Західній Європі» [89, с. 123].

Вільна спілка М. Драгоманова була, власне, конфедерацією земель, а не чистою федерацією. Єдиним мінусом з національного погляду було те, що розподіл земель за М. Драгомановим не в усьому відповідав ідеї національно-територіальної автономії. Мабуть, це так само був крок нашого мислителя в бік позитивного сприймання федералізму російської ліберальної думки, на

що М. Драгомановим було витрачено чимало часу у тривалому листуванні з низкою російських діячів демократичного спрямування. Проте у федеративних побудовах М. Драгоманова завжди проглядає ідея при федеруванні надійно відокремити українську територію. Його федералізм був, сказати б, протиставленського типу. При федералізуванні українська земля мала бути територією, самоврядно відокремленою від російської. Причому вибір федералізму-автономізму для М. Драгоманова був зумовлений неможливістю реально вирішити питання сепарації українських земель з меж Російської і Австрійської імперій. Оскільки ж значна більшість українськоетнічної території перебувала в межах Росії, М. Драгоманов виступав за федерацію на російській територіальній основі.

Соратник М. Драгоманова в Україні Володимир Мальований, член Одеської громади і вірний драгомановець, ратуючи за заснування драгомановських громад по всіх українських містах, стверджував: «Росія повинна бути перебудована на федеративних підставах з самостійних складових частин окремих націй» [154, с. 128–132]. Йому теж було притаманне самостійницьке бачення проблем державного буття України, але під тиском земців-централістів він змушений був піти на компроміс, поділяючи Росію не на національні території, а на області, згідно з географічно-економічними особливостями. Є. Чикаленко вважав, що саме проєкт В. Мальованого, якого він відвіз у Женеву до М. Драгоманова, ліг в основу концепції «Вільної спілки» останнього [154, с. 132].

У листі до В. Антоновича від 10 вересня 1885 р. Михайло Драгоманов так пояснював свій федералізм: «Я би сам обирав федерацію південно-західну північно-західній. Але що поробиш, якщо перша провалилася вже 1569 р., якщо не раніше? Ви тепер ніде у всьому західному слов'янстві не знайдете федералізму: навіть серби і хорвати ставляться один до одного гірше, ніж москалі і хохли... Наші справи ми маємо влаштовувати на ґрунті реальних інтересів, а на цьому ґрунті наразі немає слов'янства, а є шматок Польщі... і Росія. Ось тут і будемо або федералізуватися, або сепаруватися. Я

б зараз за сепаратизм, так же ж залишається федералізм (виділення наше. – *І. Г.*). ...Я ніде не бачу сили, яка б змогла втиснути [територію від Перемишля до Ставрополя] ні в Австрію, ні в Польщу, тому я за федералізм російський (у межах Російської імперії. – *І. Г.*). Тяжко його отримати, так на світі усе тяжко!» [91, с. 116–117].

М. Драгоманов і не відмовляв би українцям у праві на самостійність, якби за самостійністю стояли широкі загальнолюдські ідеали, загальнолюдські цінності, а не реакційний, на його думку, «національний дух». Це ріднило українських самостійників з такими ж, як він вважав, реакційними російськими слов'янофілами, які шукали свій особливий російський шлях, відмовляючись від загальноцивілізаційного поступу, не бажаючи жити за європейськими лекалами. Говорили про особливу російську душу, котру не виміряти «загальним аршином». «Український рух, – вважав М. Драгоманов, – міцний не тоді, коли він гониться за поверховим національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загальнолюдські інтереси демосу» [89, с. 131]. Схожі думки висловив він і в статті про подібні рухи в інших країнах [498].

У цьому моменті крилося і його розходження з київськими громадівцями, їхніми лідерами В. Антоновичем і О. Кониським зокрема. «Багато чого не подобалося мені у київських українофілів, – писав М. Драгоманов, – перше, уступчивість офіціальним колам й залицяння до консервативних кіл, – а у молоді навіть ворожнеча до “радикалів”, як тоді звали соціалістів; друге – величезна одсталість од європейських ідей наукових і політичних та претензія вирішати всі справи самим національним духом, як то робили московські слов'янофіли» [89, с. 129]. Поділяючи багато цілей київських громадівців, М. Драгоманов не погоджувався з принциповими реакційними, як він гадав, міркуваннями: нехтуванням поступовою російською літературою, більш розвинутою за українську щодо загальноєвропейських цінностей. Він знаходив більше інтелектуальної поживи в «Колоколе» О. Герцена і «Современнике» М. Некрасова та

М. Салтикова-Щедрина, ніж у рідній «Основі». Не сприймалася ним різкість супроти поляків, а думки щодо пошуку порозуміння з царським урядом йому здавалися не лише хибними, а й навіть образливими. За критику української загумінковості М. Драгоманов здобув налічку космополіта, яку сприймав за похвалу [89, с. 119].

Засадами української політики, вважав М. Драгоманов, мають бути тільки *раціоналізм* у культурі, *федералізм* у політиці, *демократизм* у соціальних питаннях. Через це й українську галицьку політику він не сприймав та критикував за реакційність, клерикалізм, бо адепти цієї політики повторювали лінію київських громадівців. Драгоманов не розрізняв український консерватизм народовців і консерватизм москвофілів. Між ними він ставив знак рівності. Обидві партії він кваліфікував як австро-рутенців клерикального гатунку. Усяку роботу з націоналізації греко-католицької церкви вважав неперспективною і навіть шкідливою. Натомість гадав, що штундизм може виконувати функцію української церкви як найбільш демократичний варіант церковного устрою. Український напрямок він сподівався ширити через молодих радикалів, прихильників своєї лінії І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького. Популяризувати цей напрямок збирався за допомогою поступової російської літератури, «яка своїм світським і демократичним характером підірве в Галичині клерикалізм і бюрократизм та наверне молодь до демосу, а як там демос український, то українська національна свідомість надійде сама по собі» [89, с. 127].

М. Драгоманов вважав, що, попри свою більш позитивну позицію стосовно Росії, – від якої він закликав не відокремлюватися, а автономізуватися, – він усе ж небезпечніший для російського централістського устрою, ніж відверті сепаратисти-самостійники. «Всі, хто мені дорікає за моє “русифільство”, – писав він В. Антоновичу, – на практиці роблять значно більші поступки російській державності, ніж я грішний (найбільше роблять їх пильчиківські сепаратисти). Різниця між нами та, що я визнаю і в теорії частину тих поступок, які інші роблять на практиці, і думаю,

що це логічніше... *перти проти рожна історії не можна* (курсив наш. – *I. Г.*); все, що приступно нам – спрямувати ближче у наш бік колесо історії, відшліфувати його і т. п., але не відхилити його назад, ні навіть в бік під кутом 90 градусів» [23, с. 32–33]. З іншого боку, сам М. Драгоманов «пер проти рожна історії», коли відмовляв у важливості традиційного чинника, народовської тактики в Галичині, позитиву українізації церкви, шукання порозуміння між демосом і заможними прошарками українського суспільства на ґрунті національного інтересу. Таку стратегію підказувала сама історія. Уся західноукраїнська інтелігенція мала коріння в духовному середовищі, яке у свою чергу готове було йти до демосу, вчити його грамоти й нести просвіту. Австрійська влада була зацікавлена в пошуку компромісу серед української еліти, то чому це не варто було використати? У середовищі т. зв. польського панства були вихідці з української шляхти, які теж мали зацікавлення служити народним інтересам у краї. Чому інтерес демосу неодмінно мав бути протилежним інтересу власників землі? До цих моментів привертала увагу М. Драгоманова і О. Барвінський, і О. Кониський, проте Михайло Петрович обрав безкомпромісну, доктринерську позицію, яка частково відіграла свою позитивну роль у виробленні нового напрямку суспільної думки, але водночас і чимало нашкодила національному рухові, розпорошуючи і так нечисленні його сили.

Можемо констатувати – Михайло Драгоманов був федералістом, до певної міри, з неволі, з вини неподоланих ситуативних обставин. У його федералізмі було закладено той самий сенс, що й у культурництві П. Куліша чи В. Антоновича. Потрібен був сприятливий час, щоб визріли умовини для висунення наступних завдань для українського руху. Потрібен був акліматизаційний час для накопичення сил, і такий час мусив настати, якщо не втратити все через безпідставність високої планки політичних вимог. Тому й стверджуємо, що, попри різницю у поглядах, М. Драгоманов був не антиподом В. Антоновича, а його спільником. Різниця лише тактика – мета залишалася спільною.

Соціалізм М. Драгоманова, при тому, що останній належав до нової генерації діячів, дуже багато в чому нагадував помірковані думки О. Кістяківського, бо не приймав революційного радикалізму, змовницького, кровожерно-руїнницького пафосу, був еволюційним і конституційно-легалістським. «Будучи соціалістом по своїх поглядах, – писав він, – (соціалістом західноєвропейської школи, але не російським нігілістом; ся остання назва, коли я стрічаю її по газетах в прикладанню до себе, страшенно ображає мене), переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки у певній ступневості й при високому розвитку мас, а тому й досягти його можна більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань» [89, с. 134–135]. Тактика соціалістів по обидва береги Збруча мала, на думку Драгоманова, бути різною. В Австрії була конституція, тому можна було творити соціалістичну партію, але не суто українську, а разом з польськими і єврейськими соціалістами. У Росії ж треба ще здобувати політичну волю, тому соціалістичні ідеї треба наразі поширювати науково-популярною літературою. Що ж до питання про національний соціалізм і незалежність, то українські соціалісти здобувати волю мусять не через сепарацію, а «тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії через федералізм» [89, с. 135].

Половинчастість історіософії та політичної думки М. Драгоманова в питанні самостійності й федералізму мала для національного руху свої негативні наслідки. Коли ті умови, яких не було в часи М. Драгоманова, визріли, і питання окремішності стали вимогою дня, за драгомановський федералізм почали чіпляться сили, що намагалися спинити процес повної політичної емансипації України. Серед них були як новітні українофіли початку ХХ ст., так і російські громадські діячі. Посилаючись на М. Драгоманова, вони шановним ім'ям класика національної думки намагалися «привести до тями» тих українців, які намірилися відокремлюватися в осібну державу. Новий розвій українського руху й поширення національної свідомості на початку ХХ ст. поставили руба питання окремішності культурно-політичної. Цього не встигли відчутити

українські інтелектуали за межами української етнічної території. Вони і далі дивилися на українську проблему крізь призму російського державного інтересу, а тому для себе відкрили нову актуальність федералістичної концепції М. Драгоманова уже в часи Першої російської революції. Кадети під тиском націонал-демократів українців почали визнавати українські вимоги лише у формах федерації – канонізованої класичними працями М. Драгоманова. Богдан Кістяківський, не без сприяння Євгена Чикаленка, почав видавати творчу спадщину Михайла Петровича. Причому погляд останнього він трактував як правильніший, на відміну від думки учасників тодішнього українського руху, який очолював М. Грушевський.

Про цей аспект небезпеки філософії М. Драгоманова М. Грушевський писав у листі до Є. Чикаленка: «З становища загальнішого прикрий сей телячий “восторг” від статті [Б.] Кістяковського, котрий пошив в “націоналісти” не тільки мене, а, здається, і взагалі новіше українство. На сім пункті драгоманівської формули українства, рекомендуємої Кістяковським, треба бути осторожнішими, я Вам казав, що ще російські ліберали будуть дуже товкти українців по голові “драгоманівським євангелієм”... Той кадильний дим, який напустили в поминальних статтях по Костомарову і Драгоманову, ті перекази похвал Котляревського і Василенка поглядам Драгоманова, перекази аргументів за обласну автономію... без всяких критичних острого – все се не заслуги зі сторони “Ради”. Читач “Ради” так мало свідомий програми сучасного українства і так слабкий в ній, що йому все треба уяснити історичну перспективу, навіть супроти найбільш поважних людей» [59, с. 106].

4.3. Ідеї федералізму і окремішності в консервативних колах українських діячів на зламі XIX/XX ст.

Національній сервілізм інтелігенції, що скупчилася у своїй культурно-громадській праці навколо земств головно Чернігівської і Полтавської

губерній, був викликаний зневірою у можливості будь-якої політичної діяльності в межах імперії Романових на засадах сповідування самостійницьких устремлінь. Опозиційність таких земців обмежувалася прагненням дарування царем загальнополітичних свобод особистості і мала виключно ліберальний характер. Такі діячі вважали появу самостійницької ідеології наслідком поліційного тиску російського уряду проти українофілів. Визначний діяч Чернігівського земства І. Петрункевич писав, що справжнім «творцем “самостійності” України був російський централізм, “трубый и нелепый”» [147, с. 88–89]. І. Петрункевич належав до переважної більшості нащадків козацької старшини, української лівобережної шляхти, які, здобувши вищу освіту в університетах імперії, усвідомлювали себе передусім громадянами великої Росії, підданими імператора, а вже потім особами «малоросійського» походження [147, с. 48].

Той-таки І. Петрункевич був цілковито переконаний, що між українофільством другої половини XIX ст. і самостійництвом початку XX ст. не було нічого спільного і головною причиною появи останнього були безглузді переслідування українофілів владою. Більшість підросійських українців з російською політичною свідомістю до самого 1917 р. бачили логіку національної асиміляції, а не нормальність національного відродження. Багато десятиліть пораженства і угодовства перед російською державою колись самостійної еліти, її погодження на статус загальноросійської еліти невблаганно перетворювали інтелігенцію колишньої Гетьманщини в добровільних носіїв російської ідеї. Ця верства добровільно наперед відмовлялася від усяких «нереалістичних мріянь». Для її представників відокремлення України в самостійну державу – це ідея пізнішого часу, плід кінця 1880-х – 1890-х років, періоду після В. Антоновича і М. Драгоманова. (І. Петрункевич писав, що з «усіх українофілів шістдесятих і сімдесятих років тільки один зрадив своїй країні й прийняв підданство австрійське, і це був Пантелеймон Олександрович Куліш» [147, с. 89]). І в такій візії є свій сенс. Вона свідчила про нову якість,

яку дала нова українська інтелігенція, що вийшла на арену громадського життя в останньому десятиріччі XIX ст.

I. Петрункевич наводить приклади гонінь влади проти українофілів. До найбезглуздіших він відносить заборону в селах і містах у публічних місцях співати народних пісень великими хорами. Поліційні урядники склали протоколи порушення громадського спокою [147, с. 89]. Але, з другого боку, влада мала підстави боятися народних хорів. У Прибалтиці Співочі товариства розпочинали масовий рух за національну окремішність. Маючи підозри стосовно українофілів, царська влада разом з тим надавала всіляку підтримку німецьким колоністам, охороняючи максимально їхню самостійність, мову й культуру та особливе самоврядування. Лише в Борзнянському повіті Чернігівської губернії було осаджено протягом останніх десятиліть XIX ст. шість німецьких колоній. І це на дуже щільно заселених територіях, серед селянства, яке було і так мало забезпечене орною землею [147, с. 90]. Якщо в часи Єлизавети Петрівни та Катерини II колоністів сербів і хорватів селили на землях між Гетьманщиною і Кримським ханством та територіях, контрольованих Запорозькою Січчю, то тепер національному розчиненню піддавалися серединні землі самої Гетьманщини.

На противагу численній армії стихійних федералістів з числа інтелігенції міст і містечок колишньої Гетьманщини, в головніших міських громадах підросійської України налічувався і незначний відсоток самостійників, які були неофіційними володарями дум, харизматиками, що на багато років наперед визначали шлях до державності для українців. В Одеській громаді такими діячами були Леонід Смоленський і Михайло Комаров, у Харківській і Полтавській – Дмитро Пильчиков, у Київській – Олександр Кониський. Євген Чикаленко, якому належать найцікавіші спомини про цих людей, згадував ще про І. Шиманова і М. Лободовського – двох харківських громадівців-самостійників. Перший «всю надію покладав на популярного тоді у всій Європі Бісмарка... розвивав ту думку, що німці не

потерплять дальшого зміцнення Росії і колись зорганізують коаліцію проти неї і розіб'ють цю величезну державу на її природні складові частини: Фінляндію, Прибалтику, Польщу, Україну і т. д. А до того часу нам треба сидіти смирно, тихо, і, в межах дозволеного, працювати над тим, щоб наш народ не зденаціоналізувався до краю» [154, с. 124–125].

Самостійники українофільського часу вважали головним завданням культурне самостійництво: плекання мови, літератури, усіх сторін культурного життя. Найвидатнішим з них був О. Кониський. Максим Славінський, що знав О. Кониського і перипетії боротьби драгоманівців і кониськівців, згадував: «Прихильники Кониського дістали назву “культурників”, а ті, що йшли за думками Драгоманова, стали зватися “політиками”. Ім'я Антоновича не було зв'язане ні з однією з цих груп, а стояло якось поза ними й над ними... Обидвом групам пощастило поставити в Галичині свої органи; “культурники” мали там “Правду”, а “політики” – “Народ”» [91, с. 222].

Насправді О. Кониський, як уже зазначалося, був не меншим політиком за М. Драгоманова. Просто його політика мала принципові заперечення лінії Михайла Петровича. Драгоманов залишав за дужками українства заможні верстви, Кониський на них, навпаки, будував свою акцію із творення культурної окремішності України від Росії. Олександр Якович великої ваги надавав традиції, тяглоті культурних процесів минулого часу. Він вірив у консерватизм і корисність для української справи сполонізованої української шляхти Галичини, духівництва греко-католицької церкви, й не чекав нічого доброго від польських лівих і галицьких москвофілів, революційних гуртків у підросійській Україні. О. Кониський будував нову наукову інституцію, в якій намагався об'єднати і лівих, і правих українців – Наукове товариство імені Шевченка. М. Драгоманов її відразу не сприйняв, бо творили її не радикали, а народовці. Партійний дух заважав Михайлові Петровичу гідно оцінити значення для України фактичної Української академії наук. Обидві крайності світоглядів О. Кониського і М. Драгоманова, злучаючись до купи,

утворювали б гнучкий світогляд української модерної нації. На практиці виходило цілком зворотне, обидва діячі розділили навпіл колись цілокупну Київську громаду, ставилися один до одного з цілковитою нетерпимістю. Доходило до особистісних інвектив, що мали курйозний характер.

Примирителем давніх супротивників став нащадок справи О. Кониського Михайло Грушевський.

Федералізм було обрано українськими інтелектуалами як ідеальний рецепт еволюційного здобуття національного визволення. Самостійницька ідеологія не залишала платформи для компромісної домовленості з чисельно багаторазово більшою російською інтелігенцією. Остання ідею незалежності України відкидала вже на підсвідомому рівні, відмовлялася після такого посилення від будь-якого подальшого діалогу зі «зрадниками єдиного руського» народу. А діалог українцям був потрібний, щоб мати можливість накопичувати свої сили, збільшувати кількісно свої культурні й громадські кадри.

Форумом для офіційного і публічного діалогу в часи Першої російської революції стала Державна дума. Українська фракція другої Державної думи подала таку відозву у справі свого ставлення до державної перебудови імперії: «Ми не лише не бачимо... якої-небудь зміни поглядів на права не великоруських народностей, – писали послы, що визнавали себе представниками українського народу у представницькому органі Росії, – але в близьких до неї [Думи] друкованих органах чуємо традиційні обвинувачення в політичному сепаратизмі, з чим погоджуються... і деякі з утворених вже в Думі політичних партій. Між тим політичне відокремлення від Росії якої-небудь з її безправних народностей і України зокрема для творення незалежної держави не може бути визнано нами ні зручним, ні бажаним... Не до створення нових держав постарому типу мають тепер прагнути пригнічені народності Росії, а до такої реорганізації... російської держави, при якій кожній народності була б цілком забезпечена свобода її самостійного розвитку і життя на її території» [144, с. 24]. Отже, федерація

необхідна для самостійного розвитку. Виходило, метою було якраз друге – самостійність, а тактично для цього вимагалось перше – федералізація Росії. Власне, українські інтелектуали говорили не стільки про федералізм для України, скільки про реорганізацію – федералізацію самої Росії.

Боязнь російської суспільної думки тяжіла над українцями і в часи революції 1917 р. Важелі всіх сторін політичного, економічного і культурного життя перебували в Україні в руках росіян. Український рух був під постійним дамокловим мечем російської громадської нетерпимості й ворожості до всякого «сепаратизму». А звідси і страх самих провідних кіл українства перед примарою цієї самостійності. Ісак Мазепа писав про психологічний стан проводу національного руху в Києві після березневих подій 1917 р.: «Українські провідники були того погляду, що негайне проголошення самостійності кинуло б Україну в нерівну боротьбу з Москвою й відразу поставило б ще слабкий український рух під небезпеку репресій з боку російської влади, що тоді ще міцно трималася на Україні. Цей погляд поділяли й ті українці, що вважали себе за непримиренних самостійників. Д. Антонович в своїх споминах пише про зустріч з провідником партії самостійників-соціалістів М. Міхновським на початку революції, коли була вже організована Українська Центральна Рада. Антонович вів розмову з Міхновським про тактику ЦР в національній справі. В розмові з Антоновичем Міхновський сказав, що він благає не підіймати в цей час питання про самостійну Україну, інакше, – казав він, – московське громадянство нас знищить без останку, бо ж боротьба з цими кадетами, – казав Міхновський, – тяжча, ніж була з царським урядом» [267, с. 163–164].

І це при тому, що Перша світова війна значно піднесла національну свідомість серед українського громадянства, й опірність до російського чинника значно виросла. О. Лотоцький згадував, як під час читання одного з рефератів про політичне становище українства Михайло Могилянський у Петербурзі висловив думку, що оскільки світові загрожує небезпека німецького імперіалізму, то українцям треба битися пліч-о-пліч з росіянами.

Слухачі, переважно студенти, рішуче запротестували і змусили Могилянського завершити промову і зійти з трибуни [145, с. 127].

Провідники національного руху робили ставку на еволюційне зростання українства, поступальне, крок за кроком, піднесення його кількісних і якісних показників. Одним з діячів інтелектуального ядра української суспільної думки був Петро Стебницький. На думку Олександра Лотоцького, Стебницький був одним з головних конструкторів у Петербурзі ідеї краєвої автономії для України – осягнення вищих щаблів громадського та державного устрою шляхом еволюційного розвитку автономістських засад [144, с. 36]. Він стверджував, що потрібен був певний акліматизаційний період для поступового звикання до ідеї українського усамостійнення, для копіткої праці з представниками російського істеблішменту, депутатами Думи, політиками і культурними діячами, які б починали спокійно сприймати прагнення українців до незалежності і ретранслявали ці думки російському громадянству. Але історія цього часу не дала. І весь тривалий період організованої праці з кадетами виявився марним. Вибухнула революція 1917 р. і порушила точно й логічно укладені плани майбутніх національних досягнень. Нові обставини викликали непевність і породжували песимістичні настрої.

Ідея Росії як не суцільного цілого, а імперії народів, де кожен народ має користуватись належним політичним і національним правом на власне життя, проходила через діяльність одного з трьох лідерів петербурзької української громади – Максима Славінського. Така засада була вироблена всім загалом, що стояв на ґрунті лояльності до російської держави [145, с. 53–54].

Правий табір російської суспільної думки, виразником якого була, зокрема, й газета «Новое время», не вірив у щирість українських діячів-лоялістів. Для них вони все одно, попри численні публічні заперечення, залишалися сепаратистами. Провідний публіцист «Нового времени» Меншиков писав, що всі малороси в глибині душі ненавидять великоросів,

великоросов, називаючи їх «кацапами», «москалями», а до своєї «неньки України» ставляться «с благоговенієм». У всіх малоросів усередині сидить «мазепинець», і небезпечно їхню увагу звертати на суміжну державу [125, с. 324] (малася на увазі Австро-Угорщина з конституційними правами там для української людності). На таку небезпеку вказував у своїх статтях у «Літературно-науковому віснику» і Михайло Грушевський.

Поміркована націонал-демократична частина проводу українського руху, що гуртувалася навколо УРДП та ТУП, попри орієнтацію на ліві ідеї та демократичні традиції, замислювалася і над проблемами охоплення й правого прошарку людності. Консервативна частина симпатиків української справи сама шукала виходів на провідників українства. У листі до М. Грушевського в 1907 р. Іван Джиджора писав, що «пани і підпанки дуже невдоволені “Радою”, котра, на їх думку, стала підпирати тільки “толоту”, а не тих, котрі, дякуючи свому матеріальному положенню, тільки одні можуть піддержувати українську культуру, науку і т. д., а через напрямок “Ради” не хочять розв’язувати своїх “кошельків”» [58, с. 72–73]. Статечні громадяни мали бажання закласти свій часопис і готові були не пошкодувати на нього грошей. Але не було кому його очолити. Редакторство пропонувалося Михайлові Грушевському, проте він вважав за краще редагувати ліву селянську газету «Село». Ці перемовини з націонал-демократами проводили Сергій Шелухин [58, с. 302] – «український чорносотенець», тоді управитель Музею В. Тарновського, від імені свого дядька Якова Григоровича Демченка. Ідея такої газети з’являлася і в пізніші часи, 1912 р., але так і не була втілена – не в останню чергу через небажання націонал-демократів «замазатися» у співпраці з «реакціонерами». А самі ті «реакціонери» потягнути справу редагування, пошуку автури, дотримання належного журналістського рівня видання не могли. Про потребу української монархічної газети писав і сам Я. Демченко до С. Шелухина 5 січня 1912 р.: «Велика потреба нам видавати монархичеську (праву) газету, хоть недільну, по-українськи і по-руськи, а то

українським консерваторам нікуди притулитися, а таких, певно, буде більше, як демократів» [14].

Визначні українські діячі, коли відчували можливість одержання певних дивідендів для культурно-національної праці, часом не гидували вступати у відверто праві великодержавні партії, та ще й такі, які негативно ставилися до українського руху. Так, Дмитро Яворницький у Катеринославі офіційно рахувався в октябристах, завдяки чому вдалося зберегти від закриття катеринославську «Просвіту». Його навіть виставляли від октябристів на вибори у III і IV Державні думи. А все тому, що Дмитро Іванович приятелював з колишнім полтавським губернатором князем Урусовим, предводителем дворянства Катеринославської губернії. Він переконав того, що «Просвіти» не лише не шкідливі, а навіть корисні, бо відбивають селян від аграрних розрухів» [125, с. 281].

Насправді найчільніші націонал-демократи були за суттю переконань цілком визначеними консерваторами. Таким був, приміром, і Петро Стебницький. Він зі страхом спостерігав, як на Україну насувається руїна революції, і ще в червні 1917 р. застерігав свого однодумця Євгена Чикаленка від максималізму проводу УЦР, у тому числі Михайла Грушевського. П. Стебницький писав: «Київський максималізм мені теж не по душі, та не так максималізм, як просто політична сліпота і зарозумілість. Обгорнувся професор якимись безграмотними земляками, які розсилають за його підписом недотепні універсали. Далеко цікавіша та частина нашого руху, яка виявляється в війську та селянстві, але й з неї без розумного керування політично вихованих людей буде лише хаос» [92, с. 492]. Загальнодемократичні віяння українська революція випозичала в росіян, нехтуючи традицією козацько-селянського самоврядування, що мало ледь чи не півтисячолітню історію. Не розумілося значення власного війська – охоронця державності, за своєю суттю також консервативної сили, яка питання державного порядку ставила в підпорядкування збройній силі.

Українська революція черпала приклади для своєї діяльності ззовні, на російських зразках соціалізму в його радикальній формі, бо місцева інтелігенція не була вихована на власному ґрунті. Та й, власне, цієї інтелігенції Україна на початок революції 1917 р. не мала. Ісак Мазепа у своїй книзі наводить цікаву розмову з двома американцями, представниками комісії Антанти, з доручення уряду УНР на станції Броди. Почувши песимістичні міркування І. Мазепа з приводу ймовірної військової поразки України у визвольній війні, американці запитали про наявність людського потенціалу і кількість інтелігенції. Дізнавшись, що українців на території УНР є близько 35-ти мільйонів, вони зауважили, що інтелігенції на таку кількість, і то національно свідомої, власне української, має бути мінімум 350 тисяч. На це Мазепа відповів, що Україна на той момент не мала і 10% необхідної кількості [268, с. 155].

Проблеми інтелектуального функціонування ідей федералізму і самостійності з новою силою виявили себе в післяреволюційний час, у 1920-ті роки. Неминучість політичної окремішності було переконливо розкрито в низці праць теоретичного характеру, історичних досліджень, публіцистиці та мемуарах проводу національно-визвольного руху в еміграції та в Західній Україні. Мали вони своє поширення і на червоній підросійській Україні – в УРСР. Проте могло це тривати недовго, лише близько 10-ти років. На початку 1930-х, коли зміцніла і на повну силу почала функціонувати тоталітарно-деспотична модель комуністичної держави, усяке вільнодумство і варіативність розвитку були придушені тотальними репресіями. Але це тема іншої розмови.

Отже, у четвертому розділі розглянуто ставлення до проблеми федералізму і самостійництва визначних представників інтелектуальної думки другої половини ХІХ століття. У 1860-х – 1870-х роках серед діячів Київської громади переважав дуалізм. Українські діячі залишалися російськими державниками, а українську справу розглядали як частину всеросійського визвольного руху. Тому в поглядах на майбутній устрій

держави переважав федералізм. Разом з тим В. Антонович і О. Кониський були фактичними самостійниками. Якби не бажання політичної окремішності, вони б не обрали курс на перетворення Галичини в «український П'ємонт». Драгоманов, заважаючи з російськими лібералами й опозиціонерами, ширив думку про федеративне переоблаштування Російської імперії. Зasadничо ж він не був противником української самостійності.

РОЗДІЛ V. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОНСЕРВАТИВНИЙ НАПРЯМ: Є. ЧИКАЛЕНКО І В. ЛЕОНТОВИЧ

5.1. Культурництво і політичний чин Старої громади. М. Грушевський як каталізатор української емансипації в Галичині і Наддніпрянщині

На похороні В. Антоновича в березні 1908 р. М. Грушевський виголосив промову, в якій влучно порівняв двох лідерів українського руху Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. М. Драгоманова та ідеолога українофільства. Він підкреслив, що будучи антитезами між собою, М. Драгоманов став речником радикалізації українського руху, його політизації; натомість В. Антонович підводив під нього фундамент національно-культурної праці [26, с. 385–395]. Дві антитези, злучаючись, творили синтезу національно-визвольного поступу.

На відміну від М. Драгоманова, якого Стара громада на свій рахунок висилала до Європи, щоб він там ширив відомості у світі про український рух і розвивав ідею про прагнення України відокремитись від Росії, В. Антонович залишався в Києві і цю справу робив не помітними ззовні засобами історичної науки. Національний мотив мав для останнього і його ідейного спільника – автора гімну «Боже великий, єдиний...» – превалювати над соціальним. В. Антонович і О. Кониський, попри те, що були народниками, робили ставку на весь спектр зацікавлених у вирішенні національної проблеми. Вони намагалися притягнути до української справи заможні верстви суспільства. Стара громада у фінансовому сенсі спиралася на українських дідачів і підприємців: банкірів Рубінштейна й Ігнатовича, дідачів Г. Галагана, Є. Милорадович (Скоропадську), родину підприємців Симиренків. Погляд ідеологів київської Старої громади був близький до європейського розуміння поняття «нація» як сукупності всіх соціальних

прошарків суспільства – від селянства і робітництва до землевласників і підприємців, які визнають свою приналежність до однієї національної спільноти.

І старогромадівці, і галицькі народовці були прихильниками концепції органічної праці, яку свого часу взяли на озброєння польські консерватори, відмовившись від непродуктивних збройних повстань. «Станьчики» зробили ставку на накопичення культурних, матеріальних сил у суспільстві, ідейну підготовку всіх верств до сприйняття польської окремішності. Ідею української органічної праці пропагував у Галичині Олександр Барвінський.

У Галичині народовці стали першою політичною партією, про що говоритиметься нижче. В Україні Наддніпрянській внаслідок деспотичних заборон влади громадівці могли займатися лише національно-культурницькою працею. Вони здійснювали кілька всеукраїнських проєктів:

1. Видання фольклорних творів, присвячених історичним подіям (редакторами «Исторических песен малорусского народа» стали два провідники київської Старої громади В. Антонович і М. Драгоманов) [35; 36]. Збиралися й інші етнографічно-фольклорні матеріали. М. Драгоманов в еміграції видав ще продовження історичних пісень – «Політичні пісні українського народу» [86]. Уже наприкінці 1920-х років М. Грушевський як продовжувач справи громадівців XIX ст. утворив у межах Історичної секції ВУАН Комісію історичної пісенності, яка під керівництвом його доньки Катерини Грушевської видала два томи «Українських дум» [98; 99] (другий том так і не потрапив до читачів і був знищений більшовицькою цензурою).

2. Збір матеріалів для історико-географічного словника населених місць України (керував В. Антонович). Подібний словник ще перед революцією видали поляки в багатьох томах. Українці брали з них приклад. Поляки включали до свого історико-географічного словника й усю Галичину та Правобережну Україну на підставах існування «історичної Польщі» (територія Польщі визначалася у межах, які були до першого розподілу Польщі 1772 р.). Робота над ним плавно перейшла у 1920-ті роки, коли в

межах ВУАН було утворено історично-географічну комісію на чолі з директором з правами академіка. Цією працею керував брат М. Грушевського Олександр Сергійович. Вийшло три томи окремого періодичного видання комісії [37], було зібрано погонні метри карток. Більшість із них було знищено руйнівниками здобутків українізації у 1930-ті.

3. Збір матеріалів для біографічного словника діячів української землі на кшталт польського біографічного словника. Цю роботу здійснювали «словаристи», студенти-українофіли київського університету, теж під керівництвом професора В. Антоновича. Інформація збиралася в картотеку. Закінчити її до 1917 р. не встигли. Матеріали під першими літерами збиралися видати у Львові як видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Проте картотека застаріла і видати її навіть як матеріал так і не вдалося. Після визвольних змагань справу продовжив академік Сергій Єфремов. Він очолив окрему комісію зі складання аналогічного словника. Перший том його було навіть віддано до друкарні, але й тут комуністична цензура зупинила роботу. І перший том на літеру «А» так і не вийшов у світ.

4. Визначний бібліограф М. Комаров – член керівництва громадівського руху в Одесі – самотужки провадив роботу зі збору бібліографічного матеріалу про репертуар української книжки від 1798 р. (виходу у світ «Енеїди»). Його покажчики виходили неперіодичними виданнями [685; 686; 687]. У 1920-ті роки бібліографи Всеукраїнської бібліотеки провадили далі збір матеріалу з цієї проблеми, проте й цей проект спіткала доля всіх інших українських проектів, започаткованих ще у 1860-х – 1870 роках.

5. Єдиним здійсненим проектом став знаменитий чотиритомний тлумачний словник української мови, відомий як словник Б. Грінченка [689]. Він з'явився друком у часи Першої російської революції в 1907 р. Роботу над ним курирувала Стара громада, спочатку під керівництвом В. Антоновича і П. Житецького. Згодом вона перейшла у відання останнього голови Старої громади відомого літературознавця Володимира Науменка. Він мав здійснити остаточну редакцію цього проекту, але, через затягування часу, на

початку ХХ ст. цю працю було передоручено Борисові Грінченку й успішно ним виконано. У роботі над словником живої української мови брав участь і ще один визначний мовознавець старогромадівець Євген Тимченко. Він також збирав матеріал для словника історичної української мови. Окремі зошити словника з'являлися у 1920-х – 1930 роках [314; 315]. І цей проект накрила хвиля репресій, а сам Є. Тимченко був заарештований комуністичними каральними органами.

6. Стара громада до кінця 1880-х років контролювала і проект видання Археографічною комісією в Києві історичних архівних джерел. Вони виходили в серії «Архив Юго-Западной России» (вийшло 35 томів цієї фундаментальної серії), яка задумувалася її творцями як монументальний компендіум основних джерел з минулого українського народу за тисячу років його існування. Керував проектом головний редактор комісії Володимир Антонович. У 1890-х роках його місце зайняли історики, які стояли на централістичних позиціях, – М. Довнар-Запольський і В. Іконников. У цей період праця над томами значно сповільнилася. А центр української археографічної діяльності перемістився до Львова в Археографічну комісію НТШ.

Як бачимо, Стара громада і її послідовники розраховували більше ніж на півстоліття проекти, які мали дати культурні підстави відродження новітньої України: мовну, народнописенну, історично-географічну та історико-біографічну підоснову для існування української нації ХХ ст. Це добре розуміли противники української культурної окремішності. Російський імперіалізм у червоному забарвленні ліквідував здобутки питомої української науки. Якби не brutальне і повсюдне знищення української гуманітаристики наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., україністика ще в середині ХХ ст. могла встати врівень з тогочасною європейською і світовою наукою, здійснивши всі ці проекти.

Досі ми не маємо більшості з запланованих енциклопедій. Частково ці прогалини намагалася ліквідувати «Енциклопедія українознавства»,

«Українська загальна енциклопедія», «УРЕ», а сьогодні «Українська історична енциклопедія» та «Енциклопедія сучасної України».

Цей проект здійснювався за сприяння науковців Західної України. І. О. Левицький працював над галицькою українською енциклопедією. Фольклорні дослідження збирали галицькі етнографи. Естафету напівпідпільної праці Старої громади підхопило 1893 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові.

Завданням Старої громади було оборонити наукові постулати, що засвідчували право української нації на свою окремішність. У зв'язку з цим українці вели тривалу полеміку з російськими науковцями, які відстоювали тези про єдиний «русский» народ і шукали наукових аргументів для підтвердження цієї тези. Друкованим науковим органом Старої громади був історично-літературний журнал «Киевская старина» – трибуна для науково-політичної полеміки з прихильниками централістичної Росії та історичної Польщі.

Саме діячі Старої громади вели відому полеміку між «південцями» і «північанами» стосовно національної належності культурної (а отже, і політичної) спадщини Київської Русі – України-Руси. Росіяни намагалися ствердити, що культуру князівського часу творили етнічні росіяни, які в IX–XIII ст. нібито жили в Києві і Середній Наддніпрянщині, але після татаро-монгольської навали змушені були переселитися на Північ, де дали початок державності й культурі Московського князівства – пізнішому Московському царству – Російській імперії. Відома погодінська теорія була аргументовано заперечена М. Максимовичем та іншими українськими істориками. Про мовні аспекти проблеми – якою мовою говорили давні кияни – сперечалися з російського боку академік О. Соболевський, з українського – видатні мовознавці П. Житецький і А. Кримський. Власне, вони ствердили факт мовної (а отже, і етнічної) диференціації українців і росіян ще в киеворуські часи. Українські вчені продемонстрували, що церковно-слов'янська мова була мовою писемності, офіційною мовою для всього східнослов'янського

світу, так само як латинь для всього писемного світу Західної і Центральної Європи. Розмовною ж мовою були прадавні варіанти російської і української мов, елементи яких подибуємо в писемних джерелах XI–XIII ст. Не існувало єдиної слов'янської (читай російської) мови, як і не було єдиної давньоруської народності, про що твердили московські науковці.

З другого боку, старогромадівці вступали в полеміку з польською стороною, заперечуючи міф про польське культуртрегерство на українських землях. На згадку приходять одразу статті В. Антоновича – відповіді З. Фішу та Т. Корзону на закиди українцям у відвічній нецивілізованості. А також його знаменита відповідь Г. Сенкевичу на роман останнього «*Ogniem i mieczem*» [22, с. 106–135; 386].

Стара громада творила новий міф української нації, працюючи над культивуванням спільної колективної пам'яті українського народу. Для цього нелегально Ф. Вовк був відправлений до Праги, де у 1876 р. видав на кошти громадян перший позацензурний «Кобзар» Тараса Шевченка. Саме Стара громада почала впроваджувати в масову свідомість культ Великого Кобзаря. Для цього Стара громада в особі В. Науменка закріпила за собою у довічну власність могилу Тараса Шевченка під Каневом. Сама могила з цього часу стає Меккою для формування свідомого українства, місцем паломництва всіх, хто вважає себе українцем. Не випадково саме на ній дало клятву служити відродженню України перше напівполітичне утворення, що ставило за мету добиватися незалежності – «Братство тарасівців». Стара громада почала замовляти щорічні панахиди 9-го березня у Софійському соборі, організовувала проведення щорічних шевченківських свят у публічних закладах різних міст і сіл України. Ідеолог Старої громади Олександр Кониський написав першу докладну біографію поета («Біблію нового заповіту» для українця) [252].

Стара громада видала повне зібрання творів – тритомник Михайла Максимовича [67; 68; 69] – науковця, що заклав фундамент історично-етнографічного українства. Члени громади намагалися створити і газетний

рупор своєї діяльності, придбали російськомовну газету «Киевский телеграф», але поліційні нагінки змусили відмовитися від цього проекту і наступна українська (вже україномовна) газета з'явилася лише через тридцять років у Києві (1906).

Стара громада намагалася створити подобу української Академії наук у вигляді Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Номінальним головою був київський генерал-губернатор М. Дондуков-Корсаков, а фактичним – член Старої громади, визначний етнограф і громадський діяч, автор гімну «Ще не вмерла Україна» Павло Чубинський. Проте і ця інституція проіснувала лише між 1873–1876 рр. і була ліквідована в часи Емського указу 1876 р.

Наскільки було можливо, Громада брала участь і в політичному житті. Так, саме вона зініціювала перетворення Галичини в «український П'ємонт» – інкубатор, де за конституційної Австро-Угорщини мала культивуватися спільна українська література й наука, яку в часи падіння заборон було перенесено і на підросійський ґрунт. Твердження історіографії радянського періоду, націоналістичних публіцистів про виняткове культурництво Старої громади не має під собою підстав.

Треба визнати, що лідери Старої громади при всій своїй культурницькій праці були водночас і політиками та, наскільки це дозволяли обставини, ангажувалися в політику. О. Кониський у другій половині 1880-х переїжджав у Галичину, де редагував головний суспільно-політичний орган народовців журнал «Правда». В. Антонович брав участь у переговорах про очолення кафедри української історії у Львівському університеті. Напівлегально і Кониський, і Антонович домовлялися з представниками польського політичного консервативного проводу в Галичині про підтримку політики народовців і налагодження польсько-українського політичного співробітництва. Фактично В. Антонович поруч з О. Барвінським і Ю. Романчуком був діючим політиком у впровадженні в життя політики «нової ери».

У другу річницю смерті В. Антоновича М. Грушевський, його учень, відзначав, що лише з 1891 р. Антонович став чистим культурником і археологом, а до того часу досить активно ангажувався у всеукраїнську політику по обох берегах Збруча [27, с. 301–302].

В. Антоновича і О. Кониського не слід плутати з пізнішими керівниками Старої громади, які прийшли їм на зміну в 1890-х роках, коли один і другий формально вже не вважали себе членами Старої громади. Новий голова В. Науменко, навпаки, максимально зменшив політичні форми діяльності й перейшов до підкреслено культурницьких дій, постійно шукаючи порозуміння з російським ліберальним рухом. Науменко намагався одночасно бути членом російського культурного кола та українським діячем, продовжуючи українофільську традицію і не пориваючи з традиційним для другої половини ХІХ ст. «національним гермафродитизмом» (подвійністю).

Вихід українського питання на міжнародну арену як європейської проблеми відразу відбився на спробах обґрунтування українського ірредентизму. Через рік після «нової ери» у 1891 р. відбувається перша така спроба Юліана Бачинського, який у книзі «Україна irredenta» [165] з позицій марксизму і соціал-демократизму відстоював необхідність досягнення Україною державної незалежності. А за два роки, у 1893 р., подібну декларацію у львівському журналі надрукувало «Братство тарасівців» з Наддніпрянщини. Власне ці дві події розпочинають, слідом за опануванням Народною Радою русинським посольським клубом у Галицькому сеймі, політичний український етап національно-визвольного руху.

Паралелізму дій Наддніпрянщини і Галичини сприяв переїзд до Львова у 1894 р. Михайла Грушевського. Професор Львівського університету відразу активно заангажувався у політичне життя Західної України. НТШ було не лише науковою, а й політичною інституцією, чийм завданням було творити історіософський фундамент для утвердження ідей окремішності української культури, проти чого виступали старорусинські наукові організації, зокрема Галицько-Руська матиця. М. Грушевський прибув до Галичини у часи краху

ілюзій щодо здобуття угодовством нових концесій для українців від поляків. Він виступив за радикалізацію вимог українців до фактичних господарів краю – польських політиків.

Першочерговим завданням вбачалося злучення з народовцями молодих сил для розбудови українських культурних установ. Такими силами були радикали – М. Павлик, І. Франко, О. Терлецький, В. Будзиновський, В. Охримович та ін., що, перебуваючи під політичним впливом М. Драгоманова, фактично проти власного бажання, ставали креатурою російського політичного впливу, бо залишалися в політичній спілці з москвофілами. Смерть у 1895 р. М. Драгоманова і припинення ним фінансової підтримки радикалів сприяли позитивному вирішенню справи – налагодженню співробітництва між радикалами і народовцями, що привело згодом до постання національно-демократичної партії.

Велике значення для громадського і культурного життя України мало залучення М. Грушевським у 1897 р. до співпраці з НТШ видатного науковця і літератора Івана Франка. Він не тільки полишив співробітництво з неукраїнськими культурними структурами, які вимагали вигідного їм висвітлення суспільних проблем, але саме в часи між 1897–1907 рр. дав найбільшу за кількістю й цінністю письменницьку, публіцистичну та наукову продукцію. Свіжа кров, що влилася в НТШ: В. Гнатюк, С. Томашівський та ін. – перетворили НТШ у фактичну Українську академію наук. Одночасно М. Грушевський сприяв поживленню серед наддніпрянців співробітництва з НТШ та літературно-суспільним місячником «Літературно-науковий вісник». Крім О. Кониського, своїми працями видання ентешівських структур підтримали Б. Грінченко, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Доманицький та ін.

Спільний національний фронт сприяв тому, що москвофільство в Галичині на 1900 рік уже не відіграло суттєвої ролі. Не випадково з часом постання національно-демократичної партії 1899 р. майже збіглися і постання Револуційної української партії та вихід у світ «Самостійної України» М. Міхновського (1900) [276]. Вимога українського коронного

краю, об'єднання всіх українських етнічних земель Галичини і Буковини, була, по суті, проголошенням курсу на самостійну Україну. Такий самий курс проголошував і М. Міхновський, спираючись на аргументи юридичного порядку, що Переяславська угода 1654 р. як міжнародно-правовий акт втратила свою силу.

М. Грушевський вимагав від галицьких українських політиків припинити угодовську політику з правлячими польськими колами і перейти на рейки принципової політики. Він постійно таврував політику «малих діл», т. зв. реальну політику (див. збірку статей «Наша політика» (1911) [26, с. 251–324]). М. Грушевський докладав максимум зусиль для утворення у Львові окремого українського університету, бо домогтися утравістичності університету у Львові так і не вдалося. Цьому мали посприяти студентська сецесія 1901 р. і численні студентські маніфестації упродовж чотирнадцяти років перед світовою війною. Не вдалося домогтися й перезатвердження НТШ на УАН, на що сподівалися народовці і громадівці ще у 1890-х роках. М. Грушевський звинувачував галицьких українських політиків у недостатності тиску на віденські і сеймові політичні кола в цьому питанні.

Одночасно М. Грушевський активно поборював ментальність «малоросійства» і «рутенства» як на Заході, так і на Сході України. Він закликав перестати працювати для сусідніх культур, а віддавати всі сили для праці лише на українську культуру. Правопис НТШ він перетворив на фактично перший загальноукраїнський правопис. Видання НТШ М. Грушевський відправляв на Наддніпрянщину, попри цензурні заборони і поліційні рогатки. Він заснував Видавничу спілку, яка займалася виданням художньої літератури і науково-популярної продукції для широких верств населення. Політизації підросійського українського руху він досягав шляхом залучення до співпраці з НТШ нового покоління українців, які гуртувалися навколо видавництва «Вік». З початком роботи Державної думи в Росії М. Грушевський був її політичним консультантом, для чого неодноразово зі Львова їздив до Петербурга. Велике значення для торжества ідей

соборництва мало перенесення заснованих у Львові інституцій до Києва в 1907 р., а саме «ЛНВ» і заснування Українського наукового товариства (УНТ) у Києві. Для таких успіхів М. Грушевського були не лише об'єктивні, а й суб'єктивні причини – колосальна працездатність, незламна воля і досить високий матеріальний статус, який дозволяв йому бути незалежним політиком і громадським діячем.

Величезне ідейно-політичне значення мала наукова діяльність М. Грушевського. «Історія України-Руси» (1898–1936) стала метрикою національного буття українців. Перші чотири томи «Історії України-Руси» М. Грушевський видав у Львові, решту шість – у Києві. Ця праця підводила науковий фундамент під претензії українців на політичну й культурну самостійність. Стаття «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904) започаткувала у світовому вимірі право українців на свій, відмінний від росіян історичний процес, обґрунтовувала їхні претензії на тисячолітню тяглість своєї історії.

Чи був М. Грушевський переконаним федералістом? Його громадська діяльність, публіцистична творчість демонструють, що головною метою М. Грушевського було здобуття незалежності України. Проте мислив він її як еволюційний шлях, етапом на якому мало бути спочатку здобуття автономії у федералізованій Росії. Як і більшість діячів центристських партій, майбутній голова Центральної Ради мислив федерацію як світовий союз республік, кожна з яких мала б усі атрибути державної влади. Його ж дії як політика були продиктовані саме державними інтересами України. В Галичині М. Грушевського сприймали як радикала у ставленні до польської влади в краю та основного підбурювача української ірреденти. Він був головним українським соборником, ключовою фігурою, що поєднала культурно Галицьку і Наддніпрянську України. І в цій діяльності він теж був самостійником. Саме М. Грушевський був основною постаттю, яка боролася з рудиментами національної меншовартості, другорядності, розбудовувала незалежницькі структури національної культури.

М. Грушевський завжди прагнув до надпартійного погляду на Україну, і лише в добу Української революції зрадив цей свій погляд, перейшов з центристських позицій на ліві есерівські, що треба визнати його політичною помилкою, викликаною тим, що він вірив у можливість будівництва незалежної лівосоціалістичної України. А це було, до певної міри, утопією.

5.2. Практичне суспільствознавство Є. Чикаленка: центрист-демократ

На сьогодні Є. Чикаленко заслужено зайняв загально визнане перше місце серед меценатів української культури минулого. Він навіть випередив В. Симиренка, бо останній хоч і давав більші гроші на культурні цілі, але сам безпосередньої участі в українському русі не брав. А от Є. Чикаленко був одним з найактивніших політиків у національному питанні. Його місце в суспільно-політичному житті України дорівнюється праці на громадському полі М. Грушевського. Він мав безпосередній стосунок до заснування ЗУБО, УРДП, ТУП. Причому не лише був спонсором перших політичних партій, а й визначав ідеологічну лінію їхньої діяльності. Тому доречно говорити про Є. Чикаленка не лише як про добродія, а й передусім як суспільного діяча і навіть мислителя, місце якого на третьому етапі визвольного руху рівнозначне місцю таких постатей, як О. Лотоцький, С. Єфремов, С. Петлюра, В. Липинський. Можна навіть сказати, що він утілював собою національно-політичне життя 1900–1917 рр. так, як період 1860-х – 1890-х уособлювали на Наддніпрянщині В. Антонович і О. Кониський. Є. Чикаленко, за власним метафоричним порівнянням, був один з трьохсот душ донкіхотів з 30-ти мільйонів українців, – донкіхотів, які робили, здавалося б, справу абсурду, роботу, приречену на поразку, – творили український рух [108, с. 109].

Є. Чикаленко, попри свою належність до панської верстви, був типовим демократом. Вульгарний марксизм не ліпився до його переконань та

громадсько-політичної діяльності. Він вважав, що на місцеве панство немає чого розраховувати, не вірив, що можна повернути нащадків козацької старшини або спольщену шляхту до української суспільно-культурної праці. Натомість надії покладав на селянство та інтелігенцію. «Дворянство, здається, ніде, – писав Є. Чикаленко у “Щоденнику”, – не грало великої ролі при відродженні націй. Принаймні у нас воно для цього нічого не зробило. Наші письменники і взагалі діячі національного відродження – переважно все так звані різночинці чи підпанки, а найбільше діти духовенства. Це й не диво, бо це одинока інтелігентна верства, що з юних літ близько стоїть до народу, знає його мову, його життя і т. ін.» [125, с. 53]. Дворянство переважно цікавилось державною кар’єрою. А оскільки давала їм це російська держава, то й служили вони їй вірою і правдою, вороже ставлячись навіть до самої ідеї українського відродження. Звідси й «раболепіє» дворянства перед владою і небажання підтримувати хоч матеріально українську культуру. На останню гроші давали представники буржуазії, які вибилися в люди з простого селянства чи козацтва. Про це Є. Чикаленко писав так: «Дворяне... за малими виїмками, ставляться до українства виразно вороже. Рух наш переважно держиться так званим третім елементом, а матеріально підтримується деkim з буржуазії, що вийшла з низів народніх. В селянстві, правда, свідомість за останні роки дуже поширилась, поглибилась. Є села, в яких майже всі селяни – свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські, це залежить від учителя чи фершалка, який пробудив у них ту свідомість. Та в думу таких селян не пустять дворяни» [125, с. 214].

Можна сказати, Є. Чикаленко був речником українського середнього класу. Сам практичною працею намагався цей клас витворювати, віддаючи кавалок за кавалком своєї землі селянам ледь не задарма, намагався розвинути в них інстинкт власника, пробудити інтерес до культури, літератури, громадських питань. У своїх «Спогадах» Євген Харлампійович згадував, що під кінець XIX ст. втратив інтерес до великої земельної власності. Відчув, що великий майновий ценз призводив до втрати інтересу

до подальшого збагачення, переривав зв'язок із селянським оточенням. Це породило в ньому переконання, що економічне майбутнє не за латифундіями, а за малими і середніми господарствами, які тільки й можуть бути ефективними й у світі, і в українських економічних обставинах.

Ця ситуація нагадувала часи Хмельниччини, коли дрібна шляхта виступила проти сваволі магнатерії. Остання теж була латифундистом. Взагалі, на переконання Є. Чикаленка, будь-який соціальний конфлікт відбувається не в напрямі з'ясування стосунків між багатими і бідними, патріціатом і плебсом, а між дуже багатими і багатими помірно. Саме клас дрібного власника був, на думку Є. Чикаленка, рушієм поступу в суспільстві. Тому можна Є. Чикаленка залучати до консервативної школи суспільної думки, до прихильників філософії історії В. Липинського. Останній, будучи засадничо консерватором, так само перед революцією вірив у демократичне майбуття України, визнавав загальнодемократичну напрямну суспільного прогресу, вважав, що консервативна течія є складовою частиною лівого спектра громадських сил.

Є. Чикаленко до 1917 р. був демократом «з неволі» – з обставин тодішнього розкладу українських суспільних сил, точніше, нерозвиненості нашого громадянського суспільства. До Євгена Харлампійовича можна прикласти слова такого ж консерватора П. Стебницького: «Наша біда в нашій демократичності. Єсть в книзі судєб якась певна міра для демосу, через яку він сам собою не перескочить; обмежено йому розум, прикручено йому душу і тільки в один бік йому одчинені двері: роби та їж. А виробити своє нове панство, свою нову інтелігенцію – годі, пізно» [108, с. 184]. Такий присуд демократизмові був висловлений у зв'язку з тим, що чотири роки кількість передплатників «Ради» не могла перейти за магічну цифру 2000.

Демократія для Є. Чикаленка необхідна була, щоб якраз таке «панство», радше сказати, еліту, виховати. Цю функцію мало виконати його дітище – газета «Рада». Він хотів бачити такий друкований періодичний орган, який, «без вигуку “матерних” слів проти самодержавства, духовенства і панства...

на втіху голоті», зміг би стати своїм для всіх поступових верств суспільства. «Рада» мала бути не якимсь виключним органом одного стану, а всеукраїнською національною газетою. В листі до П. Стебницького Є. Чикаленко писав: «Вона повинна боронить українські національні інтереси, а позаяк українство завжди було рухом демократичним, то й газета буде демократичною, але вона не повинна ставитись ворожо до дрібної буржуазії, для якої національні інтереси зараз тільки й мають якийсь інтерес» [108, с. 48]. Отже, Є. Чикаленко завжди виступав за всестановість суспільства українського, а головною силою бачив дрібну буржуазію, або, як сказали б сьогодні, середній клас, що є виразником національного інтересу та економічного прогресу в усьому світі й передусім у США та провідних країнах Європи.

Але ж Україна цього середнього класу якраз і не мала. У цьому передусім і була основна причина поразки України у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Відсутність скільки-небудь помітного економічно заможного прошарку українського суспільства дуже боліла Є. Чикаленкові. Про це він писав П. Стебницькому 16 травня 1907 р.: «У Вас тепер тільки вирвалась думка, що наша нація – “якась нація недолюдків”, а я вже більше 10 років кажу, що вона нікчемна, що навряд чи вона буде вартнішою за провансальців. ... А коли за три роки не досягнем свого (йдеться про появу свідомого передплатника газети. – *І. Г.*), тоді вже годі; очевидно буде, що ми не більше, як провансальці, і для нас досить буде “белетристики” та театру» [108, с. 52].

Питання, з кого має вербуватися цей середній клас, що не лише матиме економічну незалежність, але й утримуватиме без допомоги ворожої держави власну культуру, теж хвилювало Є. Чикаленка. Після поразки Першої російської революції, у 1907–1908 рр. Євген Харлампійович розчаровується в селянстві. У нього зникає віра в можливість пробудження до культурного життя патріархального українського села. Він згадує вислови К. Каутського про те, що трудове селянство «затоптало своїми чоботиськами здобутки не

однієї революції». Надію він поклавдав з цього часу на молодь та міський пролетаріат [108, с. 82–83].

Доля від початку пророкувала йому як дідичеві бути прихильником правих поглядів. Але до 1917 р. Є. Чикаленко був класичним демократом. Він стояв біля початків створення Української демократичної партії, намагався надати їй статечних зважених рис, вів полеміку з прихильниками більшої соціальної лівизни Б. Грінченком та С. Єфремовим. Зрештою саме він домігся злиття обох відламів колишньої Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації (ЗУБДО) в одну Українську радикально-демократичну партію (УРДП).

Але разом з тим Є. Чикаленко тішився з розвою лівого соціалістичного українського руху, бо цей рух залишав при українській справі молодь, яка не йшла в російські радикальні партії, працювала на свій національний інтерес. Тому Є. Чикаленко підтримував частково і Революційну українську партію (РУП). Він перебував або в дружніх, або у приятельських взаєминах з низкою провідних діячів РУП, згодом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). С. Петлюра працював у Чикаленковій «Раді» секретарем редакції, В. Винниченко сприймав Є. Чикаленка як батька, одержував від нього постійну спонсорську дотацію, відпочивав неодноразово в його Перешорах, навіть вів там антипоміщицьку пропаганду серед селян, на що Є. Чикаленко дивився зовсім поблажливо. О. Скоропис-Йолтуховський, діяч «Спілки», а згодом СВУ, був одружений з однією з доньок Є. Чикаленка. Всі сини Є. Чикаленка також були симпатиками або членами УСДРП. Левко Чикаленко був навіть одним з лідерів її та членом ЦК, Петро Євгенович був певний час ад'ютантом В. Винниченка.

Проте прихильником лівих партій Є. Чикаленко був радше з необхідності, згідно з обставинами тодішнього українського життя. На початку ХХ ст. вважалося – українці мусять бути поступовими, тобто лівими, а правими – «реакцією» – їм ніяк не можна визначатися. Є. Чикаленко в листах до П. Стебницького неодноразово писав про демократичну

прогресивність «Ради», що їй ніяк не можна блокуватися з правими силами. Щоправда, тими правими силами були чорносотенна Росія, а не справжній, європейського типу, консервативний рух, про який мріяв В. Липинський. Такий рух влаштував би Є. Чикаленка. Просто він його тоді, до 1917 р., не уявляв. Про те, що він симпатизував думкам В. Липинського, свідчать нотатки про останнього на сторінках щоденника як про «найсвітліший розум» України, а також факт запросин В'ячеслава Казимировича на головного редактора «Ради» в 1912 р.

Отже, не був проти такого правого, не чорносотенного, руху Є. Чикаленко. Цьому є свідчення і в щоденнику, де він писав про зустріч з П. Немоловським – поміщиком з Бессарабії, який закликав шукати прихильність в уряді блокуванням з російськими правими силами. Таку ж позицію висловлював і М. Міхновський, який вважав кадетів не здатними на підтримку українців. В. Леонтович на цій зустрічі підтримав ідею заснування правої партії на засадах, які пропонував лохвицький поміщик Василь Русинов [125, с. 189].

Революція 1917–1921 рр. остаточно розставила усе по своїх місцях. Є. Чикаленко визначився зі своїм політичним пріоритетом. Він так само став на сторону В. Липинського. Був прихильником м'якої диктатури, яка здушить ліворадикальну більшовицьку анархію та наведе лад в Україні. На початку 1920-х років Є. Чикаленко став більше прихильником партій типу УНП (Української народної партії), партії заможних селян-середняків, але не вірив у можливість постання Гетьманської України, тому в неогетьманському рухові В. Липинського та УСХД участі не брав.

Звідки візьметься ця можлива для громадського опрацювання верства, якщо вона перебуває в духовному рабстві у російської культури і державної ідеї? Уже в цей час у Є. Чикаленка виникає думка про благотворний вплив німецької культури на слов'янство. Він порівнює українців з чехами та прибалтійськими народами. Якщо перші перебували під російським впливом і залишилися малописьменними й не здатними до культуротворення, то другі

були «навчені» німцями, стали культурними, національно свідомими. «Під німцями» було заведено хліборобські товариства, влаштовано співочі організації, запроваджено національну школу. В Україні ж селяни у Кременчуці у 1905 р. на зборах виступили проти української школи, бо не хотіли «навіки zostаватись мужиками» [125, с. 83]. Ось тому і сподівався Є. Чикаленко на німця, «бо власним розумом, власними силами ми нічого не добудемо і погинемо як нація. Навіть як люде. Ще скілька десятків років, і при всяких “доморощених” думках наш край повернеться в натовп голодних, безносих дегенератів на чолі з купою рогатих зубрів, вимуштрованих російськими, остзейськими німцями» [125, с. 83].

«Німець» мав, за Є. Чикаленком, поробити українців національно свідомими людьми. Як це вони зробили в Чехії. Заводячи культуру для себе, вони підняли автоматично й чеську культуру, і ті з часом почали боротьбу зі своїми національними гнобителями. Подібна ситуація повторилася з латишами й естонцями в межах Російської імперії, де остзейські німці були панівною соціально-національною групою у Прибалтиці. Все почалося з того, що там було подолано неписьменність. Цього б не сталося, якби еліта Прибалтики складалася з етнічних росіян. Так само фіні культурно піднялися під шведським пануванням. Натомість такі ж самі угро-фінські племена мордви, чувашів, черемисів під російським впливом деградували культурно [125, с. 56].

Якщо до революції 1905–1907 рр. Є. Чикаленко намагався максимально зблизитися з селянами, любив заводити з ними розмови, навмисно їздив у вагоні третього класу на залізниці, щоб мати змогу бачити простий народ, то після 1907 р. селяни стали йому «гідкі, не своєю темнотою..., а своєю вдачею; ... вони з найенергійніших протестантів поставали сплош провокаторами, злодіями, що обкрадають один одного, доносять на всіх. Вони сподівались добуть земельки, а коли їм не дали, лютують на всіх, хто про се говорив, навіть всякого більш-менш поступового чоловіка» [125, с. 92-93].

Ці думки ще більше зміцнили у Є. Чикаленка під час світової війни. Культуртрегерський вплив Європи мав витіснити для українця некорисний азійський вплив Росії. «Німці нам не страшні, – писав Євген Харлампійович, – кацапи страшніші, але не через те, що вони нас обрусять: коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити і далі. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розвинувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним... Коли порівняти культурний стан фінсько-литовських народів під російським та німецьким пануванням, то ще яскравіше побачимо, що німців нам не боятися треба, а прагнути» [125, с. 356].

Не випадково Є. Чикаленко був одним з небагатьох «пораженців» серед діячів ТУП. Він свідомо виступав за поразку Росії у війні, бо сподівався, що під німецькою окупацією можна буде розвивати без перешкод українську культуру і політичну роботу. Ще на початку війни, коли ТУП визначало своє ставлення до війни, свою антиросійську позицію визначили лише Є. Чикаленко та А. Ніковський. Л. Яновська була на патріотичному штабдтпункті, В. Леонтович висловився невизначено, а більшість українців кадетських настроїв, у яких, як у А. В'язлова, «боролися дві душі», висловилися за нейтральну позицію ТУП [125, с. 331].

Наприкінці 1915 р. Є. Чикаленко наполягав на раді ТУП прийняти відозву про нейтральність у війні. А вже в 1916 р. пропонував відозву із закликом виступу проти війни. Прихильники кадетів А. В'язлов і Ф. Штейнгель різко не погодилися з пропозицією Є. Чикаленка. А Ф. Штейнгель навіть погрожував виходом з ТУП, бо виступ проти війни не узгоджувався з партійною лінією кадетів [125, с. 355–356]. І цікаво, що це казала та людина, яка за два роки стане послом Української Держави у кайзерівській Німеччині.

Треба сказати, що настрої Є. Чикаленка не були чимось особливим, таким, що виламувалось із загальної лінії думок тодішньої української еліти. З наступу німців і можливості їхнього приходу в Україну не робили трагедії

багато українських діячів. Натомість будували плани розвою українського руху під німцями. Так, В. Винниченко, який на початку 1916 р. перебував у Москві в санаторії, сподівався, що німці «вщент розіб'ють Росію і, може, зроблять з України окрему державу, як це планував, як кажуть, ще Бісмарк» [125, с. 350].

«Пронімецькість» Є. Чикаленка, очевидно, була відома й німецькій владі, яка ввійшла в Україну за Берестейською угодою. Не випадково, коли планувався гетьманський переворот, кандидатура Є. Чикаленка розглядалася на можливого диктатора України під німцями. Згодом вибір німців упав на Павла Скоропадського. Євген Харлампійович міг стати і прем'єром Української Держави. Але рішуче відмовився, і це місце зайняв Федір Лизогуб. Є. Чикаленко не бачив себе в ролі дійового політика, його влаштовувала роль «мужа довіри», залаштункового дорадника політиків. І до Є. Чикаленка прислуховувалися, попри індиферентність останнього до жодної партії.

У часи поразки визвольних змагань, коли Є. Чикаленко опинився в еміграції, він знову повертається до думки «запрошення варягів» і виступає у пресі з відомою статтею про необхідність української монархії на чолі з Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним). Бо, на його думку, австрійський представник, вишколений у традиціях Габсбурзької монархії, буде кращим монархом, ніж «свій», але вихований у російському сервілізмі, без державницького інстинкту Павло Скоропадський. У дискусію вступив ідеолог гетьманщини В'ячеслав Липинський. Думки Є. Чикаленка він вважав небезпечними, тобто такими, з якими може погодитися більшість консерваторів. З Є. Чикаленком Липинський полемізував як з рівнорядним мислителем. А праця останнього «Покликання “варягів” чи організація хліборобів», що була відповіддю на статтю Є. Чикаленка «Де вихід?», стала однією з першого десятка підставових робіт класика української консервативної думки.

Євгена Чикаленка можна вважати класичним представником тієї самостійницької течії національної суспільно-політичної думки, яка з тактичних міркувань мусила тимчасово ховати свої заміри за федералістичними постулатами.

Колись юний Євген перед перешорським священиком Василем висловив замишування часами козацької держави і запорожцями, сільський панотець відповів: «Минув час Запоріжжя та й України як самостійної держави», але «не треба цуратись своєї мови, а треба розвивати, збагачувати літературу» – і порадив «записувати пісні, казки, які потім можна десь надрукувати» [154, с. 81]. Будучи з юнацтва стихійним самостійником, Є. Чикаленко своє самостійництво почав проявляти через культурницьку роботу.

І «Розмови про сільське господарство», і виділення грошей на різні стипендії, на гонорари українським письменникам, зрештою, й утримання за власний кошт газети «Рада» – все це було тією культурницькою працею, яка мала привести Україну до незалежного від Росії державного життя.

Російський уряд більше, ніж самі українці, розумів значення звичайного українського писемного слова, яке само по собі стверджувало культурну окремішність України. Коли Є. Чикаленко намагався видати свою популярну брошуру про чорний пар, дозвіл отримав лише у 1897 р., по п'яти роках принизливих клопотань. Доводилося звертатись і в Міністерство внутрішніх справ, і Головне управління в справах друку, і до міністра хліборобства. Секретар ученої комісії при міністерстві хліборобства Філіп'єв, симпатик брошури Є. Чикаленка, після тривалих суперечок зміг домогтись такого дозволу з характерною поміткою: «Дозволено в виде исключения» [154, с. 189–190].

З початком українського друку, після скасування заборони 1876 р., Є. Чикаленко грошима намагався утримати при українській літературі талановитих письменників. Сергій Єфремов, крім невеликих гонорарів, отримував окремо «чикаленківську» заробітну платню як провідний публіцист «Ради». Євген Харлампійович з власного почину виплачував

додаткову надбавку до гонорарів В. Винниченку, бо останній лякав Є. Чикаленка можливістю перейти в російську літературу.

Власним прикладом Є. Чикаленко культурно українізовував своїх співробітників по економії – селян. Завдяки його впливу його економ – Дмитро Лужанський за 20 років роботи у Є. Чикаленка навчився читати й писати, прочитав усього М. Костомарова і виробився на цілком «свідомого та інтенсивного» українця, який і сам почав впливати у цьому ж дусі на селян, створив у Перешорах кредитне товариство [154, с. 170].

Є. Чикаленко був переконаний, що справу українського руху з мертвої точки зможе зрушити лише усвідомлення національних завдань етнічною масою, яка перебувала на стадії свого домодерного формування. Він питання національної зобілізованості, дисципліни і самоорганізації пов'язував з питанням боротьби за власну державу. У щоденнику Євген Харлампійович писав: «Наше громадянство... не може забезпечити навіть і однієї [газети], бо нема в нас почуття національної честі, нема національної дисципліни, – ми нація анархістів, і такими ми були протягом всієї нашої історії і тому ми не змогли збудувати своєї держави» [125, с. 106]. Українці не мали такої самоорганізації і дисципліни, як інші нації, які вже на цей час проминули стадію накопичення культурних сил та національного усвідомлення мас. Є. Чикаленко, як і В. Липинський у своїх «Листах до братів-хліборобів» (1926), вважав, що кількість свідомих людей дорівнює кількості передплатників єдиної україномовної щоденної підросійської газети «Рада». Власне, про реальних членів нації ми маємо судити по цих свідомих її представниках. В. Липинський пише про 6 тисяч таких питомих українців Наддніпрянщини напередодні революції, Є. Чикаленко, за кількістю передплатників «Ради», – про 2 тисячі (станом на 1910 р.) [125, с. 119]. Зокрема В. Липинський писав: «При тім реальні сили отієї “нації” серед 40 млн “непевних” виражалась круглою максимальною цифрою: 6000 передплатників українських журналів та газет. ... Членом “української” нації міг бути тільки той, хто поступову й демократичну програму української

інтелігенції визнавав і мандат на представництво народніх інтересів в її руки складав. “Лівіші кадетів і правіші більшовиків” – ось були ті рамки, в яких могла існувати “українська нація”. Все, що було поза ними – це були не українці, це були в найкращім разі тільки “культурники”, “українофіли”, або смішні оригінали-самоствійники, а то й просто “малороси”, “поляки”, і взагалі всі разом люде з національного боку непевні» [51, с. 6].

Є. Чикаленко завжди мріяв про українську державу, але разом з тим і боявся реакції всуціль антиукраїнської російської поступової громадськості, боявся негативізму і войовничого несприйняття з боку своїх «ольстерців» у містах України, осіб українського походження і неукраїнців, що перебували в орбіті впливу російської культури і російських завдань згідно з «русской» ідеєю. А остання уявлялася як інтелігентній, так і простій людині як розширення державних меж панування Росії, підбиття народів Східної Європи, Балкан, Константинополя під скіпетр російського царя. Ця боязнь, що маса російства з етнічних земель Росії та всередині України здавить та знищить кволий український рух, призводила до принизливого самоцензурування українських національних завдань, до маніфестування «братньої» єдності з російською державою на сторінках «Ради». Тому й висловлював Є. Чикаленко намагання виправдатись у звинуваченнях чорносотенців у «сепаратизмі», звідси й відмовляння від мрій про самоствійність, які насправді були властиві кожному свідомому діячеві національного руху. Про це Євген Харлампійович писав: «Чи вони (чорносотенці. – *І. Г.*) справді так думають, чи умисно брешуть? Хіба вони не знають, що українці, навіть у найфантастичнішій програмі своїй, далі автономії не пішли? Правда, в Харкові з’явилася була коло Міхновського купка “самостійників”, але їх свої ж засміяли, а люди, що керують нашою пресою, нічого спільного з ними не мають» [125, с. 179].

Євген Чикаленко та інші провідники українського руху панічно переймалися тим, щоб нападки чорносотенців не спричинили відповідних дій – закриття українських організацій та жандармських переслідувань їхніх

членів. У 1911 р. Євген Харлампійович писав П. Стебницькому: «Наші стремління до культурного розвитку народу націоналісти хотять обернути в державну зраду. Нас, автономістів, хотять обернути в сепаратистів, які марять про заснування української республіки. Завзялись вражі сини, хотять нацькувати на нас уряд» [108, с. 278–279].

Українці, і Є. Чикаленко в тому числі, під тиском репресій так добре засвоїли науку «песького обов'язку супроти Москви» (М. Грушевський), що добровільно, з генетично закладеного страху, накидали на себе зобов'язання берегти єдність «руського» народу та неподільність Російської держави. Навіть такий переконаний самостійник, як Є. Чикаленко, в запалі чергового звинувачення в сепаратистичній скверні від росіян, писав у щоденнику: «В дійсності ми “богданівці”, бо ми від самого початку відродження української свідомості далі автономії не йшли. (Натяк на статтю М. Грушевського у «ЛНВ» «На українські теми: “Богданівство” і “мазепинство”. В ній лідер українського руху намагався спростувати заїлий російський міф про «гарних» і «поганих» гетьманів. Історик переконував, що програма Б. Хмельницького нічим принципово не відрізнялася від планів І. Мазепи. – *І. Г.*). Творці і сучасники “Історії Русов”, Кирило-Методіївське братство були автономісти-федералісти; Драгоманов і Грушевський у своїх працях раз у раз були автономістами, а не сепаратистами і з політикою Мазепи нічого спільного не мали. Треба б нам цей погляд проводити в пресі, але страшно, що адміністрація буде штрафувати нас за автономізм. Але що робити? Треба ж нам доводити, що ми не були ніколи і не єсмо сепаратистами і не думали ніколи відриватися від Росії, а раз у раз мріяли тільки про широке самоврядування – автономію» [125, с. 188].

На бажання Є. Чикаленка й газети «Рада» бути в питаннях української незалежності «святішими від папи римського» звернув увагу в 1912 р. В'ячеслав Липинський. Він переконував Є. Чикаленка стати в питанні самостійності на принципову позицію і не переконувати противників української самостійності у відсутності в українців таких замірів. «Оце

відпекування від всякого “сепаратизму”, яке робить “Рада”, – писав В. Липинський до Є. Чикаленка, – є, по-моєму, політично незвичайно шкідливим. Бо йому все одно ніхто не повірить, а кожний буде підозрівати що йому завгодно, до “австрофільства” і “пруських марок” включно. Отже мені здається, краще докладно і ясно означити межі свого сепаратизму, чим від нього зовсім відпекуватись» [558, с. 505].

В. Липинський також критикував культурно-екстериторіальну позицію «Ради», бо вона б мала чітко стояти на територіальній культурно-політичній позиції. Не погоджувався він і з солідаризуванням газети з російським ідеологічним міфом про «триєдину Русь», який шкодив визріванню самостійницької української ідеології. Напевно, що Є. Чикаленко не був у цих питаннях єдиним прихильником автономістично-федералістичного бачення України в межах Росії. У цій проблемі він стояв у фарватері загальновизнаного підходу усіх тодішніх українських партій, від центристських УРДП – ТУП до лівих УСДРП та есерівських груп. Політика федералізму була поставлена на порядок денний українських домагань М. Грушевським ще під час Першої російської революції, і в цьому питанні Є. Чикаленко чітко дотримувався цієї генеральної лінії українського руху.

Перебуваючи вже в еміграції і готуючи в Карпатах до видання «Спогади», Є. Чикаленко подумки повертався в дореволюційний час і намагався собі й читачеві пояснити відсутність активної діяльності, спрямованої на здобуття незалежності до 1917 р., причини переваги федералістичних гасел над самостійницькими. Ці причини він бачив у слабкості самого національного руху. Є. Чикаленко писав: «Про самостійність України, суверенність її державного життя тоді ще ... й мови не було. Відсутність якого б не було протесту проти указу 1876 р., яким заборонено було українське слово, доводила повне безсилля української інтелігенції і повну темноту народу. При таких умовах у всіх свідомих елементів на перший план висувалась потреба скасування того указу; жвавіші елементи сподівалися домогтися того дорогою всеросійської

революції і здобуття загальних свобод, а помірковані – дорогою агітування в земствах... поширення національної свідомості серед молоді та широких народних мас. Про організацію повстання за самостійну українську державу нікому з нас і в голову не могло прийти» [154, с. 99].

Маючи заслабкі сили для підняття на повний зріст питання самостійності, український рух мусив покладатися не стільки на «німця», скільки на позитивне ставлення до культурного компоненту цього руху російських політичних сил. Про сприйняття української самостійності з боку росіян годі було й сподіватися; а щодо культурного компоненту, то позитивне ставлення до нього частково існувало серед поступових кіл громадськості і, зокрема, у кадетів. Але кадети – головна парламентська опозиційна сила в Росії – погоджувалися лише підтримувати в Думі питання української мови як офіційної мови державних установ і частково середньої школи. Є. Чикаленко брав участь у переговорах з кадетами щодо цього питання в 1913–1914 рр. На нараді ТУП у січні 1914 р. в Києві був присутній лідер кадетів П. Мілюков. І він висловив загальноприйнятну в російському суспільстві думку, що федеративний принцип (про самостійність не могло бути навіть мови) кадети готові підтримувати дуже обмежено, бо «українці зовсім не так розуміють федерацію, як повинно. Федерація є стремління до об'єднання, а не роз'єднання. Українці ж з одного державного тіла хочуть утворити федерацію, яка складалася б з окремих суверенітетів» [125, с. 312]. І П. Мілюков мав слухність, бо українці розглядали автономізм-федералізм як попередню стадію до спокійного розлучення з імперією. Власне, і Є. Чикаленко дотримувався такої ж думки. Росіянам же йшлося про «косметичне» заспокоєння національного невдоволення, без будь-якої перебудови державно-правного становища України в межах Росії.

Цікавила Є. Чикаленка й ідея здобуття економічної незалежності від російських фінансових кіл. Він вважав слушною ідею українця-кубанця С. Ерастова про заснування Українського банку. Такий банк міг би закумуляувати в Україні кошти українських кооперативів, зупинити вплив

грошей у московські банки. Адже в Україні кооперативів засновано було втричі більше, ніж у Росії [125, с. 264]. Але цей банк так і не було створено.

Позиція Є. Чикаленка у розумінні поняття «політичного українства» близька до позиції В. Липинського. Близька не тим, що він визнавав концепцію територіалізму, дотримувався її, а тим, що не трактував українську націю вузько етнографічно. Є. Чикаленко критикував етноцентричний підхід для визначення належності до українства. Для нього українцем був той, хто визначився свідомісно як українець.

Євген Харлампійович неодноразово кепкував з М. Міхновського за нетерпимість і упередженість останнього до людей малоросійської психіки. Він наводить випадок, коли М. Міхновський не подав руки світочу російської літератури Володимирові Короленку за «зраду» українських інтересів. Натомість Є. Чикаленко ставить за зразок для наслідування звичайних полтавських міщан, які пояснили Володимирі Галактіоновичу, чому свідомо вживають у розмові між собою літературну українську мову, а не говорять звичним суржилом. І цим змусили В. Короленка визнати природність українського руху та спонукали його до вивчення забутої ним мови предків. Є. Чикаленко намагався навернути до українського руху політичного росіянина Б. Кістяківського, зацікавити його українською проблематикою і наштовхнув на проблематику драгомановської філософії суспільства.

Є. Чикаленкові була близька формула «польський, російський, єврейський українець». Він співчував замірам В. Липинського щодо повернення в українське національне річище культурно польських людей. Брав участь у нарадах українців польської культури та поляків – прихильників української культури, які організував у Києві в 1909 р. В. Липинський. Є. Чикаленку не притаманні були характерні наддніпрянські упередження щодо участі в українському русі етнічних поляків, росіян чи євреїв.

Євген Харлампійович багато робив для зацікавлення євреїв українським рухом. Критично ставлячись до асиміляторської політики єврейських

журналістів та діячів російських партій єврейського походження, він у «Раді» ставав на бік позитивного розв'язання проблеми «українство і євреї» в майбутній Україні, критикував ксенофобні виступи О. Пчілки, М. Міхновського, О. Бородая та ін., заслуживши за це навіть прізвисько – «жидівський батько». Цікаво, що Є. Чикаленко, як і більшість діячів українського руху, вважав за потрібне збереження історичного імені українського єврейства – жиди, як це велося споконвіків в Україні аж до часів Т. Шевченка. Не погоджувався, що вживання слова «жид» відразу свідчило про юдофобство українців. Навіть у «Раді» завів таку практику, «коли говориться про жидів з похвалою, то називати їх “жидами”, а коли з ганьбою, то “євреями”; жидів-націоналістів, яким ми симпатизуємо, називати “жидами”, а асиміляторів, яких гудимо – “євреями”» [125, с. 46–47].

Є. Чикаленко в «Раді» намагався прищепити наддніпрянським українцям інтерес до життя Західної України під австрійцями. Будучи соборником, він високо оцінював досягнення галичан у царині ширення серед усіх верств людності національної свідомості. І дуже тішився, коли упевнювався, що соборницьке бачення проникає в ментальність окремих людей, читачів його газети. У щоденнику Є. Чикаленко розповідав цікавий випадок, як він їздив на екскурсію до Києво-Печерської лаври з визначними керівниками національного руху в Галичині Є. Олесницьким і С. Федаком і як, почувши західноукраїнську вимову, кондуктор трамвая запитав, чи немає серед них голови віденського парламентського українського клубу К. Левицького. На здивовані запитання гостей, звідки той знає про К. Левицького, кондуктор відповів, що є читачем газети «Рада» [125, с. 226].

Суттєву увагу приділяв Є. Чикаленко термінологічним проблемам. Як і низка інших лідерів національного руху, вважав шкідливою, з точки зору самоусвідомлення, зміну національного імені українців з давнього «русини» на нове «українці», «Русі» на «Україну». «Багато плутанини внесла ота зміна нашої стародавньої назви, – відзначав Є. Чикаленко в щоденнику, – і багато нам шкоди наробила та ще й досі робить. Користуючися цим, москалі

вважають себе законними спадкоємцями Київської Русі і доводять, що українська нація виробилася пізніше... Народ наш на російській Україні, загубивши свою історичну назву русинів, не засвоїв поки що нової – українців..., не мав свого власного паспорту, а називав себе так, як звать його сусіди» [125, с. 256].

З початком Першої світової війни мрії про незалежність України почали матеріалізовуватися. Першою наддніпрянською політичною організацією, яка поставила це завдання, була СВУ. Вона шукала підтримки на підросійській Україні, щоб мати підстави говорити не лише від імені емігрантів, а й усіх українців Російської імперії. Висловити підтримку думок СВУ означало підпасти під звинувачення у державній зраді. ТУП такої заяви не могло висловити під жодним оглядом. Проте цікаво, що не лише цензурні міркування були щодо цього на перешкоді. Більшість членів ТУП залишалася російськими громадянами і обстоювала війну до переможного кінця. Лише Є. Чикаленко від початку був прихильником поразки Росії у війні. Після серпня 1914 р. ідеї СВУ вже не здавалися Є. Чикаленкові такими фантастичними, з'являлася певність, що Німеччина і Австрія захоплять Україну принаймні по Дніпро. У щоденнику, повертаючись думками до початку війни, Євген Харлампійович писав: «Ні я, й ніхто, здається, з українців не бажав прилучення України до Австрії; правда, під час війни, коли взято було росіянами Львів і Галичину приєднано до Росії, я висловлювався, що ліпше було б Україну приєднати до Австрії, хоч по Дніпро. Щоб підсилити український елемент в Австрії» [125, с. 377].

Євген Чикаленко був одним із тих, які, хоч і залишалися федералістами, готові були зав'язати зносини з СВУ через нейтральні держави [125, с. 345]. Тоді ж у відомому листі С. Петлюри до О. Назарука як відпоручника від СВУ було висловлено ставлення ТУП до війни. С. Петлюра висловлював позицію «переможників».

Навіть після Лютневої революції Є. Чикаленко ще залишався на федералістичних позиціях. У листі до П. Стебницького від 2 квітня 1917 р.

він зазначав: «Але боюсь я отих широких замірів... мало не самостійної України. Ми тільки перелякаємо великоросів в центрі і своїх ольстерців. Вже є приклади... Кадети про автономію України мовчать і вони, очевидно, будуть проти неї; взагалі проти неї будуть всі, крім свідомих українців, яких тільки купка... Я боюсь навіть більшого – що ми не зможемо здійснити націоналізації школи та інституцій. Народ наш, за незначними винятками, не надає цьому ваги і обстоювати цього не буде, йому аби земелька!» [108, с. 489–490]. Знову той страх, що й до революції, змушував стихійних самостійників ставати федералістами. Страх втратити сам шанс на незалежність, якщо її публічно декларувати.

Але й федералізм Є. Чикаленка був федералізмом роз'єднувальним, на що вказував П. Мілюков. Це був федералізм самостійницького типу. Як і партійці з УПСФ, передусім С. Єфремов, Є. Чикаленко був за широку світову федерацію, за якої кожна національна територія мала найширші політичні повноваження. Він відчував відповідальність і за Росію, охоплену більшовицьким соціальним експериментом. Не виключав можливості допомоги з боку України охопленому анархією «старшому братові». Власне, цю саму лінію проводив П. Скоропадський у своїй Українській Державі. Гетьман продовжував сидіти ніби між двома стільцями, бути самостійником, а водночас дбати про відновлення порядку у всій колишній Російській імперії. Цей дуалізм, власне, і зробив режим П. Скоропадського таким популярним не лише серед людей малоросійської свідомості, а й серед відвертих чорносотенців. Він давав можливість знайти компроміс між свідомими українцями центристських політичних уподобань і політичним російством усіх відтінків, крім радикальних. Але на користь російським державним інтересам.

Є. Чикаленко ніяк не міг позбутися того страху публічного вислову самостійницьких прагнень і продовжував ще й у травні 1917 р. ховатися за лаштунки стабільнішого федералізму. У листі до П. Стебницького від 5 травня 1917 р. він писав: «Я все ж думаю, що моя лінія світогляду була

правильна, – і якби наш рух дістав собі волю ще за старого ладу, то ще ми – з нашим народом і військом – визволили б оту ... дурну і нещасну Росію, заведену безглуздими кацапами-абсолютистами і максималістами в болото. Та тепер вже пізно. Має бути щось нове – якесь чуже, невідоме. І творити нашу долю вже будуть нові люде, і теж якісь чужі і далекі...» [108, с. 492]. Ці згадування «чужих, далеких людей» були віщуванням появи радикальної самостійницької ідеології, суспільної перемоги примату нації над класовими та індивідуальними цінностями. Це було передчуттям перемоги донцовської історіософії, для якої такі люди, як Є. Чикаленко, були продуктом віджилої епохи: патріархальної, українофільської, миролюбної України, тої домодерної України, яка призвела до поразки визвольних змагань.

Події ж випереджали психологічну готовність людини до сприйняття нових вимог часу. Є. Чикаленко, як і переважна більшість проводу українства, не сподівався на те, що Перша світова поставить на порядок денний українське питання. Він гадав, що ця війна лише визволить Польщу, і тільки за 50 років друга війна допоможе вирішити українське питання. Є. Чикаленко ще не відчував розмаху українізації. Масова підтримка селянством Центральної Ради на Правобережній Україні і колишній Гетьманщині ще не віщувала такої ж підтримки на Катеринославщині, Слобідській Україні й Півдні [108, с. 497]. Є. Чикаленко боявся «гнати коней», вважав за потрібне задовольнятися малим, аби лише в цьому малому мати можливість проведення своєї, а не імперської ідеології. «Я б згодився і на три губернії, – писав він до П. Стебницького, коли Тимчасовий уряд визнав за Центральною Радою лише Правобережжя та Гетьманщину, – а не те що п'ять губерній, бо згодом українська автономія пошириться до своїх етнографічних границь, в цьому не може бути сумніву і тільки такі великі міста, як Одеса, Миколаїв, Севастополь, Ростов схотять бути вільними Гамбургамі, залежними тільки від центрального парламенту. Я б тепер хапався за хвостик, щоб заснувать центр, а периферії самі приєднаються»

[108, с. 508]. Він переймався пресією самостійників на Центральну Раду, не підтриманою населенням на місцях.

З другого боку, Є. Чикаленко бачив і плоди своєї невсипущої праці на громадському полі. Влітку 1917 р. він тішився одночасному існуванню аж трьох щоденних українських газет у Києві: «Нової Ради», «Народної волі» та «Робітничої газети». До революції громадянство не могло утримувати й однієї щоденної газети на всю підросійську Україну. Вирішення земельного питання могло залишити Є. Чикаленка без власної землі. Але це його зовсім не лякало, а навіть тішило, бо ж земельне питання могло значно посунути проблему політичного відокремлення від Росії – «хоч відберуть від мене землю, а все ж єсть потіха в тім, що земля виборе автономію». Адже селяни боятимуться московських претензій на їхню українську аграрну власність.

Як і до 1917 рр., його мучила болісна проблема неготовності широкого загалу населення до оборони національних пріоритетів. Він відчував, що в міських центрах візьмуть гору антиукраїнські настрої, що в одну силу об'єднуються ліві і праві російські партії, чорносотенці і «соціалістичні ольстерці». «Одна надія на село, – писав він П. Стебницькому. – Коли пощастить українізувати школу, піднять добробут села, то тоді, може, візьмуть гору українці і в городських центрах України, а такі міста, як Одеса, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Ростов та інші приморські порти, певне, на дуже довго зостануться російськими, бо жиди та вірмени вкупі з росіянами та нашими «малоросами» міцно обстоюватимуть русифікацію цих міст і не попустять їх українізації» [108, с. 506]. Ситуація в нинішній незалежній Україні показує, що навіть при нібито українській владі українізувати названі міста майже не вдалося. Все це є вислідом тієї колоніальної спадщини, яку відзначав тоді Є. Чикаленко.

Будучи людиною, куди далекогляднішою за переважну більшість керівництва Центральної Ради, він до цієї Ради не потрапив як «буржуй». Вплив Є. Чикаленка на українську політику 1917–1921 рр. був куди менший, ніж у 1900–1914 рр., коли його можна було вважати людиною першої

п'ятірки національного руху. Євген Харлампійович вважав, що його присутності в передпарламенті України не хочуть самі керівники, і передусім М. Грушевський [108, с. 508], котрий був перед революцією найближчим співробітником Є. Чикаленка в усій культурно-громадській справі підросійської України.

Відома формула В. Липинського: «Без держави ми нацією не є, і без держави нею не будемо. Хто проти держави, той нищить ідею нації» – мала в Є. Чикаленкові цілковитого послідовника. У щоденнику за 1920 р. (17.01) він писав: «Народ наш ще не нація, а тільки етнографічна маса, а тому і не оборонить своєї території і не збудує своєї держави, як би не вихваляли його наші патріоти, а через те сусіди знов, як в 17 віці, поділять нас границею, на якій помиряться» [127, с. 214]. В питанні, що має бути першим – нація чи держава, питанні, яке розсварило В. Липинського і Д. Донцова (перший казав – держава, другий – нація, яка, поставши, свою державу збудує), Є. Чикаленко після 1917 р. радше схилявся до думки першого. Здавалося б, саме життя давало саме таке вирішення українського питання.

Є. Чикаленко збирав факти «націоналізації» тих представників старого царського світу, які з великих шанувальників самодержавства і єдиноділімства перетворювалися на прихильників української незалежності. У жовтні 1917 р. колишній сусід по київському будинку чорносотенець Родзянко після більшовицького перевороту зайшов до Є. Чикаленка і почав переконувати за ширення думки про необхідність відокремлення України від Росії та приєднання її на федеративних засадах до Австрії. Бо, приєднавшись до Галичини і Буковини, підросійська Україна не загине «від азійсько-московських большевиків» [125, с. 374].

Землевласник із сусіднього з Перешорами села Бадюлів – Балицький, який перед революцією теж був стовідсотковим чорносотенцем, передплатником газети «Двуглавый орел», після Лютневої революції написав Є. Чикаленкові листа, в якому висловлював радість з приводу відродження України і запевняв, що він завжди в душі був Чикаленковим одноступцем,

але службове становище (офіцер, земський начальник) не дозволяли цього легально виявляти [154, с. 158].

У часи агонії збройної боротьби за незалежність Є. Чикаленко відзначає суперечність між реальним станом речей та психологічними орієнтаціями наддністрянців і наддніпрянців. Якщо міжнародний розклад зовнішньої політики робив галичан підлеглими Польщі, а великоукраїнців – Росії, то за настроями людей обидві сторони готові були помінятися місцями. Західні українці мали неприязнь до Польщі і, як «такі ж руські», ладні були примиритися з пануванням Росії. Натомість українці наддніпрянські, боячись дужої Росії, радше готові були домовлятися зі слабшою потугою – Польщею [127, с. 198]. Так Є. Чикаленко інтерпретував союз А. Денікіна з УГА та мир між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським.

Є. Чикаленко залишався оптимістом і після збройної поразки у визвольних змаганнях. Вважав, що Україна й українці одержали для себе добрий урок, який не минеться марно. Селяни під пануванням чужих урядів переконуються, що свій уенерівський уряд був усе ж кращий. Розділена знову між сусідами Україна виявиться мало перетравною їжею для окупантів. Це не підсилить їх, а лише послабить. При першій-ліпшій нагоді українці розвалять і Польщу, і Росію. «В результаті держави таки муситимуть скластися в своїх етнографічних межах і при потребі єднатись в якісь більші федерації чи союзи», – підсумовував Є. Чикаленко [127, с. 217].

Одним з уроків української революції для Є. Чикаленка було його глибоке переконання про детермінованість проблеми земельної власності і незалежності. Україна в революції помилково пішла шляхом Росії, яка традиційно трималася общини і вороже ставилася до приватної власності на землю. Натомість генетично українець – індивідуаліст. Він тримається за приватну власність на землю як за найвищу цінність. Тому есерівський експеримент по соціалізації був шкідливим для України. Шкідливою була й ставка на безземельного і малоземельного селянина. Останнім не потрібна власність, вони ж і не цінують держави. За власну державу триматиметься і її

будуватиме малий і середній власник – «середняк» і «куркуль». Є. Чикаленко писав: «Економічний інтерес вже в перший рік революції штовхав заможні українські елементи до відокремлення від Московщини в особну державу, а голота, навпаки, держалася міцно большевицької Росії так само, як за повстання Мазепи вона трималася царської Москви» [125, с. 374].

У лютому 1920 р. Є. Чикаленко звернув увагу на партію УНП, яка якраз у своїй програмі робила ставку на дрібного і середнього землевласника. Одним з лідерів партії був один з перших самостійників Андрій Жук. «Липинськівець» з дореволюційного часу, той не покладався на шляхту і дворянство, як власне і Є. Чикаленко, а сподівався, що майновите селянство по досягненні добробуту завдяки власній продуктивній праці стане опорою держави. Але час для нормальної діяльності УНП було втрачено. Україна була охоплена війною. Є. Чикаленко «радив опертись Грушевському і Винниченкові (на цей прошарок-клас. – *І. Г.*) ще у 1917 році». «Великоземельні власники і міські пролетарі – елементи чужі нам, – слушно резюмував Євген Харлампійович, – а середні і дрібні, то виключно наші і при тім найбільше здатні до будови держави, бо вони не мають нахилу до большевизму, руйнування, до “поглиблення революції”, прагнуть спокою, можливості працювати, але вони мало свідомі націоналістично» [127, с. 238].

Провину за невдачі революції Є. Чикаленко, як житейськи мудра людина, не квапився покладати, як це робили Д. Донцов – Р. Бжеський (інтегральні націоналісти) та навіть і В. Липинський, лише на голови недолугого проводу. Він вважав, що винні не стільки вожді революції, скільки суспільство, яке виявилось здатним висунути лише такий провід, яке само було неготовим витримати конкуренцію з націями, добре підготовленими до державного життя попередніми століттями свого історичного існування в ролі державних націй. Є. Чикаленко з цього приводу писав: «Не винні окремі діячі, як Грушевський, Винниченко, Петлюра та інші, а винний ґрунт, на якому вони висунулись на верх, дякуючи своїй амбітності. Просто не визріла, не достигла ще українська держава, і

сотворити її можна було тільки опираючись на чужоземну мілітарну силу, а коли та сила розвалилась (через революцію в Германії), то розвалилась і українська гетьманська державність» [127, с. 499].

Велике розчарування Є. Чикаленко мав від політичної діяльності в часи революції Михайла Грушевського, котрого він вважав найздібнішим за розумом українським діячем початку ХХ ст. У ХІХ ст. таким був В. Антонович. Але голова Центральної Ради, повернувшись до Києва з німецькою допомогою у 1918 р., «замість будування дрібнобуржуазної (цікаве послуговування Чикаленком більшовицькою термінологією. – І. Г.) селянської держави, став на чолі соціал-революціонерів і голосно в друкованій заявці, що Центральна Рада покаже світові “зразок соціалістичної держави”, я побачив, що московська приказка – “на всякого мудреца довольно простоты”, цілком стосується і до пана професора» [154, с. 385].

Є. Чикаленко (як і напередодні Першої світової, у 1909–1911 рр., Андрій Жук) вважав, що головною проблемою українських соціалістів, які стали на чолі революції, була відсутність власного виробленого плану побудови своєї держави, відсутність своєї теорії українського соціалізму. Такий національний соціалізм розробили поляки в діяльності ППС. УСДРП калькувала кліше російського більшовицького соціалізму і через це вже на ідейному рівні прогнала своїм удатнішим східним сусідам. Грушевський, Винниченко, Петлюра, вважав Є. Чикаленко, «не вгадали, на кого опертись і якою дорогою треба йти, щоб опанувати подіями». На думку Євгена Харлампійовича, «Липинський, Шемет та Скоропис-Йолтуховський стояли весь час на певнішій дорозі, але соціалісти наші з Грушевським та Винниченком на чолі своїми демагогічними заходами потягнули за собою революційні елементи народу, тобто босячню, і завели їх, темних, у провалля, де й погинула наша справа. А та дрібнобуржуазна сільська маса, якої речниками були Липинський і К°, занадто була неактивною, боязкою, щоб вихопить владу у босяків» [127, с. 239].

Думки Є. Чикаленка про українську державу і націю, зібрані по крихтах з його листів, спогадів, щоденників, дають змогу зробити висновок про Є. Чикаленка як небуденного й далекоглядного суспільного мислителя. З розкиданих влучних і слухних тверджень перед нами постає особа, чий міркування про ідейний та ментальний стан суспільства подібні до думок таких велетів суспільствознавства як В. Липинський, М. Грушевський, Д. Донцов. Отже, час перестати дивитися на Є. Чикаленка як на «мішок з грошима», як про це писав С. Єфремов. Євген Харлампійович залишив в історії свій помітний слід і як видатний суспільно-політичний діяч і мислитель.

5.3. В. Леонтович: дилема засадничого консерватизму і демократичної тактики

Великий альтруїст і прихильник українства як політичної течії, що стреміла до ментальної окремішності від російського (а таких серед дідичів України було зовсім небагато), Володимир Леонтович слідував у своєму житті настановам свого дядька Василя Федоровича Смиренка – любити Україну до глибини своєї кишені. Ближче з В. Смиренком В. Леонтович познайомився лише після закінчення московського університету і повернення на рідну Полтавщину. Дружина В. Смиренка Софія Іванівна була тіткою по матері В. Леонтовича, а сам видатний український патріот і меценат дав «угрунтування та свідомість» національним почуттям Володимира Миколайовича та познайомив його з українським рухом [48, с. 309]. Цей факт підтверджує і товариш В. Леонтовича по меценатству – Є. Чикаленко. В листі від 22 лютого 1912 р. до В. Винниченка він з цього приводу писав: «Коли він і став свідомим українцем, то тільки під впливом свого дядька – буржуя, у якого состоїть повіреним по ділам, бо той вже дуже старий» [105, с. 220]. Саме Василь Смиренко познайомив В. Леонтовича особисто з лідером українського руху Володимиром Антоновичем та

головним редактором «Киевской старины», тодішнім головою Старої громади Володимиром Науменком [105, с. 310]. Василь Федорович дав В. Леонтовичу путівку в літературне життя, надрукувавши у Львові за власний кошт першу повість свого племінника. За власним зізнанням, В. Леонтович став для родини Смиренків єдиною близькою людиною. Цьому сприяв, на думку Володимира Миколайовича, той факт, що В. Смиренко справедливо вважав його своїм національним вихованцем [105, с. 312]. Цю ж націоналізуючу роль В. Смиренка В. Леонтович підтверджував у розмовах з Є. Чикаленком [153, с. 236]. Якби не цукропромисловець-меценат, В. Леонтович цілком міг піти стопами двох інших своїх рідних братів, які вороже ставилися до українського руху. Фактом дружби з В. Смиренком визначається й особливе місце В. Леонтовича в українському громадському житті. З кінця ХІХ ст. він став фактичним розпорядником коштів Смиренка, того «залізного українського фонду», який Василь Федорович ще за життя заповідав для культурних українських цілей.

Народолубець, він всотав у себе бажання покоління народників 1860-х років – дбати про «меншого брата», працювати для народного блага. Його дружина була донькою В. Лесевича – визначного філософа-позитивіста з Полтавщини, який лише під кінець життя усвідомив неправильність свого дотогочасного поступування і потребу служіння рідній, а не імперській культурі. Подібні думки вкладав у голову юного Володимира і його дядько Василь Федорович, будучи відданим фінансистом усіх періодичних видань Старої громади. Йому, людині глибинних національних переконань, була чужа станова обмеженість. Соціал-демократ Андрій Жук – майбутній творець Союзу визволення України, згадував про українізуючий вплив В. Леонтовича на мешканців Лубенщини і присвятив йому окремий нарис серед опису українських діячів цього регіону Полтавщини [448, с. 174]. У написаній ним, на жаль, досі не виданій книзі про визначних українців Полтавщини Леонтовичу було відведено окремий спеціальний розділ.

Значення Володимира Миколайовича Леонтовича як громадської людини сьогодні недостатньо поціноване. Його знають більше як літератора, одного з провідних письменників-реалістів Наддніпрянщини, і зовсім мало говориться про його суспільно-політичне значення як ключової фігури українського руху початку ХХ ст.

А в ньому Леонтович займав свою цілком виразно зазначену нішу. Він був прихильником консервативного проекту розвитку України, ніби передбачаючи ще в часи Першої російської революції майбутню руїну, нищення, грабіж культурної праці майновитих верств суспільства. Для українського руху це було досить рідкісне і нетипове явище.

Головне, що сам В. Леонтович був щиро захоплений національною справою й брав активну участь у всіх загальноукраїнських починаннях. У 1896 р., під час святкування 35-річного ювілею літературної діяльності Д. Мордовця, на його квартирі, яку він знімав у Петербурзі, було засновано Петербурзьку українську громаду, якій судилося відіграти одну з ключових ролей у піднесенні національного життя на початку ХХ ст. В. Леонтович разом з Є. Чикаленком був одним з фактичних її творців [108, с. 12; 155, с. 173].

В. Леонтович і сам був діючим політиком, членом Української радикально-демократичної партії, речниками якої були Є. Чикаленко, Б. Грінченко і С. Єфремов. Володимир Миколайович був у проводі Товариства українських поступовців. У квітні 1906 р. він брав участь у виборах до Державної думи як кандидат у депутати від Лубенського повіту, де був землевласником, але його кандидатуру селяни провалили через глуху недовіру до поміщицтва і невіру в те, що заможна людина дбатиме про інтереси простого селянина [416]. Наприкінці 1910 р. на наполягання Е. Ганнейзера В. Леонтович відкрив на своїй київській квартирі салон для зустрічей – на ґрунті дискусії про можливі варіанти вирішення національного питання – з представниками інших націй, що живуть в Україні: росіянами, поляками, євреями [108, с. 227]. 2 січня 1911 р. на цій квартирі В. Леонтовича

відбувалася зустріч провуду ТУП з лідером фракції автономістів-федералістів Державної думи В. Обнінським [125, с. 136]. Підпис В. Леонтовича стояв під листом від червня 1913 р. членів ТУП до депутатів Державної думи з вимогою автономії для України.

15 лютого 1914 р. в Українському клубі В. Леонтович був на зустрічі з очільником кадетської партії П. Мілюковим. Українську сторону тоді представляли такі «кити» національного руху, як М. Грушевський, М. Василенко, Д. Дорошенко, В. Прокопович, А. Ніковський, Л. Жебуньов. Володимир Миколайович робив доповідь про ширення національної свідомості серед населення України. Тези його доповіді лягли в основу відомої промови П. Мілюкова в Думі про українське питання і співчутливе до нього ставлення з боку російського громадянства.

З початком Першої світової війни ТУП на своїх засіданнях визначало проблему ставлення українців до воюючих сторін. І якщо Є. Чикаленко та А. Ніковський відразу зайняли пораженьську позицію стосовно Росії, то В. Леонтович був проти відкритої заяви ТУП з офіційним виступом проти війни, бо поділяв переконання більшості ТУП, що російське громадянство, яке перебувало в шовіністичному чаду щодо участі Росії у воєнних діях, буде обурене такою заявою українців і звинувачуватиме останніх у сепаратизмі й державній зраді [125, с. 355].

В. Леонтович брав участь у всіх значних акціях українського суспільно-політичного життя. У середині лютого 1915 р. він разом з головним редактором «Ради» А. Ніковським ходив до головного київського цензора Т. Флорінського з проханням дозволити друкувати українські видання літературним правописом, а не ярижкою. Але цензор почав лякати, що в афішах театру М. Садовського змусять замінити українські літери на російські [108, с. 425]. У липні 1915 р. В. Леонтович мав їхати в депутації до міністра Ігнат'єва у справі української народної школи [107, 303].

З початком Лютневої революції в Росії і постановням Української Центральної Ради в депутації від УЦР В. Леонтович їде у березні 1917 р. до

Петербурга з метою відстоювання українських домагань перед Тимчасовим урядом [106, с. 183].

У часи соціалістичної УНР В. Леонтович втратив свій колишній вплив на громадське життя. Натомість у добі Української Держави Павла Скоропадського він повертається до політичної роботи, стаючи на короткий термін міністром сільського господарства. В. Леонтович був одним з тих міністрів, колишніх консервативних діячів національно-демократичного табору, які намагалися надати політичному курсу Гетьманату національного змісту, втримати Україну в орбіті самостійності, зупинити дрейф у бік поновного федерування з Білою Росією – напрямком, узятий гетьманською державною адміністрацією в останні місяці існування режиму П. Скоропадського.

Володимир Леонтович разом з М. Грушевським і Є. Чикаленком становили тріумвірат фінансового забезпечення всього тодішнього українського життя від кінця XIX ст. і до передодня Першої світової війни і революції. Про стосунки між цими діячами йтиметься нижче. Оскільки В. Леонтович був у цьому тріумвіраті, як, власне, і Є. Чикаленко, передусім розпорядником коштів, на його плечі постійно падали завдання ці гроші добувати в Смиренка. А через свою делікатність та небажання турбувати Василя Федоровича постійними вимаганнями щораз нових і нових коштів на різноманітні національні культурно-громадські проекти В. Леонтович постійно потрапляв під пресинг прохань про додаткові кошти від М. Грушевського і Є. Чикаленка. Не знаходячи сил відмовити останнім, він змушений був тікати до себе в маєток, не відповідати на листи, ховатися на київській квартирі від надокучливих «прохачів», що доводило М. Грушевського і Є. Чикаленка до розпуки й невдоволення фактами зникнення В. Леонтовича. Але те, що, попри величезні фінансові проблеми з «Громадською думкою», «Радою», УНТ, «Товариством підмоги...», всі ці органи успішно дожили до початку Першої світової війни або часів

Української революції і не збанкрутували, промовисто свідчить, що В. Леонтович свій громадський обов'язок виконав до кінця відповідально.

Значення В. Леонтовича як мецената визначається тим, що в 1900-х роках його дядько Василь Смиренко перестав виходити особисто на контакт з діячами Київської громади і Володимир Миколайович став єдиним посередником, який сполучав український капітал з керівниками українського руху, котрі цього капіталу потребували. В. Смиренко цілком довіряв В. Леонтовичу, і від його власного бажання і ставлення до певних ініціатив залежало, чи дасть Василь Федорович на них кошти, чи ні. Більше того, складається таке враження, що грошодавець вже не входив через стан здоров'я в деталі тих проєктів, на які просилися гроші, і В. Леонтович від 1905–1906 рр. був фактичним розпорядником капіталу В. Смиренка. І вже практично лише він особисто вирішував, на що надаватимуться гроші. За таких обставин В. Леонтович перебував у вигідному стосовно громади становищі, бо завжди, коли треба було відмовити в грошах, він міг посилатися не на своє рішення, а на волю В. Смиренка, якої ніхто реально не міг перевірити. В останні роки життя В. Смиренко не з'являвся на зібраннях Старої громади і не приймав громадівців у себе. Тому В. Леонтович був єдиною сполучною ланкою між українським проводом і В. Смиренком.

У 1908 р. Є. Чикаленко писав, що вже з 1906 р. не бачив В. Смиренка. А про посередницькі функції В. Леонтовича зазначав у листі до П. Стебницького: «Соромно Володимиру Миколайовичу, то він замовить словечко (або, може, хоч “вопреки не заглаголить”) перед Василем Федоровичем, якого я вже не бачив два роки. Ніяк аудієнції не доб'ює!» [108, с. 75–76]. У 1907–1908 рр. цілий місяць В. Антонович – давній товариш Василя Смиренка – намагався влаштувати для М. Грушевського і Є. Чикаленка аудієнцію у Василя Федоровича, але через свою неміч і хвороби так і не спромігся цього досягти. Так що й помер, не виконавши обіцянки. М. Грушевський, який широко користався з фінансової підтримки

В. Симиренка, з останнім особисто, здається, й не спілкувався. М. Грушевський у 1907–1908 рр., коли його намагався часто уникати В. Леонтович, змушений був іти до будинку В. Симиренка й писати листа з проханням, якщо вже не прийняти, то принаймні відповісти письмово, але на це прислуга відповіла, що листів Василь Федорович не приймає. У своєму щоденнику 15 травня 1908 р. М. Грушевський занотував: «Я написав до Симиренка, посилаючися на те, що Леонтовича вже не побачу мабуть – там сказали, що листів не приймають, тільки з пошти – хоч карточку мою прийняли» [2, арк. 188]. Останні 10-15 років життя мецената зв'язок громадян з В. Симиренком здійснювався виключно через В. Леонтовича.

Як меценат і національно свідомою людиною, В. Леонтович користувався серед різних верств суспільства незмінною повагою і авторитетом. Проте не всім він був до серця. В. Винниченко, ображений критичною рецензією В. Леонтовича на його скандальні «Щаблі життя», в листі від 26 лютого 1912 р. писав Є. Чикаленкові: «Мені тільки дуже досадно і навіть боляче, що люди так “поважають” цього пана (В. Леонтовича. – *І. Г.*) за те, що він колись дасть гроші свого дядька (які він не дасть ніколи). Як його шанували тут у Львові в Науковому Товаристві! За що? Що він зробив для науки, літератури? Як не сором тим, хто так лицемірно і гидко називав його “стовпом науки”! І головне те, що він же всім відомий як людина, яка всіма силами старається нічого не дати ні на науку, ні на що інше, що не торкається його особи. Всім відомо, що він хоче прибрати до своїх рук мільйони свого дядька, що він його, як чабанський пес, оберігає од всіх, хто хоче підступитися. І все-таки цього суб'єкта “поважають”. От що лютить до болю!» [105, с. 218].

Але правим виявився не В. Винниченко і такі як він, а інший меценат Є. Чикаленко, який на недоброзичливу й злостиву тираду визначного письменника, але наївного і нездалого політика писав таке: «Пани, т. є. дворяни наші, не дають на українство нічого, так само не дає й Леонтович. Та він і не може давати, бо у його потреби життя більші, ніж прибутки! ... Але дядько його настільки розумний і преданий народові чоловік, що можна бути

певним, що його маєтки підуть на користь тому ж народові, а не приватній людині» [105, с. 220]. І справу цієї передачі довершив якраз В. Леонтович, який ретельно виконав заповіт В. Смиренка. І якби не націоналізація майна «буржуїв», проведена більшовиками, які загарбали в ході війни з УНР Україну, ці гроші ще б прислужилися повною мірою, а не частково українській справі.

У 1902 р. про цей вплив Леонтовича на Смиренка Євген Чикаленко писав у листі до М. Грушевського: «...Надії мало, бо Левенко (псевдонім Леонтовича. – *І. Г.*), який має на його більший вплив, ніж я, не спочуває сій думці, т. є. не захоплений нею; він, звичайно, не буде відмовляти Василя Федоровича, але не буде й мене підтримувати» [59, с. 45]. Тому провідники політично-культурного національного руху, якими були М. Грушевський й почасти Є. Чикаленко, всіляко намагалися привернути на свій бік В. Леонтовича, щоб уже він скористався зі свого впливу і домігся виділення коштів на той чи інший проект від В. Смиренка. Коли у 1904 р. у Львові було засновано Товариство прихильників літератури, науки і штуки, Є. Чикаленко радив його творцеві М. Грушевському поговорити про це товариство з В. Леонтовичем [59, с. 53–54], щоб зацікавити його і в подальшому мати грошову допомогу.

З вибухом Першої російської революції 1905 р. значення В. Леонтовича виростає до великих масштабів. Проблема видання першої української щоденної газети в підросійській Україні, питання існування т. зв. «комітету спадкоємців» фонду В. Смиренка, заснування київського товариства аналогічного львівському «Товариству підмоги літературі, науці і штуці», вибори до Державної думи, діяльність української фракції в ній, видання «Украинского вестника» в Петербурзі, фінансування Українського клубу, Українського наукового товариства в Києві, київської контори «Літературно-наукового вісника», купівля друкарні та заснування Інституту українознавства – ці та інші дрібніші проекти реалізувалися за найактивнішої

участі В. Леонтовича, і в багатьох випадках їхнє здійснення стало можливим завдяки Леонтовичу.

Наприкінці серпня 1906 р. під час перебування М. Грушевського у Києві відбулася нарада в київській квартирі В. Леонтовича у присутності Є. Чикаленка у справі фінансування петербурзького «Українського вестника». Було ухвалено з цією метою виділити 2 тис. руб. [2, арк. 126 зв].

У 1908 р. В. Леонтовича обрали головою старшин Українського клубу в надії на те, що він дістане у В. Симиренка кошти на функціонування клубу [125, с. 23–24].

Київське «Товариство підмоги літературі, науці і штуці» було фактично легальною формою діяльності комітету з розпорядження Симиренковими грошима на українські культурні цілі. Про це є згадка М. Грушевського у щоденнику за 25 лютого 1908 р.: «...справу Товариства для Симиренкових грошей посунули. Я їздив до Щоголева з проектом статута, у Леонтовича мали конференцію в сій справі. Чикаленко їздив до Антоновича, щоб чи не можна, і коли, до нього привезти нотаріуса, щоб списати заявку про нове Товариство» [2, арк. 182]. Заяву в нотаріуса підписали М. Лисенко, Є. Чикаленко, М. Грушевський та В. Леонтович. 29 лютого 1908 р. М. Грушевський уже у львівській своїй оселі дописав статут «Товариства підмоги...» і відіслав до Києва [2, арк. 182 зв]. 14 березня 1908 р. за старим стилем статут було завезено, для реєстрації у київського губернатора П. Ігнат'єва, безпосередньо до завідувача діловодства губернського Присутствія С. Щоголева. У щоденнику під датою 14 березня 1908 р. М. Грушевський записав: «Їздив до хріна Щоголіва в справі статуту. Леонтович нібито хворий, і я його виручив – повіз статут» [2, арк. 184]. Очевидно, до царського «цербера» С. Щоголева краще було їхати В. Леонтовичу, як людині, що, будучи російським поміщиком, викликала у чиновника менше відрази, ніж «мазепинець» М. Грушевський. Але їхати змушений був саме Михайло Сергійович. Це затвердження відбулося 19 березня 1908 р. [59, с. 211]. Про затвердження статуту товариства

В. Леонтович написав М. Грушевському 20 березня 1908 р. Він зазначав, що єдина прикрість – обмеження території діяльності товариства лише 5-ма губерніями: Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською і Полтавською [5, арк. 32–35]. У листі від 17 березня того ж року Є. Чикаленко повідомляв П. Стебницького про заснування товариства, додаючи, що, крім чотирьох вищеназваних засновників, у документи вписано ще й членів В. Шемета, М. Комарова, П. Стебницького та В. Симиренка [108, с. 87]. У щоденнику Є. Чикаленко називає серед членів товариства ще й дружину В. Симиренка Софію Іванівну [125, с. 23–24]. У листі до М. Грушевського від 5 (18) березня Є. Чикаленко писав, що забрав затверджений статут від губернатора і відразу «побіг» до Леонтовича, але того в Києві вже не було [59, с. 102].

Про уконституювання «Товариства підмоги...» М. Грушевський у своєму щоденнику залишив запис, а саме – про прихід до нього 2 січня 1910 р. В. Леонтовича та Є. Чикаленка й розсилку запрошень на засідання членам-засновникам цього товариства [119, с. 100]. Саме засідання відбувалося у квартирі В. Леонтовича. Крім Є. Чикаленка, був ще й М. Лисенко. У щоденнику про це М. Грушевський писав: «Уконституювали Т-во, вибравши Леонтовича головою (він запропонував мене, але очевидно було йому приємно, коли я настояв, щоб він був), Леонтович запропонував скарбником Симиренка, ми потім жартували, що Симиренко мусить щось покласти для ревізії. Передав Леонтович резолюцію: 2 тис. на Наукове т-во і 2 тис. на “ЛНВ”» [119, с. 100]. Про цю оригінальну офіційну роль при «Товаристві підмоги...» В. Симиренка у своєму листі до П. Стебницького написав Є. Чикаленко. Він теж написав про обрання головою В. Леонтовича та очолення ревізійної комісії В. Симиренком – людиною, гроші якої це товариство, власне, й мало витратити. У листі від 8 січня 1910 р. Є. Чикаленко писав П. Стебницькому: «Було зібрання “Товариства підмоги українській науці, літературі і штуці”. Вас вибрали в члени. Єсть надія, що, може, се Товариство колись гратиме не останню роль в українському житті.

Володимира Миколайовича вибрали за председателя, а Василя Федоровича за ревізора!» [108, с. 178].

У травні 1911 р. «Товариством підмоги літературі, науці і штуці» було призначено 2000 руб. щорічно пенсії М. Коцюбинському, щоб той міг залишити всі роботи, які змушений був виконувати для заробітку, і віддатися цілком літературній праці. Ініціатором надання цих коштів був саме В. Леонтович. І це не назвеш випадковістю. Він був одним з найбільших симпатиків художнього таланту М. Коцюбинського, мав з останнім розлоге листування, часто зустрічався, при кожній нагоді допомагав чим міг. Одну половину коштів виділив В. Смиренко, а другу – товариство і безпосередньо сам Володимир Миколайович, який від себе дав 500 руб. [107, с. 87]. В. Леонтович також влаштував М. Коцюбинському в Києві лікарський консилиум, який і вирішив покласти Михайла Михайловича до клініки університету, де працювали найкращі кардіологи В. Образцов і М. Стражеско.

«Товариство підмоги...» для підтримки найбільших в українській літературі талантів доплачувало найкращим письменникам стільки ж, скільки платила гонорару редакція «ЛНВ». За друкований аркуш разом виходило 100 руб. До таких літераторів належали В. Винниченко, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Олесь.

У середині весни 1910 р. «Товариство підмоги...» надало 500 руб. на видання опери М. Лисенка «Тарас Бульба» і кошти на лікування В. Доманицького [119, с. 112].

Через це товариство здійснювалося фінансування Українського наукового товариства в Києві. До УНТ особливий респект мали і В. Смиренко, і В. Леонтович. Коли за П. Столипіна почався похід проти українських інституцій і були закриті Український клуб і «Просвіта», обидва меценати товариства і Є. Чикаленко з М. Грушевським потерпали, щоб не закрили УНТ в Києві, бо це підривало довіру у довговічність цього

товариство, на яке В. Смиренко й надалі хотів робити великі пожертви [119, с. 112].

У 1912 р. саме В. Леонтович на прохання М. Грушевського організував субсидіювання коштів Науковому товариству Т. Шевченка у Львові. Воно потребувало внесення коштів як застави на придбання кам'яниць для НТШ на вулиці С. Чернецького (тепер В. Винниченка). Тому й не дивно, що НТШ вітало у себе В. Леонтовича як організатора української науки, що так незаслужено обурило В. Винниченка (він теж тоді був у Львові). 200 тис. руб., які привіз для наукового товариства В. Леонтович, убезпечили НТШ від втрати будинків і сприяли поліпшенню матеріальної бази. Саме з цього часу, коли всі інституції М. Грушевського переїхали під один дах, закладалися зримі підстави академічності української науки.

В. Леонтович виявився вірним виконавцем волі В. Смиренка. По смерті останнього у 1916 р. на вдову Софію Іванівну чинився тиск її чорносотенними родичами Альбрантами, але через нотаріуса були переведені всі необхідні документи для уможливлення користування коштами небіжчика. У листі 16 березня 1916 р. Є. Чикаленко писав до С. Єфремова: «Мабуть, і він, сердега, запаморочився з бабою. Поки жив старий, то вона жила його розумом, але як не стало старого, то не стало й розуму. Мабуть, таки доведеться полякати бабу... Бо на нас лежить відповідальність перед громадянством. Не хотілося б доходити до краю, бо може вийти пшик, коли завізьмуться Альбранти, що й “Основи” (одеський журнал, що недовго виходив 1915 р. в Одесі. – *І. Г.*) підставили ногу. ... А може, Володимир Миколайович дійде до згоди з нею і мене викличе...» [106, с. 158]. З негласного комітету опіки грошима В. Смиренка на цей час вибули по смерті В. Антонович, М. Лисенко, М. Комаров; виведений за намовою В. Антоновича В. Науменко за українофільство. Натомість було введено С. Єфремова. Отже, розпорядниками спадщини стали В. Леонтович, М. Грушевський, І. Шраг, П. Стебницький, Є. Чикаленко та С. Єфремов. Щоб уряд не забрав цих грошей, які підуть на «антиурядові» цілі, вдова кожному

членові комітету надала 50 тис. руб., за які з вибухом Лютневої революції було придбано друкарню Барського для друку українських книжок і відродженої щоденної газети «Нова Рада» [125, с. 360]. Гроші В. Смиренка як фонд «Товариства підмоги літературі, науці і штуці» пішли на налагодження випуску «Нової Ради» як пайового акціонерного підприємства. На В. Леонтовича припало чотири паї розміром у 20 тис. руб. Один пай взяла книгарня, один – Є. Чикаленко. Вартість паю була 5 тис. руб. Представляли інтереси товариства серед засновників «Ради» В. Леонтович і М. Грушевський. Ці паї ні В. Леонтович, ні професор не взяли як іменні. Володимир Миколайович боявся, що в нього задурно відберуть землю і що тоді не буде за що утримувати родину. Але в комісії із заснування нової газети В. Леонтович відігравав ключову роль – він був відпоручником інтересів вдови В. Смиренка Софії Іванівни [108, с. 488].

На сьогодні вже добре з'ясовано особливе місце Євгена Чикаленка у виданні першої щоденної наддніпрянської газети «Громадська думка», згодом «Рада». Проте незаслужено мало говориться про значення Володимира Леонтовича в утриманні цієї газети на фінансовому плаву. Його теж варто вважати другою-третьою ключовою постаттю в рятуванні цієї газети від банкрутства. Власне, його ім'я неможливо відірвати від другого благодійника «Ради» – Василя Смиренка. В середньому щороку В. Леонтович і В. Смиренко покривали половину видатків на це видання. А щорічний бюджет потребував закриття бюджетної дірки на 2/3 реальних витрат.

У листі від 25 жовтня 1905 р. до П. Стебницького Є. Чикаленко повідомляв, що для газети необхідно в рік мати 60 тис. руб. Чикаленко міг дати 10 тис. руб., Смиренко обіцяв 15 тис., а В. Леонтович – 5 тис. руб. [108, с. 12]. Решту сподівалися виручити від дрібніших спонсорів і передплати. Щомісяця газета потребувала 6 тис. руб. У першу половину 1906 р. «Громадська думка» мала вже 4093 передплатники, але після закриття її

владою залишилося лише 1509 чол. [154, с. 466]. Причому цілорічну передплату робило тільки 500 людей.

В. Леонтович поруч з Є. Чикаленком був, вживаючи сучасний термін, промоутером всієї справи. Для затвердження адміністрацією було подано кілька варіантів назв газет і журналів з відповідною програмою. Подавали й Є. Чикаленко, і Б. Грінченко, але дозвіл протягом двох тижнів – найшвидше – одержав саме В. Леонтович. Є. Чикаленко згадував, як Володимир Миколайович «прийшов до редакції з радісною вісткою, що нам, “крамольникам”, заборонено, а йому дозволено» [154, с. 445].

В. Леонтович вважався юридичним відповідальним редактором і видавцем, та й не лише вважався, але й сам охоче друкувався на сторінках газети, але фактичним редактором «Громадської думки» був дуумвірат Б. Грінченко – С. Єфремов, які й надавали лівого ідеологічного забарвлення цій газеті. Проти цього В. Леонтович постійно протестував, але не міг витримати центристської лінії політичного спектра в газеті. Він боявся, що його можуть покарати штрафами і посадити до в'язниці за те, що сам вважав помилковим і проти чого активно виступав. Не співчуваючи напряду газети, заданому Б. Грінченком – С. Єфремовим, він відмовився від офіційного редакторства, але залишався відповідальним редактором «Громадської думки» [154, с. 457].

Є. Чикаленко визнавав рацію обуренню В. Леонтовича, вважаючи її хіба занадто гострою. Євген Харлампійович згадував, як Володимир Миколайович постійно обурювався статтями політичного змісту в газеті, особливо аграрно-економічними. «Скрізь в статтях, у хроніці, він убачав проповідь одібрати дурно землю, – писав Є. Чикаленко. – Одверто сказавши, я й сам це помічав, але не надавав цьому такого значення, як Леонтович» [154, с. 449]. Леонтович нервувався, зривався на підвищену тональність у розмові, казав, що не хоче, щоби під його іменем виходила газета, яка підбурює селян проти заможних верств суспільства. С. Єфремов у своїх спогадах висвітлював реакцію В. Леонтовича з погляду свого і Б. Грінченка:

«Сей лагідний, симпатичний і делікатний чоловік, безперечний демократ з переконання, враз почувив у собі поміщицьку істоту і, наляканий аграрним рухом та страхом, що землю “видиратимуть”, – до кожного чіплявся слова і всюди бачив якусь задню думку, ману, нещирість, заспокоювання на словах з тим, щоб робити на ділі інакше. Була це, безперечно, хвора уява..., страхи вибитої з колії людини» [120, с. 610].

І все ж, здається, найоб’єктивнішою в цьому конфлікті між В. Леонтовичем, з одного боку, та Б. Грінченком і С. Єфремовим – з другого, в газеті «Громадська думка» виглядає позиція Є. Чикаленка, який у спогадах писав: «Грінченко, Єфремов, а за ними й інші йшли за московським “Сыном Отечества”, який тоді друкував просто есерівські прокламації в своїх передовицях, з другого боку В. Леонтович, якого цей напрямок обурював. Я намагався примирити ці дві сторони і раз у раз підкреслював, що ми спочатку рішили видавати газету в межах програми Демократично-радикальної партії, в якій тоді було сказано, що земля повинна бути викуплена, а не одібрана задурно у поміщиків. Цей пункт програми найбільше хвилював Леонтовича, бо він ясно бачив, що Грінченко і К^о радо проповідували б одібрати землю дурно; він раз у раз запевняв, що вони тайні есери» [154, с. 436]. Цікаво, що арешт С. Єфремова у 1906 р. київськими жандармами пояснювався належністю його до есерівської селянської «Спілки». Але, напевно, есером С. Єфремов не був, йому завжди видавалася хибною есерівська програма соціалізації земельної власності. У часи революції він був постійним опонентом і критиком есерівської ідеології. Розрив з М. Грушевським стався на ґрунті переходу останнього в табір УПСР та загравання з лівою ідеологією есерівського вирішення земельного питання в Україні.

Біда української ситуації полягала у незвичайній вузькості соціальної бази українського руху, намаганні незначного числа інтелігенції пристосуватися до аномальної ситуації на селі – катастрофічного безземелля селянства. Трагікомізм ситуації полягав у тому, що в одній Радикально-демократичній партії опинилися й поміщики-дідичі Є. Чикаленко й

В. Леонтович, які займали помірковане становище і представляли демократичне крило партії, натомість Б. Грінченко і С. Єфремов представляли радикальне крило й були прихильниками перерозподілу власності, без особливого озирання на інтерес майновитої частини суспільства.

Спроба налагодити співпрацю між Б. Грінченком і В. Леонтовичем Є. Чикаленкові не вдалася. Комбінація, при якій прихильник Бориса Дмитровича Ф. Матушевський ставав офіційним редактором газети, образила В. Леонтовича. Він дорікнув Є. Чикаленку в домовленостях з Б. Грінченком та К^о і сприйняв пропозицію призначення Ф. Матушевського на його посаду як бажання редакційного комітету «виперти» його з газети [154, с. 449].

Відхід В. Леонтовича від активної ролі в щоденній газеті мав фатальні наслідки для наступної щоденної газети «Рада», яка постала після закриття 18 серпня 1906 р. царською адміністрацією «Громадської думки». Ображений В. Леонтович не цікавився газетою, що перестала бути його дітищем. І це наразило її протягом усіх років – з 1906 і до майже 1914 – на постійну проблему закриття через нерентабельність. Якщо «Громадська думка» через активну заінтересованість В. Леонтовича мала стабільне забезпечення на весь рік від нього і передусім від В. Смиренка, то вже «Рада», через відхід В. Леонтовича від активної спонсорської допомоги, стала лише газетою Є. Чикаленка. З приводу свого ставлення до «Ради» В. Леонтович писав у листі від 12 жовтня 1906 р. до М. Грушевського: «Щодо гарантій на щоденний часопис, то не можу зрозуміти звідки Євген Харлампійович собі вигадав, ніби ту гарантію я або Василь Хведорович дамо і на той рік. Певен так само і за Василя Хведоровича як і за себе, що сього не буде. Як і Ви, думаємо, що є в нас більш важні завдання та що щоденний часопис видавати поки що безнадійно. Нарешті часопису, в якому буде той склад співробітників, який є зараз в «Раді», ні я, ні Василь Хведорович, ні в якому разі не станемо на допомозі, бо не згоджуємося в напрямку, та й дістали вже чимало прикростей від цього товариства» [5, арк. 12-18].

Євген Чикаленко не мав можливості покривати всі дефіцити «Ради», щоразу сподівався лише на добру волю В. Симиренка та його часткову допомогу. А ця воля В. Симиренка залежала від ставлення до «Ради» з боку В. Леонтовича, яке постійно було переважно прохолодним. Лише в останній момент, коли вирішувалася доля існування газети, В. Леонтович передавав на газету 10–12 тис. руб. на покриття дефіциту. І газета закінчувала рік та починала виходити наступного року. Ця непевність психологічно виснажувала Є. Чикаленка, але він, попри повну безперспективність фінансово стати газеті на власні ноги, продовжував її видавати. У першу половину року вона виходила за його власні кошти, а у другій половині – дефіцит покривався завдяки В. Леонтовичу, який, хоч і був ображений та теж потерпів на здоров'ї через конфлікт з Б. Грінченком, але не міг дозволити собі, щоб газета пропала.

Закриття газети і відсутність сталого передплатника змусили Є. Чикаленка думати про зміну ідеологічного обличчя видання. Якщо «Громадська думка» робилася під смак низів, незаможної публіки, то «Раду» Є. Чикаленко вирішив видавати для інтелігенції, власне, вона була зорієнтована на середній клас, який і потребував газети, і готовий був її передплачувати. З другого боку, Є. Чикаленко, потребуючи постійної підтримки В. Леонтовича, змушений був орієнтуватися на факт, що коли в новій газеті головним діючим персонажем буде Борис Грінченко, то на грошову підтримку від В. Леонтовича годі було сподіватися [154, с. 471]. Євген Харлампійович домовився про редакторство з О. Русовим і з тим повідомленням пішов до В. Леонтовича, але той холодно поставився до цієї новини і сказав, що все одно «не дасть і копійки на газету, бо вважає її нікому не потрібною, ніхто нею не цікавиться» [154, с. 472]. Чикаленко при цьому відповів, що вважає В. Леонтовича своїм спільником, бо вже одержав від Володимира Миколайовича 6 тис. руб. на 1906 р., і якщо грошей від нього далі не дістане, все одно сподіватиметься на співпрацю у наступні роки. Але на ці слова В. Леонтович відреагував рішучою відмовою від участі в газеті.

Є. Чикаленко залучив В. Антоновича до умовляння В. Леонтовича. Адже Володимир Боніфатійович вважав, що щоденна газета важливіша для української справи за популярну книгу, місячник або тижневик [154, с. 473].

До ідеї нової газети схвально поставився М. Грушевський, який хотів мати у новозаснованій «Раді» свій вплив. Бо група Б. Грінченка – С. Єфремова стояла на позиціях наддніпрянського партикуляризму і виступала проти перенесення з Галичини видань та інституцій львівського професора, які засновувалися як загальноукраїнські і мали, за задумом голови НТШ, з настанням відповідних часів діяти в Києві. Бажання усунення Б. Грінченка з ролі фактичного редактора щоденної газети збігалися як у М. Грушевського, так і в В. Леонтовича. М. Грушевський до того ж запропонував Є. Чикаленкові нову систему організації видавничої праці, при якій справу ведення газети вирішує не редакційний комітет, де більшість належала симпатикам Б. Грінченка, а видавці газети: Є. Чикаленко, М. Грушевський і В. Леонтович. Ця думка сподобалася В. Леонтовичу, і він погодився влаштувати побачення з В. Самиренком (яке, схоже, так і не відбулося), а головне, пообіцяв від останнього грошову підтримку у розмірі 5000 руб. Своїх же грошей В. Леонтович не дав, бо розпочав спорудження у Києві власного будинку. Свою участь у газеті він розглядав лише в ролі довіреної особи В. Самиренка [154, с. 475].

У жовтні 1906 р., коли вже почала виходити замість «Громадської думки» «Рада», Є. Чикаленко мав нову розмову з В. Леонтовичем. Він просив його стати видавцем газети, але вже тепер робити газету «не для голоти, а національно-ліберальну “прилічну”» [108, с. 47]. Є. Чикаленко до того, щоб переконати В. Леонтовича надавати кошти на газету, залучив лідера петербурзької української громади Петра Стебницького. Той пише з Петербурга листи до В. Леонтовича і просить не залишати Є. Чикаленка наодинці у фінансовій скруті з газетою. На запитання П. Стебницького, чи не змінилося ставлення В. Леонтовича до «Ради» через те, що тепер у газеті немає ніякої «есерівщини», Є. Чикаленко відповідав у листі від 14 жовтня

1907 р.: «Володимир Миколайович вважає газету для себе зовсім чужою. Правда, вона тепер його не так дратує, але він зовсім байдужий до неї – йому все одно, чи вона є, чи її нема» [154, с. 68].

1908 р. ситуація з додатковим фінансуванням «Ради» повторилася. Після листа П. Стебницького у вересні субсидію від В. Симиренка через посередництво В. Леонтовича було одержано в тому ж розмірі. Посприяв цій допомозі і той факт, що М. Грушевський відійшов від «Ради» і розпочав проект власної газети «Село». «Коли Володимир Миколайович дізнався, – писав 26 вересня 1908 р. Є. Чикаленко П. Стебницькому, – що Михайло Сергійович одійшов од газети, то гаряче став мене запевняти, що він сам готовий мене піддержати і участю в газеті, і буде клопотатися, щоб Василь Федорович не одібрав субсидії» [154, с. 115]. У щоденнику М. Грушевського є запис подібного змісту, який датується 19–21 грудня 1908 р.: «В п'ятницю був у “Раді”, де [Леонтович] наговорив, наобіцяв (1 тис. від себе, заступити Чикаленка при газеті – і потім на кілька день просив 20 тис. у Чикаленка)» [2, Арк. 233]. Євген Харлампійович це пояснював тим, що він був у спілці з М. Грушевським і, підтримуючи проекти останнього, теж був одним з постійних «натискачів» на В. Леонтовича. Коли ж М. Грушевський відійшов від «Ради», то перестав сприйматися В. Леонтовичем у тандемі з Є. Чикаленком. Євген Харлампійович писав В. Леонтовичу про 12 тис. крб. допомоги, але відповіді листовної не одержав. Та як наставав критичний час, гроші ці В. Леонтович знаходив і передавав Чикаленкові.

1910 р. не приносив полегшення з коштами на покриття дефіцитів «Ради». Стосунки Є. Чикаленка й В. Леонтовича залишалися на рівні попередніх років, коли почала виходити «Рада». У березні Є. Чикаленко так змальовував у листі до П. Стебницького ситуацію зі ставленням В. Леонтовича до традиційних прохань на покриття фінансової прірви: «...всі йдемо з дефіцитами, яким кінця-краю не видно, а руки даючих вже починають оскудевать. Володимир Миколайович явно ухиляється навіть від особистих зносин. Я певний був, що він досі сидить в Петербурзі з хворою

Юлією Володимирівною, аж недавно, ненароком дізнався, що він тут» [108, с. 181]. У квітні 1910 р., коли відбувалося засідання «Товариства підмоги...», Є. Чикаленко відзначив пошвавлення інтересу В. Леонтовича до громадських справ і прихід його на журфікс у гості до себе [108, с. 189]. Але вже цього року грошей від В. Смиренка на «Раду» той дав не у вересні-жовтні, як у попередні роки, а раніше – у липні. З деяким розпачем Є. Чикаленко це так відкоментував у листі до П. Стебницького: «Володимир Миколайович, хоч пізно трохи, а дав грошей, звичайно, не своїх, а за свої мовчить, хоч якось так розжалобився, що обіцяв дати і свою тисячу рублів» [108, с. 202]. У вересні Є. Чикаленко констатував систематичне ухиляння В. Леонтовича від зустрічей: «Приїздить на короткий час в Київ, сам не заїде до мене і не сповістить про свій приїзд, і доводиться безрезультатно ловити його, нехтує тобою до образи, а мусиш терпіти» [108, с. 213]. Зрештою це «нехтування» й «ухиляння» можна зрозуміти. Його шукали з однією метою – попросити чергову порцію грошей, від давання яких В. Леонтовичу було важко відмовитися. А ці гроші треба було у свою чергу випросити у Василя Смиренка.

Цікаво, що у 1911–1914 рр. нарікань на ловлення В. Леонтовича для «припертя до стінки» проханням про чергову порцію грошей на «Раду» вже немає ні в листах до П. Стебницького й М. Грушевського, ні в щоденнику Є. Чикаленка. Отже, очевидно, ситуація з допомогою від В. Смиренка не була такою нагальною. А можливо, вона в ці роки надходила без таких затримок, як у перші п'ять років виходу газети.

Напевно, попри т. зв. «байдужість», В. Леонтович переймався справою газети, а як людина м'яка і вразлива, він близько до серця брав душевні муки Є. Чикаленка і в останню хвилину таки не відмовляв у допомозі. В. Леонтович переймався ситуацією з Є. Чикаленком і «Радою», але не міг дати певної позитивної відповіді відразу, тому й мовчав, не відповідав на листи не лише Євгенові Харлампійовичу, але й М. Грушевському та П. Стебницькому. Останній виступав у ролі «громадської совісті» для

В. Леонтовича, був посередником у справі добування грошей із Симиренкового спадку. При особистих зустрічах В. Леонтович вибачався за мовчанку, часто пояснював її постійним відчуттям тиску від тих людей, що чекали на матеріальну підтримку громадських ініціатив [108, с. 160, 163, 165]. У листі від 13 грудня 1910 р. П. Стебницький розповідав Є. Чикаленкові про цей синдром провини В. Леонтовича: «Якось кумедно почав вияснити, чом не відповідав мені на листи: бо, мовляв, такі виходили ненормальні зносини про київські справи..., що він не міг прибрати підходящого тона на відповідь, а тільки думав собі – що коли вже про нього Стебницький та Чикаленко такої думки, то що вже інші!» [108, с. 242].

Стосунки між двома меценатами були близькими. Кожен добре розумів, відчував один одного. В. Леонтович через свого брата – члена Державної ради від Полтавщини в Петербурзі – у 1912 р. виклопотав дозвіл для сина Чикаленка Левка на навчання в Петербурзькому університеті [107, с. 103].

Так само й до «Ради» В. Леонтович був завжди близький. Сам там вряди-годи друкувався. Останній головний редактор «Ради» Андрій Ніковський в часи Першої світової, коли випуск газети за розпорядженням влади було припинено, працював у В. Леонтовича репетитором його сина та й жив деякий час в його київському будинку на Олександрівській вулиці.

У роки української революції Володимир Леонтович продовжував близько стояти до газети, залишаючись її спонсором й даючи гроші В. Симиренка як один з неофіційних пайовиків газети.

Людина тонкої душевної організації, В. Леонтович болісно сприймав усякі негативні, навіть якщо вони лише частково зачіпали його репутацію, оцінки своєї громадської праці. Коли друком з'явилися спогади і щоденник Є. Чикаленка, він дуже образився на Євгена Харлампійовича за представлення його ролі в громадському житті України і перервав з ним стосунки на певний час [106, с. 263]. Але по смерті Є. Чикаленка саме В. Леонтович був одним з перших, хто наголосив у некрологах на непересічному значенні постаті видатного видавця «Ради» в українському

суспільному житті. Причому джерелом для перших рефлексій в журналі «Тризуб» були якраз ті «Спогади», на які так образився Володимир Миколайович за життя Є. Чикаленка.

Отже, у п'ятому розділі дисертант дійшов таких висновків. Після відходу від активної політичної діяльності В. Антоновича і О. Кониського Київська громада втрачає свої лідерські повноваження, перетворюється на Стару громаду. Висланий як відпоручник радикальної частини громади до Львова, Михайло Грушевський розпочинає новий етап українського руху. Він політизує культурне життя. Його культурно-наукова діяльність мала яскраві політичні риси, бо заклала фундамент української окремішності. З М. Грушевським у Києві найбільше й найактивніше співробітничали представники консервативної течії націонал-демократичної думки Є. Чикаленко та В. Леонтович. Завдяки фінансовій підтримці останніх М. Грушевському вдалося досягнути визначних результатів культурно-національної роботи.

РОЗДІЛ VI. МОЛОДОУКРАЇНСЬКИЙ НАПРЯМ: НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛ- ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦЕНТРИЗМ: С. ЄФРЕМОВ І А. ЖУК

6.1. Особливості українського соціалізму М. Драгоманова. Традиція наддніпрянського центризму С. Єфремова

Чи був М. Драгоманов соціалістом? Як людина, що прагнула соціальної перебудови суспільства й демократії, – так. Але до партії соціалістів він стосунку не мав і творенням партійних структур не займався. І тому у вузькому значенні цього слова соціалістом не був. Принаймні його учень І. Франко соціалістом Драгоманова не вважав. Михайло Петрович був за почуваннями європейцем і, як кожний поступовий європеєць того часу, мав нахил до соціалізму, мислив категоріями соціалізму, заперечував монархізм, реакцію, старий порядок. Вів непримиренну ідейну боротьбу з царською деспотією.

Серед українців він став першим радикалом європейського типу, першим заснував новочасну політичну еміграцію. М. Драгоманов започаткував український соціалізм, досить відмінний від соціалізму російського типу – чернишевсько-лавровсько-ткачовського соціалізму. Російський соціалізм тримався на трьох «китах»: пропаганді селянської общини як російського суспільного ідеалу, тероризмі як радикальній боротьбі проти визискувачів та анархізмі як ідеальному ладі, що протистояв царському централізмові й казенному адмініструванню. М. Драгоманову ближчим стало європейське розуміння соціалізму: парламентаризм і конституціоналізм, місцеве самоврядування, еволюція політичної системи на противагу терористичному радикалізмові. Усе це вигідно вирізняло М. Драгоманова з-поміж теоретиків російського соціалізму. І Б. Кістяківський, щоб наблизити російський соціалізм до європейського

стандарту, після 1905 р. намагався прищепити російському революційному мисленню драгомановські постулати, тоді як більшовизм не сприймав М. Драгоманова за його еволюціонізм, конституціоналізм і повагу до легітимної влади. За це останній одержав від майстра образливих налічок В. Леніна визначення – «махровий міщанин на гноярні».

М. Драгоманов культурництву старогромадівців протиставив політичний підхід. Щоправда не зовсім правомірно, як це робилося в радянський час, а за інерцією і в сьогodнішній історіографії, усіх інтелектуалів підросійської України вважати за культурників. Ще М. Грушевський звернув увагу на те, що в середовищі Старої громади були культурники, що не бачили за Україною політичних перспектив (В. Науменко, Є. Ківлицький, О. Лазаревський та ін.), а було й націонал-демократичне крило, яке поруч з культурництвом проводило й політичну акцію. Воно започаткувало у Галичині політику «нової ери» (В. Антонович, О. Кониський), а саме з цим крилом у М. Драгоманова і не заладилися стосунки. Слушно поборюючи українофільство й політичну лояльність культурників до царизму, Михайло Петрович одночасно до останніх зараховував і ідейне керівництво активних українських народників, що не було виваженим і спричинило ворожнечу всередині українських таборів (між І. Франком і М. Павликом, з одного боку, і О. Барвінським, О. Кониським і В. Антоновичем – з другого).

Намагання М. Драгоманова заручитися підтримкою російських ліберальних кіл, загальне позитивне ставлення до «прогресивної» російської літератури заважало українському рухові остаточно розмежуватися з російською національною ідеєю і стати на ґрунт розбудови окремих структур у ділянці духовно-ідейного життя. Це дало пізніше публіцистам донцовського типу (М. Мухин) характеризувати М. Драгоманова як прихованого дворушника і прихильника дальшого тривання російського панування над Україною [278].

Насправді є підстави говорити про доктринерське розуміння поступу М. Драгомановим. Його квінтесенцією була думка, що капіталісти не можуть бути українцями. Як і українські соціал-демократи початку ХХ ст., він розглядав українство лише як лівий рух, як змагання демократії. Праві сили представляли, згідно з його категоричним переконанням, реакцію, і з ними він вів непримиренну ідейну боротьбу, залучивши до неї членів Радикальної партії О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка. Сенсом діяльності цієї партії було поборення «реакційної» діяльності народовців. З цього штандтпункту М. Драгоманов обскурантними вважав і церковні кола, негативно ставлячись до виховної ролі греко-католицької церкви. Так само він негативно поставився до політики народовців на зближення з польськими консервативними колами. Натомість наполягав на зв'язку з польським радикалізмом і місцевими москвофілами. Політика М. Драгоманова у Галичині не спинила наростання національного руху, але шкодила його ширшому розвитку, бо виходила з хибного постулату, що соціальний мотив має першість над національним, а також із переконання, що вселюдське відмітає національне як вузьке (хоч насправді одне не заперечує другого). Ці магістральні положення ідеології М. Драгоманова поділялися не лише російськими марксистами, а й українськими адептами соціал-демократії, що й стало згодом однією з теоретичних причин невдачі українських визвольних змагань.

Переорієнтування М. Драгоманова на революційну агітацію і на розбиття спільного національного фронту спричинилися до його конфлікту зі Старою громадою, і вона припинила виплачувати кошти на видання Михайла Петровича. В. Антонович також у цих принципових питаннях розійшовся з М. Драгомановим, і від 1880-х років М. Драгоманов, з одного боку, а В. Антонович і О. Кониський – з другого, почали активне взаємне побороювання й нейтралізацію впливів кожного напряму на галицьку політику. У пізніші часи ці розбіжності вилилися у відому полеміку між М. Драгомановим і Б. Грінченком («Листи з Наддніпрянської і

Наддністрянської України»). Попри слухність багатьох влучних зауваг М. Драгоманова, треба визнати, що більшу рацію на далеку перспективу мав не він, а старогромадівці-політики В. Антонович і О. Кониський та молоді громадівці Б. Грінченко, І. Липа, М. Коцюбинський, які вважали, що соціальне питання не може вирішуватися раніше за національне.

Галицькі радикали, користуючись грошима, наданими М. Драгомановим, утримували свої періодичні видання, які стояли в опозиції до народовців. Вони не лише критикували польсько-українську угоду за «запроданство польській шляхті», а й заперечували користь безумовно потрібних культурних починань О. Барвінського, В. Антоновича й О. Кониського – Наукового товариства ім. Шевченка, його органу «Записки НТШ», намагання українців задекларувати культурну окремішність від російської культури.

Думка М. Драгоманова про «вільну спілку» – обласну автономію Росії – стала наріжним каменем партії кадетів, які обстоювали обласну автономію на противагу національно-територіальній, щоб не дозволити «розвалити» велику Росію.

Проте окремі недоліки М. Драгоманова не повинні затуляти плюсів. Рівень осмислення української проблеми в колі європейської політики міг піднести на належну висоту тільки такий світлий розум, як М. Драгоманов. Стандарти цивілізованості стали для українців дороговказом на далеке майбутнє. Рання смерть Михайла Петровича не дала йому можливості оцінити тих перспектив, які вказували українству шлях до самостійності.

Батько відомого історика О. Лазаревського у вихованні сина намагався, аби той уникнув, як він вважав, головного недоліку української вдачі – ледарства, що випливало з мрійливого «малоросійського» характеру, браку в ньому організованості й самодисципліни. Олександр Матвійович щасливо уникнув долі типового малороса, він був надзвичайно працелюбним істориком і за своє життя написав і видав документальних публікацій за півтисячі позицій. Проте, коли провести конкурс на визначення

найпліднішого українського літератора-науковця, то перемогу здобув би, напевно, Сергій Єфремов. Та як же ж так? – вихопиться у знавця-історіографа. Відомо ж, що, за неповними підрахунками бібліографів В. Дорошенка і М. Мороза, І. Франко мав понад чотири тисячі газетних і журнальних публікацій, статей у збірниках, окремих книжкових видань. І все ж С. Єфремов кількісно написав більше статей, некрологів, хронікальних заміток, передовиць і фейлетонів, хоча часу на це йому було відведено життям значно менше, – трохи більше тридцяти років.

Скільки ж усього було ним написано? Ми цього не знаємо навіть у першому наближенні. Коли С. Єфремова у 1920 р. обирали академіком на кафедрі красного письменства до Всеукраїнської академії наук, приблизний список найбільш помітних його творів складався десь із тисячі позицій. Підрахунок статей у газеті «Нова Рада» у 1917–1920 рр. за його власним архівним примірником дав число понад тисячу одиниць. Треба зважити, що реально газета виходила менше двох років, решту часу вона закривалася через цензурні переслідування за наказами різних окупаційних влад. Отже, виходить, С. Єфремов писав щодня по дві статті. Але ж це був далеко не єдиний друкований орган, де тоді публікувалися його праці. Досить назвати лише журнал літературної критики «Книгар» та «Наше минуле», до редакцій яких належав Єфремов і так само засипав їх статтями різноманітного характеру.

У покажчику Б. Ясинського до журналу «Літературно-науковий вісник» [688] зафіксовано більш ніж чотириста публікацій С. Єфремова, головним чином це були невеличкі за розміром замітки з культурного і громадського життя Наддніпрянщини. І це лише за 1898–1907 рр. З того часу і до початку Першої світової війни він у «ЛНВ» не співробітничав. І все ж за весь час редагування «ЛНВ» Михайлом Грушевським С. Єфремов – найбільше друкований автор. Виходить, лише у «Новій Раді» і «ЛНВ» надруковано півтори тисячі статей нашого визначного літературознавця, а було ще до півсотні інших періодичних видань, у яких С. Єфремов був постійним

автором. Назвемо лише ті, де С. Єфремов був найактивнішим співробітником: газети «Рада», «Киевские отклики», «Киевские вести», журнали «Киевская старина», «Нова громада» (був головним редактором), «Записки НТШ» [446]. Та лише у «Раді» за 1906–1914 рр. (вісім років) він мав би опублікувати у чотири рази більше статей, ніж у «Новій Раді». За умоглядними підрахунками можна припустити, що С. Єфремов мав понад шість тисяч публікацій. Вражаюча працездатність і самопосвята – навіть на мірку народів, що звикли мати свою пресу та її обслуговувати, що вже казати про наддніпрянських українців, які щоденну газету здобули наприкінці 1905 р., того ж року вийшла перша стаття в російськомовній київській пресі, і символічно, що вона належала перу С. Єфремова – безперечно найвидатнішого українського публіциста перших двадцяти передреволюційних років [194, с. 85–95].

Коли за хронологічним порядком зібрати й видати багатотомником усі ці хронікальні замітки, передовиці, відгуки на поточні події та новинки письменства, перед нами постане грандіозна картина українського життя кінця ХІХ – початку ХХ ст. в опису людини, яка це життя творила. Життя в усіх нюансах і проявах. Ми знаємо С. Єфремова – літературознавця і майже не знаємо С. Єфремова – політичного журналіста, а це був блискучий публіцист, перо якого відгукнулося на всі животрепетні теми національного життя.

С. Єфремов дав нам канон народницького літературознавства. Його двотомна «Історія українського письменства» (перше видання в одній книзі 1911 р., останнє прижиттєве видання 1924 р.) [237; 238] стала класикою і радянського, і нерадянського літературознавства. І М. Зеров, і Д. Чижевський були занадто елітарними критиками. Більшовицьке літературознавство хоч і воювало нещадно з «націоналістом» С. Єфремовим, фактично взяло на озброєння його методу соціальної оцінки явищ літератури. Ба більше, більшовицьке літературознавство навіть не змінило ні йоти з єфремовського ставлення до класиків літератури ХІХ ст., так само воно не сприймало

модерністів і авангардистів початку ХХ ст., так само проklamувало народолобство. Хіба лише спростило, спримітивізувало характеристики письменників, вилучило гуманістичне тлумачення літературного процесу, відкинуло національну загостреність проблематики. Провіяна і стерилізована творчість С. Єфремова стала фундаментом канону комуністичного літературознавства.

Новому господареві української землі до душі були соціальний утилітаризм С. Єфремова, його провідна думка про те, що література має обслуговувати духовні запити народу, а не бути мистецтвом для одиниць. У художню форму мали обертатися практичні постулати про політичне поліпшення суспільного життя; якщо цього не було, то письменник не виконав свого першого суспільного обов'язку, а отже, його твір невартісний, навіть якщо має цікаву форму та інші суто літературні якості. Така теза як не можна ліпше відповідала постулатам про класовість, антагонізм між народом і верхніми прошарками суспільства, про що твердили більшовики.

І все ж різниця між С. Єфремовим і його червоними послідовниками була така ж незмірно велика, як між першими апостолами Христової віри та інквізицією. Прірва нездоланна лежить між С. Єфремовим і так сутнісно йому ненависною більшовицькою системою уярмлення і нищення всього справді людського й живого. Він ніколи не вважав, що народ представляють лише бідні члени суспільства, що дідич є споконвічним ворогом селянина. Народ, за С. Єфремовим, цим селянством далеко не обмежувався, а включав і заможні верстви села та трудову інтелігенцію. Література, звичайно, мала передусім для селянина писатися, бо наприкінці ХІХ ст. українці – це селянська нація, а інтелігенція, переймаючись долею селянина, мала таку літературу творити. Хоч і не можна стверджувати, що С. Єфремов був противником міської, як тоді вважали, інтелігентської, літератури.

Література народною мовою – таким був його ідеал літературної вартості твору красного письменства. С. Єфремов виносив достатньо суворий вирок усій староукраїнській літературі ХІ–ХVІІІ ст. за її штучність,

церковнослов'янщину, схоластику, відірваність від життя. Йому був чужий бароковий стиль писань української еліти післямогилянської доби. Форма твору сама по собі ніколи його не захоплювала. Митці наступної генерації кохалися у формах архітектурного бароко, у своїх поезіях наслідували віршовану поезію вихованців Києво-Могилянської академії. Для Г. Нарбута гравюра І. Щирського, Л. Тарасевича й Г. Левицького була джерелом творчого натхнення. Віктор Петров (Домонтович) згадує, як неокласики розшукували серед закапелків київських вуличок тиньковано-білені споруди з вишуканим ліпленням і пропорціями козацької доби для того, аби скористатися здобутими враженнями у власних поезіях. Для С. Єфремова барокова епоха в літературі – це лише переддень нової української писемності, відлік якої розпочався з «Енеїди» І. Котляревського.

Він не сприймав художників слова, що бачили передусім себе на тлі мистецтва, власні амбіції яких починали діяти на шкоду загальній справі. Так, дісталось від С. Єфремова Пантелеймонові Кулішу. Не жалував Єфремов і салонної літератури, що творилася у середині ХІХ ст. в панських маєтках. Як істинний народник він вважав, що представник верхнього прошарку суспільства мусить спускатися до народних потреб, а не навпаки – нав'язувати народу власні уподобання.

Проте чи маємо підстави говорити, що С. Єфремов був противником української міської літератури і національного модернізму в письменстві? Перше твердження знаходить багато прикладів для спростування, друге – ніби дуже важко заперечити, бо Сергій Олександрович стояв у чільних лавах «гонителів» перших українських сецесіоністів. Саме він став відкривачем таланту Володимира Винниченка, оцінивши і надрукувавши в «Киевской старине» його перше оповідання «Краса і сила». Майбутній співауч українського інтелігентського життя одержав спочатку від С. Єфремова, а згодом і від Є. Чикаленка як мецената путівку у письменницьке життя.

У 1902 р. С. Єфремов написав статтю «У пошуках нової краси», яка принесла йому воістину всеукраїнську відомість. У ній він, з великою

вправністю застосовуючи кпани й чорний гумор, гудив символістські твори Г. Хоткевича, І. Крушельницького та інших молодих письменників, не відділяючи в запалі полеміки зерна від полови. Розгорнулася тривала дискусія, в якій на стороні модерністів виступили І. Франко і Леся Українка. У їхніх виступах С. Єфремов, попри свій двадцятип'ятирічний вік, виглядав зашкарублим ретроградом, бо ж висловлювався проти впровадження нового стилю в українську літературу. Ця полеміка для багатьох дослідників уже сто років є аксіомою, що стверджує войовниче народництво С. Єфремова.

Проте все не так уже й просто. Дійсно, Сергій Олександрович і в 1920-ті роки не сприймав авангардні пошуки М. Семенка й В. Поліщука, однак саме він одним з перших назвав символіста Павла Тичину найвидатнішим українським поетом революційної доби. Навіть передрік його зраду ідеалів національного відродження й перехід на позиції обслуговування більшовицької влади.

Від самого народження С. Єфремова оточувала народна стихія його рідного села Пальчика на півдні Звенигородського повіту в сучасній Черкащині, проте сам він належав до священицького стану. Інтелігенція Наддніпрянщини ледь чи не наполовину вийшла з попівських родин. Усі товариші Сергія Олександровича по видавництву «Вік» були синами священиків. Та власне уся київська молода громада 90-х років XIX ст., коли і С. Єфремов почав вчитися у київській семінарії, складалася з дітей священиків, батьки яких служили по селах Київської, Подільської і Волинської губерній.

Іншим джерелом виховання стали твори російських публіцистів другої половини XIX ст., першість серед яких належала М. Михайловському – лідеру російського народництва. Саме цей останній став духовним учителем у соціальній сфері для С. Єфремова. Духовними батьками українства для нього стали лідери Старої громади В. Антонович і О. Кониський.

С. Єфремова можна назвати першим молодоукраїнцем або предтечею цього руху за кілька років перед початком Першої світової війни. Він почав

«із середини» працювати зі старшою генерацією Старої громади в дусі переходу з українофільських позицій на власне українські. Тоді нормою українського життя був культурний утраквізм. Його діячі частіше працювали в російських культурно-громадських інституціях, лише децицю віддаючи українству. Для деяких національна робота ставала родом підпільної діяльності, бо, будучи російськими чиновниками, вони мушили критися зі своїми дійсними поглядами, що трактувалися царатом як державна зрада.

Виразом такого національного «гермафродитизму» був журнал «Киевская старина», де С. Єфремов був секретарем редакції кілька останніх років існування видання. Часопис виходив російською мовою, і лише художні твори друкувалися українською правописною ярижкою. Власне, С. Єфремова можна вважати першим українцем, який жив з праці на суто українському ґрунті, хоч і відбулося це не відразу, і «підпрацьовувати» С. Єфремову доводилось і в київській російській пресі, газетах «Киевское слово», «Киевские отголоски», «Киевские вести», що були рупором ліберальних росіян, пізніше кадетського спрямування.

С. Єфремов був не самотній, його підтримували його однолітки, які гуртувалися навколо видавництва «Вік», заснованого в Києві у рік сторіччя святкування появи «Енеїди» І. Котляревського. То були Олександр Лотоцький, Василь Доманицький, Володимир Дурдуківський і В'ячеслав Прокопович. Ця «чудова п'ятірка» склала перше легальне видавництво художньої й популярної української книжки, яке видало за двадцять років сотні книжок, але найвідомішою стала тритомна антологія української прози і поезії «Вік». Справжнім мотором справи був усе-таки Сергій Єфремов. Розпочавши з невеличких літературознавчих нарисів до антології, згодом він став найпліднішим літературознавцем України.

До праці у Києві С. Єфремов притягнув й голову чернігівської «Просвіти» Б. Грінченка, котрий оселився разом з Єфремовим у будинку Дурдуківського на Гоголівській. Так склалася «гоголівська» компанія, гурт,

що вів найактивнішу українську працю в Києві до переїзду в столицю Наддніпрянщини львівських установ М. Грушевського.

З початком революції розпочинається й активне партійне життя у Києві. С. Єфремов стояв біля джерел створення першої інтелігентської партії Наддніпрянщини – Української демократичної, а трохи згодом і Української радикальної партій. Він же був ініціатором їхнього злиття в Українську радикально-демократичну партію (УРДП), бо через їхню нечисленність відбувалося розбиття і так незначних українських сил. Тим більше, що УДП і УРП ніби закріплювали традиційний поділ київської Старої громади на старих громадівців-українофілів, очолюваних В. Науменком, і молодогромадян із С. Єфремовим на чолі. Після загасання революції 1905 р. і входження Росії у фазу тимчасової стабілізації УРДП стала надпартійним національним об'єднанням – Товариством українських поступовців (ТУП). Його, природно, очолював найавторитетніший діяч Михайло Грушевський, але С. Єфремов і тут відігравав ключову роль і був найрухливішою і найдіяльнішою постаттю ТУП [438]. Це довели подальші політичні події.

З Лютневою революцією 1917 р. ТУП перетворюється спочатку на Союз автономістів-федералістів, а згодом на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). У цій партії С. Єфремов був беззаперечним партійним лідером і залишався на цій посаді до поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., а треба мати на увазі, що в УПСФ опинилися найпотужніші інтелектуальні кадри українського суспільства. Деякі з них були старші віком за С. Єфремова, мали за плечима десятки років викладання в найпрестижніших університетах Росії й Європи, перебували на керівних посадах у російській партії кадетів, відповідником якої, власне, і була УПСФ. І от серед таких визначних постатей науки і громадського життя, як Федір Вовк, Ілля Шраг, Михайло Туган-Барановський, Олександр Лотоцький, Дмитро Дорошенко, Іван Огієнко, Кость Мацієвич, Людмила Старицька-Черняхівська, Андрій Ніковський, лідерство Сергія Єфремова не викликало

жодних заперечень, він був найавторитетнішим українським центристом [194, с. 96–172].

Хоч до 1917 р. М. Грушевський і був лідером українського руху, еднаючи і ліві, і праві партії своєю поміркованістю й статечністю, але не він, а все ж С. Єфремов у 1917–1921 рр. став провідним діячем національного політичного центризму [442]. Власне його партія була ідеологом українського середнього класу. Проте головною бідою української революції було те, що ця ідеологія не змогла поширитися через міцні перегородки станового суспільства. Усі найбільші українські партії були ніби речниками кожного конкретного стану українського суспільства, не зазіхаючи на провід в іншому стані: есери представляли інтереси селянства, есдеки – робітничого класу, тобто нижчого прошарку міського населення, есефи – міської інтелігенції, передусім середніх й вищих прошарків (професорів, викладачів гімназій, правників, лікарів, інженерів тощо), хлібороби-демократи – сільських дідачів, дрібне й почасти середнє поміщицтво. На селі панувала ідеологія есерів, які стали такою собі селянською партією і для заможного селянина, й для середняка та навіть до певного часу й бідняка. Тому, скажімо, сільський вчитель – часто-густо виходець із заможніших селянських шарів населення – був прихильником УПСР, а не соціалістів-федералістів.

Позаяк селяни складали переважну більшість населення, а інтелігенція становила дуже незначний відсоток, то саме есери були наймасовішою партією, хоч за якісним показником (рівнем освіченості, суспільною значущістю, інтелектуальною спроможністю) вони значно поступалися й есдекам, і безперечному лідерові за цією ознакою – УПСФ.

С. Єфремов був позбавлений можливості жити з якихось інших, ніж щоденний заробіток, статків. Він не мав земельної власності, не мав грошей у банку чи акцій. Жив дуже скромно, знімаючи невеличку квартиру у двоповерховому будиночку, що належав його шурякові В. Дурдуківському, із сестрою якого одружився Сергій Олександрович. Попри суто інтелігентський стиль життя, який з росіян робив прихильників нерадикальної версії соціал-

демократичної ідеології, С. Єфремов послідовно відстоював інтереси українського середнього класу, причому не лише міської людності, а й селян. У 1906 р. С. Єфремов був одним з активістів створення «Селянської спілки», за що, власне, провів кілька місяців у тюремному ув'язненні. Коли намагатися кваліфікувати політичні погляди й ідеали С. Єфремова, то слід зазначити – визнаючи свої погляди як соціалістичні, він їх міряв за зразком європейського соціалізму французького типу. В соціалізмі він бачив можливість здобуття свободи для особистості, яка не позбавлена приватної власності, а навпаки, має можливість працювати на своїй землі, мати власне виробництво або майстерню. Суспільство він розглядав як продукт демократичного парламентаризму, не ураженого деспотією однієї партії чи авторитарним керівництвом «вождів» більшовизму.

Як більшість української демократії, С. Єфремов поділяв райдужні уявлення щодо російської демократії. Як більшість українських діячів, він вірив, що коли в Росії на зміну царату прийде парламентська демократична республіка, то росіяни зрозуміють українські домагання і дозволять автономію України. Ця віра, зрештою, впливала зі слабкості самого українського руху. Поляки не мали щодо росіян жодних сентиментів і розраховували лише на свої сили. Потужний польський спротив, розгалужений партійний рух поляків на підросійських землях змусив головну опозиційну царю силу – кадетську партію напередодні світової війни пошанувати польську державність і визнати право поляків самостійно вирішувати свою долю. Українцям залишалося при їхній слабкості «уповати на милість» передусім кадетів.

Другим важливим чинником російського духовного панування в Україні була російська система освіти – національна школа в Російській імперії була заборонена. У Галичині, хоч і не цілком повноцінна, українська середня освіта існувала й вислідом цього була на порядок вища свідомість українського населення й відсутність віри в «доброго росіянина» чи «доброго поляка» в питаннях, пов'язаних з національно-державним будівництвом.

С. Єфремов замолоду так само віддав належне російській освіті. Тоді він захоплювався ліберальною народницькою журналістикою, віддаючи перевагу «Русскому богатству». В. Короленко став однією з тих постатей, що уособлювали для С. Єфремова російську літературу. Проте зовсім не Короленко, а таки П. Струве і П. Мілюков визначали імперську свідомість пересічного російського інтелігента. Вони дозволяли собі критикувати царя і висловлювати ліберальні ідеї й одночасно схвалювали політику культурної нівеляції всього національного в імперії, згоджуючись із тезою Петра Струве, що капіталізм розмовляє російською мовою і всі спроби відродити українське є рухом регресивним, бо нібито спиняють поступ.

Співробітничати як журналіст С. Єфремов так само розпочав у російській пресі, надрукувавши перші свої статті в ліберальному «Киевском слове», яке у 90-х роках ХІХ ст. протиставлялося монархічному «Киевлянину». Протягом 1900–1917 рр. С. Єфремов практично не припиняв співробітництва з київськими російськими газетами, що так само, може, без бажання самого С. Єфремова, підтримували певні проросійські ілюзії щодо всеросійської демократії.

ТУП, як згодом і партія соціалістів-федералістів, було відповідником кадетської партії, і їхні лідери, зокрема й С. Єфремов, робили все можливе, аби зацікавити кадетів українським питанням, переконати їх підтримати українські домагання на засіданнях Державної думи у сфері культурних потреб, а саме впровадження елементів національної школи на підросійській Україні. Кадети піддалися на тривалі умовляння українців. ТУП і кадети виступали на виборах до четвертої Думи спільним фронтом по Києву. С. Єфремов і київські тупівці висунули своїм кандидатом професора Політехнічного інституту, кадета Іванова.

З постановом Центральної Ради С. Єфремов опиняється в уряді Генеральних секретарів і обіймає пост міністра міжнаціональних відносин. Багато важила висока опінія щодо Сергія Олександровича серед російської інтелігенції Києва. Він брав участь у петербурзьких переговорах із членами

Тимчасового уряду у справі визнання влади Центральної Ради в Україні. С. Єфремов займав вичікувальну позицію під час проголошення універсалів. Він навіть не був згодний з радикалізмом проголошення української самостійності Четвертим універсалом УЦР і лише під тиском М. Грушевського згодився його підписати.

Але не можна стверджувати, ніби С. Єфремов був переконаним федералістом і не бажав незалежності. У кінці 1917 – на початку 1918 рр. на сторінках органу УПСФ газети «Нова Рада» він писав, що партія розуміє федералізм як усеєвропейське явище, за якого федералізуються не лише землі в межах колишньої Російської імперії, а всі національні території у рамках країн Центральної і Східної Європи [194, с. 182–191]. На звинувачення росіян у зраді партією своїх програмних федералістичних засад С. Єфремов писав, що це тому серед колишніх російських централістів з'явилося стільки прихильників демократизації і автономізації Росії, що українці усе твердіше стають на платформу незалежності, і росіяни змушені теж бути більш радикальними у своїх поглядах на переустрій Росії [504; 505].

На початку другої половини 1918 р. позиції есефів дедалі більше зближуються з політичним напрямом українських есдеків. УПСФ підтримує діяльність Українського національного союзу, а з переходом уряду Української Держави на проросійський курс – антигетьманське повстання й Директорію. С. Єфремов і його партія підтримують курс на політичну незалежність, який провадить Симон Петлюра. За згодою останнього до уряду Директорії УНР входить низка провідних діячів УПСФ, зокрема близькі товариші С. Єфремова А. Ніковський і В. Прокопович.

С. Петлюра користується у С. Єфремова великою повагою. Про нього він пише велику статтю в газеті «Громадське слово» (колишня «Нова Рада») у зв'язку із входженням до Києва у травні 1920 р. об'єднаних польсько-українських військ. Порівнює хазяйнування більшовиків у Києві з мертвою рукою і протиставляє йому владу українського вождя С. Петлюри. Останні теплі слова про Симона Васильовича зафіксовані у знаменитому щоденнику

С. Єфремова у зв'язку з убивством головного отамана 1926 р. у Парижі [120, с. 6–56]. Для Сергія Олександровича С. Петлюра – єдиний діяч революції, що залишився вірним національним ідеалам. Цікаво, що С. Єфремов порівнює С. Петлюру дореволюційних часів, вузького партійного доктринера, що перебував під впливом марксистської ідеології, з Петлюрою доби української революції – людиною всеукраїнського кола інтересів, надпартійного мислення, справжнім державним діячем. Ця оцінка говорить і про самого С. Єфремова – людину всеукраїнського масштабу діяльності.

У 1921 р. в умовах більшовицької окупації С. Єфремов – один з ініціаторів створення Братства української державності (БУД). Відданість С. Єфремова ідеям незалежності вилилася в його стосунки з більшовицьким харківським урядом у 20-ті роки минулого століття. Відносини між цим урядом та Всеукраїнською академією наук (ВУАН), в якій він очолював академічну Управу (нині це Президія НАНУ), був віце-президентом академії, фактично були продовженням боротьби з окупаційним режимом мирними засобами. Академія не зазнала більшовизації у 1923–1924 рр. і передусім завдяки С. Єфремову, для якого засади науковості були визначальними при обранні до складу ВУАН дійсних членів. Усі спроби комуністичного Харкова змінити незалежний статут академії, провести до її складу своїх представників і таким чином підірвати академію зсередини наштотувалися на послідовну опозицію С. Єфремова.

Неодмінний секретар А. Кримський дозволяв собі періодично загравати з Наркомосом України, «Укрнаукою» і М. Скрипником. А от С. Єфремов всіляко підкреслював політичну незаангажованість ВУАН, її незалежність від більшовиків. Ті помстилися С. Єфремову – він став жупелом «буржуазного націоналізму» в царині науки і культури. Наступ червоного Харкова не міг не завершитися його перемогою. Проте більшовизація академії могла відбутися лише після відставки з посад А. Кримського і С. Єфремова. Така відставка не минала безслідно для подальшої долі людини, на яку падала ненависть системи. Агатангел Юхимович тоді

щасливо уникнув арешту, С. Єфремова ж чекісти зробили першою особою на процесі Спілки визволення України в 1929 р. Більшовики завжди першими нищили найкращих...

6.2. Національний соціалізм початку ХХ ст. Між соціальним і національним визволенням

Перша ліва партія соціалістичного типу виникла 1900 р. у Харкові. Це була РУП, лідером якої був син ідеолога Старої громади Дмитро Антонович, а її програмний документ написав М. Міхновський. Народився Дмитро Володимирович 1877 р. і був на рік старший за лідера УРДП С. Єфремова та на сім – за автора «Самостійної України» Миколу Міхновського. У теоретичному сенсі це була зовсім невироблена партія, яка невизначено уявляла свої завдання і слабо орієнтувалась у політичних ідеологіях. Своїм завданням вона вбачала повалення царату, сподіваючись, головним чином, на невдоволення українського селянства. Методами боротьби був політичний радикалізм, ширення прокламацій та агітаційної літератури, яка підбурювала проти влади. Разом з тим парадоксом РУП було те, що ключовим пунктом її програми стало не соціальне питання, а національне визволення України, здобуття нею незалежності. (Паралельно постала РСДРП була підкреслено марксистською партією з виключно соціальними пріоритетами). Лише після цього можна було, на думку творців РУП, ставити питання про вирішення соціально-економічних проблем.

РУП об'єднувала не стільки марксистів, скільки всіх невдоволених тодішньою системою, готових включитися до політичної боротьби для її повалення. Тому на перших порах вона об'єднувала як відверто праві сили, так і майбутніх есдеків і есерів. За своєю суттю це було національне надпартійне утворення, до якого входили люди, дуже відмінні за своїми політичними ідеалами.

РУП приваблювала своїм активізмом і політичним радикалізмом, рухливістю і внутрішнім неспокоєм. Тому під чаром цієї організації перебували й зовсім далекі від марксизму люди. Приміром, з РУП і ППС був пов'язаний в юнацькому періоді життя і консерватор В'ячеслав Липинський, який у листах до Л. Юркевича звертався як до товариша, не товариша по партії, а товариша за поглядами на необхідність руйнації прогнилої царистської Росії.

Коли партія почала провадити свою діяльність, постала проблема: 1) узгодження постулатів її програми з марксизмом; 2) ставлення до російських соціал-демократів; 3) ставлення до проблеми української самостійності. Вирішення цих ключових проблем і розкололо партію на різні складові частини, що стали новими партіями. З РУП постали практично всі головні українські радикальні партії: УНП (М. Міхновський, О. Коваленко, 1902 р.), УСДРП «Спілка» (О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський, 1904 р.), УПСР (М. Шаповал, М. Залізник, 1904 р.), УСДРП (С. Петлюра, М. Порш, В. Винниченко, 1905 р.), УСП (Б. Ярошевський, 1904 р.). Із заснуванням УСДРП РУП припинила своє існування, виконавши за п'ять років життя своє історичне завдання.

Частина рупівців – соціал-демократів вірила в добрі наміри російської соціал-демократії стосовно національного соціалізму, тому намагалася шукати підтримки у РСДРП і розуміння необхідності вирішення українського питання. «Спілка» увійшла до складу РСДРП, але сподіваних вигод від цього не одержала. Проте керівні кадри «спілчан» не можна вважати ренегатами чи зрадниками ідеї самостійності. Йдучи у підпорядкування до РСДРП, вони залишалися вірними національній ідеї, що продемонстрували в часи Першої світової війни, коли лідери «Спілки» О. Скоропис-Йолтуховський та М. Меленевський опинилися у «Союзі визволення України» на керівних посадах (були навіть головами СВУ) і відкрито виступили проти російського імперіалізму і в консервативній, і демократичній подобі.

Суспільство в Україні (головно підросійській) було захоплене (можна навіть сказати уражене) лівими ідеями. Усе «прогресивне» мусило маніфестувати у програмі чи назві прихильність або належність до соціалістичного руху. Доходило до сатиричних парадоксів, коли несоціалістична за своєю суттю, а народна за гаслами УПСФ у назву ставила визначення «соціалісти-федералісти». Хоч реально її представники були прихильниками дрібного капіталу і приватного власника (отже, не були соціалістами, гасло яких – усуспільнення) та самостійності (отже, федералізм висувався для завуалювання справжніх намірів). Українські партії загравали перед росіянами, намагалися сподобатися промосковському обивательству. Звідси і партія самостійників мала приставку – партія самостійників-соціалістів. Навіть В. Липинський свою партію в Полтаві назвав партією хліборобів-демократів. Майже соціалістів. Він змушений був камуфлювати свій консерватизм. Бути несоціалістом у революції вважалося непристойним.

Переважна більшість рупівців перейшла в УСДРП, яка, попри певну данину марксистській ортодоксальності, все ж більше тяжіла до зразка російського меншовизму, але скоріше повторювала ідеологічну платформу соціалістичних партій Європи. І це не було випадковістю, бо наддніпрянські еседеки мали тісні зв'язки з галицькими українськими соціал-демократами, що перебували під впливом децентралізованої соціал-демократії Австро-Угорщини. УСДРП у національному питанні ближчими були постулати К. Реннера і О. Бауера, ніж централістична доктринальність російського більшовизму зразка В. Леніна та Л. Троцького. С. Петлюра, В. Винниченко, Д. Антонович, Л. Юркевич перебували у близьких контактах з Л. Ганкевичем, С. Вітиком, В. Левинським, Л. Когутом. Більшість партійної продукції УСДРП, газет і неперіодичних часописів, виходила у Львові і Чернівцях. Львів став місцем тривалого проживання низки визначних наддніпрянських еседеків: А. Жука, С. Петлюри, В. Козловського, Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Назаріва. Троє останніх близько семи років, до початку війни, працювали урядовцями НТШ. У Львові жив і навчався есер Микола

Залізник. Фактично галичани й наддніпрянці ще до 1917 р. утворювали єдину українську соціал-демократію, брали участь у спільних конференціях. В. Левинський кілька років редагував київський соціал-демократичний журнал «Дзвін».

Криза української соціал-демократії почала відчуватися в 1909 р. Потім, у 1910–1912 рр., розпочалася тривала внутрішньопартійна дискусія; вона закінчилася черговим розколом і сецесією тих еседеків, які поділяли молодоукраїнську платформу і вважали, що завданням лівих має бути не підпільно-терористична праця, а легальна робота в структурах, котрі реально поліпшують економічне життя робітництва і селянства (кооперативи, профспілкові об'єднання) та ставлять завдання здобуття політичної незалежності України в межах Австрії і Росії.

Українські соціалісти знову опинилися перед вирішенням «проклятого» питання, яке, власне, вони не змогли подолати і в часах визвольних змагань 1917–1921 рр. Воно стало однією з ідейно-теоретичних причин поразки українців в Українській революції. Неможливо звинуватити в недостатності патріотизму С. Петлюру, В. Винниченка, М. Порша і Л. Юркевича. Навпаки, вони чималих зусиль докладали для переконання і самих українців, і російських лівих, що лівий національний рух мусить очолювати національно-визвольну боротьбу українського народу. Але ці політики опинилися в полоні марксистської доктрини, яка ділила суспільство на антагоністичні класи, нацьковувала одна на одну майновиті і незаможні верстви суспільства, проголошувала інтерес лише безправних, позбавляючи елементарних прав тих, хто їх мав за старої суспільної системи.

Через протиріччя соціального і національного з українською соціал-демократією розпрощалася низка найвидатніших інтелектуалів, які не могли задовольнитися вузькими рамками партійної доктрини. Так, Д. Дорошенко як партієць починав соціал-демократом, потім став есефом, а зрештою опинився у гетьманцях. Подібний шлях перейшов і О. Скоропис-Йолтуховський, який, минаючи стадію есефства, відразу приєднався до хліборобів В. Липинського.

Д. Донцов – майбутній засновник інтегрального націоналізму – так само мав період тривалого перебування в УСДРП. Не знайшлося місця в УСДРП і колишнім членам ЦК партії А. Жуку та В. Дорошенку. Перший був у різних партіях «дрібнобуржуазного» характеру, поки не став безпартійним кооператором. Другий присвятив себе книгознавству і бібліографії, очоливши бібліотеку НТШ.

УСДРП і УПСР не стали такою силою, якою стала у Польщі ППС (Польська соціалістична партія), що не проголошувала диктатури злиднів, а творила спільний національний фронт з усіма іншими правими і лівими партіями і на цій основі відроджувала в Польщі державність. Для Ю. Пілсудського не було ворогів серед своєї нації, ворога він бачив назовні в особі імперіалістичних сусідів поляків. Натомість українські соціалісти дбали за соціальний мир, але одержували від цього національну війну від близьких ніби класово російських більшовиків. Та й Центральну Раду вони будували за соціалістичним принципом, повторюючи гасло М. Драгоманова, що українцем може бути лише соціаліст. Таким чином вони залишали за бортом українства хліборобів-демократів В. Липинського та С. Шемета, хоч останні у своїй програмі теж казали про соціалізм, але соціалізм радше «шведського», а не російського зразка, соціалізм продуктивних верств населення, а не злидарів, що мріють про експропріацію чужого майна.

Андрій Жук був однією з тих особистостей у партії, хто бачив кричущу невідповідність партійної доктрини до тих завдань, які ставило перед Україною саме життя. Він і запропонував участь партії поруч з т. зв. «буржуазними» партіями – націонал-демократами і радикал-демократами – в легальних проектах з підняття культурного рівня простого люду, організації кооперації, економічної активності селянства і робітництва, творення професійних об'єднань тощо. А партію пропонував переорієнтувати на головне завдання для українського народу – ширення ідей самостійності і здобуття Україною незалежності.

А. Жук і його спільники В. Дорошенко, В. Степанківський, О. Назаріїв намагалися відродити традиції старої РУП. Вони збиралися зробити УСДРП надпартійною силою, куди планували підключити всі співчуваючі елементи з інших політичних напрямів: самостійника і консерватора В. Липинського, есера М. Залізняка, журналіста лівих поглядів з Галичини В. Кушніра, істориків націонал-демократів С. Томашівського та І. Крип'якевича, адвоката галицького еседека В. Темницького. Проте лідерам УСДРП йшлося про чистоту класових шерехів та кришталеву прозорість соціальної доктрини. Апеляції до національних традицій козащини і шанування своїх історичних традицій, гетьманів Л. Юркевич і В. Винниченко розцінювали як прояв українського міщанства, відсутності теоретичного виховання, як класовий опортунізм і ліквідаторство «істинного» пролетарського партійного руху.

Молодоукраїнство втілювалося у 1914–1918 рр. в СВУ. А доля жорстоко посміялася з паперового доктринерства українських еседеків. Самі ж вони, як С. Петлюра, М. Порш, В. Чехівський, І. Мазепа, В. Садовський, в часи українсько-більшовицької війни закликали до спільного національного фронту, блокувалися з УПСФ, самостійниками, есерами. Але було вже пізно. Поразка в революції практично ліквідувала українську соціал-демократію як партійний рух, хоч партія і стала членом Другого Інтернаціоналу. В еміграції Директорія УНР, що була утвором УСДРП, стала на національні позиції і фактично за ідейним спрямуванням дедалі більше схилилася до позицій майбутньої ОУН (мельниківців). Не випадково ця політична структура вважає своїми знаковими постатями С. Петлюру та Є. Коновальця.

Українському лівому рухові забракло оригінальності, власної теоретичної бази. Він завжди був епігоном російських лівих, які ментально й цивілізаційно були чужими українським лівим. Есери та еседеки копіювали готові політичні форми, гасла, положення, доктрини. Вони вважали, що висловлені ідеологами російського марксизму ідеї є надбанням світової культури. В українців не знайшлося своїх ревізіоністів марксизму, які б голу теорію застосували до українських суспільних вимог. Ліві сили не висунули

зі своїх лав українського К. Каутського чи Е. Бернштейна, як це зробила німецька соціал-демократія. На ці ролі міг претендувати Л. Юркевич, але він надто ортодоксально ставився до класових та економічних аспектів марксизму і претендував більше на роль українського В. Леніна, ніж українського Ю. Пілсудського. Більше шансів мали для цього галицькі соціал-демократи, маючи більший досвід і кращий вишкіл. Вони, на відміну від українців-наддніпрянців, здобули вищу освіту у Віденському, Львівському та інших університетах Європи. Ні С. Петлюра, ні В. Винниченко вищої освіти не мали. Економічну та юридичну (дві вищі освіти) мав лише В. Садовський. Всеукраїнським теоретиком нації та держави став есеїст В. Старосольський. Проте свою книжку він написав уже після поразки визвольних змагань [311; 312; 313]. Так само й В. Садовський дійшов правильних висновків уже тоді, коли було неможливо виправити ситуацію.

6.3. Ідея територіалізму В. Липинського: на шляху до синтезу суспільної теорії і соціальної злагоди. А. Жук як поєднувач соціал-демократичного активізму і народовського консерватизму

В'ячеслав Липинський був сином волинського шляхтича з-під Володимира. Він виховувався у традиційній маєтковій культурі польської шляхти на Правобережній Україні. Мав перед собою приклад своїх попередників – сотень інших шляхтичів-українофілів від XVI до XIX ст. Але він перший не лише обрав українську ідентичність, причому залишившись при соціальних переконаннях дідича, а й став теоретиком українського суспільного консерватизму та державницької школи в українській історіографії.

В. Антонович, хлопоман і українофіл, пропонуючи полонізованим шляхтичам повертатися до українства, розумів це як відмову від привілеїв землевласницького класу, як декласування колишньої шляхти.

В. Липинський засвідчив, що можна бути заможним паном і стати українцем та як пан бути корисним селянській масі. Він відкинув принцип класового антагонізму, ствердивши, що між селянином-власником і паном-власником не існує принципової різниці політичних інтересів. Не можна міряти суспільний інтерес розміром гаманця, сьогодні людина – багатій, завтра – злидар. Але від цього вона не потрапляє відразу в іншу соціальну страту.

В. Липинський був речником соціальної злагоди, яка може настати тоді, коли земельна аристократія й селянство підуть на компроміс і шукатимуть мирного вирішення соціальних проблем. Не революційне грабіжництво, збройний перерозподіл власності, а еволюція, культура, шанування традиції можуть забезпечити суспільний поступ.

В. Липинський запропонував зовсім інакше розуміння поняття «аристократія (провідна верства, еліта)», до якого українська думка завжди додавала негативний присмак сприймання. В'ячеслав Казимирович вважав аристократією не носіїв «блакитної крові», «білої кістки» серед справжнього народу – трударів, а тих значних у кожному періоді історії людей, які кермують і організують суспільне життя. Власне, саме ці люди творять державу, опікуються культурою, сприяють мистецтвам. Тому і для ХХ ст. аристократія – це не група людей родовитого походження, а та меншість, що визначає шляхи розвитку для більшості. Але мислитель не протиставляв аристократії народу, як це робили українські демократи. Народ – це вся сукупність людності. У цій цілості кожна страта виконує свою позитивну функцію. Без аристократії суспільство охоплює хаос, настає розлад усталених правил, починаються бунти й анархія. І відбувається це доти, доки не запрацює нова еліта, наводячи суспільний лад.

Виходячи з цього, й історію України В. Липинський розглядав під кутом зору життєдіяльності не простолюду, народних мас, а передусім тієї аристократичної верстви – еліти, яка й визначала всі напрямні життя. У княжу добу суспільне життя визначають князь і дружина, священницька верства; у польсько-литовську добу – удільні князі, бояри і шляхта; в

козаччину – козацька старшина і гетьман. Причому, на відміну від українських народників і демократів, консерватор В. Липинський вважав цю еліту українською за своїм походженням і суттю доти, доки вона служила українським державним інтересам, доки її не заміняли представники окупаційної влади – росіяни чи поляки.

Для нового часу В. Липинський спочатку сподівався, що елітою стане інтелігенція в поєднанні з дідичами, які повернуться в лоно своєї національності. Проте результати Української революції переконали його в неможливості будувати державу на декласованому елементі. Він вважав демократію породженням інтелігенції, яка, не будучи продуцентом (виробником матеріальних цінностей), завжди лише обслуговує майновитий клас, а сама не може виступати провідником сталих суспільних цінностей, моралі, поваги до власності, відповідальності за суспільство. Тому й виникла його ідея будівництва України на хліборобському класі, на утвердженні класократії – влади людей, що виробляють матеріальні цінності (селян-власників та дідичів-власників).

Питання еліт В. Липинський пов'язував з проблемою держави. Держава керується елітою. Якою є еліта – такою є і держава. В. Липинський першим в українській суспільній думці означив пріоритет держави над усіма іншими питаннями суспільного життя. Саме відсутність власної держави не дала можливості українцям розкрити свій потенціал. Культурна темнота і нецивілізованість, соціальна несправедливість, економічні злидні й інші подібні проблеми є вислідом української бездержавності. Тому завданням усіх українських партій є боротьба за державу новітнього часу. Гасло В. Липинського: «Без держави – немає нації. Хто проти власної держави, той нищить саме поняття нації».

Одне з важливих теоретичних досягнень В. Липинського – постулат територіалізму – основи для українського національного будівництва. Патріотизм землі, а не кровна, етнічна належність, – головний визначальний чинник національної приналежності. З цього випливало, що українцем міг

бути і етнічний поляк і росіянин при наявності його любові до української землі й розуміння ним цінності етнонаціональної української культури (передусім української мови). Тому говоримо, що В. Липинський першим дав визначення української політичної нації.

В. Липинський розумів, що Українська держава завжди буде приречена на поразку, поки майновиті верстви, які мають у своїх руках економічні й фінансові важелі життя (а це росіяни і поляки передусім), сприйматимуть себе чужинцями на українській землі, тяжітимуть до Польщі та Росії, де мешкають їхні етнічні родичі. Вони будуть зацікавлені й у сторонній військовій силі з корінних російської і польської територій, які придушуть будь-які паростки української держави, будованої лише українськоетнічним селянством.

У дореволюційні часи В. Липинський намагався розворушити консервативну свідомість своїх соціальних спільників – правобережної шляхти, а також зацікавити українських демократів своїми ідеями, добитися позитивного ставлення до ідеї створення відповідної правої української партії серед спольщеної шляхти і зросійщеного дворянства Лівобережної України.

Спочатку він намагався створити з поляків-«кресовців» у київській гімназії українську гміну за територіальною ознакою (1900–1901). Натрапивши на нерозуміння польського інтелігентського середовища, що тяжіло до вшехпольської ідеології «історичної Польщі» й відбудови польської державності «від можа до можа», В. Липинський пристає до українців-учнів і працює як рупівець у середовищі учнівської молоді. Тут знайомиться з Б. Матушенком і К. Квіткою. У 1907–1908 рр. він під час лікування у Закопаному познайомився й потоваришував з В. Доманицьким, який переконав його включитися в українську публіцистику і писати на суспільні й історичні теми в українських часописах. У цей час він заприятелював з чільними представниками українського демократичного руху: М. Грушевським, С. Єфремовим, Ф. Матушевським, Б. Грінченком,

Є. Чикаленком. В. Липинський починає друкуватися в «Раді», «Ділі», «ЛНВ» та «Записках НТШ». Його високо цінували як публіциста, і навіть Є. Чикаленко пропонував посаду головного редактора єдиної щоденної газети Наддніпрянщини «Рада». Але В. Липинський відмовився, бо не міг пропагувати з її сторінок державницькі ідеї через нерозуміння українцями-демократами нагальності цієї проблеми. У 1912 р. він видає у Кракові історичний збірник «Z dziejów Ukrainy» [368], який став предтечею української державницької історіографії.

1911 р. А. Жук намагався притягти В. Липинського як ідеолога до створення надпартійної групи «Вільна Україна» з метою ширення ідей української самостійності. Проте вона не знайшла співчуття у Л. Юркевича і М. Грушевського, які вважали її завчасною. В результаті ні група не вийшла на політичну арену, ні її друкований орган не побачив світла денного.

Одночасно В. Липинський працював у польському культурному середовищі. У 1908 р. в Умані він зробив спробу утворити партію польських землевласників, які співчували б ідеї створення незалежної України. На засіданні він прочитав свою відому брошуру «Szlachta na Ukrainie» [367]. У 1909 р. в Києві він видавав орган українців польської культури і «кресовців» «Przegląd Krajowy». Цього ж року зібрав у Києві збори поляків – прихильників української культури, куди запросив і українців, зокрема Д. Дорошенка. В. Липинський був лідером українських римо-католиків (латинників). Намагався узгодити їхню позицію із загальнодемократичною позицією лідерів українського руху.

На жаль, залучити велику кількість прихильників до консервативного табору перед 1917 роком В. Липинський не зміг. Спиратися доводилося на одиниці. Коли після Лютневої революції влітку 1917 р. в Полтаві він скликав симпатиків своїх ідей, то зібралось лише до десятка осіб. Ідеї В. Липинського поділяли брати Шемети та, з відомих причин, М. Міхновський.

Докладну теорію українського консерватизму, викладену в «Листах до братів-хліборобів» [50; 51; 52] В. Липинський написав, на жаль, уже по революції (1921–1926).

В українському політичному процесі мислення початку ХХ ст. національні ідеї уособлювалися кількома історичними постатями. Програму-мінімум, завдання на найближчий період, здобуття автономій і федерації у складі Російської та Австро-Угорської імперій здійснював М. Грушевський – провідний науковець і політик для обох Україн. Для галицьких українців цю програму реалізовував лідер націонал-демократів Кость Левицький, для буковинців – Микола Василько. Програма-максимум – здобуття незалежності – мала менше симпатиків: Ю. Бачинського – на Наддністрянщині, М. Міхновського – на Наддніпрянщині. Проте вони лише накреслили шлях самостійності. В річище реальної політики українську самостійність на теоретичному рівні поставив В. Липинський, але практичним її утвердженням у свідомості провідників української політики займався власне на початках лише Андрій Жук, який був не єдиним самостійником він мав однодумців, соратників-есдеків В. Дорошенка та В. Степанківського, есера М. Залізняка, галицького публіциста В. Кушніра, соціаліста В. Темницького. Ідеям самостійності співчували визначні історики С. Томашівський та І. Крип'якевич, історик культури і мистецтва В. Залозецький. Усі вони становили перший кістяк надпартійного утворення, організатором якого був саме А. Жук. Окреслимо погляди Андрія Жука на проблему політичної незалежності України [445].

1. На відміну від В. Липинського, він не поділяв концентрованої консервативної версії побудови Української держави. За А. Жуком, не землевласник, а міцний, економічно незалежний селянин є соціальною основою самостійної України.

2. Але буржуазний і дідичний елемент суспільства, за А. Жуком, не повинен від'єднуватися від державного будівництва. Навпаки, прошарок старих економічних провідників має служити цементувальною силою нової

спільноти. Якщо вживати ортодоксально-марксистський термін, то А. Жук був за «мирне вростання» третього стану в суспільство, де панівною силою будуть кваліфіковане робітництво і селянин-землевласник. Не випадково у часи агонії державності А. Жук 1921 р. вступив до партії землеробів-демократів колишнього еседека М. Богуна-Чудінова. Йому були близькими ідеї тогочасної Народної партії.

3. А. Жук був послідовним і переконаним противником більшовицького догматизму, партійного тоталітаризму й диктатури. У політичний період свого життя він активно пропагував ідеї народної демократії, економічної багатоманітності, загальної самоорганізації суспільства. Він вважав, що лише легальними методами боротьби, масовістю, а не підпільністю і сектантством, можна здобути справжню свободу для людини праці. А. Жук був типовим європейським соціалістом на кшталт Е. Бернштейна й К. Каутського, а не В. Леніна і Л. Троцького.

4. Він був прихильником реальної політики, критикував заручників марксистської доктрини з їхніми постулатами класової боротьби і тезу про відвічний антагонізм між власником і найманим працівником. На його думку, якщо для здобуття незалежності Україні треба стати монархією, то це не мало спиняти соціал-демократів, що на підставі вже самої своєї належності до соціалістичної партії мали б нібито поборювати монархізм. Як і В. Липинський, А. Жук розрізняв поняття монархія і самодержавство, розрізняв східний і російський абсолютизм.

5. Широка політична платформа більше влаштувала А. Жука, ніж дотримання догм марксизму ленінського типу. Тому і РУП як надпартійну організацію він ставив вище за УСДРП. Саме до повернення традицій первісної РУП А. Жук безуспішно закликав ЦК української соціал-демократії. Однак до нього не дослухалися.

6. Зважаючи на квоість українського руху, А. Жук, як і нечисленні його соратники – емігранти з підросійської України, сподівався, що лише світова війна вирішить українське питання. Тоді в українській незалежності, попри

власне бажання, будуть зацікавлені Австро-Угорщина і Німеччина. Тому орієнтація на Центральні держави, на його думку, мала бути тактичною, але не стратегічною, метою.

7. Власна армія, освіта і засоби масової інформації стануть чинниками здобуття незалежності. Саме на ці складові була спрямована діяльність А. Жука в часи Союзу визволення України та у міжвоєнний період.

8. Проблема України – у незнанні світу про її існування. Тому А. Жук найбільше ваги надавав ознайомленню основних гравців на світовій арені з українським питанням. Він вважав, що Україна у часи війни мусить про себе і свою мету висловитися перед світом. Бо лише той відродиться, хто провістить про своє існування.

9. Позаяк головним супротивником ідеї незалежності була Росія, А. Жук у своїй публіцистичній діяльності пропагував ідеї федералізації Росії на складові не лише національні, а й історично-автономні. Він закликав до пошуку союзників для України серед козацьких утворень Росії на Дону, Уралі, в Сибіру, мусульманських народів серединної Росії. В часи поразки Визвольних змагань А. Жук робив ставку на червону Росію, бо вона не відкидала ідеї соціалістичної української державності, натомість вважав принциповим протиставлення Західної України експансіоністським планам Польщі. Тобто А. Жук поділяв ідею федерації як проміжної ланки на шляху до здобуття повного відокремлення. Бо якщо неможливо здобути соборної вільної України одразу, то треба дбати про плацдарм для такої України, яким має стати, як і в ХІХ ст., Галичина.

Нині видається актуальним видання основної суспільно-політичної спадщини А. Жука, як і взагалі започаткування серії «Класики української суспільствознавчої думки». Лише тоді ми зрозуміємо місце А. Жука в історії України ХХ століття, її філософії і політології. 7 листопада 1961 р. з Відня (мешкав там з 1914 по 1930 р. та у 1940–1968 рр.) в заяві до Управи НТШ в Європі (в Сарселі) 81-річний Андрій Жук писав: «Прив'язуючи велике значіння діяльності Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка для розвою

українського культурного життя, хотів би взяти безпосередню участь в цій діяльності, в міру мого знання, сил і можливостей, тому прошу Хвальну Управу Товариства прийняти мене звичайним членом Товариства. При цьому залучаю мою коротку автобіографію» [134]. Лише наприкінці життя Андрій Жук наважився подати заяву на членство в НТШ, а не, наприклад, у 1920-х – 1930-х рр., коли вже був авторитетним теоретиком української кооперативної справи, знаним публіцистом і суспільним мислителем, видавцем і редактором, автором уже у міжвоєнний період понад тисячі газетних і журнальних публікацій [284; 461; 586; 587; 606]. Гадаємо, своїх писань у журналах і газетах А. Жук не вважав високою наукою, ставився до них як до практично-політичної, а не наукової, діяльності. Попри те, що колеги А. Жука вважали його одним з найвидатніших тогочасних українських економістів-концептуалістів, свої економічні публікації він так само оцінював не високо. Молодший колега І. Витанович з нагоди 30-річчя кооперативної діяльності присвятив своєму вчителю брошуру [185, с. 14]. Уже в 1930-х рр. він співпрацював з НТШ і набагато раніше за Жука став дійсним членом товариства. Можливо, те, що з кінця 1950-х – початку 1960-х рр., передусім у часи заснування «Сучасності», А. Жук активно вивчав історію РУП і національно-визвольного руху перших десятиліть ХХ ст., спонукало його прилучитися до співпраці з Науковим товариством ім. Шевченка і стати його членом. На львівському просвітньо-економічному конгресі Товариства «Просвіта» у 1909 р. А. Жук виступив з концептуальним рефератом про значення кооперації у Визвольних змаганнях українського народу, що стало певним етапом у національній суспільній думці і дало підстави деяким дослідникам говорити про нього як про речника українського кооперативного націоналізму. Є. Коновалець згадував про ще один пам'ятний публічний виступ А. Жука 1913 р. на всеукраїнському студентському з'їзді. Майбутній голова УВО і ОУН саме виступи А. Жука і Д. Донцова на ньому вважав тими ідеологічними чинниками, які сприяли утвердженню серед широкого загалу молоді ідей самостійності і соборності

[475, с. 31]. Вже за два роки по переїзді до Львова А. Жук обійняв посаду головного редактора журналів «Економіст» і «Самопоміч». Співробітничав з низкою інших львівських періодичних видань: «Письмо з “Просвіти”», «Господарська часопись», дописував у щоденні часописи «Діло» і «Рада», українські газети у США і Канаді. Цікаво, що він не мав ні вищої, ні середньої освіти, а вчився лише три роки в церковнопарафіяльній школі рідного села Вовчок Лубенського повіту на Полтавщині. А. Жук до Першої світової війни працював в управах Краєвого союзу ревізійного, що об'єднував усі українські кооперативи Галичини, товаристві «Сільський господар» та брав активну участь у діяльності львівської «Просвіти». Після Першої світової війни та Визвольних змагань, у 1930–1939 рр. А. Жук продовжував працювати на кооперативній ниві. У 1930-ті рр. він, повернувшись із Відня, обійняв посаду керівника статистичного відділу Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), який на той час уже контролював понад 3000 кооперативів. Учений редагував журнал «Кредитова кооперація», активно співробітничав як автор з органами РСУК – «Кооперативною республікою», «Господарсько-кооперативним часописом» та «Календарцем кооператора» [138; 139; 239; 240]. А у Львові Андрій Жук опинився 1907 р., коли як політичний емігрант, член ЦК УСДРП, змушений був виїхати з підросійської України, уникаючи жандармських переслідувань.

У галицькій столиці він створює та очолює Закордонну групу УСДРП (1908–1911). У Львові змінилися його ортодоксальні марксистські погляди, розплющилися очі на причини недолугостей української національної політики. Політичний дух Галичини навів його на думку, що причини злиднів народу кореняться не у сфері відірваних від життя сектантських міркувань теоретиків російського більшовицького радикалізму, за яким ішли й лідери УСДРП, а в економічній пасивності простого українця, його національній упослідженості, порівняно з панівними націями. Тоді Андрій Жук ініціює всередині партії дискусію про подальші магістральні ідеологічні шляхи української соціал-демократії, пропонує тодішнім лідерам М. Поршеві

і Л. Юркевичу програму з очолення соціал-демократією боротьби Наддніпрянської і Наддністрянської України за незалежність, закликає акцентувати не на соціальній, а на національній програмі, шукати спільної праці з т. зв. буржуазними партіями УРДП у Великій Україні, націонал-демократами у Галичині. Але ЦК його не підтримав. Керівники УСДРП розпускають Закордонну групу УСДРП і виключають А. Жука як опортуніста і ревізіоніста та його однодумців В. Дорошенка, В. Степанківського, О. Назарієва з партії. Час підтвердив слушність думок А. Жука, а короткозорість лідерів УСДРП, їхній ідеологічний догматизм стали однією з причин поразки УНР у Визвольних змаганнях.

А. Жук був активним дописувачем у партійній пресі. Він систематично друкувався в «Гаслі», «Селянині» (Чернівці; Львів), «Вільній Україні» (Санкт-Петербург), «Слові» (Київ), «Соціал-демократі» (Полтава), «Боротьбі», «Землі і волі» (Львів) та був редактором «Праці» (Львів). Статті підписував головно псевдонімами (Андрієнко, А. Ільченко, А. Вовчанський, Хрущ, А. Беволит, А. Критський та ін.) та криптонімами, похідними від псевдонімів, а часто друкувався і без підпису. Сьогодні це ускладнює підготовку повної бібліографії його праць. Політик-інтелектуал і суспільний мислитель, А. Жук увійшов до анналів української суспільно-політичної думки як один із творців ідеї української незалежності. У справі поширення думки про українську окремішність його ім'я стоїть поруч з іменем В. Липинського. Самостійником А. Жук став раніше за Д. Донцова, котрий ще 1909 р. критикував його за відхід від марксизму, а вже за кілька років сам став батьком інтегрального націоналізму. 1911 р. А. Жук зініціював у Львові створення надпартійної групи «Вільна Україна», завданням якої було здобуття Україною незалежності. Він запросив до неї представників усіх партій, що поділяли цю платформу: на ідеолога групи – В. Липинського, вів перемовини з М. Грушевським і А. Шептицьким. Але, не здобувши широкої підтримки, змушений був відійти від справи. Натомість створив Український інформаційний комітет, який серед європейських країн почав поширювати

цю ідею і відомості про політичні аспірації українців. 1914 р. на основі інтелектуальних напрацювань «Вільної України» та УІК постав Союз визволення України (СВУ), де А. Жук був справжнім лідером, душею і мозком організації, її фактичним головою. Він відповідав за політичний сектор діяльності організації, був співредактором видавництва і разом з В. Дорошенком редагував його друкований орган – «Вісник СВУ». Андрій Жук представляв СВУ в Головній українській раді (потім ЗУР). За 1914–1918 рр. завдяки йому про Україну видано всіма основними мовами Європи більше книжок, ніж за попередні століття існування українського питання. А. Жук залучив до співпраці з СВУ всі найкращі інтелектуальні сили Галичини. Він вибудував концепцію представництва СВУ міжнародних інтересів Наддніпрянської України серед Центральних держав, дбав, щоб Союз не сприймали креатурою розвідок. А. Жук був великим симпатиком і пропагандистом українських стрілецьких формувань в австрійському війську, членом Бойової (Центральної) управи УСС. Він – один із творців з військовополонених російської армії – українців найбоєздатніших частин УНР: синьожупанної і сірожупанної дивізій. У часи Визвольних змагань А. Жук працював у посольстві Української держави у Відні. Керував похідною канцелярією спільного міністра закордонних справ УНР і ЗУНР В. Темницького. Був учасником двох нарад українських дипломатів у Відні і Карлсбаді. Брав участь в організації у Відні Всеукраїнської національної ради, що була опозицією до уряду Петлюри. А. Жук критикував Симона Петлюру за польську орієнтацію, написав до нього відомого листа, в якому висловив слушну думку, що центром будівництва незалежної держави мала бути не Наддніпрянщина, а Галичина, і що українські галичани – найпридатніший матеріал для такого будівництва, бо мають відповідне виховання, організацію і культурний потенціал, на відміну від українців-наддніпрянців [548]. Жук також був радником закордонного уряду ЗУНР і разом з В. Панейком вибудовував концепцію міжнародної політики незалежної України між Польщею і більшовицькою Росією. Він радив

Є. Петрушевичу погодитися на тимчасову федерацію з більшовиками. У той час друкував багато статей з геополітичних проблем у часописах «Визволення», «Нове слово», «Український прапор», також у львівській «Раді». За часів Другої світової війни був дописувачем берлінського «Українського вісника». 1922 р. у Відні заснував Комітет оборони західних українських земель. Пропагував і відстоював ідею Галицько-Волинської держави, з якої має відродитися соборна Україна. Великі сподівання покладав на українізацію у радянській Україні, вірив, що вона стане початком відродження української самостійності.

Отже, в шостому розділі дисертації автор доходить висновку, що в теоретичному сенсі український соціалізм на початку ХХ століття позбувається класової виключності, яка була характерна для драгомановського соціалізму та російського ортодоксального марксизму. Відбувалося ідейне зближення позицій реформістського соціалізму європейського типу з поглядами т. зв. буржуазних національних партій на політичні перспективи України. Знаковими фігурами обох ідейних відгалужень автор вважає А. Жука і С. Єфремова, і на підставі того, що національно-державний інтерес вони ставили вище за соціальний, дисертант вважає їх належними до одного ідеологічного утворення – молодоукраїнців. Ідеологія економічного марксизму групи А. Жука перебувала під впливом консервативної ідеології В. Липинського. Під впливом останнього утворювалася національна-державна платформа, яка, на жаль, не змогла остаточно сформуватися до початку Першої світової війни.

Андрій Жук – історик національно-визвольного руху

Публіцистичною діяльністю Андрій Жук займався протягом усього свідомого життя, більше шістдесяти років. Спочатку це були переважно нотатки партійного діяча, і друкувалися вони переважно у нелегальній пресі РУП, в чернівецькому «Гаслі» й «Селянині». Виходили вони, як правило, під псевдонімами А. Андрієнко, Вовчанський, Ільченко та ін. Друкувався він і в

УСДРПівських виданнях «Наш голос», «Робітник» тощо. Після 1907 р. став частим гостем на шпальтах галицьких газет (зокрема в «Ділі») та спеціальних кооперативних періодичних виданнях. Як кооператор працював редактором і писав в «Економісті» й «Самопомочі», після визвольних змагань друкувався в низці газет і журналів Відня, Берліна та Львова («Діло», «Рада», «Український прапор» та ін.) й календарях «Дніпро». Під час Другої світової війни він також публікував дописи в «Краківських вістях» та берлінському «Українському віснику». Як кооперативний діяч і голова статистичного комітету Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) друкувався в «Кооперативній республіці» (іноді під псевдонімом В. Сороченко) та «Господарсько-кооперативному часописі».

Взагалі за багато десятиріч активної журналістської діяльності А. Жук написав сотні статей з поточних проблем національного громадсько-політичного й культурного життя.

Проте лишається майже не поміченою поки що нечисленними дослідниками життєдіяльності А. Жука його історико-наукова спадщина, не досліджено внесок А. Жука в історіографію національно-визвольного руху другої половини ХІХ – першої декади ХХ ст. Крім того, що Андрій Ілліч був активним учасником революційних перетворень, які відбувалися в Україні протягом згаданого часу, він згодом зробив спробу науково узагальнити досягнуте українськими революціонерами на початку модерної доби. А головне, ввів до наукового обігу велику кількість джерельного матеріалу в періодичних виданнях суспільно-політичного характеру.

Стати істориком А. Жука спонукав час. Тоді багато колишніх політиків занурилися в історію, почали оприлюднювати документи й матеріали історичного характеру, писати спогади, по свіжій пам'яті оцінювати події, котрі щойно відбулися. Відома стаття А. Жука «До історії української політичної думки перед війною» з журналу «Визволення» за 1923 рік була такою ж спробою самого учасника подій дати оцінку того, що відбулося.

Проте ця праця – радше мемуарний шкiц, нiж розвiдка. Та на цьому дописi А. Жук не збирався припиняти обговорення проблеми.

А. Жук мав нахил до джерелознавства, цiнував архiвний документ. Взагалi джерелознавча скрупульознiсть характеризує всi його публiкацiї iсторико-публiцистичного характеру.

Тема українського соціал-демократичного самостійництва серед наддніпрянської еміграції цікавила його протягом майже п'ятдесяти років. І залишається лише шкодувати, що більшість проробленої у цьому напрямі праці так і залишилася невідомою для широкого читача. Уже 1923 року А. Жук питав поради у В. Липинського щодо можливості надрукувати матеріали з власного архіву про групу «Вільна Україна», і В'ячеслав Казимирович радив берлінське видавництво «Ратай» С. Томашівського. Очевидно, йшлося про видання з відповідною вступною статтею й коментарями листування А. Жука з Л. Юркевичем, М. Поршем, В. Степанківським, М. Залізнякам, В. Кушніром та ін. еседами за 1908–1914 рр. Очевидно, що на початку 1920-х років опублікувати всі матеріали без дозволу ще живих людей було важко, але наприкінці 1950-х років ця справа була цілком здійсненою без застережень з морального боку, проте цей задум так і не було втілено у життя.

Більше поталанило іншій важливій проблемі суспільно-політичної історії ХХ ст. – історії Револуційної української партії. Ще у 1921 р., до десятиріччя заснування предтечі СВУ «Вільної України», А. Жук розпочав збирати матеріали автобіографічного характеру від колишніх членів РУП. З Відня він розіслав листи до всіх активістів РУП з проханням надсилати коротенькі *curriculum vitae*. Відповідні матеріали надіслали Д. Антонович, Л. Когут, В. Сімович та деякі інші рупісти. Проте використав їх А. Жук значно пізніше, вже на схилі свого життя.

У першому числі неперіодичної збірки статей «Об'єднання», що почала виходити у 1924 р. замість журналу військової еміграції «Український скиталець», А. Жук надрукував один з перших джерельних матеріалів щодо

діяльності РУП – про II з'їзд партії, який так і не відбувся через відсутність кворуму [518].

У додатку до цієї нотатки, присвяченої з'ясуванню національного питання в програмі РУП і виходу з РУП соціал-демократичної «Спілки» на чолі з М. Меленевським, було надруковано «Проект резолюції по національному питанню О. Скорописа[-Йолтуховського] для грудневого з'їзду 1904 р. РУП».

А. Жук розглядав РУП у її цілості, ще до роз'єднання, як надпартійну надбудову українського політичного активізму, спрямованого на актуалізацію для тодішнього суспільства гасла самостійної України. Тому він часто ув'язував саму Револуційну українську партію з людьми, які творили її початкові ідеологічні засади, а саме з М. Міхновським, братами Шеметами й членами «Братства тарасівців». У 1930-ті роки А. Жука більше цікавила реальна політика й кооперація [239; 240]. Його виступи на історико-політичну проблематику були у цей час та у період Другої світової війни спорадичними. Хоч якраз у 1940-ві роки в газетній періодиці з'являється низка статей популярного характеру на цю тему [513, 522].

Після 1945 р. А. Жук міг уже цілком присвятити себе історичним дослідженням. В еміграційному середовищі з'явився, до того ж, попит на історичну продукцію, започаткувалася низка нових суспільно-політичних періодичних видань, що залюбки надавали місце публікаціям такого роду й навіть відкривали рубрики під них. На початку 1950-х з'являється орган демократично налаштованої інтелігенції – неперіодичний журнал-альманах «Вільна Україна» та журнал «Український самостійник», що сповідував поміркований націоналізм. На початку 1960-х українські інтелектуали на Заході спромоглися на видання нині добре знаної «Сучасності». У всіх цих виданнях у різні періоди досить активним співробітником був Андрій Жук.

У листопадовому числі «Сучасності» за 1961 рік було надруковано статтю, яка хронологічно ніби продовжувала тему публікацій збірника «Об'єднання». А. Жук дав досить докладний розгляд проекту української

конституції, укладеного М. Міхновським і В. Шеметом у Лубнах у другій половині 1905 р., що вийшла у лубенському часописі «Самостійна Україна» [519].

А. Жука найбільше цікавила біографістика. Він збирав, а згодом і оприлюднив багато джерельного матеріалу про провідних діячів РУП-УСДРП Дмитра Антоновича, Миколу Порша, Михайла Русова та постатей другого плану, які становили тло революційної роботи на Наддніпрянщині.

Публікації про Д. Антоновича та історія з виданням його споминів

Уже в першому числі «Сучасності» з'явилася публікація А. Жука, присвячена засновникові РУП Дмитрові Антоновичу. Власне, це була та автобіографія, яку Дмитро Володимирович вислав на прохання А. Жука ще у 1921 році. До тексту самої автобіографії були додані в дужках коментарі А. Жука. Крім того, в цій же публікації був поданий досить розлогий список статей Д. Антоновича з детальними примітками А. Жука [512].

Д. Антонович був давнім партійним товаришем А. Жука. Вони разом провадили революційну роботу. Протягом більше сорока років знайомства зібралось досить багато документального матеріалу про засновника РУП. Листів Д. Антоновича до А. Жука за революційний період збереглося небагато: до десятка. Всі вони короткі, писані на поштівках, й несуть обмаль інформації. Натомість зберігся окремий файл у справі видання спогадів Д. Антоновича, що так повністю і не вийшли. У торонтському журналі «Нові дні» було надруковано лише десять сторінок з більш ніж півтораасторінкового машинопису під назвою «Д. Антонович. Спогади з громадського життя (1880–1900)», які він особисто для себе скопіював на друкарській машинці у середині 1920-х років⁵⁷.

Очевидно, коли Д. Антонович писав для А. Жука автобіографію, він повідомив його про написані вже спогади. І 10 жовтня того ж 1921 р. було укладено угоду про їхнє видання. За видавничий бік справи бралися А. Жук і головний редактор газети «Діло» Дмитро Левицький. (А. Жук до певної міри

спеціалізувався на виданні споминів. Працюючи у видавничому кооперативі «Хортиця», він у 1930-ті роки брав участь у виданні спогадів Софії Русової). Чому спогади не були друковані в «Ділі» – невідомо. Офіційно – за браком коштів. Проте не останньою причиною могло бути й ідеологічне спрямування мемуарів, що досить виразно розбігалось з національно-демократичним обличчям газети.

Через шість років, у 1927-му, А. Жук розпочав листування з М. Грушевським про друк цих спогадів, що мали близько семи друкованих аркушів, у журналі «Україна». Це історичне джерело дуже зацікавило Михайла Сергійовича, бо 1928 року готувалося ювілейне число журналу, присвячене 20-річчю з дня смерті батька мемуариста, професора Володимира Антоновича, і, напевно, голова Історичної секції ВУАН хотів використати мемуари Дмитра Володимировича саме в цьому числі журналу.

Коли б не дрібничка, – відсутність копії (спогади існували в рукописному оригіналі), вони напевно були б надруковані. А так відправити єдиний примірник поштою А. Жук не наважився. Він відіслав їх назад у Прагу до Д. Антоновича з власними зауваженнями й помітками Є. Чикаленка, який також читав спогади. М. Грушевський у двох листах за серпень 1927 р. погоджував виплату грошей за рукопис у вигляді гонорару в розмірі близько 500 крб. Потім академік зв'язується й з Д. Антоновичем, та той чомусь рукопису так і не відсилає до Києва й не робить з нього копії.

Причини цьому можна знайти в листі А. Жука до Д. Антоновича (лист від 10.IX.1927 р. супроводжував рукопис спогадів). А. Жук писав про свої враження від прочитаного: «[К]инулось мені в вічі оте місце, де Ви займаєтесь зачарованим колом, в якому вертілась в дев'ятьдесятих роках українська “радикальна” думка, що радикалізм, соціалізм, революційність протиставляла українству, наче б українство було ідейною політичною чи соціальною, а при тім реакційною течією, а не національно-визвольним рухом, і наче б українство як визвольний національний рух, на ті часи рух культурницький, виключало радикалізм, соціалізм, революційність і т. п. ... Я

вірю, що такі упрощені погляди на українську справу були тоді досить поширені серед прозелітів марксизму в російському виданні, але ці погляди були явною нісенітницею, результатом повної затрати національного почуття у “радикалів” і національного “перечулення”, або національної вузькоглядності в “українців”, з яких мало хто навіть лишився при українстві».

Це вже в авторові заговорив не науковець, а політик. Для політика текст має передусім правильно виховувати на теперішній момент нове покоління людності. Для історика ж текст – це документ епохи, який цінний саме непідправленим висловлюванням думок.

Д. Антонович, напевно, образився. А. Жук згодом схаменувся, та було вже пізно: назад він спогадів вже не одержав.

І думається, справа зовсім не в тих поправках, які хотів внести А. Жук у текст. При несхитності авторської позиції, напевно, Андрій Ілліч не наважився б їх робити. І не радянська цензура, про яку він також згадував у листі, пригадуючи випадок з публікацією у «Записках ІФ ВУАН» статті Дмитра Дорошенка, стала на заваді виданню. Тоді в академічних виданнях друкувалося чимало творів емігрантів, а Д. Антонович не мав за собою шлейфу тієї одіозності, який мав, скажімо, Д. Донцов. Основне, думається, в тому, що А. Жук продемонстрував своє розчарування від прочитаного, і це знеохотило Д. Антоновича до друку.

У справі видання спогадів А. Жук востаннє написав до Праги 31 грудня 1927 р., вважаючи цей лист останнім у публікаційній епопеї. До спонукальних мотивів додалося «дурне становище», в яке А. Жук потрапив перед професором М. Грушевським, який зі свого боку так само нагадував про спогади Д. Антоновича і продовжував чекати на рукопис. Проте повертався до цього питання А. Жук і в наступні роки. Через три роки Д. Антонович у листі за 24.1.1930 р. подав таку версію причини затримки у себе рукопису: «Коли Ви мені прислали мої мемуари і хотіли, щоб я не тільки їх прочитав, але з приводу їх і в переписку вступив і з Вами, і з

Грушевським (той теж до мене звертався), то діло не вийшло: я ні йому, ні Вам не мав часу відповісти, як не мав часу і в мемуари заглянути, а де їх тоді ткнув, там вони, певне, і по сей день лежать».

До десятиріччя смерті Д. Антоновича знову на поверхню виринули його спомини та й, власне, вся стаття, що через шість років була надрукована в «Сучасності», – схоже, вона була вже готова до друку в 1955 р. У цей час у Нью-Йорку УВАН готувала спеціальний збірник, для якого А. Жук відсилав через В. Дорошенка автобіографію і бібліографічні нотатки (листи за 17.VIII.1955 та 11.XI.1955 р.).

А. Жук був скептично налаштований до думок Д. Антоновича щодо тактики й стратегії українського руху, разом з тим цінуючи його державницьке бачення. Критично він оцінював Антоновичеве ставлення до старої інтелігенції, протиставлення їй молодого покоління українців, замість творення спільного фронту проти інонаціональних сил. У цьому протиставленні А. Жук вбачав вплив російських революціонерів-марксистів. Перші рупівці, перебуваючи під впливом Д. Антоновича, замість того, щоб відштовхуватися від власних українських джерел визвольного руху, копіювали готові схеми на принципах антагонізму поколінь, який сповідували російські радикали. У листах до В. Дорошенка (3.V. і 15.VI.1955 р.) А. Жук говорить про постійне «відхрещування» Д. Антоновича від М. Драгоманова – «чи не маємо тут до діла з типовим безбатченком в культурному і політичному сенсі». Враження А. Жука в багатьох моментах збігаються з тими рефлексіями щодо Мухи – Антоновича, які залишилися у спогадах Є. Чикаленка та С. Єфремова. З іншого боку, несприйняття М. Драгоманова могло бути й напевне було пов'язане з конфліктом між Михайлом Петровичем та батьком мемуариста В. Антоновичем.

Версія А. Жука щодо відмови Д. Антоновича від своїх спогадів була такою: Дмитро Володимирович не хотів, «щоб його посуджували в “сменовеховстві”». «Оскільки пригадую, – писав він до В. Дорошенка, – цілість споминів була не дуже цікава, багато там було порожньої балаканини,

замало фактів. Але все ж таки представляли вони деяку літературно-історичну вартість, хоч би розкиданими там рисками до зовнішньої характеристики українських діячів, бо про внутрішнє життя Старої української громади там було дуже мало». Це останнє зрозуміло. Д. Антонович свідомо виелімінував себе з цієї громади, будуючи РУП на засаді протиставлення старій громаді як уособленню віджилого українофільського культурництва.

Матеріали до статті про Д. Антоновича А. Жук збирав в окремому течку. Там було зібрано виписки з листів Д. Антоновича, додаткові матеріали до бібліографії, що не увійшли до журнального варіанта статті, а також містився досить великий лист С. Наріжного, який за стилем більше нагадує статтю про його враження від постаті Д. Антоновича. Зокрема, там був такий уривок: «Був він людиною ідейною і принциповою, яка боролася, обстоювала і не відступала від своїх ідей, засад і переконань. Був він жертвеним і в своїй жертвеності щедрим. ... Був він людиною талановитою, людиною невичерпної ініціативи і організаційного хисту. Був він людиною надзвичайної працьовитості, людиною, яка була захоплена своєю працею, і якої праця виповнювала життя».

Статті й інші згадки про М. Порша та М. Русова

Андрій Жук цікавився біографіями тих соратників по революційній праці, які, хоч і не поділяли його поглядів у дореволюційний час, але так чи інакше у ключових проблемах національно-визвольного руху обстоювали український інтерес. Такою людиною був і Микола Порш.

Ідеологічні розбіжності між М. Поршем й А. Жуком, що існували до революції, дещо пом'якшали у міжвоєнний період. М. Порш відійшов від політики й партійного життя ще 1921 р., тобто проробив той самий шлях, що й А. Жук, – залишив УСДРП, з тією хіба різницею, що на десять років пізніше. Другу світову йому не судилося пережити, він помер 1944 р., і А. Жук на цю сумну подію відгукнувся статтею, яка мала з'явитися в

календарі «Дніпро», але так тоді й не вийшла друком. У 1962 р. він майже без змін надрукував її у «Сучасності», приурочивши до 85-річчя від дня народження М. Порша [521].

З відстані часу А. Жук відкинув суб'єктивні моменти, коли М. Порш після виступу А. Жука на просвітньо-економічному конгресі називав його погляди українським кооперативним націоналізмом. Оцінка постаті М. Порша вибудовувалася А. Жуком у межах соціал-демократичної ідеології, якої до революції догматично тримався М. Порш.

А. Жук тонко накреслює всі етапи еволюції ідеології М. Порша від ортодоксального марксиста до національно-демократичного діяча; від засудження співробітництва з буржуазними органами друку й установами до активного включення в українську кооперацію, одним з фундаторів якої він став у 1910–1914 рр. Цікаво, що дрейф у бік демократизму від тоталітарного мислення у М. Порша почався після втрати ним керівного становища в партії, коли до керма в УСДРП прийшов Л. Юркевич.

Взагалі особистий фактор у внутрішньопартійних стосунках мав велике значення. Про незгоди між лідерами партії А. Жук писав у листі до В. Дорошенка: «Взагалі Порш легковажив собі Антоновича і Винниченка, а вони його ненавиділи за це і приписували йому неймовірні речі (ніби М. Порш був агентом царської «охранки». – *І. Г.*)... Також покійний В. Садовський з великого почитателя Порша обернувся в його ворога, коли Порш в якійсь полемічній статті неделікатно з ним обійшовся».

Головним досягненням діяльності М. Порша Андрій Жук вважав утримання незалежного становища УСДРП від РСДРП. А принцип територіальної автономії в межах Російської імперії, який, до речі, так само пропагував М. Грушевський, А. Жук називав завуальованим самостійництвом, бо «компетенційні межі цієї автономії М. Порш закреслює так широко, що при їх зреалізуванні Наддніпряньська Україна являла собою зав'язок власної держави, який справді став би етапним пунктом до цілковитої самостійности».

Особливу роль у долі А. Жука відіграв О. Русов. Ця людина дала йому путівку в життя, та й фах статистика А. Жук отримав, працюючи з О. Русовим та його учнями. Крім усього іншого, з його сином Михайлом вони разом працювали в РУП. А в 1937 р. А. Жук був редактором спогадів Софії Русової.

Наступною після статті про М. Порша з'явилася у «Сучасності» стаття про родину Русових, яка за обсягом є фактично невеликою книжкою [523].

Стаття писалася так само довго. Готуючись до її написання, Андрій Ілліч листувався із членами родини Русових, а саме Юрієм Русовим, ще 1958 р. В архіві А. Жука зберігся машинопис статті з правками й багатьма викресленнями фрагментів тексту, що не увійшли до остаточного варіанта. Історіософський підтекст цієї праці – підкреслити на прикладі життя однієї родини нерозривність культурницького українофільського етапу національно-визвольного руху з революційним, політичним періодом. Постать М. Русова в цьому сенсі виглядала ніби навіть виграшнішою за постать Д. Антоновича, котрий, на думку А. Жука, виступав більше з запереченням того, що робили попередні покоління українців. М. Русов був більше рупістом, ніж соціал-демократом, а для А. Жука спадщина РУП під оглядом ідейним була ціннішою за соціал-демократизм, що в багатьох моментах заперечив перші п'ять років українського політичного життя.

Інші публікації з історії РУП та недовершені публікації

У збірнику «Вільна Україна» середини 1950-х років А. Жук друкує автобіографії рупівців Василя Сімовича й Аркадія Кучерявого, написані на його прохання 1921 р. Автобіографія Д. Антоновича побачила світло лише за шість років по тому, в «Сучасності», хоча, схоже, готувалася раніше за дві попередні [510; 511].

Другим напрямком дослідницьких інтересів А. Жука було порайонне дослідження територій Наддніпрянської України на предмет розвитку в них українського революційного руху на початку ХХ ст. Такі матеріали А. Жук

друкував у збірниках «Вільна Україна». Тут 1954 р. була надрукована стаття про діяльність РУП у перший рік російської революції 1905 р. у східних повітах Катеринославської губернії та частинах, що підпорядковувалися території Війська Донського, сучасної Донецької та Луганської областей [525].

Виписки з рупівських періодичних видань з розділу «Хроніка», де фіксувалися селянські виступи під впливом агітації РУП–УСДРП, арешти членів партій тощо, окремі праці, листівки РУП, уривки зі спогадів – усе ретельно збиралося А. Жуком й розподілялося по течках за географічним принципом. Документальні матеріали супроводжуються поясненнями й коментарями А. Жука, часто на підставі особистих вражень від подій того часу.

Найбільше уваги приділено повітам Полтавської губернії, рідним місцям А. Жука: Золотоніський, Лохвицький, Гадяцький, Роменський, Миргородський, Пирятинський, Хорольський, Переяславський, Прилуцький та Кременчуцький повіти – кожний має по окремій течці матеріалів.

Інші регіони представлені на рівні губерній та історичних земель: Чернігівщина, Херсонщина, Воронежчина, Таврія, Бессарабія, Кубань, Київщина, Поділля, Волинь. В окремій течці зберігається матеріал про Північний комітет РУП у Петербурзі.

Залишилися в архіві А. Жука й заготовки ще до десятка праць книжкового формату, що мали являти собою історико-документальні публікації.

А. Жук перебував у добрих стосунках з одним з піонерів українського кооперативного руху, визначним літературознавцем й істориком Василем Доманицьким. А. Жук зібрав його кооперативні популярні видання «Як хазяюють селяне в чужих краях» (1908), «Про Галичину та життя галицьких українців» (1909), «Словаки» (1909), переклад брошури А. Пусена «Про шовківництво» (1909). Деякі з цих книжечок видавалися В. Доманицьким при допомозі В. Липинського.

Крім того, збереглися листи В. Доманицького до А. Жука, які були Андрієм Іллічем скопійовані на машинці й, напевно, готувалися до друку. Листи жваві, літературно вправні, містять багато інформації про кооперацію та її органи. А. Жук склав і бібліографію праць В. Доманицького, яка нараховує 77 позицій.

Одним з керманичів життя А. Жука був його земляк Володимир Леонтович – знаний український письменник і меценат, людина, близька до головного фінансувальника українських культурних акцій Василя Смиренка. В архіві зберігається стаття-передмова Андрія Ілліча «Володимир Миколайович Леонтович (Левенко) (1866–1933)» з уривками його «Спогадів утікача», де йшлося про с. Вовчок.

Готував А. Жук і статтю про одного з членів президії СВУ М. Меленевського. Власне, це був рукопис спогадів-статті Меленевського «Великодні надії» (1915) з коментарями про його діяльність А. Жука.

Та, можливо, найціннішим виданням, яке готував А. Жук, було повне зібрання писань Миколи Міхновського. В бібліотеках й архівах Відня А. Жук знайшов та скопіював на машинці розкидані по рідкісних періодичних виданнях публікації автора «Самостійної України», відкриті листи й т. п., що здебільшого з'являлися друком або без підпису, або під псевдонімами; деякі з цих псевдонімів були відомі, можливо, лише А. Жукові.

Видавати праці М. Міхновського ніби збирався З. Книш у Канаді, машинопис має обсяг близько трьохсот сторінок. Передмову мав писати С. Підгайний, а коментарі – А. Жук.

У 1956 р. А. Жук готував до видання статті Симона Петлюри з петербурзького журналу УСДРП «Вільна Україна» за 1906 р., а також його публікації з 1903–1905 рр. з часописів «Добра новина», «Праця», «Воля», що виходили у Львові, відозву «До чорноморських козаків» та статті з «Украинской жизни» – усього близько 250 друкованих сторінок. Усіх чисел цих видань А. Жукові дістати не вдалося, йому ще бракувало брошури С. Петлюри «Добра порада в лиху годину», не повним був і комплект

«Украинской жизни» – дослідник мав для опрацювання тільки річник за 1912 р.

Після Другої світової війни А. Жук цікавився постатями М. Драгоманова та його співробітників. У своїх спогадах про те, як вони разом з В. Винниченком і В. Степанківським збиралися емігрувати до Америки після сидіння у Лук'янівській в'язниці, А. Жук згадує відвідини в Женеві К. Ляхоцького й друкарні, де видавалися книжки М. Драгоманова, і з розпачем дивується, що ніхто з трьох не попросив на пам'ять жодного видання М. Драгоманова, – адже тодішні еседеки фактично не читали праць батька українського соціалізму, не цінували власних джерел політичної думки, орієнтуючись виключно на думки російської соціал-демократії.

В архіві А. Жука є його стаття «Сергій Подолинський, піонер українського соціалістичного руху (з нагоди 75-літньої річниці появи друком першої української соціалістичної брошури і столітньої річниці народження її автора)» – 11 сторінок машинопису з правками. Збереглися й виписки про діяльність М. Драгоманова, женецького гуртка, міркування А. Жука з приводу думок корифеїв (у тому числі й М. Грушевського) на цю тему.

Останніми роками А. Жук писав книжку, присвячену історії революційного руху на рідній Лубенщині. Вона мала складатися з двох частин. Перша мала включати нариси про видатних діячів-культурників від початку ХІХ ст., друга – нариси про діяльність рупістів у Лубенському повіті на початку ХХ ст.

Можливо, в майбутньому буде зібрано розкидану по малодоступних виданнях та архівах історико-публіцистичну спадщину А. Жука.

Отже, в шостому розділі дисертації обґрунтовано, що в теоретичному сенсі український соціалізм на початку ХХ століття позбувається класової виключності, яка була характерна для драгомановського соціалізму та російського ортодоксального марксизму. Відбувалося ідейне зближення позицій реформістського соціалізму європейського типу з поглядами т. зв. буржуазних національних партій на політичні перспективи України.

Знаковими фігурами обох ідейних відгалужень автор вважає А. Жука і С. Єфремова, і на підставі того, що національно-державний інтерес вони ставили вище за соціальний, дисертант вважає їх належними до одного ідеологічного утворення – молодоукраїнців. Ідеологія економічного марксизму групи А. Жука перебувала під впливом консервативної ідеології В. Липинського. Під впливом останнього утворювалася національно-державна платформа, яка, на жаль, не змогла остаточно сформуватися до початку Першої світової війни.

РОЗДІЛ VII. УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ МІЖ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИМ І СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВИМ ВИБОРОМ

Сучасні дослідники визвольного руху та історії української соціал-демократії погоджуються з думкою, що однією з причин поразки України в Українській революції 1917–1921 рр. була невизначеність ідеологів національної соціал-демократії щодо співвідношення між національно-державним чинником перебування України у межах інших держав та соціально-класовим підходом до суспільної перебудови [474]. Саме УСДРП поруч з УПСР була ідейним лідером української революції, і від її теоретико-ідейного ставлення до тез класової боротьби всередині нації та проблеми побудови незалежної держави залежала доля революції.

Хитання в цьому питанні в 1917 р. серед ідеологів революції були вислідом багатьох внутрішньопартійних дискусій протягом 10–15 років перед початком революції. Дилема: класова боротьба чи самостійність України – була постійною ключовою темою, яка викликала жваві обговорення, навколо якої оберталися думки лідерів української соціал-демократії від часів початку виділення УСДРП з РУП й до передодня Першої світової війни.

Усі лідери майбутньої УСДРП вийшли з РУП. І вже ця остання намагалася узгодити, первинним чи вторинним мусить бути національно-державний чинник щодо соціально-класового принципу. Програмний документ РУП – «Самостійна Україна» М. Міхновського маніфестував, що саме державна самостійність визнається пріоритетом партії, більшість членів якої орієнтована на соціал-демократичні цінності. Але не марксистська доктрина, а політичний активізм об'єднував усю українську молодь у РУП. Ця партія була, як спадкоємниця «Братства тарасівців», надпартійним загальнонаціональним утворенням наддніпрянських українців, яка себе

протиставляла своїм попередникам – громадівцям, а члени якої свою політичність протиставляли народницько-громадівському культурництву.

До часів Першої російської революції РУП включала в себе ембріони всього спектра майбутніх політичних партій підросійської України від лівих до правих: соціал-демократів, соціалістів, есерів, народної партії. Власне, РУП була своєрідним антиподом ЗУБДО і ТУП. Перше було наднаціональною надбудовою над усіма силами молодшої генерації українців, друге – гуртувало сили, які генетично виводили себе від попередньої генерації борців за українське визволення: кирило-мефодіївців та старогромадівців.

Національний чинник був тією спільною точкою, що гуртувала всі сили навколо єдиної мети – національного визволення України. Соціально-класовий принцип вніс у середовище РУП той дисонанс, що так і не був подоланий за всі передреволюційні роки.

Необхідність визнання марксизму ідейною основою партійного життя роз'єднала до того монолітну РУП. Більшість колишніх рупівців стали есдеками. І для них панівною стала класова доктрина з ідеєю боротьби класів усередині однієї нації. В цьому сенсі українські есдеки повторювали постулати російських соціал-демократів, які вели боротьбу всередині своєї нації проти буржуазних партій, ліберальної інтелігенції як виразниці буржуазної ідеології та носія буржуазної культури. Не враховувався факт того, що український народ перебуває у пригнобленому стані, а розмови про українську буржуазію мають скоріше доктринерське значення, бо реально своєї буржуазії Україна підросійська фактично не мала, маючи справу на Великій Україні з буржуазією російською, польською та єврейською.

Беручи приклад з марксистів російських, українські есдеки не наслідували соціалістів польських, які в основу своєї діяльності поклали принцип відновлення польської державності. Навіть члени української соціалістичної партії, що її склали представники спольщеної шляхти правобережці Б. Ярошевський, М. Меленевський, О. Скоропис-

Йолтуховський та ін., які вийшли з лав ППС, попри те, що були за своєю природою українськими самостійниками, після 1904 р. визнавали федеративний курс стосовно російської держави.

Українська соціал-демократична робітничка партія була за своєю сутністю небільшовицькою. Тобто їй була чужа ортодоксальність, на відміну від радикального крила російської соціал-демократії. Цілком можна погодитися зі С. Кульчицьким, який вважає український марксизм близьким за основними світоглядними і тактичними характеристиками до російського меншовизму. Бо, не визнаючи правомірності вилучення з процесу ефективного виробництва приватного власника – капіталіста, українські марксистки заперечували тезу про диктатуру пролетаріату. Вважали, що влада має належати багатопартійному парламенту, який мав обиратися на підставі загального, рівного і прямого виборчого права [547]. Іншою принциповою відмінністю від більшовиків було терпиме ставлення українських еседеків до своїх ідеологічних опонентів – як усередині партії, так і до представників українських буржуазних партій. Проте українських еседеків радше можна вважати ближчими до європейських соціалістів, передусім австрійської соціал-демократії. Адже меншовики були класичними російськими централістами і прихильниками імперської великодержавності. Не випадково наддніпрянські еседеки, перебуваючи тривалий час у Львові, творили з галицькими українськими соціал-демократами В. Левинським, М. Ганкевичем, Л. Когутом та ін. фактично одну партійну організацію. А В. Левинський тривалий час навіть був фактичним головним редактором літературно-мистецького наддніпрянського журналу «Дзвін».

Українські марксистки демонстрували у різні часи іноді діаметрально протилежні, взаємовиключні свідомісні орієнтири, часом карколомні партійно-політичні кульбіти у практичній діяльності. Такі речі слід вважати не винятком, а радше нормою в еседецькому середовищі. В. Головченко і Т. Воронова, оцінюючи Л. Юркевича, відзначали, що зміни в його світогляді треба пояснювати не так еkleктизмом світоглядних засад українських

революціонерів, як схильністю «до кон'юнктурного розв'язання принципів питань» [474].

Уточнюючи цю думку, можна твердити, що українські марксистки, як і ліберали, не мали достатньої підготовленої суспільної бази і змушені були пристосовуватися до змінних політичних обставин. У кожному з них боролосся їхнє українське єство, яке вимагало однозначного вирішення питання української окремішності як політичної та культурної проблеми. З другого боку, їхня прибрана форма марксистської ідеології, яка потребувала неунікненого слідування марксистській догмі про класове суспільство, класову солідарність, інтернаціональні устремління пролетаріату в його переважаючому російському трактуванні, змушувала до постійного перебування у фарватері РСДРП. Чомусь не брався до уваги той факт, що соціал-демократична доктрина постала в країнах з імперською традицією національного гноблення, в державах, інтелектуальна еліта яких поділяла нації на історичні, що мають далі існувати, та неісторичні, що мусять бути неминуче асимільовані. З приводу відомої тези класиків марксизму про історичні народи у своїй статті Дмитро Донцов писав: «На с. 272 своєї “Nationaleitätenfrage” каже Бауер, що найголовнішою хибою статтів Енгельса ... була та думка, “що нації, котрі не мають жадної історії, не сміють надіятися на жадну будучину”. Так само думають і російські товариші. Донедавна вони бачили, що українці були нацією неісторичною. “А скоро так є, так має й надалі бути”» [526].

Національне питання більшовиками розглядалося як вузькопериферійна проблема, що стояла на заваді поширення пролетарського руху, який нібито не знає державних кордонів. В інтерпретації російських єсдеків централістично-імперський державний дух отримував несподівано простіше і переконливіше обґрунтування, ніж монархічна російська традиція. Переконаючи українських марксистів у необхідності єдиного революційного фронту, російські марксистки відкладали вирішення національного питання до часів постановня демократичної Росії. Практична діяльність і більшовиків, і

меншовиків показувала українським соціал-демократам облудливість запевнень російських демократів вирішити українське питання після здобуття ними влади в Росії. Хоч В. Ленін і проголошував принцип «національного самовизначення» та право на утворення самостійних держав у межах Російської імперії, таке самовизначення не віталось і вважалося національною вузькістю і контрреволюційною практикою. Попри маніфестацію ідеалів інтернаціоналізму і демократії та декларування більшовиками добрих намірів щодо «іногородців», лідер українських еседеків Л. Юркевич перед Першою світовою революцією писав про більшовиків: «Іллін (Ленін. – І. Г.) і його товариші з-під самостійницького прапору з “глибоким обуренням” показують нагая автономістичним робітничим рухам поневолених націй. Бо нагай той свідчить, що самостійницький прапор вони піднесли для того, щоби ілюзорним кличем відвернути робітництво поневолених націй від боротьби за ті національні права, які давно здобули собі західноєвропейські народи» [636].

Розбіжності щодо вирішення національного питання призвели до розвалу РУП і постановня на її уламках УСДРП. За ставленням до вирішення національної проблеми в Російській імперії еседецька частина РУП у 1904 р. розділилася на три течії: «спілчан», які ратували за приєднання до РСДРП, «обласників», які взагалі національне питання виносили за дужки своєї програми, та більшості – «автономістів», які виступали за автономію України в межах демократичної Росії.

Спробуємо простежити коливання українських соціал-демократів між Сциллою національного і Харибдою класового на конкретних прикладах з біографій провідних діячів українського соціал-демократичного руху. Для зручності пропонуємо скористатися наступною класифікацією. Всіх провідних українських соціалістів за ставленням до проблеми класового і національного можна розподілити на три умовні групи: 1) ортодоксів, що визнавали примат класового над національним (Д. Антонович, М. Порш, Л. Юркевич, В. Винниченко); 2) центристів, що, перебуваючи на класових

позиціях, одночасно вважали за можливе співпрацювати з націонал-демократією («буржуазією») (С. Петлюра, В. Садовський, П. Понятенко, Д. Дорошенко); 3) молодоукраїнців, що ставили принцип національного вище за принцип класовості (Б. Ярошевський, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Назаріїв, М. Залізник, В. Степанківський, Д. Донцов). Причому треба мати на увазі, що всі з вищеназваних постатей перейшли стадію ортодоксального марксизму, хіба окрім Д. Дорошенка, і майже всі більшою або меншою мірою опинилися в загальнодемократичному націонал-демократичному таборі.

При перелічуванні всіх напрямків і спектрів національної соціал-демократії не говоримо про всіх її членів, а лише про чільних представників цих напрямків та їхніх відгалужень.

7.1. Ортодоксальний напрям

Дмитро Антонович. Сергій Єфремов у своїх спогадах атестує його як людину з дуже мінливими свідомісними орієнтирами: «Сьогодні був націоналістом-шовіністом, завтра інтернаціоналістом, сьогодні захоплювався українськими спектаклями, завтра усе зло та лихо слав на голови “культурників”, сьогодні аж нестямився од захвату, нерозумні статті Слонімського проти Маркса читаючи, завтра ж удавав із себе “правовірного” марксиста» [120, с. 87].

Дмитра Володимировича заслужено називають фактичним батьком першої політичної партії Наддніпрянщини – РУП. У 1900 р. Д. Антонович доручає відвертому антисоціалістові й націоналісту М. Міхновському написати програму для Революційної української партії. А вже 1902 р. він відкликає як вже не актуальну для партії брошуру «Самостійна Україна», робить дрейф до ортодоксального російського марксизму і в 1902–1904 рр. під час партійних дискусій визнає за основоположний документ для

діяльності РУП Ерфуртську програму німецької соціал-демократії. А національне питання проголошує «неіснуючим».

У цей час Д. Антонович відстоював т. зв. «обласництво», яке його син Михайло, відомий історик, вважав за своєрідне самостійництво. Д. Антонович завжди був прихильником української незалежності, але вважав, що це має бути вирішено самим суспільством – або воно буде готове до ідеї самостійності і здобуде державу, або змушене буде асимілюватися [461, с. 10]. В умовах України так позиція могла призвести лише до другого. Відмова від гасла незалежності України, винесення його за дужки партійної програми не здобули Д. Антоновичеві симпатиків. Він опинився в меншості, а більшість пішла за М. Поршем, який став до кінця першого десятиліття ХХ ст. лідером УСДРП, її теоретичним провідником.

У часи Першої російської революції Д. Антонович провадить незручну доктринерську марксистську лінію в партії. Відкидає рішуче корисність творів М. Драгоманова, критикує за «буржуазність» Радикально-демократичну партію. Називає Б. Грінченка прихильником царського «кнута», бо той співпрацює в українофільській «Киевской старине».

З постановням УСДРП після 1905 р. Д. Антонович відходить від активної діяльності. Займається наукою, на тривалий час від'їжджає за кордон до Італії, студіює історію мистецтва. Партійною роботою цікавиться мало. Мабуть, саме цей час можна вважати точкою відліку неортодоксально-марксистського періоду в житті Д. Антоновича. Єдиним помітним кроком було нетривале редагування партійного журналу «Дзвін» у 1913 р., коли на чолі партії фактично був уже Л. Юркевич.

В українській революції Д. Антонович знову виходить на поверхню політичного життя. Стає заступником голови Центральної Ради М. Грушевського як представник від лівих сил. Призначається згодом морським міністром, працює в дипломатичних місіях УНР. А вже у Празі в еміграції він зовсім відійшов від політики, цілком зосередившись на науковій роботі. Написав дві підставові в українській історіографії праці, які якраз

науково студіювали українське культурництво і підносили його: «Українське мистецтво» (1923) та «Триста років українському театру» (1925). Д. Антонович був головним редактором й збірної праці «Українська культура».

У середині 1920-х рр. Д. Антонович намагався надрукувати за допомогою А. Жука свої спогади. В них Дмитро Володимирович і на схилку свого життя представляв національний рух і соціалізм як дві окремі величини, що мало сполучалися між собою і ніби виключали одна одну. Навіть горнило революції не відкрило цілком очі людині, яка присвятила більшу частину свого молодого і дорослого життя революційній боротьбі. Про таку невідповідність А. Жук зауважував у листі Д. Антоновичу: «Ви займаєтесь зачарованим колом, в якому вертілась в дев'ятьдесятих роках українська радикальна думка, що радикалізм, соціалізм, революційність протиставляла українству, начеб українство було ідейною політичною чи соціальною, а при тім реакційною течією, а не національно-визвольним рухом, і начеб українство як визвольний національний рух, на ті часи рух культурницький, виключало радикалізм, соціалізм, революційність і т. п.» [461, с. 38].

Микола Порш. Ставши лідером в останній рік існування РУП, М. Порш протримався в ідейних керівниках УСДРП до часів тривалої внутрішньопартійної дискусії про місце ідеї української незалежності в діяльності партії у 1909–1912 рр. М. Порш був таким самим ортодоксальним марксистом, як і його наступник біля ідейного керма партії Л. Юркевич. Він закликав до класової чистоти есецьких лав, до відмови від співробітництва з «буржуазними» українськими партіями та участі в їхніх періодичних органах, таких як газета «Рада» й журнал «Літературно-науковий вісник» («ЛНВ»).

Вірний класовій доктрині, М. Порш піддавав критиці інших партійців: С. Петлюру, В. Винниченка, В. Садовського, А. Жука за співробітництво в буржуазних періодичних виданнях. У листі до останнього він писав

наприкінці 1909 р.: «Так, я цікавлюся роботою всіх ... наших опортуністів по “Радах”, “Селах”, “Ділах”, бо вважаю таку роботу більш небезпечною для нас, ніж буржуазну демократичну... Активна праця в легальних культурних і економічних інституціях спільно з демократичними елементами, нарешті з’єднання всіх українських соціалістичних партій... і т. д. – це такі мелодії, яких дійсно не можна не вважати показником розкладу свідомості декотрих елементів в наших рядах» [10].

Будучи полохливим і підозріливим за своєю вдачею, М. Порш найбільше дошкуляв «легалістам» своїми закликами до підпільності й піднесенням переваг нелегальних форм партійної діяльності. Знання економічних законів суспільного розвитку, чим не могли похвалитися ні С. Петлюра, ні В. Винниченко, додавали йому менторського тону. Тому останні недолюбливали М. Порша. Він перебував у натягнутих стосунках з В. Садовським і В. Винниченком, який безпідставно підозрював М. Порша у провокаційстві.

Разом з тим і сам М. Порш не уникав можливості публікуватися в «буржуазних» виданнях. Так, зокрема, свої праці з економічного обґрунтування української автономії він друкував у «ЛНВ» М. Грушевського. У 1910–1914 рр., попри критику «кооператорів-опортуністів», М. Порш сам активно включився в український кооперативний рух. Саме тоді його на посту партійного лідера змінив Л. Юркевич.

Проте в питаннях самостійності української соціал-демократичної організації М. Порш був послідовним і непохитним адептом збереження незалежності від РСДРП. А автономію України він фактично розглядав у рамках цілковитої політичної самостійності [521].

У добу революції М. Порш був військовим міністром, потім послом УНР у Берліні. Відійшов від активної політики 1921 р., коли зазнала краху сама ідея пролетарського інтернаціоналізму, яка стала ширмою для виправдання російської більшовицької агресії проти України. Так само облудною

виявилася ідея класової боротьби і нетерпимості. Бо з волі червоних агресорів влада УНР – правдива соціалістична влада – була проголошена «буржуазно-націоналістичною». В результаті застосування на практиці доктринерських постулатів класової чистоти М. Порш пройшов шлях від марксиста-ортодокса до націонал-демократа. Але своїх соціалістичних поглядів не змінив, як це сталося з О. Скоропис-Йолтуховським і В. Степанківським.

Левко Юркевич. Послідовний ортодоксальний марксист, Л. Юркевич до кінця своїх днів залишався вірним трьом головним «китам» радикально-догматичного марксизму: класовій політичній боротьбі всередині кожної нації; ленінській тезі про наявність двох культур – буржуазної і пролетарської – всередині кожної нації; пролетарському інтернаціоналізмові як антиподу буржуазного націоналізму. Разом з тим він був послідовним українським патріотом, відстоюючи право українського пролетаріату на власну пролетарську партію, і викривачем великодержавної шовіністичної політики більшовицької РСДРП, яка в національному питанні лише тактично відрізнялася від правих і ліберальних російських партій, так само сповідуючи теорію «єдиного і неподільного руського народу» [296; 638].

Парадокс ситуації з Л. Юркевичем полягав у тому, що людина, яка не на словах, як російські більшовики і меншовики, а на ділі сповідувала принцип пролетарського інтернаціоналізму та, попри ортодоксальну класовість, була противником однопартійного тоталітаризму, заслужила від колег по соціальному табору з Росії ярлик «дрібнобуржуазного націоналіста». І лише за те, що послідовно відстоювала право українців на окремішність.

Самостійник в душі, Л. Юркевич гамував у собі національну стихію і щораз намагався живу реальну соціально-політичну ситуацію вирішувати за допомогою лише класичної марксистської доктрини. Саме його класова правовірність відіграла ключову роль у тривалій внутрішньопартійній дискусії з молодоукраїнським напрямом, який закликав до позакласового підходу і єднання всіх національних партій навколо ідеї української

самостійності. Схильність до компромісів інших прихильників ортодоксальної лінії була подолана саме завдяки непримиренній принциповості Л. Юркевича, який зберіг чистоту лав українського марксизму, виелімінувавши з них «опортуністів» і «ревізіоністів», але позбавив тим самим УСДРП найактивніших діячів, які найбільше перебували в контакті з робітничою масою і студентською молоддю. Об'єктивно підхід Л. Юркевича знизив вплив партії УСДРП на маси, чим сприяв перемозі винниченківської «літературної» України над Україною реального життя.

До РУП Л. Юркевич приєднався у 1904 р. після закінчення Першої київської гімназії, де вчився разом з засновником українського модерного консерватизму В'ячеславом Липинським. Останній був на два роки старший, і обидва по-товариському ставилися один до одного. Деякі дослідники вважають, що обидва входили до однієї української гімназичної громади. Крім В. Липинського і Л. Юркевича, до неї належали брати Матюшенки та Милорадовичі, Р. Войцехівський, Б. Рильський та В. Удовенко [346, с. 46–49]. В. Липинський пізніше вживав до Л. Юркевича звернення «товариш». Хоча товаришами по партії вони не були, але обидва активно співробітничали з РУП і ППС, мали багатьох спільних знайомих. В. Липинський присвятив батькові Л. Юркевича, відомому, поруч з П. Свенцицьким, В. Антоновичем і Т. Рильським, хлопману Йосипові Юркевичу свою знамениту книжку «Z dziejów Ukrainy». Але в політичному сенсі вони були антиподами. В. Липинський заперечував класову боротьбу і виступав за органічне всестанове суспільство та міжкласову солідарність, а Л. Юркевич закликав до розпалювання класової боротьби всередині української нації, до побороення пролетаріатом усіх інших непролетарських класів.

Ще напередодні полеміки «Праці» з класовим підходом Л. Юркевича, у 1908 р. відбувся обмін думками між обома щодо ставлення до кооперативного руху. Л. Юркевич був проти того, щоб, за думкою А. Жука, використати українську кооперацію у справі ширення ідей української

автономії, бо вважав, що це веде до виставлення гасла «Україна для українців [8]. У боях за пріоритет класовості Л. Юркевичу протистояв А. Жук. Перший етап розпочався у 1909–1910 рр. А. Жук використовував газету «Праця» як трибуну для пропаганди ідеї надкласовості і спільного національного інтересу між «буржуазними» і «пролетарськими» партіями. Він також пропагував тезу, що УСДРП мала виконати функцію локомотива національного відродження серед інших партій.

У 1910 р. у відкритому листі до ЦК УСДРП А. Жук вступив у відкриту боротьбу з Л. Юркевичем і спробував перепорядкувати всю партію під ідеї міжкласового співробітництва і здобуття української окремішності [385]. У листі він доводив, що легальна робота у пресі, кооперації, профспілках дає більше користі, ніж підпільна, сектантська робота. Не можна заклик до окремішності вважати буржуазним і звинувачувати його adeptів у націоналізмі. У партії мають існувати різні ідейні течії, і співпраця з ліберальними силами в суспільстві не є опортунізмом. ЦК не представляє більшості в партії і не має права говорити від імені усіх членів партії. Л. Юркевич звинуватив А. Жука у співробітництві в буржуазних друкованих органах: «Ділі», «Економісті», «Самопомочі», в опортунізмі й націоналізмі. А самого А. Жука було виведено з членів ЦК УСДРП [418].

На початку січня 1911 р. Л. Юркевич вже картав А. Жука за буржуазне розуміння патріотизму. Він писав: «Для соціал-демократів мусить бути ясным, що національна справа, що національне відродження становить класове явище, як і всі сучасні громадські явища». Л. Юркевич закликав Андрія Ілліча, як еседека, не вступати в конкуренцію з патріотизмом буржуазії [418]. На цю тему Левко Йосипович опублікував спеціальну статтю в «Нашому голосі» [594], яка духом дуже подібна до Ленінової праці «О национальной гордости великороссов».

Ще раз перетнулися Л. Юркевич зі спільником А. Жука з вирішення національного питання В. Липинським під час відомої березневої наради 1911 р. (тоді вже Л. Юркевич був кандидатом до ЦК УСДРП). На ній було

здійснено спробу створення першої надпартійної групи «Вільна Україна», яка ставила за мету здобуття незалежності України. Спершу Л. Юркевич ніби прихильно поставився до ідеї такої окремої організації і брав участь у львівських нарадах 4–6 березня разом з А. Жуком, В. Липинським, В. Кушніром, М. Залізнякам і В. Степанківським. Причому цікаво, що сам Л. Юркевич порадив усім іншим молодозакарпатцям звернутися саме до В. Липинського як до «викінченого самостійника і націоналіста» [515; 516]. Л. Юркевич готовий був на початку переговорів фінансувати такий журнал, який збиралися назвати «Вільна Україна». А. Жук у своїх згадках про ці наради і домовленості писав, що, будучи за класовий підхід і не погоджуючись, щоб загальнонаціональні гасла самостійності виходили з меж УСДРП, Л. Юркевич спочатку схилився до такого позакласового утворення, котре б ці гасла ширило в народі і розбурхувало на цій основі закосніле громадське життя. Робити це він збирався приватно, з «патріотичного» обов'язку [516, с. 192].

Зустрічалися Л. Юркевич і В. Липинський і після невдалої спроби заснувати групу «Вільна Україна». У листі до Б. Ярошевського за 1914 р. Л. Юркевич писав, що «від часу заснування “Дзвону” не бачився з Липинським або майже не бачився і майже не листувався» [7, арк. 23].

Проте переговори про «Вільну Україну» далі попередніх домовленостей про утворення редакції і збору статейного матеріалу не пішли. Листовні контакти тривали майже увесь 1911 р., але справа заглухла. І не в останню чергу через те, що Л. Юркевич не дав обіцяних коштів, бо, схоже, злякався наслідків і звинувачень у власному націоналізмі. Приватно ж ця справа робитися не могла. Назовні б впливло його ім'я й заплямувало б реноме Л. Юркевича як стовідсоткового соціал-демократа. Через 25 років А. Жук писав: «Л. Юркевич відразу відтягнувся від справи, бо стояв далі на класовій позиції ортодоксального марксиста, заступаючи погляд, що для виразника інтересів пролетаріату неможливе співробітництво з людьми, що думають “по-буржуазному”» [138; 139, с. 137].

Звичайно, якби прообраз СВУ постав ще за три роки перед Першою світовою війною, справа поширення ідей самостійництва і його популярності в масах стояла б на значно вищому рівні, ніж це було в часи світової війни. І ця ідея не пов'язувалася б такою мірою із зовнішніми чинниками, як це сталося у випадку з СВУ, організацією, яку багато хто і в середовищі українців розглядав як креатуру німецької та австро-угорської розвідок.

Очевидно, Л. Юркевич не відразу відмовився від негачії ідеї української самостійності як програмової справи для УСДРП. Принаймні ще в листопаді 1912 р. Д. Донцов від імені ЦК УСДРП на Базельському конгресі II Інтернаціоналу підписав між УСДП Галичини та соціал-демократичною «Спілкою» спільну відозву, що у випадку війни між Росією і Австрією ці партійні сили підтримуватимуть Австро-Угорщину [1, арк. 53].

Хитання Л. Юркевича між національним і класовим імперативами тривали все життя. Журнал «Дзвін», який видавався з ініціативи і за гроші Л. Юркевича, теж можна розглядати як своєрідну данину національному струмові в душі ортодоксального соціал-демократа. Цей журнал не претендував на висвітлення теоретичних проблем партії, а лише на висвітлення різноманітних проблем культурного, громадського і мистецького життя крізь призму марксизму. Тому і саме це видання скоріше нагадувало марксистську альтернативу «Літературно-науковому віснику», національно-демократичному і ліберальному відображенню життя. Саме у «Дзвоні» (ще тоді не журналі, а неперіодичному збірникові) було надруковано відомий твір В. Винниченка «Щаблі життя», який розглядав проблеми моралі в широкому суспільному контексті й далеко виходив за рамки класовості.

Але вже наступного, 1913, року Л. Юркевич зайняв позицію принципової критики самостійництва в соціал-демократичній суспільній думці. Найбільше дісталось Д. Донцову за заклик до вироблення загальнонаціональної надкласової програми дій усіх партій задля здобуття незалежності у відомому виступі на львівському студентському з'їзді [637]. В іншій статті Л. Юркевич критикував Д. Донцова за австрофільство, бо

вважав, що цією пропагандою орієнтації на ворожу Росії державу Дмитро Іванович послаблює політичну силу підросійських українців, позбавляє їх можливості активно брати участь в оновленні політичної системи Російської імперії [591].

Класовий підхід – основа соціал-демократії для Л. Юркевича, несумісна з пропагандою самостійності. У листі до Б. Ярошевського Левко Йосипович картав Богдана Ромуальдовича за співробітництво в «буржуазній» пресі. Після 1905 р. він не вважав Б. Ярошевського соціалістом. Про «ревізіоністів»-молодоукраїнців писав: «Коли б рішучо не виступили проти Степанківських, Жуків, Донцових і Баськів (Меленевських. – *І. Г.*), то вони б зробили з У.С.Д. посміховисько. Сі люди – не соціалісти, як розуміє Європа... далекі від інтересів класового руху українського робітництва» [7, арк. 20].

Чому Європа розуміла соціалізм лише як класовий рух робітництва – неясно. Якраз навпаки, К. Каутський, Е. Бернштейн та О. Бауер радше схилилися до позицій А. Жука та його товаришів. Взагалі-то євросоціалізм передодня великих революцій був скоріше надкласовим. Класовим він був лише в Росії, та й то тільки в частині соціал-демократії – у більшовиків. Виходило, що, воюючи з більшовицьким шовінізмом і централізмом у національному питанні, в питанні теорії Л. Юркевич цілком перебував у полоні російського більшовизму. А отже, однією рукою руйнував те, за що нібито боровся другою рукою.

Класовий підхід стверджував, що національно визволитися має лише пролетаріат, який складав в Україні жалюгідно маленький відсоток. Та він і не міг цього здійснити без власної інтелігенції – «буржуазії». Робітництво просто об'єктивно не могло собі витлумачити поняття національного визволення. Поза боротьбою за таке визволення, як дрібнобуржуазний елемент, опинялося і селянство – об'єктивно основна рушійна сила процесу такого визволення. Думки про пріоритет національного над класовим Л. Юркевич вважав українським сіонізмом. Під час березневих нарад 1911 р. А. Жук у своєму щоденнику записав таку кинуту ним фразу: «Жидівська

нація бачить своє відродження в Сіоні, українська нація може відродитися в самостійній державі – се сіонізм» [516, с. 195].

У часи Першої світової війни Л. Юркевич залишався й надалі переконаним у своїй правоті. Він і надалі полемізував з А. Жуком і виступив гострим критиком ідейної сторони діяльності СВУ, критикуючи його за орієнтацію не на Антанту, а на Центральні держави. Може б, Л. Юркевич і зрозумів свою помилку, якби застав українсько-більшовицьку війну 1917–1920 рр., але, на жаль, помер, до самого кінця наївно сподіваючись в особистій розмові з В. Леніним переконати того у хибній політиці більшовиків щодо України.

Володимир Винниченко. Нашому найбільшому белетристові початку ХХ ст. не була властива ортодоксальна марксистська правовірність. Ніколи не ходив він у партійних ідеологах і не писав на теоретичні теми розбудови соціал-демократії. Через це перебував у постійних контрах з М. Поршем, був у складних взаєминах з Л. Юркевичем, який почувався у спілкуванні з Володимиром Кириловичем інтелектуальним зверхником. Але з Юркевичем В. Винниченко був радше в дружніх стосунках. Про це свідчить їхнє досить велике листування, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади України. У дискусії часів Жукової «Праці» В. Винниченко спокійно сприймав наявність кількох думок щодо місця та напрямку діяльності партії, і він писав про це А. Жукові [12].

Як представника молодого українського активізму, до якого належав, попри розходження в поглядах, і В. Липинський, останній намагався зацікавити Володимира Кириловича, як, зрештою, і всіх інших керманичів українського руху – М. Грушевського, Б. Грінченка, Є. Чикаленка, С. Єфремова та ін. – думкою про необхідність в національно-визвольному русі ідей консерватизму. В одному з листів по виході твору В. Винниченка «Чесність з собою» В. Липинський намагався дати консервативне пояснення дій головного героя цього твору, користуючись пізніше розвиненими у «Листах до братів-хліборобів» поняттями «інтелігенція – декласований

пролетаріат, позбавлений власності», «посідаючий клас», «класова боротьба як спроба декласованої інтелігенції відібрати посідаючим класам владу» та ін. [611]. Відповідь В. Винниченка невідома. Можна лише здогадуватися, що суті філософії суспільного життя В. Липинського В. Винниченко не зрозумів, бо вкладав у твір своє естетичне розуміння призначення людини і людського щастя в дусі положень соціал-демократичної доктрини.

В. Винниченко був класичним літературним ортодоксом, який любив сидати на принципового коника і демагогічно повчати, як треба любити просту людину, яку завжди гнобить верхня верства суспільства. Це виглядало часто комічно і парадоксально, особливо коли взяти до уваги товаришування В. Винниченка з «капіталістом» Є. Чикаленком, перебування Володимира Кириловича на постійних приватних гонорарах за письменницьку творчість із приватної кишені «пана» Є. Чикаленка. Їхні близькі стосунки тривали все життя, зокрема захопили й добу Української революції та еміграції. Син Є. Чикаленка Петро був у революційні часи особистим секретарем В. Винниченка, донька Ганна Келлер-Чикаленко писала дослідження про творчість В. Винниченка. Володимир Кирилович неодноразово відпочивав у маєтках Є. Чикаленка, але це не заважало йому вести протипоміщицьку агітацію серед селян, що працювали на землі Євгена Харлампійовича. Останнє не проходило повз увагу Є. Чикаленка, але він дивився на ці витівки В. Винниченка як на молодечі забави визначного майстра слова.

Є. Чикаленко був і найдошкульнішим критиком В. Винниченка – невдахи-політика у 1917–1921 рр. Останній був завжди типовим доктринером і дуже мало розумівся на політичних реаліях, у чому йому в 1912 р. у листах дорікав А. Жук. У своїй політичній діяльності В. Винниченко щораз орієнтувався на думку партійних лідерів М. Порша і Л. Юркевича.

Класовість В. Винниченко розумів досить примітивним чином. Царі, гетьмани, пани – то вороги трудового народу. Натомість простий народ:

селяни і робітництво – то лише одне суспільне благо. І правда життя лише за останнім. Перші – визискувачі, гнобителі, кровопивці, другі – трудівники, експлуатовані, нещасні жертви перших. Монархізм і консерватизм – чисте зло. Демократія і соціалізм-комунізм – суцільне добро.

Партійним діячем УСДРП Володимир Кирилович фактично перестав бути з виходом у 1919 р. зі складу Директорії. Укапізм В. Винниченка – це скоріше данина моді і кон'юнктури, ніж свідомісний його вибір. Він завжди змагався з більшовизмом, хто буде лівіший, і щоразу програвав, бо лівішим за російських більшовиків українець апріорі бути не міг. На схилі життя В. Винниченко став ще більшим критиком російської більшовицької системи в колишній Російській імперії – СРСР. Зі стихійного соціал-демократа він перетворився на лівого європейського інтелектуала. «Чесність з собою» усе життя затуляла йому очі на життєві реалії, які перетворили колишнього комунара на власника хутірського господарства. Ніби сама дійсність підказувала йому, який прошарок українського суспільства варто було ідеологічно обслуговувати – спалюженого червоною пропагандою українського «куркуля».

В. Винниченко мав дуже приблизне уявлення про будову суспільства і держави, зовсім мало був ознайомлений з європейською літературою з цього питання. З його багажем знань і уявлень про механізми функціонування суспільних інститутів і соціуму займатися державотворчою діяльністю було протипоказано. Проте саме йому, а не В. Липинському чи А. Жуку, судилося стояти в чільних рядах керманічів Української революції.

7.2. Центристський напрям

Симон Петлюра. Центристські сили в УСДРП втілював С. Петлюра. При всьому своєму нібито ортодоксалізмі, про який зауважував у своєму знаменитому щоденнику Сергій Єфремов, Симона Васильовича все ж радше

слід сприймати у дореволюційний час союзником націонал-демократії, ніж критиком і опозиціонером останньої [455]. С. Єфремов у зв'язку з убивством С. Петлюри більшовицьким агентом писав: «Багато було в йому тоді (у 1905–1907 рр. – *І. Г.*) есдечеського духу – хвастливості, доктринерства і несерйозності. Були й неприємні штучки, через які довелося йому відмовити від секретарювання в “Раді”. Потім зняв він безглуздий похід проти Садовського в “Слові”, і мені довелося вступитися в ту полеміку. Потім він зник – у Москву. Коли я стрівся з ним там уже 1912 р. в редакції “Украинской жизни” – я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917–1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розважних політиків... Люде, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в скрутних обставинах, підбадьорити серед бою. Виказати особливу сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас наверх життя. Грушевський – пожалься Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта – просто дрібні, нікчемні людці. Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не непереможні сили, то свого був би досяг... Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє... Свинопаси себе не зрадять, а коли прийде час, то й козаки народяться і наростуть. І, може, трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить» [121, с. 379–380]. Стосовно націонал-демократії С. Петлюра був антиподом Л. Юркевича. Сам С. Єфремов у тому ж таки щоденнику подає і хронологію змін свідомісних орієнтирів Симона Васильовича від класових переконань до національно-державних. Догматичної класової позиції він тримався до кінця Першої російської революції. Потім настав період переоцінки цінностей (С. Петлюра не брав активної участі у вищезгадуваній полеміці навколо молодоукраїнства у 1909–1912 рр.). Але час, коли він став головним редактором «Украинской жизни» в

Москві, можна вважати початком політичного поправішання С. Петлюри, «націоналізації» його свідомості. Саме як редактора цього журналу С. Петлюру пізнав знаменитий російський філолог Федір Корш і висловив свою відому пророчу фразу, що українці самі не знають, що мають в особі С. Петлюри майбутнього вождя нації.

Власне, такий вибір Симона Васильовича слід визнати цілком логічним. З походження належав до козацтва і священницького стану, йому вже за датою самого народження – 1879 р. – було ближче до «єфремовського» покоління перших політичних українців, що гуртувалися у 1890-х роках навколо видавництва «Вік». С. Єфремов був лише на три роки за нього старшим, В. Доманицький – на два. У Центральній Раді провідні позиції займало покоління 1880-х. Серед нього були вже більш викристалізовані радикальні революціонери. С. Петлюра ж більше тяжів до традиції. Не випадково саме він працював секретарем редакції українофільської «України», позапартійної й загальнонаціональної «Ради». Він був критиком і театральним обсерватором театру корифеїв М. Садовського, П. Саксаганського, М. Заньковецької. Його першими літературними кроками були дослідження історії кубанського козацтва. В «Украинской жизни» С. Петлюра спирався на співробітництво тих політиків, публіцистів, учених, які сповідували широку національну політичну опінію. Він активно друкував М. Грушевського [573], О. Лотоцького, М. Василенка, Д. Донцова націоналістичного періоду його творчості і був у листовних контактах з ними. Для Петлюри тоді не мала значення партійна належність до ТУП, кадетів, консерваторів, аби лиш автор відстоював український політичний національний інтерес. Приміром, у листі до М. Грушевського С. Петлюра, у зв'язку з тим, що петербурзька українська громада пропонувала до редакції журналу долучити М. Славінського та М. Могилянського, писав: «...коли ще кандидатура Славінського може бути принята, хоч, з огляду на його правий кадетизм, це було б і не зовсім бажано, то М. Могилянського не можна рахувати за чоловіка відповідного... Занадто він еkleктик, не виразна фігура з усіх боків, особливо ж з боку українського»

[573, с. 440]. Кадетами були обидва, але М. Славінський був виразно українською людиною, очолював редакцію «Украинского вестника» у 1906 р., редагував українську частину енциклопедії «Гранат». Був третьою людиною Петербурзької громади після О. Лотоцького і П. Стебницького. Натомість М. Могилянський був «міцним» кадетом і поділяв централістичну політику партії. А вийшов з неї лише 1917 р., коли постала можливість будувати автономну Україну. Отже, С. Петлюра прихильно ставився до одного кадета, не сприймаючи іншого, а мірилом цьому було ставлення обох до національного питання.

Тема класової боротьби – альфи і омеги правовірного марксизму – дуже мало зачіпала С. Петлюру. Він про неї згадував, ніби як з ритуальною метою, там, де писав про культурницький розвій українства: вихід нового видання, журналу, драматичну виставу, діяльність наукових товариств тощо. Іноді це мало дещо комічний характер, як у випадку, коли С. Петлюра у «Слові» критикував антрепризу М. Садовського, кваліфікуючи невиплату вчасно зарплати як показник капіталістичного визиску директором-«буржуєм» пригноблених пролетаріїв-акторів.

Якщо проаналізувати творчу спадщину С. Петлюри до 1917 р., то найперше напрошується порівняння останнього з діяльністю С. Єфремова як критика і літературознавця, ніж з М. Поршем та Л. Юркевичем – економістами і авторами теоретико-ідеологічних трактатів. В. Садовський повідомляв А. Жука (лист від 9.V.1909 р.), що у 1909 р. С. Петлюра в Петербурзі збирається починати писати тритомну історію української літератури [11; 454, с. 593]. Цікаво, що С. Єфремов свою «Історію українського письменства» видав на три роки пізніше – 1911 р. У листах до Д. Донцова за 1912–1913 рр. він замовляє не стільки політичного характеру статті, скільки філософсько-літературознавчі есеї про своїх улюблених поетів І. Франка і Лесю Українку. При перегляді матеріалів до бібліографії праць С. Петлюри, укладеної А. Жуком для першого тому творів з 1956 р., привертає до себе увагу їхня тематика: на культурну проблематику

загальнонаціонального характеру припадає до 200 позицій; суто політичним питанням, і то часів революції та еміграції, присвячено близько півсотні. Отже, зовсім не випадковий той факт, що саме особа С. Петлюри стала тим компромісом між соціал-демократією та всіма радикальними партіями, з одного боку, і націонал-демократією, з другого, який влаштував усі сторони і висунув С. Петлюру у вожді української революції.

У часи Першої світової С. Петлюра вже був одним з представників української інтелектуальної еліти серед російського громадянства, і вже тоді розпочався його шлях до щаблів влади. Але цікаво, що з початком світового конфлікту С. Петлюра обрав табір тих, хто виступав за перемогу російської зброї і поразку позитивніше налаштованих щодо незалежності України Німеччини і Австро-Угорщини. СВУ через О. Назарука запрошував С. Петлюру до співробітництва з організацією наддніпрянців у Західній Україні, але керівництво СВУ отримало несподіваний лист-відповідь за грудень 1914 р., в якому Петлюра ділився своїм геополітичним баченням тактичних орієнтацій та результатів війни. «Все, що діється нині галицькими емігрантами в напрямку австро-германської орієнтації, – писав С. Петлюра, – з погляду російських українців є помилкою, трагічним непорозумінням... Кожний крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі для цілоти російської держави, для знесилення її під цю добу, строго осуджуються на Україні, бо вважаються шкідливими і для інтересів України. ... Сила Росії матеріальна, військова і інша має такі великі ресурси, такі невичерпані джерела, що чужинцеві годі собі уявити... 4 мільйони, хоч би й свідомого народу, не можуть накидувати свою волю, своє розуміння подій, інтересів національних, більш чисельно широким масам. ... Очевидно, Галичина і частина Буковини буде прилучена до Росії і українцям, уже спільними силами, прийдеться в нових умовах працювати над добром народу» [81, с. 180–183].

С. Петлюрою, як і М. Грушевським та іншими підросійськими українськими діячами, керувало почуття страху перед суспільною думкою

росіян і політично зросійщених українців, які навіть не допускали в думках протиросійської акції у світовій війні і боялися заплямуватися у зв'язках з організацією, яка функціонує на гроші ворога, тим самим компрометуючи українську справу.

СВУ на перший погляд видавалося маріонетковим утворенням, що діяло не на користь України, а в інтересах Німеччини й Австро-Угорщини. Відповідаючи на ці страхи у «Віснику СВУ», А. Жук наголошував, що немає нічого поганого, нищого, зрадливого у використанні українськими емігрантами вдалої для України міжнародної кон'юнктури. «Сучасні змагання великого українського народу на широкім просторі України, – писав А. Жук, – можна порівняти з передповстанчими, а потім повстанчими змаганнями італійців епохи Гарібальді або болгар – епохи їх визволення. Отож тим, хто робить тепер українському народові і його провідним організаціям закид, що вони шукають помочи для своєї визвольно-національної справи у правительств Австрії і Німеччини, а тим більш Туреччини, можна пригадати, що й благородні революціонери-демократи визвольно-об'єднавчої доби Італії шукали помочи в реакційного монарха Франції, Наполеона III, а болгарські борці за волю і демократію кликали на поміч навіть російського деспота – царя. Отже, річ не в тім, яка сила падає в дану історичну хвилю на млин волі. Іноді об'єктивні історичні обставини і політичний інтерес примушують політично і суспільно інші сили йти на користь тих груп і гасел у сусідніх народів, проти яких вони боряться у власній державі. Але від сього ні гасла сі, ні цілі у народів пригноблених, які в дану історичну добу підносять, може, як найяскравіший прапор загальнолюдської волі, не хияються і не загортаються туманом. Діло їх лишається чистим, хоч яким би брудним іменем ні намагалися – нахабно і по-фарисейські – натаврувати його ворожі сили» [514].

З приводу листа С. Петлюри до О. Назарука А. Жук залишив у своєму архіві коментар. Коли читаєш цей лист, навіть не віриться, що за яких три роки С. Петлюра стане найпослідовнішим і найсамовідданішим борцем з

російським імперіалізмом за українську незалежність. Але такими були невідрадні реалії тодішнього українського існування. А. Жук у Відні, а С. Петлюра у Москві робили одну справу, але змушені були виступати на боці двох ворожих сторін у війні.

Уже в 1920 р. А. Жук напише листа С. Петлюрі, аналогічного попередньому листу С. Петлюри до СВУ з 1914 р., але з протилежним щодо результатів визвольних змагань українців висновковим матеріалом. А. Жук картав С. Петлюру за союз з поляками, за те, що зробив базою для національно-визвольної боротьби не Західну Україну з підготовленим для цього народом, а Україну підросійську – Наддніпрянщину, з політично невиробленою публікою, «дітваками», «підмайстрами», які намагалися керувати «майстрами» – урядом ЗУНР і УГА [548]. Старий самостійник з десятирічним стажем, А. Жук пропонував рятувати ситуацію за допомогою стихійного самостійника В. Винниченка, з дорученням останньому домовлятися з більшовиками про підтримку Західної України в її боротьбі з Польщею.

В останній рік визвольної боротьби та в еміграції наближеними до Симона Петлюри були ті сили, з якими до 1917 р. УСДРП перебувала у класових контрах. Його партнерами були соціалісти-федералісти (міністрами у Директорії були А. Ніковський, В. Прокопович, О. Лотоцький, І. Огієнко), військовики (Є. Коновалець, О. Удовенко, М. Омелянович-Павленко), консервативне селянство в особах його отаманів (Д. Терпило (Зелений), Ю. Божко та ін.), члени партії соціалістів-самостійників (І. Липа, А. Макаренко, П. Андрієвський та ін.).

Валентин Садовський, Прокіп Понятенко, Дмитро Дорошенко. Валентин Садовський був одним з найактивніших членів київської організації УСДРП у часи Першої російської революції. Маючи дві освіти – юридичну й економічну, він їх використовував на практиці, співпрацюючи у ТУПівських виданнях, «Літературно-науковому віснику», петербурзьких журналах і збірниках. Навчаючись у російській столиці, був одним з

найактивніших, за спогадами О. Лотоцького, студентських діячів. У Києві він найтісніше зійшовся із С. Петлюрою і вважав його своїм найближчим товаришем (за спогадами доньки І. Садовської-Тимошенко) і в еміграції.

У конфлікті між ортодоксами і еседеками, що не визнавали примату класової боротьби у 1909–1910 рр., він схилився радше до позиції А. Жука, і на його думку та петербурзької організації УСДРП посилався у вищезгаданому листі до ЦК партії (Л. Юркевича) Андрій Жук, коли вимагав внутрішньопартійної демократії і толерування думки тих членів партії, які не згоджувалися з тезою, що соціалізм – це в першу чергу класова боротьба [461, с. 18]. В. Садовський перебував у натягнутих стосунках з іншим догматиком партії – Миколою Поршем. В. Садовський був основним дописувачем з меж Росії до «Праці» А. Жука у 1909–1910 рр. Збирав з підросійських українців кошти на видання львівської «Праці». Сам свій фракційний напрямок в УСДРП вважав близьким до російського меншовизму. У листі від 5 лютого 1910 р. В. Садовський писав А. Жукові: «...вона [«Праця»] поступенно мусить перетворюватись в орган певної ідейної течії. Отож у мене виникає питання, чи уявляємо ми з себе зараз таку ідейну течію. Що до нас приєднується публіка в ідейному розумінні однакова, закрашена в той самий колір меньшевизма, определяючи її російським терміном, це факт» [11; 454, с. 610]. Коли в колі петербурзьких марксистів-ортодоксів А. Жука критикували за опортунізм, В. Садовський зауважував: «Всі ці кивання щодо одступлення од святих отців Маркса, Енгельса і Каутського мені прямо противні. Хіба це марксистська критика? Марксизм насамперед є метод, а не догма» [11; 454, с. 608].

З другого боку, В. Садовський, на відміну від А. Жука, не відмовився цілковито від класового підходу як принципу гуртування революційних сил. У листі до А. Жука з 1909 р. він не погоджувався з його думкою про надкласовий характер кооперації. «Суть кооперації, – писав В. Садовський, – її класовий характер; значення демократичної кооперації взагалі і робітничої

зокрема для боротьби пригноблених класів, необхідність координувати кооперацію з іншими формами боротьби працюючих мас» [11; 454, с. 614].

З підозрою В. Садовський ставився і до прагнення А. Жука до об'єднання есдеків і есерів у єдину робітничу партію. Не погоджуючись з Андрієм Іллічем, він писав: «Між моїм і Вашим поглядом на сю справу є, на мою думку, принципіальна різниця. Ви, оскільки я уявляю... обстоюєте об'єднання усіх соціалістичних (конкретно с.-д. і с. р.) елементів зараз для утворення робітничої партії... До всього цього я приєднатися не можу... єдина партія може утворитися тільки в процесі масового робітничого руху, під час побільшеної активності пролетарських мас...» [11; 454, с. 592].

Перший міністр справедливості (юстиції) в Генеральному секретаріаті Центральної Ради, В. Садовський був непохитним прихильником самостійності. Пішов за С. Петлюрою у тарнівську еміграцію. Був членом Ради Республіки, прообразу першого екзильного уряду УНР. Національний вибір превалював у нього над класовим у часи революції, і з УСДРП він через це порвав у 1921 р. А в 1920-ті – 1930-ті роки став поважним науковцем-економістом, одним з найактивніших співробітників Українського наукового інституту у Варшаві, правою рукою його директора, колишнього есера О. Лотоцького. Він перейшов на виразні націонал-демократичні позиції і з них писав праці, у яких досліджував історію українського національно-визвольного руху початку ХХ ст.

П. Понятенко, як і С. Петлюра, працював тривалий час у редакції «Ради», завідував конторою газети. Був пов'язаний з кооперативним рухом. Через останній був у близьких стосунках з низкою майбутніх есерів та соціалістів-федералістів. Як про людину педантичну й акуратну згадує про нього в мемуарах Є. Чикаленко [125, с. 7]. Д. Дорошенко сам визнавав у спогадах, що був у соціал-демократах в часи Першої російської революції більше за даниною моди, ніж за переконаннями. Перестав бути есдеком і приєднався до радикально-демократичної партії він з переїздом до Києва на посаду секретаря редакції щоденної газети «Громадська думка». Причиною розриву

з соціал-демократами Д. Дорошенко називав якраз національний момент. «Мене ще перед тим, – згадував Дмитро Іванович, – розчарувала відмова Української революційної партії від постулату самостійної України, тому як партія перетворилася в соціал-демократичну. Знову ж таки й діячі Української радикальної партії були мені особисто симпатичні, такі як Єфремов, Грінченко, Матушевський, і я охоче співпрацював з ними, хоч формально й не вступив до Української радикальної партії» [136, с. 106].

За духом це був чистої води націонал-демократ, який ще більше за С. Петлюру і В. Садовського був заангажований у всі національно-культурні проекти, котрими керувало ТУП. Працював у редакції «Українського вестника» в Петербурзі, кураторами якого були діячі національного спрямування О. Лотоцький і М. Славінський, секретарював у «Раді» Є. Чикаленка, працював викладачем історії у Катеринославському комерційному училищі під керівництвом учня В. Антоновича Антона Синявського. Редагував у цьому ж місті націонал-демократичний журнал «Дніпрові хвилі», був активістом у місцевій «Просвіті», брав участь у громадській і культурній роботі як «просвітянин». У Києві записував спогади колишнього хлопомана К. Михальчука. Близько зійшовся з Є. Чикаленком, про котрого й написав в еміграції першу дослідницьку працю.

У 1909 р. познайомився з консервативним рухом і його лідером В. Липинським. Відтоді погляди Д. Дорошенка дедалі помітніше «правішали». У часи Лютневої революції він уже формалізував свої стосунки з національною демократією, ставши членом партії соціалістів-федералістів. А вже в часи гетьманату П. Скоропадського призначається гетьманським міністром закордонних справ. В еміграції у Берліні Д. Дорошенко вже член гетьманської партії УСХД, стає першим популяризатором консервативно-гетьманської доктрини В. Липинського. Пише в Празі у 1923 р. «Огляд української історіографії», який поруч з «Україною на переломі» (1920) В. Липинського називають першим твором нової державницької історіографії.

7.3. Молодоукраїнський напрям

Богдан Ярошевський та його УСП. Українська соціалістична партія, до якої входили українці польського походження, – український аналог Польської партії соціалістичної (ППС); була партією самостійницького спрямування. В. Дорошенко прямо пише, що УСП була «пробою пересадити ППС на український ґрунт» [217, с. 37]. Про це пише і Є. Чикаленко у своєму щоденнику [125, с. 7]. Постала вона майже одночасно з РУП у 1901 р. Невдовзі з'єдналася з РУП, але через рік відновила свою організаційну незалежність. І, як вважав А. Жук, сталося це якраз через те, що у 1904 р., після початку розколу, РУП-УСДРП взяла курс на федералізацію Росії та автономію національної соціал-демократії і відійшла від самостійницької ідеї [524].

УСП Б. Ярошевського не користувалася серед широкого загалу молоді такою популярністю, як РУП. По-перше, її складали римо-католики, спольщені українці. Українці православної традиції сприймали їх за «поляків» і воліли мати свою «етнічну» представницю. Нею сприймалася РУП. С. Єфремов давав і інше пояснення слабкої підтримки УСП. Нетямущу молодь приваблювали в РУП універсальність та ідеологічний «примітивізм». «Солідніша і видержаніша» УСП Б. Ярошевського «не мала жодного успіху, ниділа й хиріла, аж поки не злилася з РУП («РУП випив СУП», – писав один ерупівець)» [120, с. 87–88].

Періодичні видання і прокламації Б. Ярошевського при всій соціальності робили наголос на національній проблемі. І в цьому сенсі були більш українськими, ніж москвофільські, як оцінював С. Єфремов, газети і брошури РУП [120, с. 88].

Ще від часів Першої російської революції Б. Ярошевський, примкнувши до «Ради», де очолював польський відділ, перейнявся позицією УРДП та ТУП, відійшовши від ортодоксально-класових позицій. А в листах до М. Грушевського, написаних у 1914 р., Б. Ярошевський уже відстоює

федералізм України як політичну програму, що було програмною метою ТУП, і гостро критикує В. Липинського за самотійництво в українському питанні [449, с. 658]. В одному з листів Богдан Ромуальдович писав: «Як тільки такий українець (В. Липинський. – І. Г.) польського походження з'являється “самотійником” на польський кшталт, не виносить “москалів”, мріє про спілку Польщі і України, звернуту проти Москви, австрофіл, германофоб, то для мене ясно, що він міркує цілком як поляк. Для поляків такі думки, може, спасенні, а для нас вони не годяться» [449, с. 658]. Але варто ці слова розуміти, пам'ятаючи про великий конфлікт між обома політиками. Добре відомо, що В. Липинський не був австрофілом, а навпаки, пропагував завжди спирання на власні сили і критикував австрофільство в засаді, погоджуючись лише з тактичним австрофільством. Сам Б. Ярошевський був поляком за першою культурною належністю. Був спочатку членом ППС. І напевно його початкові самотійницькі інтенції були подиктовані польськими пепеесівськими впливами. ППС була єдиною польською партією, яка визнавала українську самотійність і пропагувала цю ідею серед українців [54, с. 635–636].

Б. Ярошевський не сприймав соціал-демократизму через його догматизм і авторитарні методи партійної побудови. А також, мабуть, через класову нетерпимість та ідеї розпалювання всередині нації вогнища класової боротьби. Тому він орієнтувався на зразки європейського соціалізму. Такий соціалізм сповідували польські соціалісти, такими соціалістами були й ТУПівці. Найближчими приятелями Б. Ярошевського, як і Д. Дорошенка, були М. Левицький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Грушевський (останнього Богдан Ромуальдович висував навіть на Нобелівську премію).

З В. Липинським у 1908–1909 рр. Б. Ярошевського звела якраз його національна позиція у суспільних питаннях, що переважала вузькокласову проблематику. Ця ідея рухала і В. Липинським, для якого до 1917 р. консерватизм як один з напрямів загальнонаціональної боротьби мав підрядне становище. Вони разом видавали «Przegląd Krajowy» у 1909 р. Але

територіальної ідеології В. Липинського Б. Ярошевський не розумів і не поділяв, вважаючи, що В'ячеслав Казимирович, крім українців, власниками українських земель хоче зробити ще й польську шляхту. Тому можна казати, що рудименти класової свідомості в Б. Ярошевського залишалися. Він також слідом за українськими народниками поняття «нація» мислив в етнічних, а не територіально-консервативних (державницьких) категоріях.

За пріоритет національного над класовим Б. Ярошевському також дісталось як «опортуністу» від Л. Юркевича. Левко Йосипович після часів «Доброї новини», яку редагував до 1904 р. Богдан Ярошевський, останнього соціалістом уже не вважав, за те, що той був співробітником редакції «Ради» [7, арк. 19–20]. Своїм завданням Л. Юркевич вважав гуртування справжніх марксистів-соціал-демократів і звільнення партії від лібералізму і націоналізму. Представником лібералізму і вважав Б. Ярошевського Л. Юркевич.

«Спілчани» (Маріан Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський). «Українську соціал-демократичну спілку» часто представляють в літературі як ренегатську силу, що не втрималася на незалежницьких позиціях РУП і добровільно віддала себе під владу російської соціал-демократії. Насправді, проросійська орієнтація «Спілки» була лише тактичним прийомом низки колишніх рупівців, щоб «достукатися» до російських марксистів і хоч би в автономній формі змусити їх визнати існування української соціал-демократії. В основі лежала та сама примарна віра в можливість визнання національно-визвольного руху демократичними силами Росії, які нібито мають краще, ніж реакційні сили, зрозуміти українські бажання в національній справі. Ця віра коренилася, знову ж таки, у слабкості самого українського руху. Доводилося сподіватися на милість сильного, а не диктувати з позиції власної сили свої умови, як це робили, приміром, польські марксистки.

«Спілчани» не були зрадниками національної ідеї. Навіть навпаки, виявилися рішучими й переконаними її адептами протягом усього свого

життя, готовими йти на будь-які свідомісні компроміси в усіх інших ідейно-теоретичних питаннях.

В. Дорошенко вважав позитивною рисою діяльності «Спілки» намагання витіснити РСДРП з українського ареалу її діяльності й опанувати її місце в Україні як єдиної крайової соціал-демократичної організації. Підпорядковуючись РСДРП, «спілчани» хотіли під покровом її провадити серед робітництва українську національно-класову роботу. Натомість РСДРП бажала використати «Спілку» для своєї користі – збільшення російського класового впливу в українському місті й селі. Йшла обопільна боротьба за впливи. І успіх був великою мірою на боці «Спілки». Росіяни визнали її єдиною крайовою організацією РСДРП у Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській та Волинській губерніях (крім самого Києва) [217, с. 38].

Біографія О. Скоропис-Йолтуховського – найкраще свідчення того, що «Спілка» намагалася союзом з РСДРП зберегти українську лінію РУП–УСДРП. Метаморфоза свідомості у Олександра Філаретовича відбулась у спектрі від крайньо лівих до крайньо правих поглядів. До Першої світової війни він був не просто еседеком, а й одним з діячів, здавалося б на перший погляд, проросійської «Спілки». Згодом член Президії СВУ у 1914–1918 рр. У 1920-ті роки відмежувався від дореволюційного руїництва і став одним з чільних представників гетьманської партії УХДС, тобто з революціонера демократичного табору перетворився на консерватора-гетьманця.

М. Меленевський (Басок) став у часи внутрішньопартійної полеміки в УСДРП одним з найяскравіших речників національного пріоритету. Проти нього різко виступав Л. Юркевич. Як і О. Скоропис-Йолтуховський, один з провідних «спілчан». Обидва належали до українців польської культури, перебували під впливами ППС. Цілком логічним виглядає, що обидва з початком світової війни опинилися майже відразу в «Союзі визволення України». Були в Президії цієї організації, навіть стояли в різний час на чолі

СВУ, тобто стали «зрадниками» Росії, відвертими ворогами її загарбницької політики. І це після тривалого періоду перебування фактично в лавах РСДРП.

«Неорупісти» – Закордонна група УСДРП (Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Олексій Назарійв та ін.). До Закордонної групи УСДРП належали ті колишні есеки-рупівці, які у Львові влаштувалися на добрих посадах і мали авторитетну постійну працю. А. Жук працював у головній центральній львівській кооперації РСУК, редагував її органи «Економіст» та «Самопоміч». В. Дорошенко і О. Назарійв працювали в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка: перший очолював бібліотеку, став видатним бібліографом та істориком визвольного руху і суспільно-політичної думки, другий теж працював у бібліотеці, завідував музеєм НТШ. Уже сам факт праці у легальних організаціях, очолюваних відомими націонал-демократичними діячами, вплинув на перевагу національного інтересу над абстрактною класовою боротьбою.

Лідером групи був А. Жук. Він виступав ідеологом ЗГ УСДРП на внутрішньопартійному дискусійному форумі у 1909–1912 рр. [433; 443; 444; 461; 463; 464]. Спочатку і А. Жук був ортодоксальним марксистом, але під впливом львівських політичних, культурних та економічних відносин і під враженням простудійованих праць економічного й суспільного змісту відбувся кардинальний переворот у свідомості Андрія Ілліча. «Досі я був, – писав він у спогадах, – в полоні теорії класової боротьби, непримиренності інтересів робітництва і буржуазії і пролетарського інтернаціоналізму, а галицька дійсність мені показала, що цей “теплий кожух не для нас шитий”» [137, с. 213–214].

Позбувшись колишнього партійного доктринерства і нетолеранції, партійці, які закликали до надкласового гуртування політичних сил, влітку 1909 р. провели у Львові партійну конференцію. На неї приїхали на кошти Л. Мацієвича і делегати від підросійської України. Внаслідок обміну думок постала газета «Праця», яка висловлювала позицію ревізійністської частини партії молодозустріньського спрямування. Ортодокси УСДРП на чолі з

Л. Юркевичем заснували альтернативні друковані органи. Протягом 1910–1912 рр. у Львові виходили «Робітник» і «Наш голос». У 1913 р. у Києві почав виходити літературно-публіцистичний журнал «Дзвін» як спроба поєднати обидві позиції. На думку В. Дорошенка, цей журнал виконував функцію, аналогічну ТУП, як об'єднавчий, не суто класовий, орган для всієї УСДРП.

А. Жук виступив на просвітянському з'їзді у Львові 1909 р. з ідеєю: «національна кооперація – це шлях до національного визволення». Економічний добробут селянства, а не класова боротьба з власною і чужою буржуазією, є ключем до українського визволення. Тому і закликав А. Жук до легальних методів боротьби, до праці конкретно-економічної серед селянства і робітництва, а не підпільних, сектантських, форм діяльності.

Друга ідея А. Жука – перетворення УСДРП на силу, яка стане мотором у національному русі. Для цього вона мала не поборювати інші ідеологічні напрямні українських партій, а шукати спільних точок дотику і на їхній основі вироблення спільного фронту дій з усіма силами, що визнають національне визволення України на надкласовій основі. Цікаво, що М. Порш розпускав чутки, нібито А. Жук збирається заснувати нову соціалістичну партію разом з М. Залізником, С. Єфремовим, М. Гехтером – людьми, які були знані своїм демократичним налаштуванням [11].

Ідейною основою для нового теоретичного переозброєння партії А. Жук вважав традицію надкласовості РУП. Саме її національний принцип був тим ґрунтом, який об'єднував політичну молодь навколо партії. Коли в результаті дискусії Андрій Ілліч і його спільники фактично опинилися поза партією, А. Жук пропагував думку про відновлення старої РУП на новій ідейній основі. Через таке бачення ролі соціал-демократії А. Жук і його союзники позитивно ставилися до ліберальної і націонал-демократичної УРДП та ТУП. Високо цінували їхню роль не лише у культурному житті України, бо преса, видавництва, клуби і «Просвіта» перебували під повним контролем і впливом

націонал-демократії, але й у гуртуванні всього спектра політичних партій під прапором українського відродження [217, с. 112].

А. Жук у приватних розмовах і листуванні з Л. Юркевичем та М. Поршем закликав не мавпувати російських есдеків, не робити внутрішньонаціональну руїну, не ділитися на меншовиків і більшовиків, а навпаки, зосереджувати сили в єдиному кулаці, максимально близько співпрацюючи з національною демократією.

Соціалізм А. Жук розумів в європейсько-реформістському дусі, підтримуючи теорію Е. Бернштейна, К. Каутського, О. Бауера і К. Реннера з їхньою ревізією фундаментальних основ марксизму, що будував тоталітарне суспільство, послуговуючись класовим підходом. Соціалізм для неорупістів – це передусім економічне поліпшення життя широкого загалу людності, яке досягатиметься шляхом еволюції організаційно-господарських форм керівництва економікою і суспільними відносинами, а не революційною «грабіжкою» і гаслом «грабуї награвоване», до чого, власне, і вело впровадження в життя класових принципів.

Фактично А. Жук вже від 1909 р. став ідеологічним виразником середнього класу – міцного селянина-власника. Він не покладав надій, на відміну від В. Липинського, на представників старої земельної аристократії. Тому не випадково, що в часи революції він опинився в народній партії. Власне, позиція А. Жука вже у передреволюційні роки більше відповідала європейській платформі «народного капіталізму»; він був нетривалий час членом Української народної партії.

А. Жук у практичній сфері політики висунув важливу тезу. Не треба плутати державно-правовий устрій з економічними відносинами. Соціалізм може будуватися не лише за республіканської форми правління, а й у монархічних державах, збудованих на конституційній основі. А отже, коли міжнародна кон'юнктура складається таким чином, що для національної справи потрібна орієнтація на монархічні сили, які перебувають при владі, на них варто і треба спиратися. Тактично А. Жук погоджувався і на українську

монархічну державу англійського типу, коли в ній можна буде досягти національної волі для українського народу. Тому в баченні зовнішньої політики України принципових розходжень між республіканцем А. Жуком і монархістом В. Липинським не було.

Ставши стратегічно на самостійницьке становище, у тактичних питаннях українського руху А. Жук допускав орієнтацію на зовнішні міжнародні сили. А враховуючи слабкість українського руху, він вважав неунікненою орієнтацію на ті держави, які будуть зацікавлені у постанні Української держави, бо це б послабило їхнього стратегічного противника – Росію. Тому вже за три роки до війни він схилився до орієнтації України, в разі початку цієї війни, на Центральні держави. Через це А. Жук і став ідейним натхненником і організатором у 1914 р. СВУ.

Будучи чесною і принциповою людиною, якою керували ідеали визволення України, А. Жук вважав, що в засаді увесь рух мусить підкреслено прагнути лише до однієї мети – самостійництва. Орієнтація на чужу силу має лише тимчасовий, тактичний характер. Він відкидав сепаратну діяльність окремих членів групи «Вільна Україна». У цьому А. Жук був спільником В. Липинського.

Найближчим товаришем і ідейним союзником А. Жука був В. Дорошенко. В усіх акціях передреволюційної, в часи революції і у 1920-ті – 1930-ті роки вони працювали пліч-о-пліч. На замовлення А. Жука В. Дорошенко написав історію РУП («Революційна українська партія») та новітньої суспільно-політичної думки і громадського життя («Українство в Росії. Новіші часи»), історію політичної думки перед війною та інші праці. Вони спільно працювали в СВУ, редагували «Вісник СВУ», видавали календарі видавничої спілки «Дніпро» тощо.

Складніші стосунки у А. Жука були з О. Назаріївим. Усі троє були вихідцями з одного регіону Полтавщини: Лубенщини і Прилуччини. Назаріїв теж увійшов спочатку в СВУ. Але потім вийшов із союзу з особистих мотивів.

Молодоукраїнці Микола Залізняк, Володимир Степанківський, Володимир Кушнір. Молодоукраїнці складали, за А. Жуком, ніби окрему групу, яка оформилася в результаті березневих нарад з постанови «Вільної України» 1911 р. Це була група т. зв. австрофілів, яка для здобуття незалежності покладалася передусім на сторонні сили. В. Степанківський називає у листах до А. Жука молодоукраїнським весь напрямок, що репрезентував самостійність. У 1912 р. він створив «Молодоукраїнський комітет» [140, с. 139], який, однак, дальшої активності не розвинув.

Австрофіли В. Степанківський, М. Залізняк, В. Кушнір самостійницьку акцію пов'язували відразу із зацікавленою стороною, якою в разі конфлікту з Росією виступала Австро-Угорщина. Цим вони відрізнялися від засадничих самостійників В. Липинського і А. Жука, які австрофільство позитивно сприймали лише як тактичний крок. Тому перші троє під час тривалих листовних і особистих переговорів протягом 1911–1912 рр. принципово наполягали на назві органу і групи «Визволення України». Проте важко заперечити слушність думки В. Липинського про те, що визволення ще не означає волі, тобто незалежності для України. «Визволитель» ще може цієї волі і не дати [54, с. 742]. А. Жук пояснював таку принципову настанову австрофілів якимись невідомими домовленостями в німецьких і австрійських політичних колах. Очевидно, вони здійснювалися через В. Кушніра, який був редактором віденського журналу «Ukrainische Rundschau», що ставив за мету ознайомлення Європи з українською справою.

М. Залізняк – теж емігрант з Великої України, визнавав себе есером, з еседеками А. Жуком і В. Степанківським його єднала ідея української самостійності. На відміну від А. Жука, Микола Кіндратович відзначався духом авантюризму. У часи СВУ він намагався зацікавити австрійську розвідку ідеєю підняти протиросійське повстання на Кубані, для чого навіть планувалася висадка десанту. Діяв у СВУ на власну руку, через що увійшов у конфлікт з А. Жуком і вийшов з організації, заснувавши власну політичну акцію.

В. Степанківський, за визначенням В. Винниченка, «людина темних делішек», теж не вирізнявся стійким характером. Перебував під впливом людей з грошима. Ще 1911 р., живучи у Львові, почав ознайомлювати англійські видання з українською справою. Англія справила величезний виховний вплив на В. Степанківського. Він наочно переконався, що для робітництва Великої Британії класова боротьба не має жодного практичного значення, що пролетаріат там добивається економічними домовленостями з підприємцями значно вигідніших умов для існування, ніж робітництво бідних країн від своїх працедавців. У «Нашому голосі» від друкує статті про становище англійських робітників, у яких стверджував, що реальний поступ заперечує класову боротьбу. Англія зробила з нього молодоукраїнця, змусила відмовитися від партійної вузькості й марксистського доктринерства. Він писав: «... Нема такої теорії, котра була б так очевидна, щоб нею перейнялися всі члени партії; теорії ростуть, розвиваються і падають, але партія все мусить існувати... Партія, отже, згідно з англійським розумінням справ, мусить бути понад теорії окремих партійних елементів (натяк на роль Л. Юркевича в УСДРП. – *І. Г.*), вона мусить мати в собі універсальну раційність, прийнятну всім її членам, незалежно од їх світогляду» [536, с. 207].

У партійній роботі В. Степанківський був залежний від Л. Юркевича, орієнтувався на кошти останнього. Жив за його рахунок у Швейцарії. Це не завадило В. Степанківському стати одним з ініціаторів молодоукраїнського руху. Проте перша активність на ґрунті молодоукраїнства не мала широких наслідків у перспективі. Вже перед війною він знову зближується з Л. Юркевичем, а під час війни редагує в Лозанні франкомовну газету «L'Ukraine», яка тримала «протиєсвеушний» курс Юркевичевої «Боротьби». У 1915 р. разом з М. Тишкевичем і М. Цеглинським В. Степанківський заснував Українське пресове бюро в Лозанні [690].

Після української революції 1917–1921 рр. здійснив черговий кульбін, ставши прихильником гетьманців і «близьким приятелем» В. Липинського.

Їздив на аудієнцію до П. Скоропадського до Берліна в 1921 р. [585]. Але й у гетьманців він затримався не надовго, поволі сходячи з політичних обривів.

Дмитро Донцов. Особливу роль у суспільно-політичному житті України до 1914 р. відіграла постать Д. Донцова, яка заслуговує на окреме місце в середовищі української соціал-демократії напередодні Першої світової війни. Його публічні виступи 1913 р. на студентському з'їзді у Львові, брошура «Модерне москвофільство», низка інших публіцистичних виступів стали вибухом бомби для свідомості пересічного українця. Ці виступи, вплив його писань на формування самостійницького світогляду мас мали куди більше значення, ніж брошура М. Міхновського, що з'явилася 13-ма роками раніше. Суспільство підросійської України стало готовим сприйняти ідеї самостійності лише за рік до великої війни. Д. Донцова обожнювала українська молодь, його іменем застрашував російське суспільство П. Мілюков, застерігаючи від байдужого ставлення до українського питання. Це ще було за десятиріччя перед тим, як Д. Донцов став кумиром західноукраїнської молоді і прапором національно-визвольної боротьби 1930-х – 1950-х роках.

Про батька українського інтегрального націоналізму склалося таке враження, що він від самого початку своєї діяльності був переконаним націоналістом. Насправді не все було так однозначно. Насправді ж Дмитро Іванович на першому етапі своєї суспільної і публіцистичної кар'єри був не лише соціал-демократом, а й ортодоксальним марксистом, прибічником позиції М. Порша – Л. Юркевича в УСДРП.

Навіть самостійником він став пізніше за В. Липинського і А. Жука. Ще у 1912 р. він не наважувався виступати проти генеральної лінії ЦК УСДРП, а в 1909 р. критикував А. Жука за друкування у «Праці» опортуністичних статей В. Степанківського, де «підноситься до небес попівський соціалізм, який проповідує гармонію труда і капітала, осуджує класову боротьбу» [9]. У листі до В. Липинського А. Жук так характеризував тодішнього Д. Донцова: «Був дуже “ортодоксальним” марксистом, страшно лявав українське “дрібно-

міщанство” в “Нашому голосі” (1910–1911 рр.). В тім же часі почув себе винахідцем українського “сепаратизму”... Коли я заснував в перших днях по вибуху війни СБУ, реалізуючи Вашу ідею, то і Донцова притяг до сеї справи... Зробили ми його навіть головою Союзу. А він взяв собі в голову, що справді є родоначальником і українського сепаратизму, і українського самостійництва» [54, с. 842].

Як і О. Скоропис-Йолтуховський, але раніше, ще у 1917–1918 рр., Д. Донцов приєднався до гетьманської партії. Був на службі в Українському телеграфному агентстві за П. Скоропадського. У 1920 р. В. Липинський сподівався його залучити в УСХД, але між ними були принципові ідеологічні розбіжності. В. Липинський вважав, що держава монархічна і консервативна мусить збудувати українську націю, Д. Донцов став засновником націоналістичної політичної думки, згідно з якою нація будується за етнічним принципом і веде боротьбу за свою національну державу [54, с. 572–578]. Обидва стали лютими критиками, з одного боку, монархізму, з другого – націоналізму. Думання Д. Донцова можна вважати аналогом класової боротьби навиворіт. У ньому цілковито перемогла національна складова свідомості, і вона цілком заповнила собою його колишню класово-партійну сутність.

7.4. Національна демократія і есдеки в їхніх взаємовідносинах

Якщо перегортати соціал-демократичні газети і журнали часів Першої російської революції та міжреволюційного періоду, не можна не помітити переважно войовничого і непримиренного ставлення до «буржуазної» діяльності старших товаришів з УРДП–ТУП. Війна «дітей» проти «батьків» точилася на шпальтах усіх партійних видань. Проте на приватному рівні усе було «тихо, мирно, любо», як пише у своїх спогадах «Про дні минулі» С. Єфремов. Він зазначав: «Молодь бувала часто і по-приятельському у Є. Х.

(Чикаленка. – *I. Г.*), у мене й у інших людей “старшого” віку, часто радилась, шукала допомоги й знаходила її, розмовляла по-людському й не хвалила навіть власних вибриків. Але, коли справи заходили офіційно, про око людське, вона зараз же переходила на військову стопу, хапала паперові мечі й ними грізно, хоч і не дошкульно вимахувала над злощасними головами своїх “ворогів”» [120, с. 91]. Цю боротьбу поколінь Сергій Олександрович називав однією з причин непідготовленості українського руху до здобуття незалежності у 1917 р. через розсвареність всіх і вся, через те, що політики були один з одним «на ножах» [120, с. 92].

А те, що це у буквальному сенсі слова було боротьбою попереднього і наступного поколінь представників національно-визвольного руху, засвідчує реальне життя. Л. Юркевич і Д. Антонович, керівники РУП і УСДРП, були дітьми двох побратимів, лідерів українофільського етапу національного руху хлопоманів Осипа Юркевича і Володимира Антоновича. Співзасновник РУП Михайло Русов був сином видавця першого позацензурного «Кобзаря» у Празі, відомого статистика, старогромадівця Олександра Русова і відомого педагога теж старогромадівки Софії Ліндфорс-Русової. В РУП була і донька Б. Грінченка Настя. Двоє синів Є. Чикаленка, Петро і Левко, теж були членами УСДРП. Та все ж між двома поколіннями пролягла відчутна психологічна прірва.

Треба сказати, що попереднє покоління українських діячів, яке вже було ментально українським, а не українофільським, позитивніше ставилося до молодшої генерації діячів, ніж та остання ставилася до «батьків». Є. Чикаленко на старече буркотіння П. Житецького з приводу невдячного молодого покоління казав, що навпаки, радіє, що в молодих з’явилася своя, а не чергова загальноросійська партія, що є вже РУП і «молодь наша не буде так денационалізуватися, як досі, а буде працювати на українському ґрунті» і не пропаде для української справи, як генерація В. Дебогорія-Мокрієвича, Д. Лизогуба, А. Желябова, М. Кибальчича та ін. [154, с. 329].

Старші розуміли необхідність і зворотний бік поступу. Молодь же занадто різко відмежовувалася від усього культурницького та українофільського, бачачи в ньому лише суцільний негатив і не вбачаючи тих позитивних моментів, які напрацювала у дуже тяжких умовах царських переслідувань уся попередня українська суспільно-політична думка XIX – перших років XX ст. Молодь починала український визвольний рух від себе, не завдавала собі клопоту почитати навіть М. Драгоманова, усю науку життя безкритично черпала з каламутного джерела аподиктичного і догматичного російського марксизму, перетворюючи всі українські революційні партії у звичайнісінькі зліпки з російських радикальних партій. Щодо незнання і нецінування творів М. Драгоманова А. Жук у своїх спогадах писав: «...Ледве чи хто-небудь з нас що-небудь з творів Драгоманова читав, принаймні про себе це можу сказати, – таке було велике відчуження нашого середовища під російськими ідейними впливами від піонера української політичної думки, від найбільшого розуму, якого видала українська нація в другій половині XIX віку... Без почуття сорому я не можу про це згадувати!» [137, с. 209].

Багато зробив для постання української соціал-демократії найбільший меценат української справи Євген Чикаленко. Він і його оселя були ніби інкубатором для української революційної молоді. Хоч сам він мав консервативні погляди і був прихильником дрібної земельної власності на селі (до речі, в соціальному сенсі він був фактичним союзником А. Жука і В. Липинського), але в житті підтримував матеріально таких стихійних руїників, як В. Винниченко. Його старший син Левко став одним з лідерів УСДРП у часи визвольних змагань. В. Степанківський та О. Скоропис-Йолтуховський були частими гостями його оселі й по праву можуть вважатися вихованцями його родинного «гнізда». Дочка Євгена Харлампійовича Вікторія була одружена з Олександром Скоропис-Йолтуховським.

Михайло Грушевський багато зробив для працевлаштування соціал-демократів з Наддніпрянщини, як за кордоном у Львові, так і в підросійській

Україні у Києві. В НТШ він знайшов сталі оплачувані посади для В. Дорошенка, В. Козловського, М. Залізняка, О. Назарієва. Не в останню чергу завдяки М. Грушевському відбулася остаточна націоналізація цих людей і відхід від класової вузькості. В. Дорошенка і М. Залізняка можна навіть розглядати як учених і публіцистів, що належали до літературно-публіцистичної школи М. Грушевського. Вони разом з І. Джиджорою, М. Мочульським й О. Роздольським та Ю. Тищенком склали другу «фамілію» голови НТШ після відходу від цієї ролі старшої генерації «фамілії» – І. Франка, В. Гнатюка, І. Труша і С. Томашівського. У Києві у видавництвах М. Грушевського та періодичних виданнях «ЛНВ», «Село», «Засів» працював інший соціал-демократ, товариш В. Винниченка, Ю. Тищенко (Сірий), який став завдяки Михайлові Сергійовичу одним із творців українського книговидання і книгарської справи. У контактах з М. Грушевським постійно перебував А. Жук, у 1908–1914 рр. радився з ним у різних політичних питаннях. Зустрічався з М. Грушевським і С. Петлюра: під час перебування у Львові заходив на віллу Грушевських. У Києві М. Грушевський поклопотався, щоб Симона Васильовича взяли на працю секретарем у газету «Рада». На есдецьке «Слово» Грушевський давав пожертви. Багато з провідних членів української соціал-демократії (О. Скоропис-Йолтуховський, В. Степанківський) шукали у М. Грушевського гонорарних заробітків за переклади художньої літератури з європейських мов та друкування статей у «ЛНВ» [468].

Родина хлопоманів Юркевичів, з дрібнопомісної шляхти, дала чимало коштів на діяльність РУП-УСДРП. Син Осипа Юркевича Левко користався батьківськими фондами як постійною касою партії. Майже всі видання УСДРП: «Наш голос», «Вперед», «Дзвін», «Боротьба» – виходили на гроші, дані батьком і матір'ю Юркевичами своєму синові Левку. Якби Л. Юркевич не мав таких заможних батьків, напевно кількість друкованої продукції УСДРП була би принаймні вдвічі меншою. Юркевичі давали гроші під заставу для звільнення з тюрем есдеків. Так, у 1907 р. з Лук'янівської

в'язниці на їхні кошти були випущені В. Винниченко, А. Жук, В. Степанківський, які згодом опинилися за кордоном. Заможність родини все ж не вплинула на Левка Юркевича в сенсі цінування приватної власності і родинного багатства. Навпаки, саме він був одним з найортодоксальніших у партії прихильників класової боротьби. Проживши на кошти батьків майже півжиття за кордоном, він звинувачував у «буржуазності» людей, які перебивалися лише на гонорарних заробітках за журналістську працю. «Буржуазний» демократ С. Єфремов, сам скромна і незаможна людина, схвалював приватну власність і не закликав до радикального вирішення аграрного питання. Для теоретика УСДРП Л. Юркевича він був однією із знакових постатей «буржуазної» націонал-демократії, з якою треба ідейно боротися. С. Єфремов вважав себе соціалістом, у 1917 р. він очолив Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), правонаступницю УРДП, але його не вважав соціалістом Л. Юркевич та інші партійні догматики УСДРП.

Трагедію українських есдеків найкраще підсумував сам колишній соціал-демократ Валентин Садовський. У 1928 р. він писав, що революційна молодь «підпала впливу хвороби ... – вони захворіли на большевизм, вони не зрозуміли тої прірви, яка відділяє соціалістичний рух в його західноєвропейській трактовці від ленінського бланкізму, вони намагались сидіти між двох стільців» [606, с. 11].

Українська соціал-демократична партія, попри принципову тверду національну позицію її лідерів, в ідейному сенсі і перед революцією, і в її часи залишилася епігоном російської соціал-демократії. До її філософського епігонства належать:

1. Ідея превалювання класового підходу і теза класової боротьби всередині нації. Для українських есдеків соціалізм асоціювався лише з класовою боротьбою, той, хто не визнавав класової боротьби, апріорі ставав «буржуазним елементом»;

2. Негація попереднього етапу боротьби за національне визволення, відмова від тези про спадкоємність поколінь, а через це і відкидання позитивного досвіду попереднього етапу визвольного руху;

3. Слепе копіювання позиції росіян у тезі про необхідність революційних перетворень замість еволюційного суспільного реформування існуючих форм господарювання і традицій;

4. Відкинення думки про національну солідарність як основу для спільних дій «буржуазії» й нижчих прошарків суспільства для здобуття національної окремішності;

5. Твердження партійних ортодоксів, що питання самостійності України не перебуває в компетенції УСДРП і справжніх соціалістів, для яких національна проблема так само має класовий характер.

У результаті цих та інших теоретичних прорахунків УСДРП, маючи інтелектуальну і чисельну перевагу (друга за кількістю після УПСР партія) в Україні, не змогла озброїти суспільство необхідними ідейними постулатами для боротьби за незалежність. Біда української соціал-демократії була в тому, що вона, на відміну від німецьких, англійських, французьких та інших соціал-демократів, не запропонувала свій варіант соціалістичної теорії, який би враховував історичну та соціально-економічну специфіку власної країни. А саме – у випадку України – перевагу в господарстві аграрного виробництва, переважання сільського населення з його приватновласницьким інстинктом та індивідуалізмом, невідвойованість міста від імперських сусідніх націй, відсутність питомо української середньої і великої буржуазії, наявність у пересічного українця дрібнобуржуазної ментальної стихії. Це і стало однією з причин поразки Української революції 1917–1921 рр.

Отже, в цьому розділі нами запропоновано класифікацію національного соціал-демократичного руху за принципом його ставлення до ідеї побудови незалежної української держави. Головні розбіжності усіх відламів українських есдеків полягали у визнанні чи то класового, чи

національного пріоритетів. Дисертант розділив усі відлами національної соціал-демократії на три напрями: ортодоксальний, центристський, молодоукраїнський. Перший уособлювали Л. Юркевич, М. Порш та В. Винниченко, другий – С. Петлюра та В.Садовський, третій – А. Жук, В. Дорошенко. Крім ортодоксальної частини УСДРП, всі інші напрями шукали співробітництва з українською націонал-демократією в особі її чільних представників М. Грушевського, С. Єфремова та Є. Чикаленка. Провід у партії захопила група, що на перспективи українського руху дивилася крізь окуляри класового підходу російського більшовизму. Через це інтелектуальна еліта напередодні Української революції виявилася ідейно роздвоєною.

ВИСНОВКИ

Вивчення пов'язаності концептуальних історіографічних поглядів вчених-гуманітаріїв з їхніми суспільно-політичними переконаннями доводить детермінованість перших другими. Висвітлення подій минулого перебувало у прямій залежності від поглядів щодо політичних перспектив України в майбутньому, від бачення її в межах Російської імперії чи як окремої самостійної держави. Не стільки методологія праці: належність до позитивізму чи соціологічної школи або до неоромантичного напрямку, скільки ставлення до України не як до об'єкта антикварного інтересу, а як до суб'єкта світового історичного процесу в теперішній і майбутній часи визначає поняття напрямку української історіографії другої половини ХІХ – ХХ ст. [24; 191; 193; 195; 196; 462]. Так само і не опозиція народ – еліти є головним змістом, який відокремлює один напрям від другого, як це пропонували свого часу історики-державники на початку 1920-х років [440; 441; 453]. Державницький напрям складали передусім історики гетьманського політичного вибору, а «недержавниками» оголошувалися республіканці соціалістичних партій. На те, що не можна протиставляти одних і других, та на їхню генетичну пов'язаність звернув увагу ще Любомир Винар [183, с. 83–98]. Не заперечуючи можливості групування істориків за ознакою методу дослідження або за ставленням до еліт, вважаємо, що найсуттєвішим розмежовувачем історіографічних напрямів є саме суспільно-політична домінанта. Від того, чи бачив історик чи ні позитивною для вирішення проблему окремішності української культури і території та якою мірою і в якому обсязі, залежить і його місце в тому чи іншому історіографічному угрупованні.

Нами пропонується уточнена класифікація української історіографії ХІХ–ХХ ст., яка враховує усталену класифікацію українських істориків, запропоновану Д. Дорошенком [221; 224; 225], І. Кривецьким [544] і

В. Липинським [55], модифіковану О. Оглоблиним [679], О. Пріцаком [589; 681] і Л. Винаром [182; 417] та прийняту сучасною українською історіографією. Це знайшло свій концентрований вираз у низці творів авторів, що писали у другій половині ХХ ст., – Я. Калакури [245; 246], І. Колесник [250; 251; 537], І. Лисяка-Рудницького [61, с. 193–202], Р. Шпорлюка [634], В. Кравченка [259; 543], С. Єсельчика [232; 233; 234; 235] та ін.

Синхронізуючи розвиток національної історіографії з періодизацією українського визвольного руху (етнографічний (початок ХІХ ст. – 1850-ті), академічний (1860-ті – 1890-ті), політичний (1890-ті – 1917) етапи), розбиваємо першу для ХІХ – початку ХХ ст. на ті ж три етапи. Кожний етап класифікуємо за відповідним змістом суспільного завдання, яке покладалося на історичну науку в кожний певний етап визвольного руху. Такими завданнями, на наш погляд, були: для романтичного (етнографічного) періоду – творення *українського слов'янознавства*, яке себе виразило в ідеології кирило-мефодіївців і характеризувалося всеслов'янським космополітизмом, з підкресленням особливої ролі українського народу; для академічного – *культурницького українофільства*, яке заклало наукові підстави вироблення української ідеології для модерного національного руху, витворило ідею окремого історичного процесу України, знайшовши цьому підтвердження в документальних джерелах минулого; для політичного етапу – завдання мобілізації широких верств до *українського політичного життя* і партійного будівництва під гаслами духовної, культурної і політичної окремішності українського народу.

Сьогодні в історіографії не існує узгодженої класифікації українських істориків. Наприклад, досі говориться про школу В. Антоновича і у зв'язку з нею в одному ряду називаються два таких антиподи, як І. Лінниченко та М. Грушевський або А. Стороженко та В. Доманицький [275; 317]. Іноді об'єднують в одну школу, за традицією державницької школи В. Антоновича і М. Грушевського як народників [435; 437]. Учнів М. Грушевського –

С. Томашівського, І. Крип'якевича, М. Кордубу – натомість відривають від його школи і зараховують до державницької школи. «Загальним місцем» є протиставлення М. Грушевського і В. Липинського [54, с. 83–118; 450].

Факт проживання історика в Україні часто-густо стає підставою для віднесення його до української історіографії. Це помилковий підхід. Професори львівського університету Л. Фінкель та Ф. Смолька належать польській історіографії, а киянин професор Університету св. Володимира В. Іконников [466] і харківський професор Г. Карпов – багаторічний опонент О. Бодянського – російській. Натомість професор Московського університету, редактор «Чтений Московского исторического общества древностей российских», уродженець Варви Осип Бодянський був українським істориком, бо визнавав окремішній історичний процес України, пропагував його через російські видання й російською мовою. Так само українським істориком був Д. Бантиш-Каменський, хоч народився у родині українців у Москві і лише в дорослому віці на запрошення М. Рєпніна працював у Полтаві. Більшість дипломованих істориків, що працювали в підросійських університетах у Києві, Харкові, Одесі, представляли російську історичну науку і мають хіба що опосередкований стосунок до української національної історіографії.

У чому полягало наступництво традиції в українській історіографії? Якою мірою історик продовжував традицію попередньої генерації? Зрештою, кого вважати представниками української історіографії? Ці та інші подібні питання лишаються відкритими, дискусійними й досі. Упорядкувати і ввести їх у певну систему дає змогу запропонована нами класифікація, вироблена на підставі поєднання суспільно-політичного та історіографічного чинників.

Історики були не лише науковцями, прихильниками чистої науки. Вони намагалися своєю науковою творчістю відбивати певні суспільні уявлення, підводити фундаментальну базу під конкретну політичну працю інтелектуалів з питання культурних відвоювань від сусідніх імперських польської й російської культур. Проблема ця не є новою: з неї у світі існує

вже розгалужена література. Український історик у Канаді Сергій Плохій іде цим самим шляхом і доводить, що «Історію України-Руси» М. Грушевського треба розглядати не лише як науковий твір, але й як інтелектуальне вирішення засобами історіографії проблеми легітимації українського руху кінця ХІХ ст. [293].

Позаяк обидва бачили окремішнім український історичний процес, М. Грушевського і В. Антоновича слід розглядати представниками одного історіографічного табору. Так само в одному таборі перебував з Михайлом Грушевським і Володимиром Антоновичем В'ячеслав Липинський. З другого боку, кожен із цих істориків представляв окремий етап в українській історіографії. В. Антонович уособлював українофільський етап визвольного руху; М. Грушевський, будучи лідером демократичного табору, втілював політичний його етап; В. Липинський був у політичному періоді українського руху провідником консервативної течії. Маємо говорити про тяглість національної традиції в історіографії. Вона була розпочата М. Максимовичем і через М. Костомарова та наступних представників національної історіографії знайшла свій вираз у добі підрадянської України у працях двох найбільших істориків другої половини ХХ ст. – М. Брайчевського та Я. Дашкевича.

Говорячи про історію як науку, варто дивитися на неї не під кутом зору вузької творчості лише «чистих» істориків, а й бачити історизм у працях літераторів ширшого діапазону. Приміром, Олександр Кониський у своїх дослідженнях з історії української літератури, шевченкознавства, оцінках явищ тодішнього політичного життя постає як історик культури, обсерватор суспільно-політичної думки та її формулювач [451]. Так само блискучий літературознавець і публіцист Сергій Єфремов у своїй «Історії українського письменства», численних історико-культурних працях, що стосувалися громадського руху, так само виступає як історик громадського життя й культури в цілому [503]. Він же був і одним з лідерів центристської УРДП, згодом УПСФ, а тому висловлював у своїх наукових працях думки, що

виражали політичні погляди інтелігенції домарксистського періоду. Андрій Жук був кооператором і партійним мислителем, але в низці своїх суспільно-політичних статей та історичних працях виступав як проникливий науковець – виразник окремого напрямку українського інтелектуального життя. Природничник Володимир Вернадський як суспільний філософ є виразником потужної течії російських державників українського походження, вплив яких на українську історичну думку до 1917 р. домінував. На нього орієнтувалися такі наші історики, як М. Василенко. Його погляди відображали настрої таких істориків, як О. Лазаревський, Є. Ківлицький та В. Науменко.

Слов'янофільство представлене іменами М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша; для позитивістичного часу визначальною була *окремішницька народницька течія* (чії знакові постаті – В. Антонович, О. Кониський, О. Барвінський); її продовжувачами для політичного періоду українського руху був *молодоукраїнський табір*, який взяв курс на широку розбудову самостійної української культури та історіографії як її окремого сектора. Ключовими фігурами його були М. Грушевський, С. Єфремов, О. Лотоцький. До них дотичним був *соціал-демократичний* або просто соціалістичний напрям історіописання. Його чільними представниками були історики, публіцисти і суспільствознавці В. Старосольський, О. Бочковський, А. Жук, М. Залізник, М. Порш та ін. Окреме місце серед істориків-концептуалістів посідає Михайло Драгоманов – засновник політичного українства і *українського соціалізму*. Дотичними до нього були С. Подолинський, І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький.

Українська революція 1917–1921 рр. породила роздвоєння у національно-демократичній історіографії: з'явилися *гетьманський (консервативний)* і *республіканський (демократичний)* напрями фактично єдиної державницької школи. Проте завдяки діяльності сильної консервативної школи істориків, де працювали найбільші історіографічні таланти (В. Липинський, С. Томашівський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, згодом О. Оглоблин, Н. Василенко-Полонська, Б. Крупницький), їхня

інтерпретація республікансько-демократичної версії історіографії як «народницької бездержавної» школи стала панівною в українському історіографічному дискурсі й сьогодні апріорі визнається багатьма істориками.

З 1920-х років почав діяти *націоналістичний напрямок* національної історіографії, натхненницею якого стала філософія інтегрального націоналізму Д. Донцова. Найвизначнішими постатями цього напрямку можна назвати Р. Млиновецького, І. Мирчука, З. Книша. Згідно з двома візіями націоналізму – радикальною (бандерівською, революційною) і центристською (мельниківською, поміркованою) можна розрізнити й два його історіографічні різновиди. Перший відкидав позитивність попереднього «народницько-демократичного» періоду українського руху, скидаючи на нього цілком усі ідейні прорахунки визвольного руху; другий натомість шукав продовження традиції і виводив свій націоналізм з ідейного руху ХІХ – початку ХХ ст.

У підрадянській Україні у 1920-х роках існувала фактично *марксистська незалежницька* школа істориків, яка продовжувала традиції національно-демократичної історіографії попереднього часу. Ці історики ще називали себе *економічною марксистською школою*. Серед провідних істориків її слід назвати М. Яворського, М. Слабченка і О. Оглоблина.

Незалежна українська історична наука після сталінського погрому 1930-х років могла існувати лише за кордоном. Після Другої світової війни відбувається гомогенізація різних соціальних історичних напрямів. Державницький підхід і консерватизм соціального думання лягли в основу діяльності більшості українських істориків Західної Європи, США та Канади. Хоча соціальний спектр і залишався присутнім. Назвемо, приміром, І. Майстренка – історика націонал-комунізму, що сповідував ліву ідеологію і був прихильником засновника УРДП І. Багряного.

У підрадянській Україні національна історіографія була проскрибована як «буржуазно-націоналістична» наука. Лише окремі історики позиціонували

себе, наскільки це тоді було можливо, як продовжувачі традицій національної історіографії. Такими були передусім М. Брайчевський та Я. Дашкевич. До цієї невеликої когорти входили ще О. Апанович, О. Компан та Я. Дзира. Цих істориків можна віднести до *національного напрямку історіографії радянського періоду*. Латентними «націоналістами» було небагато офіційних істориків. До такої категорії можна віднести Я. Ісаєвича, Ф. Шевченка, К. Гуслистого, І. Шовкопляса.

Паралельно з національним вектором історіографічної думки існували й імперські за своєю суттю польський і російський дискурси. Для них характерними є національний свідомісний дуалізм, синдром психологічного роздвоєння – відомий за формулою національної самоідентифікації української шляхти XVI–XVII ст. «Gente Rutenus, Natione Polonus». Ця національна роздвоєність була властива і діячам слов'янофільського романтизму. Ні М. Максимович, ані навіть П. Куліш ще не наважилися відмовитися від «общерусской» спадщини. Проте український інтерес у них все ж переважав над загальноросійським. Натомість у москвофільської течії історіографії загальноросійське стояло на першому місці. Політичне москвофільство було характерним для переважної частини галицько-української історіографії аж до часів О. Барвінського і М. Грушевського. Я. Головацький, Д. Зубрицький, А. Петрушевич були чільними представниками галицького партикуляризму в російській ідейній оболонці.

Підпорядкованість російській національній ідеї демонстрували українські історики, що гуртувалися навколо журналу «Киевская старина» та Історичного товариства Нестора-Літописця. Неполітичний український напрям національної історіографії представляли наприкінці XIX – на початку XX ст. Ф. Лебединцев, О. Лазаревський, І. Лучицький, М. Дашкевич, О. Левицький, В. Науменко та ін. Ці історики обрали для себе неполітичне культурництво, визнаючи політичне панування Росії над Україною. Сподівалися лише на добру волю російських лібералів щодо України, самі добровільно ставали членами російських політичних партій, головним

чином, партії народної свободи – кадетів. Щоправда, низка цих істориків долучилися й до політичного українства. Так, О. Левицький після революції 1905 р. поновив своє співробітництво з питомою українською історіографією, співпрацював у виданнях М. Грушевського. Микола Василенко визнав слушність історичної схеми голови НТШ і був її пропагандистом у підросійській Україні. Обидва стали творцями Української академії наук у 1918 р. та її другим і третім президентами.

Польський ідейний вплив мав місце в українській історіографії не меншою мірою, ніж російський. Ще один з «руської трійці» Іван Вагилевич співпрацював з польською історіографією у 1850-х – 1860-х роках. Були й українські історики, що цілковито визнавали підпорядкованість українського історичного процесу польському і були політичними поляками. Назвемо, приміром, А. Левицького, що був у Галичині автором гімназійних підручників з польської історії. Але, з другого боку, колоніальний стан польської державності, її пригноблення під російським імперським орлом породжували й явища позитивного впливу для українців. Польська суспільно-політична думка сприяла народженню батька української національної історіографії Володимира Антоновича, а також засновника української державно-консервативної думки, історика й мислителя В'ячеслава Липинського.

Отже, в результаті дисертаційного дослідження дисертантом було:

- З'ясовано стан наукової розробки проблеми та доведено, що в історіографії проблемам українського національно-визвольного руху було приділено багато уваги. Було випрацьовано структуру і періодизацію українського суспільно-громадського життя. Досліджено значну кількість праць класиків суспільно-політичної думки. Періодизацію українського руху пов'язано з національними рухами інших слов'янських народів та з інституційним життям інтелектуальної еліти. Досліджено різні ідеологічні відлами національного руху, консервативно-демократичним елементам у середовищі діячів українського руху, передусім О. Кониському,

- В. Антоновичу, Є. Чикаленку та ін. Джерельна база є достатньо репрезентативною і дає змогу всебічно висвітлити тему.
- Доведено, що українські інтелектуали обрали для себе українську модель суспільного розвитку, бо лише вона давала змогу зберегти національну та історичну традицію, зберегти народ від суцільної русифікації і цілковитого національного знищення. Інтелектуальна еліта середини ХІХ ст. почала творити наукові підвалини для українського руху, якими стали гуманітарні дисципліни: етнографія, мовознавство та історія. У царині історичної науки було сформульовано концепт тисячолітнього історичного процесу, незалежного від російського та польського державних історичних процесів.
  - Розширено та уточнено висновок про те, що націонал-демократичний напрям, представлений В. Антоновичем і О. Кониським вбачав, що українське суспільство має розвиватися по шляху зміцнення своєї окремішності від російської держави і культури, натомість українофільський напрям (В. Науменко – О. Лазаревський) розглядали українське складовою частиною спільної загальноросійської спадщини та доведено, що в українській суспільній думці існувало два види культурництва: політичне (О. Кониський та В. Антонович) і аполітичне або неполітичне (В. Науменко – О. Левицький).
  - Проаналізовано ідеї автономізму-федералізму, окремішності в українській суспільній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття шляхом здійснення порівняльного аналізу та персональної представленості. Вперше доведено, що В. Антонович розробив, хоч і не подав у розгорнутому теоретичному вигляді, модель українського політичного відродження другої половини ХІХ ст., яку спирав на минулому України. Спільно з галичанином В. Барвінським В. Антонович був творцем української соборності, оскільки розробляв і висунув ідею польсько-українського порозуміння для здійснення російсько-українського ідейно-політичного і культурного розмежування. Йому ж фактично належить ідея

Галичини – українського П'ємонту, з метою створення на південно-західній Україні інкубатора для формування спільних культурних атрибутів нації: мови, літератури, науки. Якщо В. Антонович пропонував суспільній думці ідею всестанової громади: орієнтацію на інтереси широких верств українського населення, то М. Драгоманов пропонував будувати суспільство без залучення заможних верств, як реакційної сили, а спиратися у політичній акції лише на незаможну, проте кількісно найбільшу частину люду. В. Антонович вбачав негативний вплив російської культури для української інтелігенції і закликав до черпання європейськості з оригінальних джерел її культури, тоді як М. Драгоманов, орієнтував українство на вплив поступової російської культури, який для українців вважав позитивним.

- Охарактеризовано національно-демократичний консервативний напрям, що був представлений Є. Чикаленком та В. Леонтовичем, як практиками українського суспільного життя, меценатами, а водночас і мислителями.
- Вперше виокремлено та запропоновано до аналізу основні засади молоді українського напрямку: національно-демократичного та соціал-демократичного центризму виразниками якого були С. Єфремов і А. Жук; досліджено громадську діяльність С. Єфремова на тлі всеукраїнського суспільного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Доведено, що джерелом формування суспільно-політичних поглядів С. Єфремова були його контакти О. Кониським, В. Антоновичем й М. Грушевським.
- Проаналізовано причини зародження та етапи функціонування теоретичного напрямку в середовищі ортодоксальної української соціал-демократії, який представляв А. Жук та доведено, що саме він відіграв провідну роль в становленні самостійницької ідеології в середовищі УСДРП, узагальнено як політична діяльність в рамках РУП-УСДРП відобразилася в його науково-дослідній праці над написанням історичних нарисів з історії визвольного руху в Україні початку ХХ ст.

- Доведено, що надпартійний гурток політиків та істориків-концептуалістів, які склали ядро гурту Вільна Україна пропагували будівництво не класового, а органічного багатостратифікованого суспільства (1909-1912), а А. Жук цінності надкласового миру ставив вище за ідеї класової боротьби і міжкласового антагонізму. В українській політичній думці він представляв інтереси середнього класу, який зароджувався в Україні напередодні Першої світової війни.
- Уточнено висновок про те, що ідеологія В. Липинського мала значний вплив на А. Жука, вплинула на «опортуністичні» думки останнього щодо економічної боротьби і розвитку кооперації, як головного чинника суспільного поступу, формування самостійницької ідеології, що втілилася у діяльність групи «Вільна Україна». Розкрито взаємини А. Жука з політиками ортодоксального марксизму російського типу: Л. Юркевичем, М. Поршем, а також молодоукраїнською групою УСДРП та есерів: В. Степанківським, М. Залізнякам, В. Кушніром; доведено, що консервативна течія під керівництвом В. Липинського вплинула на формування національно-державної ідеології напередодні Української революції 1917-1921 років.
- Зроблено спробу класифікувати за напрямками український соціал-демократичний рух згідно ставлення його членів до національних і класових проблем.
- Уточнено періодизацію історіографічних шкіл в Україні згідно суспільно-політичних переконань і напрямку ідеологічних уявлень її членів та з'ясовано місце М. Грушевського в соборницькій політиці українських еліт, його значення для політизації українського руху Наддніпрянщини, що й вплинуло на формування нових ментальних установок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 275. Киевское охранное отделение 1908–1913 гг.

Оп. 1.

1. Спр. 2459. Дело о политической проверке сотрудников редакции украинской газеты «Рада» и установлении наблюдения за деятельностью редакции, 31 января 1911 г. – 25 мая 1913 г., 65 арк.

Ф. 1235 Грушевські

Оп. 1.

2. Спр. 25. Щоденники та записна книжка, 22 квітня 1886 р. – 31 грудня 1913 р., 503 арк.
3. Спр. 308. Листи від Гаврилка А., Рудченка Л., та інших осіб про присилку та друкування статей у «Літературно-Науковому Віснику». Лист (працівника музею А. П. Чехова у Москві) Брендера В. про присилку українських перекладів творів Чехова для музею, 16 листопада 1909 р., 28 листопада 1897 р. – 6 лютого 1914 р., 87 арк.
4. Спр. 382. Листи від Верхратського І., 3 червня 1896 р. – 18 червня 1913 р., 23 арк.
5. Спр. 600. Листи від Леонтовича В. М., 11 грудня 1863 р. – 12 березня 1914 р., 111 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 367. Ярошевський Богдан-Валеріан (1869–1914), політичний діяч, письменник, журналіст.

Оп. 1.

6. Спр. 27. Листи Ткаченко Н., 1911–1914, 58 арк.

7. Спр. 28. Листи Федоровича С., Федюшка М., Федорчука Я., Ціпановської О. і Юркевича Л., 1905–1913, 63 арк.

National Archives of Canada, Ottawa

MG30C167 Andrii Zhuk Collection

8. Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 4.
 9. Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 5.
 10. Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 7.
 11. Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 8.
 12. Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 12.

**Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка
 НАНУ**

Ф. 77. Кониський О. Я.

13. № 29. Записна книжка витрат, стану здоров'я та інш. Автограф, 1897 рік,
 98 арк.

**Інститут рукописів Національної бібліотеки України
 ім. В. І. Вернадського НАНУ**

Ф. XI. Шелухін Сергій Павлович (1864–1938) – правник, громадсько-політичний діяч, 1864–1938

14. № 91 Шелухин Сергей Павлович, «Имя Украины и производные от него». Стаття. Черновик без конца, 10^е гт. XX ст., 1910, 40 арк.

Збірники

15. 125 років київської української академічної традиції (1861–1986): Збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1993. – 642 с.
 16. Архив Юго-Западной России. – К., 1864. – Ч. I. – Т. 2: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит

- Мелхиседек Значко-Яворский, 1759–1771 г. / Под ред. Ф. Г. Лебединцева. – 907 с.
17. Архив Юго-Западной России. – К., 1864. – Ч. I. – Т. 3: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский, 1759–1771 г. / Под ред. Ф. Г. Лебединцева. – 683 с.
18. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. III. – Т. 1: Акты о казаках (1500–1648) / Под ред. В. Антоновича. – 432 с.
19. Архив Юго-Западной России. – К., 1876. – Ч. III. – Т. 3: Акты о гайдамаках (1700–1768) / Под ред. В. Б. Антоновича. – 897 с.
20. Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Ч. IV. – Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / Под ред. В. Антоновича. – 461 с.
21. Архив Юго-Западной России. – К. 1869. – Ч. V. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. – 637 с.
22. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вст. ст., ком. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
23. Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) / Підгот. Г. О. Лазаревський. – Варшава, 1938. – 442 с.
24. Гирич І. Концептуальні проблеми висвітлення історії України XIX–XX ст. в сучасних шкільних підручниках: (Збірка газетних і журнальних статей за 2007–2009 рр.) / І. Гирич. – К.: Грамота, 2009. – 66 с.
25. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – Львів: Світ, 2002. – 590 с.
26. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)» / Упоряд. І. Гирич, С. Панькова. – Львів: Світ, 2005. – 704 с.

27. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)» / Упоряд. С. Панькова. – Львів: Світ, 2005. – 776 с.
28. Донцов Д. Вибрані твори: У 10 т. / Відп. ред. і упоряд., післям., комент. О. Баган. – Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.) / [Передм. О. Баган]. – Дрогобич; Львів: Відродження, 2011. – 328 с.
29. Донцов Д. Вибрані твори: У 10 т. / Відп. ред. і упоряд., післям., комент. О. Баган. – Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.). – Дрогобич; Львів: Відродження, 2012. – 362 с.
30. Донцов Д. Вибрані твори: У 10 т. / [Відп. ред. і упоряд., післям., комент. О. Баган]. – Т. 3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.) / [Редкол. О. Баган та ін.]. – Дрогобич; Львів: Відродження, 2012. – 351 с.
31. Донцов Д. Твори / Гол. ред. кол. Я. Дашкевич. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці / Упоряд., передм., комент. О. Баган. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.
32. Драгоманов Михайло: Документи і матеріали 1841–1994 / Упоряд. Г. Болотова та ін.; редкол. І. Бутич та ін. – Львів, 2001. – 732 с.
33. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших: У 2 т. – Т. 1: 1881–1896 / Вид. І. Франко. – Львів: Наклад українсько-руської видавничої спілки, 1906. – 260 с.
34. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших: У 2 т. – Т. 2.: 1887–1895 / Вид. І. Франко. – Львів: Наклад українсько-руської видавничої спілки, 1908. – 431 с.
35. Исторические песни малорусского народа / С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К.: Типография М. Фрица, 1874. – Т. 1. – 336 с.
36. Исторические песни малорусского народа / С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К.: Типография М. Фрица, 1875. – Т. 2. – 166 с.

37. Исторично-географічний збірник / За ред. О. Грушевського. – К.: ВУАН, 1927. – Т. 1. – 173 с.
38. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР, Ін-т історії та ін.; П. Сохань (гол. ред.) та ін. – Т. 1 / Упоряд. І. Глизь та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 544 с.
39. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР, Ін-т історії та ін.; П. Сохань (гол. ред.) та ін. – Т. 2 / Упоряд. І. Бутич та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 694 с.
40. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР, Ін-т історії та ін.; П. Сохань (гол. ред.) та ін. – Т. 3 / Упоряд. О. Франко та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 435 с.
41. Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, 1984. – 326 с.
42. Куліш П. О. Матеріали і розвідки // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1929. – Т. 22. – Ч. 1 / Ред. К. Студинський, Ф. Савченко. – 72 с.
43. Куліш П. О. Матеріали і розвідки // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1930. – Т. 22. – Ч. 2 / Ред. К. Студинський. – 92 с.
44. Куліш П. Повне зібрання творів / Гол. ред. Г. Грабович; комент. О. Федорук; відп. ред. В. Дудко. – Т. 1: Листи. 1841–1850. – К.: Критика, 2005. – 646 с.
45. Куліш П. Повне зібрання творів / Гол. ред. Г. Грабович; упоряд., комент. О. Федорук; відп. ред. В. Дудко. – Т. 2: Листи 1850–1856. – К.: Критика, 2009. – 670 с.
46. Куліш П. Твори: У 2 т. / Ред. І. Дзевєрін [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Вступ. ст., упоряд. і прим. Є. Нахлік. – 1998. – 749 с.
47. Куліш П. Твори: У 2 т. – Т. 2: Поеми. Драматичні твори / П. Куліш. – К.: Наукова думка, 1998. – 764 с.

48. Леонтович В. Зібрання творів: У 4 т. – К.: Сфера, 2005. – Т. 3: Повість. Спогади / В. Леонтович. – 336 с.
49. Липинський В. Архів. – Філадельфія, Пеннсильванія: [б. в.], 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. – XLIV, 450 с.
50. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926. – 580 с.
51. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.
52. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – 470 с. – (Твори: політологічна секція).
53. Липинський В. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. – Філадельфія: Східньо-Європейський дослідний ін-т ім. В. Липинського, 1976. – Т. 7 / Ред. І. Лисяк-Рудницький; за заг. ред. Є. Зиблікевича. – ХСVIII, 530 с.
54. Липинський В. Листування. – К.: Східноєвропейський досл. ін-т, 2003. – Т. 1: А–Ж / Гол. ред. Я. Пеленський; упоряд. Р. Залуцького, І. Гирича, О. Проценка. – 960 с.
55. Липинський В. Україна на переломі / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.
56. Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Париж; Торонто; Львів, 1997. – 399 с. – (Серія: «Епістолярні джерела грушевськознавства». – Т. 1).
57. Листування Михайла Грушевського: [Листи-відповіді М. Грушевському] / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. – К.: [б.в.], 2006. – 718 с. – (Серія: «Епістолярні джерела грушевськознавства». – Т. 3).

58. Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. – К.: УІТ; Простір, 2008. – 552 с. – (Серія: «Епістолярні джерела грушевськознавства». – Т. 4).
59. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Ред. Л. Винар; упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. – К.; Нью-Йорк; Париж; Торонто; Львів: УІТ; Простір, 2010. – 296 с. – (Серія: «Епістолярні джерела грушевськознавства». – Т. 5).
60. Листування І. Франка і М. Драгоманова / М. Драгоманов, І. Франко. – К.: З друкарні Всеукраїнської академії наук, 1928. – 508 с. – (Матеріали для культурної і громадської історії Західньої України).
61. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1994. – Т. 1 / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – 520 с.
62. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1994. – Т. 2 / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – 573 с.
63. Максимович М. А. Сборник украинских песен / [Упоряд. М. Максимович]. – К.: В тип. Теофила Гликсберга, 1849. – Ч. 1. – 115 с.
64. Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / Уклад. П. Г. Марков. – К.: Вища школа, 2004. – 503 с.
65. Максимович М. Исторические песни о козаках приднепровских // Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1898. – С. 17–74.
66. Максимович М. Малороссийские песни / [Упоряд. М. Максимович]. – М.: Типография Августа Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1827. – 286 с.
67. Максимович М. Собрание сочинений в трех томах. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический / [Упоряд. М. Максимович]. – 1876. – 847 с.
68. Максимович М. Собрание сочинений в трех томах. – К., 1877. – Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – 1877. – 524 с.

69. Максимович М. Собрание сочинений в трех томах. – К., 1880. – Т. 3: Языковедение, история словесности. – 1880. – 745 с.
70. Максимович М. А. Украинские народные песни. – Кн. 1: Украинские думы; Кн. 2: Песни козацкие былевые; Кн. 3: Песни козацкие бытовые / [Упоряд. М. Максимович]. – М.: Университетская типография, 1834. – 180 с.
71. Маланюк Е. Книга спостережень. Проза / Є. Маланюк. – Торонто, 1966. – Т. 2. – 480 с.
72. Міяковський В. Недруковане й забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя; новітня українська література / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с. – (Sources of modern history of the Ukraine. – Vol. 1 = Джерела до новітньої історії України. – Т. 1).
73. Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; пер. Ю. Бадзьо та ін. – 3-тє вид. – К.: Простір; Смолоскип, 2010. – 684 с.
74. Огоновський О. Історія літератури руської / О. Огоновський. – Львів: Накладом Товариства імени Шевченка, 1887–1894. – Ч. 1–4.
75. Окуневський Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. – К.: Темпора, 2009. – 520 с.
76. Остап Луцький і сучасники: листи до О. Кобилянської й І. Франка та інші забуті сторінки / Під ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк; Торонто, 1994. – 206 с.
77. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877 / Зладив М. Павлик. – Т. 1. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – 353 с.
78. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876–1895): У 8 т. / Зладив М. Павлик. – Чернівці, 1910–1912.
79. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876–1895): У 8 т. / Зладив М. Павлик. – Т. 4: 1882–1885. – Чернівці: З друкарні «Руської Ради», 1910. – 440 с. + 8 с.

80. Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
81. Петлюра С. Статті, листи, документи / Редкол. Л. Дражевська, Н. Лівницька-Холодна, Л. Чикаленко, М. Шлемкевич, П. Шпірук. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – 479 с.
82. Петлюра С. Статті, листи, документи / Редкол. Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йомнишин, Н. Лівницька-Холодна, С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі, 1979. – Т. 2. – 627 с.
83. Петров В. Розвідки / Упоряд., передм. та прим. В. Брюховецький / В. Петров. – К.: Темпора, 2013. – Т. 1. – 590 с.
84. Повне зібрання творів Тараса Шевченка. – К.: ДВУ, 1927. – Т. 4: Щоденні записи (Журнал). Текст. Первістні варіанти. Коментарій / Ред., вст. С. Єфремова. – 1927. – 786 с.
85. Покровский М. Избранные произведения: В 4 кн. / Под общ. ред. М. Тихомирова. – М.: Мысль, 1965–1967.
86. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. / З увагами М. Драгоманова. – Женева: Громада, 1883. – Ч. 1. – 136 с.
87. Ричка В. «Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі / В. Ричка. – К.: Ін-т історії України, 2005. – 243 с.
88. Русалка Дністровая. – Будапешт, 1834.
89. Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX століття / Ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк, 1989. – 327 с.
90. Святе письмо Старого і Нового Завіту: мовою русько-українською / Пер. П. Куліша, І. Левицького, І. Пулюя. – К.: Простір, 2007. – 825 с.
91. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – Т. 2 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – 447 с.
92. Стебницький П. Вибрані твори / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко / П. Стебницький. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.

93. Україна. Процеси націєтворення / [Ю. Бестерс-Дільгер та ін.; наук. ред. В. Маслійчук; пер. з нім.: С. Матяш та Ю. Дуркот]; упоряд. А. Каппелер. – К.: К.І.С., 2011. – 416 с.
94. Українка Леся: Документи і матеріали / Відп. ред. С. Пількевич, вступ. стаття М. Деркач. – К.: Наукова думка, 1971. – 482 с.
95. Українка Леся: Твори в десяти томах. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 9: Листи 1881–1900 / Упоряд., підгот. текстів та приміт. В. Курашової. – 1965. – 535 с.
96. Українка Леся: Твори в десяти томах. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 10: Листи 1901–1913 / Упоряд., підгот. текстів та приміт. Є. Михайлюка. – 499 с.
97. Українські народні думи. Том перший корпусу / Тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. – К.: Державне видавництво України, 1927. – 176 с.
98. Українські народні думи. Том другий корпусу / Тексти № 14–33 і вступ К. Грушевської. – К.: Державне видавництво України, 1931. – 304 с.
99. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського: (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / Упоряд., текстолог. інтерпрет. і комент. О. І. Дея. – К.: Наукова думка, 1974. – 780 с.
100. Франко Іван: Документи і матеріали 1856–1965 / Упоряд. І. Бутич та ін.; редкол. З. Франко та ін. – К.: Наукова думка, 1966. – 540 с.
101. Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. Володимир Вернадський / Гол. ред. Ю. Буряк. – К.: Задруга, 2004. – Вип. 57–58. – 824 с.
102. Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – К., 2009. – 535 с.
103. Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. Невідомий Драгоманов. – К., 2011. – 640 с.
104. [Цертелев Н.] Опыт собрания старинных малороссийских песен. – СПб.: Тип-фия К. Крайя, 1819. – 64 с.

105. Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд., автор передм. та комент. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 447 с.
106. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд., автор передм. та комент. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 383 с.
107. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування, 1908–1921 роки / Упоряд. Н. Миронець та ін.; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко; наук. ред. Л. Дубровіна. – К.: Темпора, 2010. – 447 с.
108. Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець та ін.; наук. ред. І. Гирич; вступ. ст. Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.
109. Шевченко Тарас: документи і матеріали, 1814–1963 / Упоряд. І. Бутич та ін. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 564 с.
110. Шевчук В. Дорога в тисячу років: роздуми, статті, есе / В. Шевчук. – К.: Радянський письменник, 1990. – 408 с.
111. Šafařík P. J. Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný / spesal Pavel Josef Šafařík. – Praha: [České museum], 1837. – 1005 s.
112. Šafařík P. J. Slovanské starožitnosti: Oddíl dějepisný. Okresdruhý, odl. 476 před Kr. až dol. 988 po Kr. – Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského, 1863. – 767 s.
113. Šafařík P. J. Slovanské starožitnosti: Oddíl dějepisný. Okresprvní, odl. 456 před Kr. až dol. 469–476 po Kr. – Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského, 1862. – 600 s.

Щоденники

114. Вернадский В. Дневники, 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920 / В. Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 274.
115. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій: Комісія УВАН у США для вивчення і

- публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – Т. 1: 1911–1920 / Ред., вступ. ст. і прим. Г. Костюк. – 1980. – 500 с.
116. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій: Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – Т. 2: 1921–1925 / Упоряд. О. Мотиль; ред. Г. Костюк. – 1983. – 700 с.
117. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк: Смолоскип, 1980. – Т. 3: 1926–1928 / Ред. Г. Костюк; упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – 2010. – 623 с.
118. Гирич І., Тодійчук О. Михайло Грушевський. Щоденник: [1904–1905]: / Упоряд., комент. І. Гирич, О. Тодійчук / М. Грушевський // Український історик. – К.; Львів; Острог; Нью-Йорк; Торонто; Париж, 2006–2007. – Ч. 4 (172) / 1–2 (173–174). – С. 15–74.
119. Гирич І., Тодійчук О. Щоденник М. Грушевського за 1910 рік / Упоряд., комент. І. Гирич, О. Тодійчук / М. Грушевський // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4 (152–155). – С. 96–127.
120. Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (1876–1907): Спогади / С. Єфремов. – К.: Темпора, 2011. – 790 с.
121. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 / Упоряд. О. Путро та ін. / С. Єфремов. – К.: Рада, 1997. – 834 с.
122. Кістяківський О. Щоденник: 1874–1885: У 2 т. / Упоряд. В. Шандра та ін.; відп. ред. І. Бутич / О. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1: 1874–1879. – 1994. – 645 с.
123. Кістяківський О. Щоденник: 1874–1885: У 2 т. / Упоряд. В. Шандра та ін. / О. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 2: 1880–1885. – 1995. – 583 с.
124. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.
125. Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1: 1907–1917. – 2004. – 428 с. – (Vita Memoriae).

126. Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2: 1918–1919. – 2004. – 463 с. – (Vita Memoriae).
127. Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / За ред. В. Верстюка та М. Антоновича. – К.; Нью-Йорк: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. – 639 с.
128. Щоденник М. Грушевського (1904–1910 рр.) / Упоряд. І. Гирич / М. Грушевський // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10–30.

Мемуари

129. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Львів: Накл. Якова Оренштайна в Коломиї, 1912. – Ч. 1: Образки з громадського і письменського розвитку Русинів в 60-х роках ХІХ ст. з дод. переписки Ст. Новаковича, М. Лисенка і П. Куліша. – 1912. – 336 с.
130. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Львів: Накл. Якова Оренштайна в Коломиї, 1913. – Ч. 2: Образки з громадського і письменського розвитку Русинів від 1871–1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка. – 1913. – 406 с.
131. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич / О. Барвінський. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.
132. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Нью-Йорк; К.: Стилос, 2009. – Т. 2. – Ч. 3, 4 / Упоряд. А. Шацька. – 2009. – 1120 с.
133. Грушевський М. Спомини / Публ. С. Білоконя; передм. Ф. Шевченка / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149; № 10. – С. 131–138; № 11. – С. 120–137; № 12. – С. 116–139.
134. Дві короткі автобіографії А. Жука / [Подав І. Гирич] // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 225.
135. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 271 с.
136. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Ред. А. Троскот / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

137. Жук А. Із спогадів / А. Жук // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 204–214.
138. Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України / А. Жук // Календар «Дніпро» на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 103–107.
139. Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття «Союзу») / А. Жук // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 135–150.
140. Кононенко М. Спогади / Упоряд., передм., прим. та літ. ред. П. Ротача / М. Кононенко. – Полтава: Полтава, 1998. – 183 с.
141. Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове / П. Кулиш // Хроніка 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 205–229.
142. Леонтович В. Родина Симиренків: Василь Федорович Симиренко / В. Леонтович // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 15–23.
143. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – Ч. 1. – 1932. – 286 с.
144. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – Ч. 2. – 1933. – 286 с.
145. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – Ч. 3. – 1934. – 392 с.
146. Нечуй-Левицький І. [Спогади] // Хроніка 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 281–282.
147. Петрунkevич І. На Чернігівщині: уривки із спогадів громадського діяча [кінця ХІХ – початку ХХ ст.] / І. Петрунkevич. – Чернігів: Деснянська правда, 2009. – 255 с.
148. Топчибаши А. М.-б. Союз автономістів / А. Топчибаши. – Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1932. – Т. VIII: Спогади. – 1932. – С. 133–141.
149. Щербаківський В. Із спогадів про М. В. Лисенка / В. Щербаківський // Пам'ятки України. – 2007. – № 4. – С. 212–214.

150. Чубатий М. Додаткові спомини про М. Грушевського з 1912–1914 років / М. Чубатий // Український історик. – 1975. – Ч. 3–4 (47–48). – С. 78–79.
151. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1925. – Ч. 1. – 172 с.
152. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1925. – Ч. 2. – 139 с.
153. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1925. – Ч. 3. – 131 с.
154. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. – 502 с.
155. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Передм. В. Шевчука / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 415 с.
156. Чикаленко Є. Зібрання творів і листів: У 7 т. / Є. Чикаленко. – К.: Рада, 2003. – Т. 1: Спогади, 1861–1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. / Упоряд. М. І. Цимбалюк / Є. Чикаленко. – 2003. – 431 с.

Монографії

157. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е вид., перероб. / Перекл. В. Морозова / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
158. Антонович В. Бесіди про часи козацькі в Україні / В. Антонович. – Чернівці, 1897. – 159 с.
159. Антонович В. Виклади про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – Чернівці, 1912. – 232 с.
160. Антонович В. Твори / В. Антонович. – К.: ВУАН, 1932. – Т. I. – 1932. – 313 с.
161. Барвінський О. Історія Руси / О. Барвінський. – Львів, 1880. – Ч. 3: Русь під панованєм Литви і Польщі, аж до сполучення тих держав под володенєм Ягайлонів. – 1880. – 86 с.

162. Барвінський О. Історія Руси / О. Барвінський. – Львів, 1882. – Ч. 4: Русь под панованєм Ягайлового роду аж до подготовлення Люблінської унії. – 1882. – 90 с.
163. Барвінський О. Історія Руси / О. Барвінський. – Львів, 1884. – Ч. 5: Внутрішній стан Русі под панованнем Ягайлового роду аж до целковитого золляння Литви з Польщею. – 1884. – 96 с.
164. Барвінський О. Історія України-Руси / О. Барвінський. – Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1904. – 125 с.
165. Бачинський Ю. Україна irredenta. По поводу еміграції / Ю. Бачинський. – Львів: Накладом Д. Лукіяновича, 1895. – 139 с.
166. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – Т. 1. – К., 1999. – 446 с.
167. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – Т. 2. – Дрогобич: Коло, 2013. – 1065 с.
168. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму / С. Білокінь. – К., 2006. – Вип. I–III. – 312 с.
169. Болебрух А. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.) / А. Г. Болебрух. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2008. – 452 с.
170. Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення: Націологічні нариси / О. Бочковський. – Подєбради: Обрії, 1932. – 256 с.
171. Бочковський О. Вступ до націології: На правах рукопису / О. Бочковський. – Подєбради, 1934. – 208 с.
172. Бочковський О. Вступ до націології: Курс лекцій / О. Бочковський. – Регенсбург; Франкфурт: УТГІ, 1947. – 226 с.
173. Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя / О. Бочковський. – Львів, 1939. – Ч. II. – 32 с.
174. Бочковський О. Життя та світогляд Т. Г. Масарика / О. Бочковський. – Відень; К., 1921. – 37 с.

175. Бочковський О. Народ собі. Шляхами національної самопомоги серед різних народів / О. Бочковський. – Прага; Подєбради, 1932. – 44 с.
176. Бочковський О. Національне пробудження, відродження, самоозначення / О. Бочковський. – Подєбради: Видавництво Української Господарської Академії, 1933. – 22 с.
177. Бочковський О. Фінляндія та фінське питання / О. Бочковський. – Відень, 1916. – 104 с.
178. Бочковський О. Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації) / О. Бочковський. – Подєбради, 1930. – 244 с.
179. Винайдення традиції / Пер. з англ., наук. ред. М. Климчук; ред. Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
180. Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі за український університет / Л. Винар. – Мюнхен, 1968. – 20 с.
181. Винар Л. М. Грушевський і НТШ, 1892–1930 / Л. Винар. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 110 с.
182. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії / Л. Винар. – Нью-Йорк: УІТ, 1992. – 49 с.
183. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації / Л. Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 304 с.
184. Винар Л. Молодість М. Грушевського: 1866–1894 / Л. Винар. – Мюнхен, 1967. – 36 с.
185. Витанович І. Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин / І. Витанович. – Львів, 1938. – 16 с.
186. Вібе Г. Куліш як гоголезнавець / Г. Вібе. – Вінніпег: УВАН, 1972. – 24 с.
187. Возняк М. Ів. Белей і Ол. Кониський. До звязків Галичини з Наддніпряниною в 80-х рр. ХІХ в. / М. Возняк. – Львів, 1928. – 45 с.
188. Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика: («Історія Русов» у літературі й науці) / М. Возняк. – Львів; К., 1939. – 159 с.

189. Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – 342 с.
190. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Гелнер; Передмова та переклад з англ. Г. Касьянов. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. – (Ex professo).
191. Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог / І. Гирич. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. – 140 с.
192. Гирич І. Київ в українській історії: [Києвознавчі статті] / І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2011. – 304 с.
193. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України / І. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 224 с.
194. Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів / І. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 488 с.
195. Гирич І. Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.) / І. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. – 109 с.
196. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? – К., 2010. – 44 с. – (Серія: «Політична освіта». Фонд Конрада Аденауера. – Вип. 16).
197. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – Кн. 1: Полавська громада / М. Гніп. – 1930. – 236 с.
198. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Е. Гобсбаум; переклад з англ. та прим. Т. Корпала. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2010. – 286 с.
199. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2000. – 356 с.
200. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – СПб., 1904. – 380 с.

201. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – 2-е вид., доп. – СПб., 1906. – 512 с.
202. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – 3-тє вид., доп. – К., 1911. – 468 с.
203. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / Уклад. Ф. Шевченко, В. Смолій. – К., 1990. – 398 с.
204. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманів і женеvський соціалістичний гурток / М. Грушевський. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – 212 с.
205. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.; Львів, 1911. – 555 с.
206. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – 2-е вид. – К.; Львів, 1912. – 528 с.
207. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – 4-е вид. – К., 1917. – 544 с.
208. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – 5-е вид. – К., 1918. – 576 с.
209. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – 6-е вид. – К.; Відень, 1921. – 576 с.
210. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
211. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Репринтне відтворення видання 1913 р. / М. Грушевський. – К., 1990. – 526 с.
212. Данилевський Н. Россия и Европа. – 2-е изд. / Н. Данилевский; сост. и ком. А. Белова; отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, Благословение, 2011. – 816 с.
213. Дашкевич Я. «...Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика (1989–2008) / Я. Дашкевич; автор. передм. І. Гирич. – К.: Темпора, 2011. – 827 с.

214. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 807 с.
215. Дорошенко В. Півтораєста літ української політичної думки / В. Дорошенко. – Відень, 1914. – 12 с.
216. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) / В. Дорошенко. – Львів; К.: Вид. ЦК. У.С.Д.Р.П., 1921. – 40 с.
217. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи / В. Дорошенко. – Відень: Союз визволення України, 1917. – 114 с.
218. Дорошенко Д. Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. – 163 с.
219. Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії» / Д. Дорошенко // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 15–73.
220. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів Світової війни / Д. Дорошенко. – Прага, 1936. – 99 с.
221. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород: Накладом д-ра Осипа Цюпки, 1930. – 424 с.
222. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. Літературні характеристики українських письменників / Д. Дорошенко. – Ляйпціг, 1924. – 92 + 2 с.
223. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників / Д. Дорошенко. – К.; Ляйпціг: Українська накладня, 1923. – 207 с.
224. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага: УВУ, 1923. – 220 с.
225. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упоряд. та нарис Ю. Пінчук, Л. Гриневич. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.

226. Дорошенко Д. Пам'яті академіка Миколи Сумцова / Д. Дорошенко. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1925. – 15 с.
227. Дорошенко Д. Славянський світ в його минулому й сучасному / Д. Дорошенко. – Берлін: Вид-во «Українське Слово», 1922. – Т. 1. – 1922. – 239 с.
228. Дорошенко Д. Славянський світ в його минулому й сучасному / Д. Дорошенко. – Берлін: Вид-во «Українське Слово», 1922. – Т. 2. – 1922. – 258 с.
229. Дорошенко Д. Славянський світ в його минулому й сучасному / Д. Дорошенко. – Берлін: Вид-во «Українське Слово», 1922. – Т. 3. – 1922. – 264 с.
230. Дорошенко Д. Слов'янський світ у його минулому й сучасному / Д. Дорошенко; відп. за вип. Ю. Тамаш. – Ужгород: Гражда, 2005. – 400 с.
231. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Ужгород: Гражда, 2008. – 223 с.
232. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик; пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. – К.: Критика, 2008. – 303 с.
233. Єкельчик С. Історія України. Становлення модерної нації / С. Єкельчик; пер. з англ. А. Цимбал. – К.: Laugus, 2011. – 374 с.
234. Єкельчик С. Пробудження нації: до концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єкельчик. – Мельбурн: Університет ім. Монаша, 1994. – 124 с.
235. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. / Сергій Єкельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
236. Єфремов С. Без синтезу: до життєвої драми Куліша / С. Єфремов. – К.: ВУАН, 1924. – 22 с.
237. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – СПб.: Укр. учитель, 1911. – 466 с.

238. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – 4-е вид. з одмін. й додат. – К.; Ляйпціг, 1924. – 445 с.
239. Жук А. Українська кооперація в Галичині / А. Жук. – Львів, 1913. – 59 с.
240. Жук А. Українська кооперація в Польщі: Огляд на історичний розвій і сучасний стан / А. Жук. – Львів, 1934. – 38 с.
241. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. Ів. Франка, 1999. – 224 с.
242. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник для студ. іст. спец. ун-тів / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
243. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття / Ю. Земський. – Хмельницький, 2011. – 350 с.
244. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
245. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
246. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій / Я. Калакура. – 2-е вид., допов. – К.: Генеза, 2012. – 511 с.
247. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер; пер. з нім. О. Блащук. – К.: К.І.С., 2007. – 264 с.
248. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад / А. Каппелер. – Львів, 2005. – 344 с.
249. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
250. Колесник І. Українська історіографія ХVІІІ – початок ХХ ст.: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. Колесник; ред. І. Гирич. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
251. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 565 с.

252. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Кониський; упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.
253. Костомаров М. «Закон Божий» (Книга буття українського народу) / М. Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
254. Костомаров М. Мазепа / М. Костомаров. – Ч. 1. – Львів: Видавництво Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1895. – 198 с. (Історичні монографії Миколи Костомарова Т. X; Руська історична бібліотека Т. XVII).
255. Костомаров М. Руїна І. Гетьманованє Бруховецького / Переклад Ф. Верниволя [О. Кониський]. – Львів: Видавництво Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1892. – 152 с. (Історичні монографії Миколи Костомарова Т. VII; Руська історична бібліотека Т. XIV).
256. Костомаров М. Руїна II. Гетьманованє Многогрішного / Переклад Ф. Верниволя [О. Кониський]. – Львів: Видавництво Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1893. – 131 с. (Історичні монографії Миколи Костомарова Т. VIII; Руська історична бібліотека Т. XV).
257. Костомаров М. Руїна II. Гетьманованє Самійловича / Переклад Ф. Верниволя [О. Кониський]. – Львів: Видавництво Наукового Товариства імені Т. Шевченка, 1894. – 216 с. (Історичні монографії Миколи Костомарова Т. XI; Руська історична бібліотека Т. XVI).
258. Котляр М. Київська Русь – колиска трьох братніх народів: До 1500-річчя заснування м. Києва / М. Котляр. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. – 48 с.
259. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. Кравченко. – Харків: Основа, 1996. – 376 с.
260. Кулиш П. Записки о Южной Руси в 2-х томах / П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – 1856. – 696 с.

261. Кулиш П. Записки о Южной Руси в 2-х томах / П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 2. – 1856. – 354 с.
262. Кучерук О. Пам'ятник П. Столипінові у Києві: [Наук.-худож. вид.] / О. Кучерук. – К.: Задруга, 2012. – 48 с.
263. Левенко Ш. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький. – Львів, 1916 – 48 с. – (Політична бібліотека / Під ред. М. Залізняка).
264. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914–1918 рр.: на підставі споминів і документів / К. Левицький. – Львів: Друкарня О.О. Василян у Жовкві, 1928. – Ч. 1–3. – 776 с.
265. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914: на підставі споминів / К. Левицький. – Львів: Накладом власним з друкарні О.О. Василян у Жовкві, 1926. – 737 с.
266. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.
267. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Б.м.: Прометей, 1946. – Ч. 1: Причини нашої бездержавности. – 1946. – 180 с.
268. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Б.м.: Прометей, 1949. – Ч. 2: Проблема відродження України. – 1949. – 164 с.
269. Мандрик І. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867–1890 роки) / І. Мандрик. – Ужгород, 1997. – 199 с.
270. Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) / В. Масненко. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
271. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ века) / А. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
272. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 240 с.

273. Миронець Н. Джерела історичної пам'яті / Н. Миронець. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. – 398 с.
274. Мицюк О. Українські хлопомани / О. Мицюк. – Чернівці: Накл. автора, 1933. – 80 с.
275. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. Михальченко. – М.; Брянск: Прометей – Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.
276. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – Львів: Видання РУП, 1900. – 32 с.
277. Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – К., 1926. – 16 с.
278. Мухин М. Драгоманов без маски / М. Мухин. – Львів, 1934. – 55 с.
279. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто: ООЧСУ: Ліга Визволення України, 1960. – 406 с.
280. Оглоблин О. До питання про автора «Истории Русов» / О. Оглоблин. – К., 1998. – 149 с.
281. Оглоблин О. Проблеми схеми історії України 19–20 століття / О. Оглоблин. – Мюнхен: Український Історик, 1971. – Ч. 1–2. – С. 5–16.
282. Оглоблин О. Студії з історії України: статті і джерельні матеріали / О. Оглоблин; ред. Л. Винар. – Нью-Йорк, 1995. – 419 с.
283. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова / Ю. Охримович; вступ. стаття М. Голубець та ін. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1965. – 120 с.
284. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – 345 с.
285. Петров В. Куліш – хуторянин: Теорія хуторянства і Баївщанський епізод 1853–1854 / В. Петров. – [Б. м.], [б. р.] – 29 с.

286. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки / В. Петров. – К., 1929. – 572 с.
287. Петров В. Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856–1857-го / В. Петров. – [Б. м.], [б. р.]
288. Петров В. Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го. (Матеріяли до Кулішевої біографії) / В. Петров. – [Б. м.], [б. р.] – 101 с.
289. Петров В. Романи Куліша / В. Петров. – К.: Кооперативне видавництво «Рух», 1930. – 210 с.
290. Петров В. Теорія «культурництва» в Кулішевому листуванні р. 1856–7 / В. Петров. – К.: Друк. Укр. Акад. Наук, 1927. – 22 с.
291. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Н. Петров. – К.: Издательство Киевской духовной академии, 1884. – 457 с.
292. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття) / В. Піскун. – К.; Нью-Йорк: МП «Леся», 2006. – 671 с.
293. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій; перекл. з англ. М. Климчука. – К.: Критика, 2011. – 600 с.
294. Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
295. Пріцак О. Шевченко-пророк / О. Пріцак. – К., 1993. – 38 с.
296. Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання / Л. Юркевич. – Мюнхен, 1969. – 65 с.
297. Рудницький С. До основ українського націоналізму / С. Рудницький. – 2-е вид. – Відень-Прага: Український скиталець, 1923. – 163 с.
298. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. – Берлін, 1923. – 285 с. – (Бібліотека «Українського слова» Ч. 40).
299. Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова. 1885–1889 / О. Рябінін-Скляревський; відп. ред. В. Андреєв; наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя: ЗНТН, 2003. – 68 с.

300. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. / Ф. Савченко. – Харків, К.: ДВУ, 1930. – 415 с.
301. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – 2-е вид. – Мюнхен, 1970. – 415 с.
302. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; перекл. з англ. М. Климчука, Т. Цимбала; наук. ред. Г. Касьянов. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
303. Сміт Е. Культурні основи націй: ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт; перекл. з англ. П. Таращука. – К.: Темпора, 2009. – 311 с.
304. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт; перекл. з англ. Р. Фещенко. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
305. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Таращука. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
306. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
307. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час руїни / О. Сокирко. – К.: Темпора, 2008. – 72 с.
308. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920) / І. Срібняк. – К., 1999. – 314 с.
309. Старосольський В. Держава і політичне право / В. Старосольський. – Подєбради: Видання Видавничого Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР, 1925. – Ч. 1. – 599 с.
310. Старосольський В. Держава і політичне право / В. Старосольський. – Подєбради: Видання Видавничого Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР, 1924. – Ч. 2. – 464 с.
311. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – Відень: Загран. бюро і склад вид. в Відні, 1922. – 144 с.
312. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1966. – 144 с.

313. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський; передм. І. Кресіна. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка; К.: Вища школа, 1998. – 153 с.
314. Тимченко Є. Акузатив в українській мові: (з української складні) / Є. Тимченко. – К.: Укр. Академія Наук, 1928. – 100 с.
315. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. Тимченко. – К.: Укр. Академія Наук, 1926. – 116 с.
316. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. – К.: Laurus, 2012. – 253 с.
317. Ульяновський В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: Міжнар. фінансова агенція, 1997. – 218 с.
318. Хорунжий Ю. Українські меценати. Добродійність – наша риса: Кн. есеїв / Ю. Хорунжий. – К.: Академія, 2001. – 137 с.
319. Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? / Л. Цегельський. – Львів, 1907. – 92 с.
320. Цегельський Л. Русь-Україна а Московщина: Істор. розвідка Л. Цегельського / Л. Цегельський. – Львів: Коштом і заходом Т-ва «Просвіта», 1901. – 92 с.
321. Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина-Росія: Іст.-політ. розвідка Льонгіна Цегельського: З картою України / Л. Цегельський. – 2-е вид., перероб. – Царгород: З друк. союза визволення України, 1916. – 123 с.
322. Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина-Росія: Іст.-політ. розвідка / Л. Цегельський. – Львів: Априорі, 2007. – 102 с.
323. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.
324. Шамрай С. Київська козаччина 1855 / С. Шамрай. – К., 1928. – 127 с.
325. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк / Пер. з англ., передм., упоряд. Г. Касьянова. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

326. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк / Пер. з англ. Г. Касьянова. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
327. Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу: Статті та есеї / Р. Шпорлюк. – К.: Грані-Т, 2010. – 255 с.
328. Шульгин О. Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин; передм. В. Прокоповича. – Париж, 1934. – 251 с.
329. Шульгин О. Державність чи гайдамащина? (Збірник статей та документів) / О. Шульгин. – Париж: Меч, 1931. – 48 с.
330. Шульгин О. Нариси з нової історії Європи / О. Шульгин. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 219 с.
331. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism / B. Anderson. – 2nd ed. – London; New York: Verso, 1983. – 224 p.
332. Anderson B. Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944–1946 / B. Anderson – Ithaca: Cornell University Press, 1972. – 494 p.
333. Anderson B. Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia / B. Anderson. – Ithaca: Cornell University Press, 1990. – 305 p.
334. Anderson B. Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics / B. Anderson. – Amsterdam: University of Amsterdam Centre for Asian Studies, 1992. – 26 p.
335. Anderson B. Mythology and the Tolerance of the Javanese / B. Anderson. – Ithaca: Cornell University Press, 1965. – 77 p.
336. Anderson B. A Preliminary Analysis of the October 1, 1965 / B. Anderson. – Ithaca: Cornell University Press, 1971. – 162 p.
337. Anderson B. The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World / B. Anderson. – London: Verso, 1998. – 374 p.
338. Billig M. Banal Nationalism / M. Billig. – London: Sage Publications, 1995.
339. Boczkowski H. Grundlagen des Nationalproblems (Einführung in die Natiologie) / H. Boczkowski. – 1936. – 95 s.

340. Breuilly J. *Nationalism and the State* / J. Breuilly. – Chicago: University of Chicago Press, 1985.
341. Choulguine A. *Les problèmes de l'Ukraine, la question ethnique, la culture nationale, la vie économique, la volonté du peuple* / par A. Choulguine. – Paris: rau ukrainien de press, 1919. – 20 p.
342. [Choulguine A.] *Vers l'indépendance de l'Ukraine (étude sur l'évolution politique du pays)* / par Alexander Choulguine. – Paris: Association ukrainienne pour la société des Nations siège à l'Étranger. [1930]. – 32 p.
343. Choulguine A. *L'Ukraine contre Moscou: 1917* / par A. Choulguine. – Paris: des Presses universitaires de France, 1935. – 236 p.
344. Dobrovský J. *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* / J. Dobrovský. – Praga, 1818. – 408 s.
345. Gábor Salacz. *A magyar kultúrharc története, 1890–1895* / Gábor Salacz. – Bécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1938. – 399 p.
346. Gancarz B. «My, szlachta ukraińska»: *Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914* / B. Gancarz. – Kraków, 2006. – 530 s.
347. Gebauer J. *Potřeba dalších zkoušek rukopisu královédvorského a zelenohorského* / J. Gebauer. – Prag: Otto, 1886. – 17 s.
348. Gellner E. *Anthropology and Politics: Revolutions in the Sacred Grove* / E. Gellner. – London: Wiley, 1995. – 260 p.
349. Gellner E. *Conditions of liberty: civil society and its rivals* / E. Gellner. – Edinburgh: Allen Lane/Penguin Press, 1994. – 255 p.
350. Gellner E. *Culture, Identity and Politics* / E. Gellner. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 189 p.
351. Gellner E. *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma* / E. Gellner. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 209 p.
352. Gellner E. *Nationalism* / E. Gellner. – London: Phoenix, 1997. – 114 p.
353. Gellner E. *Plough, Sword, and Book: The Structure of Human History* / E. Gellner. – London: Collins Harvill, 1988. – 288 p.

354. Gellner E. *Postmodernism, Reason and Religion* / E. Gellner. – London: Routledge, 1992. – 256 p.
355. Gellner E. *State and Society in Soviet Thought* / E. Gellner. – London: Basil Blackwell, 1988. – 193 p.
356. Hanka V., Linda J. *Rukopis Královédvorský* / V. Hanka, J. Linda. – Praga: I. Kober, 1873. – 75 s.
357. Hastings A. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* / A. Hastings. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1997.
358. Hechter M. *Containing Nationalism* / M. Hechter. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.
359. Hroch M. *Na prahu národní existence: Touha a skutečnost* / M. Hroch. – Praha: Mladá fronta, 1999. – 275 s.
360. Hroch M. *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations* / M. Hroch. – Cambridge University Press, 1985. – 220 p.
361. Jungmann J. *Boj o obrození národa: výbor z díla Josefa Jungmanna* / J. Jungmann; vyd. a úv. slovo naps. Felix Vodička. – Praha: Kosek, 1948. – 260 s.
362. Jungmann J. *Historie literatury české aneb Soustavný přehled spisů českých, s krátkou historií národu, osvícení a jazyka* J. Jungmann. – Praha, 1825. – 703 s.
363. Jungmann J. *Slowesnost aneb Zbjrka příkladů s krátkým pagednánjm o slohu: k prospěchu vlastenecké mládeže od Josefa Jungmanna* / J. Jungmann. – Praha: Josefa Fetterlová z Wildenbrunnu, 1820. – 231 s.
364. Kaczała S. *Polityka Polaków względem Rusi* / S. Kaczała. – Lwow, 1879. – 368 s.
365. Kappeler A. «Great Russians» and «Little Russians»: *Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective* / A. Kappeler. – Seattle: Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2003. – 72 p.

366. Kappeler A. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten* / A. Kappeler. – Böhlau-Verlag-Wien-Köln-Weimar, 2012. – 398 p.
367. Lypynskiy W. *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów* / W. Lypynskiy. – Kraków; Kijów: Skład Główny w Księgarni Leona Idzikowskiego, 1909. – 88 s.
368. Lypynskiy W. *Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego* / Wydana staraniem dra Józefa Jurkiewicza, Franciszki Wolskiej, Ludwika Siedleckiego i Wacława Lipińskiego; pod red. Wacława Lipińskiego. – Kijów, 1912. – 675 s.
369. Pach Zsigmond Pál. *A dualizmus rendszérének első éve Magyarországon* / Z. Pach. – Budapest, 1955. – 44 p.
370. Palacký František. *Archiv český* / F. Palacký. – Prague, 1840–1872. – Vol. 1–6.
371. Palacký František. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenů* / F. Palacký. – Prague: Augusta Geringera, 1881. – Vol. 1–2.
372. Palacký František. *Geschichte von Böhmen* / F. Palacký. – Prague, 1836–1867. – Vol. 1–5.
373. Puchmajer A. *Nové básně* vydané od Antonjna Puchmayera / Antonín Jaroslav Puchmajer; [il. Jan Berka]. – Praha: Herrl, 1798. – 168 s.
374. Ranke Leopold. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* / L. Ranke. – Berlin, 1839.
375. Ranke Leopold. *Neun Bücher preussischer Geschichte* / L. Ranke. – Berlin, 1847–1848.
376. Ranke Leopold. *Zwölf Bücher preußischer Geschichte* / L. Ranke. – Berlin, 1878–1879.
377. Renan E. *Qu'est-ce qu'une nation?: Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882* / E. Renan. – Calmann Lévy, 1882. – 32 p.

378. Rudnyckyj S. *Ukraina – Land und Volk: Eine gemeinfassliche Landeskunde* / S. Rudnyckyj. – Wien: Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraine, 1916. – 416 s.
379. Rudnyckyj S. *Ukraina und die Ukrainer* / S. Rudnyckyj. – Wien: Verlag des allgemeinen ukr. Nationalrates, 1914. – 32 s.
380. Smith A. *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* / A. Smith. – London: Routledge, 1998. – 286 p.
381. Szajnocha K. *Zdobycze pluga polskiego* / K. Szajnocha. – Lwów, 1861
382. Thám K. *Obrana Jazyka Českého proti zlobivým jeho utrhačům, též mnohým vlastencům v cvičení se v něm nedbalým a liknavým sepsaná* / K. Thám. – Praha, 1783. – 48 s.;
383. Thám W. *Básně w řeči wázané: wydané; Prwnjho swazku Sebránj druhé* / W. Thám. – Praha: s.n., [asi 1785]. – 158 s.

СТАТТІ

384. Автобіографічні записки Володимира Антоновича / В. Антонович // Літературно-Науковий Вісник. – 1908. – Т. 43. – С. 3–17.
385. Андрієнко А. З приводу доклада ЦК УСДРП Міжнародному соціалістичному конгресові / А. Жук // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 48–51.
386. Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») / В. Антонович // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 44–78.
387. Антонович В. Про твори Шевченка історичного змісту / В. Антонович // Правда. – 1889. – Вип. V. – Т. 2. – С. 337–340.
388. Антонович В. Три національні типи народні / В. Антонович // Правда. – 1888. – Вип. III. – С. 157–159.
389. Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський / М. Антонович // Український історик. – 1984. – Ч. 1–4. – С. 62.

390. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський (їх взаємини за 1860-х років) / М. Антонович // Український історик. – 1970. – Ч. 1–3. – С. 39.
391. Антонович М. Недруковані листи В. Антоновича до Ф. Вовка / В. Антонович // Український історик. – 1988. – Ч. 1–4 (97–100). – С. 148–164; 1989. – Ч. 1–3 (101–103). – С. 92–105.
392. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII ст. (Руська історична бібліотека). – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 387–442.
393. Білокінь С. Доля національної інтелігенції / С. Білокінь // Генеза. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 132–148.
394. Білокінь С. Механіка державного масового терору в Україні / С. Білокінь // Записки Наукового товариства Шевченка. – Львів, 1999. – Т. ССXXXVIII. – С. 254–347.
395. Білокінь С. Теорія і практика большевизму: голодомор та інші типи й способи терору / С. Білокінь // Записки Наукового товариства Шевченка. – Львів, 2008. – Т. ССCLVI. – С. 394–422.
396. Білокінь С. Українська гуманітарна наука в період більшовицького режиму / С. Білокінь // Проблеми державного будівництва в Україні. – К., 2007. – Вип. 13. – С. 9–23.
397. Білоцерківська Г. Василь Федорович Симиренко – меценат української культури / Г. Білоцерківська // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 3. – С. 35–38.
398. Бочковський О. Всесвітня революція Т. Г. Масарика і українська справа / О. Бочковський // Діло. – 1930. – Ч. 9. – 14 січня.
399. Бочковський О. До македонського питання / О. Бочковський // Студентський вісник. – Прага, 1925. – Ч. 2. – С. 10–14.
400. Бочковський О. До фламандського питання (кілька уваг з приводу деяких аналогій між фламандською й українською справою) / О. Бочковський // Вісник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – Ч. 186.

401. Бочковський О. До характеристики методики, техніки чеського національного відродження / О. Бочковський // *Визволення*. – Відень; Прага, 1923. – Ч. 2. – С. 15–22.
402. Бочковський О. Європа та українське питання / О. Бочковський // *Тризуб*. – Париж, 1927. – Ч. 26–27 (84–85). – 26 червня. – С. 2–10.
403. Бочковський О. Каменярі чеського національного відродження про самостійність українського народу та мови / О. Бочковський // *Нова Україна*. – Прага, 1922. – Ч. 2. – С. 3–9.
404. Бочковський О. Каталонія і Україна / О. Бочковський // *Студентський вісник*. – Прага, 1931. – Ч. 5–7. – С. 12–14.
405. Бочковський О. Націологія чи націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації / О. Бочковський // *Записки Української Господарської Академії в ЧСР*. – Подєбради, 1927. – Т. 1. – 131 с.
406. Бочковський О. Національне питання в Бельгії / О. Бочковський // *Життя і знання*. – Львів, 1929. – № 1 (25). – С. 13–16.
407. Бочковський О. Національне пробудження кольорових рас і Європа / О. Бочковський // *Життя і знання*. – 1927. – Ч. 1.
408. Бракер Н. Володимир Амвросійович Менциц (1837–1916 рр.) / Н. Бракер // *За сто літ*. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 196–200.
409. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848–1925) / Н. Бракер // *За сто літ*. – К., 1930. – Кн. 6. – С. 153–165.
410. Бракер Н. Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисаветграду / Н. Бракер // *За сто літ*. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 46–49.
411. Буда С. До біографії С. А. Подолинського / С. Буда // *За сто літ*. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 192–207.
412. Буда С. Заслання М. В. Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) / С. Буда // *За сто літ*. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 200–223.

413. Буда С. Українські переклади революційної літератури 1870-х років / С. Буда // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 50–65.
414. Бужинський М. До біографії В. Л. Лукашевича / М. Бужинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 3–4.
415. Бужинський М. Революційні відозви в 1883 р. на Полтавщині. (За матеріалами Полтавської окружної архівної управи) / М. Бужинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 123–124.
416. Вибори у Лубенському повіті // Громадська думка. – 1906. – № 85. – 15 квітня. – С. 2–3.
417. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) / Л. Винар // Сучасність, 1985. – 120 с.
418. Відповідаємо на головніше в сьому «письмі» / Юркевич Л. // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 51–53.
419. Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком його листів до О. Барвінського і О. Кониського та й останнього до нього / М. Возняк // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 6. – С. 229–330.
420. Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861–1863. Листи Л. Глібова і Семена Носа до О. Кониського / М. Возняк // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 114–124.
421. Возняк М. Листування Костомарова з Кониським / М. Возняк // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 72–77.
422. Возняк М. Листування Панька Куліша з О. Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 139–148; № 11. – С. 154–162.
423. Возняк М. О. Кониський і перші томи «Записок» (листи до М. Дикарева) / М. Возняк // Записки Наукового Товариства Шевченка. – 1929. – Т. 150. – С. 339–390.
424. Возняк М. Тринадцять листів І. Франка до О. Кониського / М. Возняк // Життя і революція. – 1927. – № 4. – С. 84–98; № 5. – С. 233–324.

425. Герасименко В. З українського громадського життя на Поділлі (1905–1917). (Пам'яті д-ра К. Г. Солуха) / В. Герасименко // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 305–313.
426. Гермайзе О. 1905 рік / О. Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 4 (13). – С. 5–8.
427. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 17–32.
428. Гермайзе О. Десятиліття Жовтневої революції і українська наука / О. Гермайзе // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. III–VII.
429. Гермайзе О. До споминів Ол. Ол. Русова. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 1870-х рр. / О. Гермайзе // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 259–265.
430. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії [з фотографією] / О. Гермайзе // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 125–145.
431. Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 79–87.
432. Гермайзе О. Рух декабристів і українство / О. Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 25–38.
433. Гирич И. Андрей Жук – основатель «Союза освобождения Украины»: политическая и культурно-просветительская деятельность в годы первой мировой войны / И. Гирич // Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 годах: от национальных движений к созданию национальных государств / Отв. ред. М. Волос, Г. Шкундин. – М., 2011. – С. 166–185.
434. Гирич І. Володимир Антонович – автор концепту Нової України / І. Гирич // Дивослово. – 2008. – Ч. 3 (612). – Березень. – С. 59–62.
435. Гирич І. Володимир Антонович – будівничий історіософських засад нової України / І. Гирич // Третя академія пам'яті проф. В. Антоновича. – К., 1996. – С. 28–35.
436. Гирич І. Архів А. Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст. / І. Гирич // До джерел:

- Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 441–454.
437. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди / І. Гирич // Академія пам'яті проф. Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160.
438. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття / І. Гирич // Український історик. – К.; Львів; Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1996. – Ч. 1–4 (128–131). – С. 142–187.
439. Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне / І. Гирич // Франкознавчі студії: Зб. наук. пр. – Дрогобич: Коло, 2007. – Вип. 4. – С. 590–643.
440. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) / І. Гирич // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С. 47–64.
441. Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського / І. Гирич // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід: Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С. 387–398.
442. Гирич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський / І. Гирич // Старожитності. – К., 1991. – Ч. 7 (11). – Серпень. – С. 10–11.
443. Гирич І. Жук Андрій Іллевич / І. Гирич // Історія України: Енциклопедичний довідник. А–Я / Упоряд. та наук. ред. І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич. – 3-тє вид., допр. і доповн. – К.: Генеза, 2008. – С. 399–401.
444. Гирич І. Жук Андрій Ілліч / І. Гирич // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 170–171.
445. Гирич І. Андрій Жук: один із перших самостійників / І. Гирич // Історія в школах України. – 2004. – № 3. – С. 51–53.

446. Гирич І. Із племені титанів: дійсний член НТШ С. Єфремов / І. Гирич // Вісник Наукового товариства Шевченка. – 2007. – Ч. 37. – С. 23–36.
447. Гирич І. Історичний шлях у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми / І. Гирич // Пам'ятки України. – 2007. – Ч. 1 (154). – С. 8.
448. Гирич І. Канадський архів Андрія Жука / І. Гирич // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 168–176.
449. Гирич І. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику «Przegląd Krajowy» (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) / І. Гирич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2009. – Вип. 13/14. – С. 619–663.
450. Гирич І. Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський (до історії політичних і наукових стосунків) / І. Гирич // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць міжнародної конференції НТШ до 125 річниці з дня народження. – Львів, 1994. – С. 306–317.
451. Гирич І. «Можна любити Україну так, як її любив Кониський, – але більш, як він, – любити не можна» (До 175-річчя від народження Олександра Кониського, одного з фундаторів НТШ) / І. Гирич // Вісник НТШ. – Львів, 2011. – Ч. 46. – Осінь–зима. – С. 22–26.
452. Гирич І. Музей «Поле Полтавської битви» як спадщина російської ідеологічної війни проти України / І. Гирич // Воєнна історія. – 2009. – № 4 (46). – С. 102–105.
453. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять / І. Гирич // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2000. – Ч. 4. – С. 5–30.
454. Гирич І. «Опортунізм» чи «соціалізм»: до проблеми про внутрішньопартійну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука / І. Гирич, В. Кавунник // Український археографічний щорічник. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 576–639.

455. Гирич І. Симон Петлюра і українська дореволюційна соціал-демократія / І. Гирич // Історія в школах України. – 2002. – № 3. – С. 47.
456. Гирич І. Політичний період українського національно-визвольного руху (1890-ті – 1917). Різні політичні проекти української окремішності / І. Гирич // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 1. – С. 41–44; № 4 (15). – С. 37–45.
457. Гирич І. Полтавська битва: історія міфу / І. Гирич // Воєнна історія. – 2009. – № 4 (46). – С. 50–59.
458. Гирич І. Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині ХІХ – початку ХХ століть / І. Гирич // Війна і мир, або «Українці і поляки: брати/вороги, сусіди...» (Бібліотека газети «День»). – К., 2004. – С. 382–390.
459. Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вісника» у 1907–1914 роках / І. Гирич // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. V–XXIV.
460. Гирич І. Суспільствознавчі уроки Є. Чикаленка / І. Гирич // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 3–13.
461. Гирич І. У тіні В. Липинського (А. Жук як політичний мислитель і дослідник історії визвольного руху) / І. Гирич // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 8–45.
462. Гирич І. Українська історіографія і суспільна думка в запереченні російського імперського міфу про Мазепу і Полтавську битву / І. Гирич // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини ХVІІ – початку ХVІІІ століть: Науковий збірник. – Львів, 2011. – С. 258–272.
463. Гирич І. Українська політична думка початку ХХ ст. і А. Жук – політик, мислитель, кооператор (До 130-річчя з дня народження) / І. Гирич // Вісник Наукового Товариства Шевченка. – 2010. – Ч. 44: Осінь–зима. – С. 14–18.

464. Гирич І. «Федераліст» очима «самотійника» (До історії написання статті А. Жука «М. Грушевський та СВУ») / І. Гирич // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 83–110.
465. Гирич І., Гирич В. Листування М. Грушевського до О. Грушевського: (До проблеми взаємин двох братів) / М. Грушевський, О. Грушевський; упоряд. І. Гирич, В. Гирич // Український історик. – К.; Львів; Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1991–1992. – Ч. 3–4 (110–111), 1–4 (112–115). – С. 416–432.
466. Гирич І. Радзивілл О. Російська інтелігенція і суспільство Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Володимир Іконников і київське громадсько-культурне життя / І. Гирич, О. Радзивілл // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів, 2006. – Т. ССІІ. – С. 162–190.
467. Гирич І., Синицина В. Із листування Сергія Єфремова і Михайла Грушевського: [Додаток: Тексти листів] / С. Єфремов, М. Грушевський; упоряд. І. Гирич, В. Синицина // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів, 1992. – Т. ССХХІV. – С. 324–372.
468. Гирич І., Тодійчук О. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського / Упоряд. І. Гирич, О. Тодійчук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2004. – Вип. 8/9. – С. 633–671.
469. Гирич І. [Рец. на кн.:] Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол // Україна модерна. – Львів, 2002. – Ч. 7. – С. 220–225.
470. Глобенко М. В дисгармонії / М. Глобенко // Хроніка 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 324.
471. Гніп М. До біографії І. Котляревського / М. Гніп // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 6. – С. 15–16.
472. Гніп М. До історії громадського руху 1860-х рр. (Записка А. Л. Шиманова) / М. Гніп // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 170–182.

473. Гніп М. Школа В. В. Лесевича / М. Гніп // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 6. – С. 124–133.
474. Головченко В., Воронова Т. Між Сциллою і Харибдою: політичний портрет Лева Юркевича / В. Головченко, Т. Воронова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1998. – Т. 7. – С. 1–19.
475. Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до революції 1917 р. / О. Грицай // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 17–44.
476. Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. Грушевський // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 1–37.
477. Грушевський М. 25-літні роковини літературної діяльності О. Я. Кониського / М. Грушевський // Зоря. – 1885. – Рок. 5. – С. 24.
478. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський // Записки Українського Наукового Товариства. – 1908. – Кн. III. – С. 5–14.
479. Грушевський М. В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 9–38.
480. Грушевський М. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства / М. Грушевський // Борітеся – поборете (Відень). – 1920. – № 5. – Грудень. – С. 1–15.
481. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. III–XXI.
482. Грушевський М. З соціально-національних концепцій / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 3–16.

483. Грушевський М. Кониський Олександр (народився 18 (30). VIII. 1836 – помер 29.XI (11.XII). 1900 / М. Грушевський // Хроніка українсько-руського НТШ у Львові. – 1901. – Вип. 1. – Ч. 5. – С. 21–29.
484. Грушевський М. Олександр Кониський / М. Грушевський // Село. – 1910. – № 47. – С. 5.
485. Грушевський М. Микола Костомаров / М. Грушевський // Село. – 1910. – № 16. – С. 10.
486. Грушевський М. Пантелеймон Куліш / М. Грушевський // Село. – 1910. – № 20. – С. 4–5.
487. Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 3–28.
488. Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль у розвитку українознавства / М. Грушевський // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 30–41.
489. Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 1–13.
490. Грушевський М. Пам'яті Володимира Антоновича / М. Грушевський // Записки Наукового Товариства Шевченка. – 1908. – Т. LXXXII. – Кн. II. – С. 7–9.
491. Грушевський М. Пам'яті Олександра Кониського / М. Грушевський // Записки Наукового Товариства Шевченка. – 1901. – Т. 39. – С. 1–14.
492. Грушевський М. Переднє слово. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців / М. Грушевський // Збірник пам'яті Тараса Шевченка. – К., 1915. – С. 1–6, 3–8, 101–106.
493. Грушевський М. Українська історіографія і М. Костомаров / М. Грушевський // ЛНВ. – 1910. – Кн. V. – С. 209–225.
494. Грушевський О. До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі / О. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 3 (28). – С. 50–57.

495. Грушевський О. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців / О. Грушевський // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 71–76.
496. Грушевський О. Історичні статті Костомарова в «Основі» / О. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 1 (26). – С. 73–90.
497. Грушевський О. Повісті Куліша з середини 1850-их років / О. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2 (21). – С. 66–75.
498. Драгоманов М. Новокельтское и провансальське движение во Франции // Вестник Европы. – 1875. – № VIII–IX.
499. Дудко В. Із розшуків про «Основу» / В. Дудко // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К.: ПЦ «Фоліант», 2009. – Т. 4. – С. 7–58.
500. Дучинський А. До життєпису О. О. Русова / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 312–320.
501. Дучинський А. З студентських літ Євгена Нероновича / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 285–289.
502. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 283–320.
503. Єфремов С. Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методіївського братства / С. Єфремов // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 88–95.
504. Єфремов С. В суточках / С. Єфремов // Нова Рада. – 1917. – Ч. 29. – 29 квітня. – С. 1.
505. Єфремов С. Народи Росії і державний централізм / С. Єфремов // Нова Рада. – 1917. – Ч. 24. – 27 квітня. – С. 1.
506. Єфремов С. Останні години життя, смерть і похорон О. Кониського / С. Єфремов // Літературно-Науковий Вісник. – 1901. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 51–54.
507. Єфремов С. Трудівник передрозсвітньої доби: На 10-ті роковини смерті О. Кониського / С. Єфремов // Рада. – 1910. – 30 ноября (13 грудня).

508. Житецький Г. «Кієвская Старина» сорок років тому: Історичні нариси та спомини / Г. Житецький // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 125–146.
509. Житецький Г. О. О. Потєбня і Харківська громада в 1861–1863 рр. (Із щоденника і листування В. С. Гнилосирова / Г. Житецький // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 73–76.
510. Жук А. Автобіографії ерупістів. А. Кучерявенко (1876–1937) / А. Жук // Вільна Україна. – 1962. – Ч. 35–36. – С. 85–90.
511. Жук А. Автобіографії ерупістів. В. Сімович / А. Жук // Вільна Україна. – 1954. – Ч. 3. – С. 46–52.
512. Жук А. Автобіографія Д. Антоновича / А. Жук // Сучасність. – 1962. – № 1. – С. 103–114.
513. Жук А. Братство тарасівців (організація українського національного активізму 90-х років минулого століття) / А. Жук // Український вісник. – Берлін, 1943. – № 15 (114). – 25 липня. – С. 8–10.
514. Жук А. Власними силами / А. Жук // Вісник СВУ. – 1915. – Ч. 15–16. – 24 квітня. – С. 1–2.
515. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – 1923. – Ч. 2. – С. 30–43.
516. Жук А. До історії української політичної думки перед [першою] світовою війною / А. Жук // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj / Ed. Jaroslaw Pelenski. – Cambridge, Mass., 1985. – P. 193.
517. Жук А. Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни / А. Жук // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 111–134.
518. Жук А. З матеріалів про невідбутий з'їзд РУП. 1904 р. / А. Жук // Об'єднання. – Відень, 1924. – С. 82–84.
519. Жук А. Лубенська конституція Української держави / А. Жук // Сучасність. – 1962. – № 11. – С. 98–106.

520. Жук Андрій: матеріали до біографії: (Автобіографія, спогади, листування): [Упоряд. текстів І. Гирича] // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 177–240.
521. Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877–1944): (З нагоди 85-ліття з дня народження) / А. Жук // Сучасність. – 1962. – № 1 (13). – Січень. – С. 52–66.
522. Жук А. Революційна українська партія / А. Жук // Український вісник. – Берлін, 1943. – № 24/25. – 12 грудня. – С. 2–3.
523. Жук А. Михайло Русов і його батьки. (Роля родини Русових в українському громадському житті) / А. Жук // Сучасність. – 1963. – № 6 (30). – С. 447–473; № 9 (33). – С. 79–89; № 10 (34). – С. 102–112.
524. Жук А. Українська соціалістична партія (1904–1905) / А. Жук // Збірник «Української літературної газети», 1956 р. / Ред. І. Кошелівець, Ю. Лавріненко. – Мюнхен, 1957. – С. 214–246.
525. Жук А. Український революційний рух на Донщині в 1904–1905 рр. / А. Жук // Вільна Україна. – 1954. – Ч. 3. – С. 38–42.
526. Закопанець Д. Українське питання і російська соціал-демократія / Д. Донцов // Наш голос. – 1911. – № 4. – Лютий. – С. 177–178.
527. Записка В. Антоновича в справі обмежень української мови / В. Антонович // Записки Українського наукового товариства. – 1908. – Кн. 3. – С. 33–39.
528. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Український історик. – 2006. – Ч. 1-3 (169-171). – С. 43–51.
529. Кальницький М., Панькова С. Житловий будинок серед. 19 – поч. 20 ст., в якому проживав Кониський О. Я. / М. Кальницький, С. Панькова // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – К., 2004. – Кн. I. – Ч. II: М–С. – С. 1112–1113.
530. Каманин И. Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву / И. Каманин // Университетские известия. – 1885. – № 2. – С. 52–64.

531. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Каппелер // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 8–20.
532. Каппелер А. Національний рух українців в Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 104–119.
533. Каппелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа / А. Каппелер // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 45–76.
534. Каппелер А. Українсько-російські стосунки в ХІХ ст.: гіпотези і відкриті питання / А. Каппелер // Другий міжнародний конгрес україністів, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 209–214.
535. Каппелер А. Формування української нації в Російській імперії ХІХ ст. на тлі націєтворчих процесів в Європі / А. Каппелер // Формування української нації: Історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 78–83.
536. Коваль В. Національні питання та робітництво в Англії / В. Степанківський // Наш голос. – 1911. – 3. – Лютий. – С. 207.
537. Колесник І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації / І. Колесник // Харківський історіографічний зб. – Харків, 1995. – Вип. 1: Історія і теорія історичної науки та освіти. – С. 23–32.
538. Кониський О. До життєпису М. О. Дикарева / О. Кониський // Літературно-Науковий Вісник. – 1900. – Т. VII. – С. 83.
539. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33–80.

540. Костомаров Н. Мазепинцы / Н. Костомаров // Русская мысль. – 1884. – № 1. – С. 3.
541. Костомаров Н. Мысли о федеративном устройстве Древней Руси / Н. Костомаров // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1863. – Т. 1. – 1863. – С. 3–56.
542. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. Костомаров // Костомаров М. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вст. ст. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – С. 44–201.
543. Кравченко В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / В. Кравченко // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конфер. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 219–224.
544. Кривецький І. Українська історіографія на переломі / І. Кривецький // Записки Наукового товариства Шевченка. – 1924. – Т. 134–135.
545. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції / П. Куліш // Хроніка 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 160.
546. Куліш П. Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбання народної мови // Хроніка 2000. – Вип. 78. – С. 134.
547. Кульчицький С. Володимир Винниченко: перші етапи життєвого шляху / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 14.
548. Лист А. Жука до С. Петлюри. 1.ІІ.1920. Відень. / А. Жук // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 231–237.
549. Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського / В. Антонович // Руслан. – 1909. – № 1. – С. 3–4.

550. Листи М. Грушевського й Д. Дорошенка до А. Жука / М. Грушевський; публ. і прим. І. Гирича // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 106–110.
551. Листування Зиновія Книша і Андрія Жука / Упоряд. листів І. Гирича // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2003. – № 2 (27). – С. 173–225.
552. Маланюк Є. В Кулішеву річницю / Є. Маланюк // Хроніка 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 313.
553. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав / Б. Мартос // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 73–81.
554. Матушевский Ф., Ефремов С. А. Я. Конисский / С. Ефремов, Ф. Матушевский // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 125–130.
555. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России / А. Миллер // Отечественные записки. – 2008. – № 5 (44). – С. 66–75.
556. Миллер А. История понятия «нация» в России / А. Миллер // Отечественные записки. – 2012. – № 1 (46). – <http://www.strana-oz.ru/2012/1/istoriya-ponyatiya-naciya-v-rossii>.
557. Миллер А., Сдвижков Д., Ширле И. «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. Предисловие / А. Миллер, Д. Сдвижков, И. Ширле // Понятия о России: к исторической семантике имперского периода: [Сборник]. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – Т. 1. – С. 5–48.
558. Миронець Н. Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2007. – Вип. 12. – С. 489–516.
559. Миронець Н. Листи Ф. Матушевського до Є. Чикаленка (1917 р.) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 640–674.

560. Миронець Н. Листування В. Винниченка з С. Єфремовим (1905–1916) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2010. – Вип. 15. – С. 498–521.
561. Мицюк О. Українські хлопомани / О. Мицюк // Хроніка 2000. – К., 2002. – Вип. 51–52. – С. 113–168.
562. Міяковський В. Відгуки в Харкові та Києва на смерть Рилєєва (Справа Ландсберга та П. Балабухи 1827 р.) / В. Міяковський // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 57–68.
563. Міяковський В. Дві рукописи 60-х років, заборонені цензурою: До історії «Чернігівського листка» / В. Міяковський // Україна. – 1917. – Кн. 3–4. – С. 83–90.
564. Міяковський В. До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1866–1890) / В. Міяковський // Український історик. – 1976. – Ч. 1-4 (49-52). – С. 114–120.
565. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету [з портретами] / В. Міяковський // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 90–96.
566. Міяковський В. Костомаров у Рівному / В. Міяковський // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 28–66.
567. Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / С. Єфремов // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 146–156; 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 187–204; 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 136–143; 1975. – Ч. 3–4 (47–48). – С. 112–119.
568. Міяковський В. Люди сорокових років (кирило-методіївці в їх листуванні) / В. Міяковський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 33–99.
569. Міяковський В. Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві / В. Міяковський // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 20–45.
570. Міяковський В. Список осіб причетних до справи про таємні товариства / В. Міяковський // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 68–71.
571. Міяковський В. Віктор Фурньє та родина Раєвських / В. Міяковський // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 50–56.

572. Могильницький Б. Історія історическої мисли як предмет історіографіческого ісследованія / Б. Могильницький // Проблеми історії общественной мисли і історіографії. – М., 1976. – С. 233–244.
573. Музичук О. Листи С. Петлюри до М. Грушевського / О. Музичук // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3–4, 1–4 (110–115). – С. 438–448.
574. Назаревський О. «Березневий рух» київських студентів р. 1878 / О. Назаревський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 102–122.
575. Назаревський О. До історії Київської громади 1870-х років / О. Назаревський // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 208–212.
576. Назаревський О. Ювілей Київського університету і студентські заклоти 1884 року / О. Назаревський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 224–250.
577. Наулко В. Листи Л. Нідерле до М. Грушевського / Л. Нідерле; упоряд. О. Наулко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 9/10. – С. 631–639.
578. Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 р.: історіографія і методологія питання / О. Оглоблин // Український історик. – 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 85–103.
579. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський / О. Оглоблин // Український історик. – 1966. – Ч. 3–4 (11–12). – С. 5–25.
580. Оглоблин О. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в історії України / О. Оглоблин // Український історик. – 1977. – Ч. 3–4 (55–56).
581. Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія / О. Оглоблин // Український історик. – 1988. – Ч. 1–4 (97–100). – С. 92–105.
582. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблин // Український історик. – 1971. – Ч. 1–2 (29–30). – С. 5–16.
583. Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Т. Шевченка / О. Оглоблин // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 38–53.

584. Одинец П. Об украинском народничестве / П. Одинец // Киевская старина. – 1906. – № 5–6. – С. 338.
585. Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років / Т. Осташко // <http://chornoshlychnyk.at.ua>.
586. Патер І. А. Жук і СВУ / І. Патер // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 58–82.
587. Патер І., Осташко Т. А. Жук в добі національно-визвольних змагань / Т. Осташко, І. Патер // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 46–57.
588. Поршнева О. Возможности междисциплинарного подхода в реализации задач интеллектуальной истории / О. Поршнева // Диалоги со временем. Альманах интеллектуальной истории. 15. – М.: КомКнига, 2005. – С. 210–222.
589. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. XL–LXXIII.
590. Прицак О. У століття народин М. Грушевського / О. Прицак // Листи до приятелів. – 1966. – № 5–7. – С. 10–11.
591. Репина Л. Междисциплинарность и история / Л. Репина // Диалоги со временем. Альманах интеллектуальной истории. 11. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – С. 5–17.
592. Репина Л. От истории идей к интеллектуальной истории. (Аналитический обзор) / Л. Репина // XX век: Методологические проблемы исторического познания: Сб. обзоров и рефератов: В 2 ч. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. отеч. и зарубеж. истории; редкол.: А. Л. Ястребицкая (отв. ред.), и др. – М., 2001. – (Сер.: Социальные и гуманитарные науки в XX веке). – Ч. 2. – С. 88, 98.
593. Репина Л. Текст и контекст в интеллектуальной истории / Л. Репина // Сотворение истории. Человек – память – текст: Цикл лекций / Ин-т «Открытое о-во». Фонд содействия, Казан. гос. ун-т; науч. ред. Л. Репина; отв. ред. Е. Вишленкова. – Казань: Мастер Лайн, 2001. – С. 309.

594. Рибалка Л. Про патріотизм / Л. Юркевич // Наш голос. – 1910. – Ч. 2. – С. 110–114.
595. Рудницький Є. «Дело о ношении хлопманского костюма». (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) / Є. Рудницький // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 122–134.
596. Рудницький Є. До історії польського козакофільства / Є. Рудницький // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 62–66.
597. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х р. в добу тимчасових генерал-губернаторів / О. Рябінін-Скляревський // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 154–165.
598. Рябінін-Скляревський О. З життя одеської Громади 1880-х років / О. Рябінін-Скляревський // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.
599. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870–80 рр. Єлисаветградський гурток / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 112–123.
600. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870-х років [з портретом В. Г. Мальованого] / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 117–137.
601. Рябінін-Скляревський О. Запорозька козаччина і І. П. Котляревський / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 159–163.
602. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2 (21). – С. 144–162.
603. Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Костомаров як одеський діяч 1888–1913 / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1929. – Грудень (38). – С. 40–49.
604. Рябінін-Скляревський О. Українські мотиви в поемі О. С. Пушкіна «Полтава» (Кілька дискусійних уваг до столітніх роковин поеми) / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1928. – Кн. 1 (26). – С. 34–56.
605. Рябінін-Скляревський О. Українські пісні Якова Стефановича / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 62–63.

606. Садовський В. З життя і політики / В. Садовський // Тризуб. – 1928. – Ч. 33 (139). – VIII. – С. 11.
607. Садовський В. Національна політика совітів на Україні / В. Садовський. – Варшава: Праці Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1937. – Т. 39. – 173 с.
608. Ситник О. Листи В. Антоновича до М. Грушевського / В. Антонович; упоряд. О. Ситник // Український історик. – Ч. 3–4, 1–4 (110–115). – С. 396–411.
609. Скуратівський В. Довкола джерел євразійського проекту / В. Скуратівський // Політична думка. – 1995. – № 2–3 (6). – С. 81–88.
610. Славинский М. Кровавый круг имперской политики / М. Славинский // Славінський М. Заховаю в серці Україну. – К.: Юніверс, 2002. – С. 149–198.
611. Старовойтенко І. Два листи В'ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 року) / І. Старовойтенко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 664–677.
612. Старовойтенко І. Історія створення та видання «Спогадів» та «Щоденника» / І. Старовойтенко // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 14–22.
613. Старовойтенко І. Листи В. Доманицького до М. Аркаса (1907–1908 роки) / І. Старовойтенко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 9/10. – С. 515–592.
614. Стороженко Н. Мое знакомство с П. А. Кулишем / Н. Стороженко // Хроніка 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 289.
615. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 / К. Студинський // Україна. – К., б.р. – Кн. 2. – С. 6–40.
616. Студинський К. До історії зв'язків Куліша з Галичанами в р. 1869–70 / К. Студинський // Україна. – К., 1921–1922. – Кн. 1–2. – С. 76–93.

617. Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького: (рр. 1840–1853) / К. Студинський // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів: Накл. Книгарні НТШ, 1901. – Т. 43. – С. 1–66.
618. Студинський К. Зв'язки О. Кониського з Галичиною в рр. 1862–1863 / К. Студинський // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 322.
619. Студинський К. Зустріч Ольги Косачевої з Мелитоном Бучинським 1872 р. До історії єднання великої України з Галичиною / К. Студинський // Наша культура. – Львів, 1936. – 16 с.
620. Студинський К. Матеріали до життєпису Федора Вовка: Листування Ф. Вовка з О. Барвінським в рр. 1891 і 1900–1903 / К. Студинський // Записки НТШ. – Т. СЛ: Ювілейний Збірник Наукового Товариства імени Шевченка у Львові в п'ятдесяти-п'ятиліття основання, 1873–1928. Праці Фільольогічної секції / Під ред. К. Студинського й І. Крипякевича. – Львів, 1929. – С. 405–427.
621. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. З початків соціалістичного руху в Галичині / К. Студинський // За сто літ. – К., 1927.– Кн. 1. – С. 83–153.
622. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами / К. Студинський // Україна. – К.: ВУАН, 1926. – С. 70–75.
623. Студинський К. Слідами Куліша / К. Студинський // Відбитка з Записок НТШ. – Львів: Накл. Книгарні НТШ, 1928. – Т. 148. – 66 с.
624. Три листи В. Антоновича до Антонія Мйодушевського / В. Антонович // Записки Наукового Товариства Шевченка. – 1909. – Т. 89. – С. 144–151.
625. Франко І. Олександр Якович Кониський. 18 серпня 1836 – 12 грудня 1900 / І. Франко // Літературно-Науковий Вісник. – 1901. – Січень. – С. 16–17.
626. Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського / І. Франко // Франко І. Мозаїка із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 томах. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 122–147.

627. Циганенко Ю. До історії відкриття пам'ятника Котляревському / Ю. Циганенко // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 262–263.
628. Циганенко Ю. Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона Кобзаря / Ю. Циганенко // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 290–292.
629. Шаповал М. Визволення і відродження України // Українська громада. – 1926. – Ч. 43. – С. 50–51.
630. Шевелів Б. Адреса Чернігівської української громади до Фінляндського сейму з року 1905 / Б. Шевелів // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 321–323.
631. Шевелів Б. Л. І. Глібов і тижневик «Черніговській листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенко та инш. 1863–1868 рр. З нагоди століття народження Л. Глібова (1827–1927) / Б. Шевелів // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 25–47.
632. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотности з р. 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 11–16.
633. Шелест Ю. Невмирущий Арабажин, або Два щоденника Олександра Кістяківського // Український археографічний щорічник. – Вип. 13-14. – К., 2009. – С. 797–801.
634. Шпорлюк Р. Українське національне відродження / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К.: Вид. АНУ, Т-ва «Знання України», 1991. – Вип. 25. – С. 159–167.
635. Щітківський І. «Исторический путь» у Києві / І. Щітківський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 385–392.
636. Юркевич Л. Єзуїтська політика / Л. Юркевич // Дзвін. – 1914. – № 5. – С. 464.
637. Юркевич Л. З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду / Л. Юркевич // Дзвін. – 1913. – № 9. – С. 236–241.

638. Юркевич Л. Російські марксистки і український робітничий рух / Л. Юркевич // Дзвін. – 1914. – № 7/8. – С. 83–94.
639. Юркевич Л. Українське політичне молодоміщанство / Л. Юркевич // Дзвін. – 1913. – № 12. – С. 488–494.
640. Юсова Н. «Древнерусская народность»: один из первоначальных взглядов на проблему / Н. Юсова // Российская государственность: история и современность. – СПб., 2003. – С. 14–22.
641. Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. ХХ ст.) / Н. Юсова // Істину встановлює суд історії: Зб. на пошану Ф. П. Шевченка: У 2 т. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – 2004. – С. 449–468.
642. Ясь О. Микола Андрусак та його наукова спадщина (матеріали до біобібліографії) / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Ч. 13. – С. 313–342.
643. Ясь О. Микола Андрусак та його студії про походження і значення терміна «Україна» (До історії однієї наукової дискусії) / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. пам'яті відомого вченого-історика, д.і.н. М. Брайчевського: У 2 ч. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 318–333.
644. Ясь О. Архітектоніка та техніка викладу в студії В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів» / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на пошану вченого-історика, д.і.н., професора Р. Г. Симоненка. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 319–350.
645. Ясь О. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 67–92.

646. Ясь О. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 27–42.
647. Ясь О. А. Жук у світлі української історіографії / О. Ясь // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – № 3 (24). – С. 250–258.
648. Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського в світлі дослідницького інструментарію / О. Ясь // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2006. – Вип. 10/11. – С. 343–361.
649. Ясь О. Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С. 37–57.
650. Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941) / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. О. А. Удод. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 214–252.
651. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–80-х років / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 78–105.
652. Ясь О. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89–106.
653. Ясь О. Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років) / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 8. – С. 220–244.
654. Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 512–530.

655. Ясь О. Борис Крупницький / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 405–458.
656. Ясь О. Борис Крупницький – історик-філософ державницької школи / О. Ясь // States. Societies. Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / Ed. I. Duzinkiewicz. – New York, 2004. – P. 1227–1248.
657. Ясь О. В'ячеслав Липинський / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 432–486.
658. Ясь О. В'ячеслав Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 75–95.
659. Ясь О. Михайло Максимович і його наукова творчість у світлі нарративних експериментів романтичної історіографії / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 190–209.
660. Ясь О. Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В'ячеслава Липинського / О. Ясь // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2011/2012. – Вип. 6. – С. 160–174.
661. Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник / О. Ясь // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2010. – Вип. 15. – С. 232–250.
662. Ясь О. Між пізнім романтизмом та позитивізмом (роздуми над «Историей воссоединения Руси» П. Куліша) / О. Ясь // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 57–67.
663. Ясь О. Монументальний проект великого нарративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій / О. Ясь // Історіографічні

- дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2012. – Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20–21 жовтня 2011 р., м. Київ). – С. 565–664.
664. Ясь О. «Невикінчена» харизма. Образ Івана Мазепи в конструкції Мазепинського Ренесансу Олександра Оглоблина / О. Ясь // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2009. – Вип. 13/14. – С. 398–414.
665. Ясь О. Незвичайний позитивіст Володимир Антонович / О. Ясь // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – С. 863–892.
666. Ясь О. Поняття «поступ» у конструкції Михайла Драгоманова / О. Ясь // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2010/2011. – Вип. 5. – С. 151–171.
667. Ясь О. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 133–158.
668. Ясь О. Раціоналізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика / О. Ясь // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 62–73.
669. Ясь О. Раціональне та ірраціональне в науковій творчості Михайла Максимовича / О. Ясь // Генеза. – 2006. – № 1. – С. 51–63.
670. Ясь О. Романтизм і український гранд-нарратив / О. Ясь // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 207–226.
671. Ясь О. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 160–194.

672. Ясь О. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – Вип. 20. – С. 61–86.
673. Ясь О. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця 18 – 20 ст. / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 6–38.
674. Ясь О. Три візії українського організму: тіло-ідеал, органічна сполука й організм-конструкція (кілька думок щодо інструментальних трансформацій історичної термінології) / О. Ясь // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2009. – Вип. 4. – С. 524–552.
675. Ясь О. У пошуках контексту. О. Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 315–346.
676. Ясь О. Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича / О. Ясь // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – С. 477–516.
677. Hartmann E. Russland in Europa / E. Hartmann // Die Gegenwart. – 1888. – 21 January. – S. 37–38.
678. Maxwell A. Typologies and phases in nationalism studies: Hroch's A-B-C schema as a basis for comparative terminology / A. Maxwell // Nationalities Papers. – Vol. – 38. – 2010. – No. 6 (November). – P. 865–880.
679. Ohloblyn O. Ukrainian historiography, 1917–1956 / O. Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New-York, 1957. – Vol. V–VI.
680. Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj / Ed. Jaroslaw Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1985. – Vol. IX. – № 3/4.

681. Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building / O. Pritsak, J. Reshetar // *Slavic Review*. – 1963. – Vol. 22. – № 2. – P. 224–255.

Бібліографічні покажчики

682. Доманицкий В. Библиографический указатель сочинений А. Я. Конисского / В. Доманицкий // *Киевская старина*. – 1901. – № 1. – С. 131-151.
683. Драгоманов Михайло: Бібліографія (1861–2011) / Упоряд. М. Мороз, В. Короткий (керівник авторського колективу) та ін. – Дрогобич: Коло, 2011. – 740 с.
684. «За сто літ»: Покажчик змісту / Уклад. С. Панькова, Г. Шевчук // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 240–287.
685. Комаров М. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 р.) / М. Комаров. – [К.], 1883. – 74 с.
686. Комаров М. Бібліографічний покажчикь видань Котляревського творивъ та пысань про його / М. Комаров. – Одеса, 1902. – С. 467–494.
687. Комаров М. Українська драматургія: Збірник бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815–1906 рр.) / М. Комаров. – Одеса, 1912. – Ч. 2: До української драматургії: Збірка за 1906–1912 рік. – 106 с.
688. Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту / Уклад Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000. – Т. 1–109: 1898–1932. – 544 с.
689. Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / Ред. Б. Д. Гринченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

Автореферати дисертацій

690. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.): автореф.

- дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергій Адамович; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 19 с.
691. Винарчук Т. Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. ХІХ ст. – 1920 р.): компаративний аналіз: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Винарчук; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 17 с.
692. Тельвак В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Віталій Тельвак; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2008. – 521 арк.
693. Фокина Н. Принцип федерализма в историко-политическом творчестве Н. И. Костомарова: 1817–1885: автореферат дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Наталья Фокина; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2007. – 27 с.